

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DILI

MORFOLOGIÝA

Ýokary we orta hünär okuw mekdepleri
üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2015

H 44 **Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa.** Ýokary we orta hünär okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.

Okuw gollanmasynda «Morfologiýa» bölümüne degişli dil maglumatlaryny bermek göz önünde tutulýar. Onda leksika-grammatik kategoriýa hökmünde sözleri toparlara bölmegiň esaslary, esasy we kömekçi söz toparlarynyň umumy häsiýetleri, her söz toparynyň leksika-grammatik aýratynlyklary, olara mahsus grammatik kategoriýalar, sözleriň üýtgeýiş, ulanylyş ýollary berilýär. Okuw gollanmasy ýokary, orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary we mugallymlary, orta mekdepleriň mugallymlary, galyberse-de bu ugra degişli maglumatlar bilen gyzyklanýan okyjylar üçin niýetlenendir.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan Watanymyz Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe syýasy, ykdysady, medeni taýdan özbaşdak ösüşiň giň ýoluna düşdi. Hormatly Prezidentimiziň öňdengörüjilikli, parasatly syýasaty netijesinde bilim, ylym ulgamlaryndaky kabul edilen permandyr kanunlar türkmen jemgyýetçilik aňynyň we jemgyýetçilik durmuşynyň ösmegine düýpli täsir etdi. Bu ösüşleriň, özgertmeleriň durmuşyň ähli ugurlaryna täsir edişi ýaly, biziň türkmen dilimizde-de öz şöhlelenmesini tapdy. Şol özgerişleriň netijesinde türkmen diliniň ulanylyş gerimi giňeldi, ýerine ýetirýän hyzmatynyň çägi has artdy. Türkmen diline Döwlet dili hukugy berildi we ol Garaşsyz Diýarymyzyň Baş Kanunynda – Konstitusiyasynda kepillendirildi. Türkmen dili döwleti edara etmekde, önümçiligiň ähli pudaklaryndaky iş dolandyryşda döwlet dili hökmünde öz hakyky hukugyna eýe boldy. «Bilim hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda (5-nji madda, 2009 ý. 15. VIII) türkmen dili ýurdumyzyň bilim edaralarynda okatmagyň we terbiýelemegiň esasy dili hökmünde kesgitlenildi.

Hormatly Prezidentimiz ýaş nesliň ýokary hilli bilim almagy, bilim derejesiniň dünýä ülnülerine laýyk gelmegi barada ýörite görkezmeler berdi. Milli bilim ulgamynyň iň derwaýys meseleleriniň biri orta, orta hünär, ýokary okuw mekdeplerini okuw kitaplarydyr gollanmalary bilen üpjün etmek işi şol görkezmeler esasynda amala aşyryldy.

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin türkmen diliniň fonetika, leksika, sintaksis bölümleri boýunça dürli ýyllarda okuw kitaplary, gollanmalar taýýarlanylady. Morfologiýa bölüm boýunça Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymlarynyň taýýarlan «Häzirki zaman türkmen dili» (1960), Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň alymlarynyň milli türkmen elipbiýinde taýýarlan «Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa» (2000) atly işler neşir edildi. Häzirki döwürde ýokarda görkezilen kitaplaryň käbiriniň çapdan çykaly bäri ep-esli wagtyň geçendigi,

bilen baglanyşykly, nazaryýet we amaly taýdan döwrebap okuw gollanmasyny ýazmak zerurlygy ýüze çykdy. Şu zerurlyk esasynda elnişdäki okuw gollanmasy taýýarlanyldy. Bu okuw gollanmasy taýýarlanylanda ýokarda agzalan ylmy neşirlerden peýdalanyldy we oňa morfologiýadan talyplaryň bilmeği zerur hasap edilen esasy maglumatlar girizildi. Öňki ylmy neşirlerde meseläniň öwrenilişiniň taryhy, dil hadysalarynyň gelip çykyşy, beýleki türki diller bilen deňeşdirilişi ylmy esasyda derňelýän bolsa, şu gollanmada meseläniň amaly tarapynda degişli maglumatlar umumylaşdyrylyp we jemlenip berildi. Galyberse-de, «Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa» diýen okuw gollanmasynda soňky döwürde ylmy derňewler esasynda alnan täze maglumatlar göz önünde tutuldy.

Şu gollanma aşakdaky awtorlar tarapyndan ýazyldy we çapa taýýarlanyldy: «Sözbaşy» – *B. Baýjanow, M. Petjikowa*; «Giriş», «Grammatik kategoriýalar», «Grammatik şekil», «Morfologiýa barada umumy maglumat», «Leksika-grammatik kategoriýalar», «Atlar» – *M. Ý. Hamzaýew, A. Borjakow* (çapa taýýarlan *B. Baýjanow*); «Syptlar», «Işlikler hakynda maglumat», – *M. Petjikowa*, «Çalyşmalar» – *A. Borjakow* (çapa taýýarlan *B. Baýjanow*); – «Sanlar» – *B. Çaryýarow, M. Penjiýew* (çapa taýýarlan *B. Baýjanow*); «Işlik derejeleri», «Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar» – *B. Çaryýarow* (çapa taýýarlan *A. Rozyýewa*); «Işlikleriň ýasalyşy», «Geçirýän we geçirmeýän işlikler», «Işlikleriň zaman şekilleri» – *B. Çaryýarow* (çapa taýýarlan *M. Petjikowa*), «Işligiň zamany näbelli şekilleri» – *B. Hojaýew* (çapa taýýarlan *M. Petjikowa*), «Iş atlary» – *A. Borjakow* (çapa taýýarlan *M. Petjikowa*), «Ortak işlikler» – *B. Hojaýew* (çapa taýýarlan *J. Gökleňow*); «Hal işlikler» – *M. Söýegow* (çapa taýýarlan *A. Rozyýewa*); «Hallar» – *S. Kürenow* (çapa taýýarlan *B. Baýjanow*); «Goşma işlikler» – *H. Baýlyýew* (çapa taýýarlan *O. Akmämmedow*); «Kem işlikler» – *S. Ärnazarow* (çapa taýýarlan *O. Akmämmedow*); «Baglaýjylar», «Modal sözler», «Ownuk bölekler» – *T. Täçmyradow* (çapa taýýarlan *B. Baýjanow*); «Ümlükler», «Ses we şekil aňladýan sözler» – *M. Hudaýgulyýew* (çapa taýýarlan *J. Gökleňow*).

GIRIŞ

«Grammatika» adalgasy birnäçe mana eýedir. Birinjiden, bu adalga diliň grammatik gurluşyny aňladýar. Ol şu manyda diliň ulanylyşynyň obýektiw kanunlaryny hem düzgünlerini öwredýär. Diliň ulanylyşynyň obýektiw kanunlary we düzgünleri sözde hem sözlemde peýdalanylýar. Diýmek, grammatikanyň obýekti söz we sözlemdir. Söz we sözlem pikir alyşmagy amala aşyrýan iň esasy dil birlikleridir. Ikinjiden, «grammatika» adalgasy dil biliminiň grammatik gurluşyny öwrenýän, ony ulgamlayýn beýan edýän ylmyň adyny aňladýar.

Grammatika dil biliminiň bölümi hökmünde dildäki sözleriň grammatik şekil aýratynlyklaryny, ýagny sözüň üýtgeýşini, sözlemde sözleriň dürli-dürli grammatik şekil taýdan baglanyşyny, grammatik many mynasybetini, olaryň semantika-sintaktik gatnaşygyny, sözlemiň gurluş aýratynlyklaryny, görnüşlerini öwrenýär we hut şu manyda-da grammatika dil biliminiň obýekti hasaplanýar.

Diliň özboluşly aýratynlygy onuň fonetik, leksik, grammatik gurluşynda ýüze çykyar. Bularyň hemmesi bitewi bir ulgam bolup, olar biri-biri bilen özara berk baglanyşyklydyr. Grammatika dil biliminiň bir bölümi hökmünde sözi bellibir şekile salýar, olaryň özara baglanyşygyny üpjün edýär we şunuň bilen hem olary pikir alyşmaga garaşly edýär. Şeýle bolanda, sözler bellibir kada-kanun esasynda baglanyşýarlar. Mysal üçin, adatça, aýyklaýjy agzalaryň orun taýdan öz aýyklaýan sözünden öňde ýerleşişini we bu ýerde inwersiýa ýol berilmeýändigini, eýerjeň sözlemiň baş sözlemde öňde gelşini, sözlemiň baş agzalarynyň ýöňkemedede gelşini görkezmek bolar. Diliň ylalaşýşynyň bellibir kada-kanunlar, düzgünler esasynda bolýanlygy bellidir. Bular diliň gurluşynda bar. Grammatikada şu hili kada-kanunlar beýan edilýär. Mysal üçin, *Myhman geldi. Bilbil saýrady. Gün çykdy* kimin sözlemleriň hemmesi bellibir nusgada emele gelipdir.

Şeýlelikde, diliň grammatik gurluşy sözlemde sözleriň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişiniň ýa-da etmeýşiniň kada-kanunlaryny, düzgünlerini, olaryň grammatik manysyny, sözlemde

sözleriň grammatik baglanyşygyny we şonuň netijesinde emele gelen sintaktik birlikleriň semantika-sintaktik gatnaşygyny, şol gatnaşygyň esasy häsiýetlerini, söz düzümleriniň, sözlemiň gurluşyny, olaryň özara düzüliş aýratynlyklaryny öwrenýär. Şunuň bilen baglanyşykly grammatikanyň «Morfologiýa» hem «Sintaksis» bölümleri bitewi bir ulgamyň aýry-aýry bölegi hökmünde tapawutlandyrylýar. Bular öz aralarynda biri-biri bilen berk baglanyşyklydyr.

Sözler özara biri-biri bilen grammatik baglanyşykda gelende, sintaktik birlik hökmünde aragatnaşyk serişdesi bolup bilýärler we şeýle bolanda her bir söz haýsy söz toparyna degişlidigi bilen baglanyşykly dürli-dürli şekilde gelip bilýär. Muňa mysal edip, atlaryň düşümde üýtgeýşini görkezmek bolar: *mekdebiň jaýy, mekdebe girmek, mekdepeden gelmek* we ş.m. Şu mysallardaky anyk bir sözünň öz formasyny üýtgedişi diňe şu söze degişli bolman, eýsem ähli sözün grammatik formasydyr. Diýmek, atlar dürli-dürli şekilde gelmek bilen, şol şekillerde-de aragatnaşyk serişdesi bolup bilýärler.

Sözlemde sözleriň ýasalýş, üýtgeýiş ýollary, semantika-sintaktik gatnaşygy şol sözünň şekil-grammatik taýdan üýtgemegi bilen amala aşyrylýar. Söze häsiýetli bolan her bir anyk şekil onuň başga sözler bilen gatnaşyga girmegine mümkinçilik döredýär. Şonuň üçin hem söz üýtgediji goşulmalaryň hyzmaty sintaktik häsiýetlidir. Şekli boýunça söz morfologiýa degişli bolsa-da, mazmun taýdan sintaktik ähmiýete eýedir. Şeýle hem, bu şekiller sözleriň grammatik baglanyşygyny emele getirýärler we şonuň üsti bilen şol sözünň aragatnaşyk serişdesi bolmak hyzmatyny üpjün edýärler.

Şeýlelikde, leksika-grammatik kategoriýalar (söz toparlary), söz üýtgediji düşüm, degişlilik, şahs-san (işlik ýöňkemeleri) goşulmalary, atlaryň şekil ýasaýjy, subýektiw, baha berme (*oglan-oglanjyk, gyz-gyzjagaz*) goşulmalary, sypat, derejeleriniň goşulmalary, tertip sanyň goşulmalary, işligiň dereje şekillerini (iş atlary, ortak işlik, hal işlik), geçirýän ýa-da geçirmeýän işlik şekillerini zamany näbelli işlik şekillerini ýasaýjylar morfologik-grammatik kategoriýalar bolup, morfologiýanyň obýektidir. Sözleriň baglanyşygyna degişli ähli hadysalar, söz düzümleri, sözlemiň gurluşy we şonuň bilen baglanyşykly ähli gurluşlar sintaksise degişlidir. Öz nobatynda

bularyň hemmesi morfologik şekilleriň üsti bilen bolup geçýär. Diýmek, morfologiýa we sintaksis diliň funksionirlenmeginiň esasy özenidir.

Grammatika we fonetika özara biri-biri bilen gatnaşyklydyr. Fonetika diliň iň kiçi maddy birligi bolan sesi öwrenýän bolsa, grammatika diliň grammatik gurluşyny öwrenýär. Dilde bar bolan her bir hadysa onuň ses ulgamy bilen baglanyşyklydyr. Her bir grammatik birlik sesiň gatnaşmagy bilen emele gelýär. Mysal üçin, düşüm, degişlilik, san, zaman we ş.m. grammatik şekiller sesleriň gatnaşmagynda emele gelýär we şol sesler grammatik şekiliň görkezijisi bolup hyzmat edýär. Sözlemi sözlem edýän esasy alamatlaryň biri onuň otnositel gutarnykly intonasiýasydyr. Söz düzümleriniň komponentleriniň arasyndaky leksika-semantik bitewülik intonasiýa arkaly belli bolýar. Söz basymy sözüň intonasion bitewüligini bildirýär we ş.m. Sözüň basymynyň üýtgemegi onuň şekil-grammatik taýdan haýsy söz toparyna degişlidigini görkezip, onuň manysyna-da täsir edip bilýär. Meselem, *düzmé-at*, *düzme*-işligiň ýokluk şekili, *gyrgýn-at*, *gyrgyn*-işligiň buýruk şekili, *düzgün-at*, *düzgün*-işligiň buýruk şekili, *halyça*-kiçijik haly, *halyça*-haly ýaly we ş.m. Diýmek, söz basymynyň üýtgemegi şol sözüň manysynyň hem özgermegine getirýär.

Grammatika we leksika diliň aýry-aýry bölümleri bolsalar-da, olar özara berk baglanyşyklydyr. Dilimizde ulanylýan her bir söz onuň leksik birligidir. Söz diliň many aňladýan iň kiçi birligidir we bellibir many ähmiýetine eýedir. Her bir sözde özara baglanyşykly fonetik, leksika-semantik, grammatik aýratynlyklar jemlenýär. Sözüň semantik gurluşynda onuň aňladýan ähli manylary, fonetik gurluşynda sözüň ses aýratynlyklary, morfologik gurluşynda-da sözüň morfemalar ulgamy bolýar. Sözüň morfologik we sintaktik aýratynlyklary grammatikanyň esasyny düzýär. Söz sözlemde başga sözler bilen utgaşyp grammatik şekile eýe bolýar, grammatik many alýar. Mysal üçin, *şähere gitdim*, *şäherden geldi* ýaly sözlemleriň materialy sözdür. Şu sözlemi hasyl edýän sözler bellibir grammatik many aňladyp, şol sözleriň leksik manysynyň pikir alyşmaga ýaramlylygyny üpjün edýär, olar bellibir grammatik şekilde gelýär.

Şäher-at, ýöneliş düşümde gelipdir, *gitdi*-işlik, mälim öten zamanda üçünji ýöňkemedede ulanylypdyr. *Şäherden*-çykyş düşümde gelen at, *geldi*-işligiň mälim öten zamanynyň üçünji ýöňkemesiniň birlik sanynda gelipdir. Bular şol sözleriň grammatik manysy bolup, olaryň leksik manysynyň reallaşmagyny üpjün edýär. Diýmek, her bir sözün leksik manysy onuň grammatik manysy bilen baglanyşykly bolýar we aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylýar.

Grammatik kategoriýalar

Morfologiýa sözi grammatik taýdan öwrenýän ylym bolup, sonuň bilen birlikde, ol sözün beýleki häsiýetlerini-de hasaba alýar. Her bir söz diňe grammatik birlik bolman, eýsem şol bir wagtyň özünde-de leksik birlikdir. Bulary biri-birinden bölmek mümkin däl. Olar sözi öwrenmek maksady bilen özara çäklendirilýär. Hakykatda, söz leksik hem grammatik birlik hökmünde bitewüligi düzýär. Mysal üçin, sözlüklerde söz aýratynlykda hasaba alnyp, onuň leksik birlikligi hemmetaraplaýyn häsiýetlendirilýän bolsa, söz başga sözler bilen grammatik gatnaşykda gelip, pikir alyşmak serişdesi bolan halatynda, onuň grammatik aýratynlygy hem beýan edilýär. Başgaça aýdylanda, söz sözlemde ýaşaýar. *Gün çykdy, howa maýlady.*

Söz leksik, fonetik, grammatik taýdan bitewülige eýe bolan dil birligidir. Dilde ulanylýan her bir söz leksika-grammatik taýdan haýsy söz toparyna girýänligi bilen şol söz toparyna degişli grammatik kategoriýalara eýe bolýar. Grammatik kategoriýa iň azyndan iki agzaly (paradigmaly) hadysa bolup, olar many taýdan bir-biri bilen özara grammatik gatnaşygy düzýärler. Şol hem özara gatnaşykda gelen grammatik manyly şekilleriň grammatik kategoriýasyny emele getirýär. Mysal üçin, atlaryň san kategoriýasy iki agzaly (birlik, köplük), düşüm kategoriýasy alty agzaly grammatik kategoriýalardyr. Meselem: *okuwçy-okuwçylar; okuwçy, okuwçynyň, okuwça, okuwçyny, okuwçyda, okuwçydan* we ş.m. söze häsiýetli şu hili grammatik şekiller şol sözün aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylyşyndan gelip çykýar. Diýmek, sözün meňzeş grammatik manyny aňlatmaga hyzmat edýän ähli grammatik şekilleriniň toplумы şol sözün paradigmasyny emele getirýär. Şeýlelikde, paradigma sözün

şekiller ulgamy bolup, onuň morfologik aýratynlyklaryny bildirýän görkezijilerdir we şolar hem bellibir grammatik kategoriýany hasyl edýärler. Meselem, atlaryň düşüm kategoriýasy, degişlilik kategoriýasy. Her bir söz toparynyň özüne häsiýetli şekil ýasaýjy, söz üýtgediji şekiller ulgamy, ýagny grammatik kategoriýalary bolýar we şolar hem söz toparlaryny biri-birinden tapawutlandyran häsiýetli alamatlardyr.

Her bir sözüň leksik manysy leksikada we grammatik manysy bolsa grammatikada öwrenilýär. Grammatik many anyk sözüň morfologik şekilinden gelip çykýar. Leksik many bolsa her bir sözüň hemişelik nominatiw manysydyr. Leksik many özbaşdak häsiýetli bolup anyk bir söze degişlidir. Mundan tapawutlanyp, grammatik many anyk sözüň leksika-grammatik taýdan haýsy söz toparyna degişliligine baglylykda diňe ýeke söze däl, eýsem şol söz toparyna girýän sözleriň hemmesine häsiýetli bolan umumy manydyr. Mysal üçin, *kitap okadym*, *hat ýazdym* kimin sözlemlerde *kitap* okalýan predmetiň we *hat* sözi-de ýazylýan predmetiň adyny aňladýan bolsa, *kitap*, *hat* şol sözlemlerde iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladyp, grammatik many alýar we bellibir şekilde gelýär. Grammatik many aňladýan şekiller, şonuň ýaly-da, şeýle hyzmaty ýerine ýetirýän kömekçi sözler grammatik serişdelerdir. Bular sözüň leksik manysyny üýtgetmeýär. Meselem: *Mekdep*, *mekdebiň*, *mekdebe*, *mekdepde*, *mekdepden* we ş.m. Grammatik many ýok ýerinde grammatik şekil bolup bilmeýär. Mysal üçin, *okadym*, *okadyň*, *okady*, *okadyk*, *okadyňyz*, *okadylar* diýende, *oka* sözüne goşulan morfologik şekiller onuň grammatik manysyny düzýär.

Mälim bolşy ýaly, bir morfologik şekiliň ýeke-täk grammatik many aňlatmagy esasy şert däl. Grammatik kategoriýany emele getirýän käbir şekil görkezijiniň birden köp many aňlatmagy-da mümkin. Mysal üçin, *işlesek* sözündäki *-k* goşulma işligiň şert şekiliniň birinji ýöňkemesini we köplük sanyny aňladýar. Başgaça aýdanyňda, bu şekil şahs hem san manysyny özünde jemleýär. Sözüň grammatik manysy bilen onuň şekil taýdan aňladylyşy aýry-aýry hadysalar bolman, eýsem olaryň ikisi özara aýrylmaz bitewüligi düzýän grammatik kategoriýany emele getirýär.

Grammatik kategoriýa grammatik manydan has giň bolýar. Mysal üçin, atlaryň köplük şekili *-lar, -ler* onuň birlik sany bilen berk gatnaşykly bolsa-da, birlik sanyň şekil görkezijisi ýokdur. Bular bitewülikde atlaryň san kategoriýasynyň görkezijisi bolup hyzmat edýär. Düşüm goşulmalarynyň hemmesi bilelikde düşüm kategoriýasyny hasyl edýän bolsa, işlikleriň zaman kategoriýasy häzirki, öten, geljek zaman işlik şekillerinden ybaratdyr. Görnüşi ýaly, meňzeş grammatik many aňladýan şekiller ýygyndysy grammatik kategoriýany emele getirýär. Mälim bolşy ýaly, atlaryň her bir düşüminiň öz şekili, öz grammatik manysy bar, işligiň zaman şekilleriniň öz grammatik görkezijisi hem manysy bar. Bular grammatik kategoriýanyň hususy görnüşi bolup, bir kategoriýa degişlidir.

Her bir söz toparynyň özüniň leksika-grammatik kategoriýasynyň bolşy ýaly, olaryň hersine häsiýetli bolan grammatik kategoriýasy-da bardyr. Mysal üçin, atlaryň san kategoriýasyny, degişlilik kategoriýasyny, işlikleriň dereje kategoriýasyny, zaman kategoriýasyny, şahs-san kategoriýasyny we ş.m.-leri görkezmek bolar. Her bir söz özüniň leksik hem grammatik manylarynyň häsiýetine görä, bellibir söz toparyna degişli bolýar we olar umumylykda leksika-grammatik kategoriýany emele getirýärler: at, sypat, san, çalyşma, işlik we ş.m. Diýmek, grammatik kategoriýa giň manyda bolup, söz toparlaryny-da, olaryň her birine häsiýetli grammatik kategoriýalary-da öz içine alýar.

Grammatik kategoriýa morfologiýa degişli leksika-grammatik, san, degişlilik, zaman, şahs-san ýaly hadysalary we şonuň ýaly-da sintagma, eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç ýaly sintaktik kategoriýalary-da öz içine alýar, ýöne bu morfologik hem sintaktik kategoriýalar biri-biri bilen berk baglanyşykly bolup, olary bölmek örän şertlidir. Bu ýagdaý morfologik kategoriýalaryň sintaktik hyzmaty bilen sepleşip gidýänliginden ybaratdyr.

Morfologik kategoriýalar sözüň haýsy söz toparyna girýanligi bilen bagly bolýar. Olar söz toparyny üýtgetmeýärler. Her bir sözüň grammatik manysy şol söz toparyna degişli sözleriň hemmesine-de häsiýetlidir, diýmek, leksik many bilen hem baglanyşykly bolýar. Mysal üçin, **kitap** sözüniň predmet, zat aňladyşy, üýtgeýşi atlaryň

leksika-grammatik häsiyeti bilen kesgitlenilýär. Her bir söz toparynyň özüne häsiýetli leksik manysy, grammatik aýratynlygy bar. Atlar predmet, zat aňladýanlygy üçin san kategoriýasyna, işlikler iş-herketi, gymyldyny aňladýanlygy üçin zaman kategoriýasyna eýedir. Sözün sintaktik hyzmaty hem, köplenç, şunuň bilen baglanyşkly bolýar.

Grammatik şekil

Grammatik kategoriýany hasyl edýän we grammatik baglanyşygy üpjün edýän görkezijiler grammatik şekili emele getirýärler. Sözün öz leksik manysynyň çäginde beýleki sözler bilen grammatik baglanyşyga girmek üçin dürli-dürli şekilde gelşine şol sözün **grammatik şekili** diýilýär. Meselem: *bilbil, bilbiliň, bilbile, bilbili, bilbilde, bilbilden; gitsem, gitseň, gitse, gitsek, gitseňiz, gitseler* we ş.m.

Söz şekilleriniň her bir söz toparyny şekil taýdan tapawutlandyryjy belgileri bolup, olar anyk bir sözün bölekleri bölünüşini bildirýärler. Mysal üçin, *daglarda* sözünde *-lar* many taýdan köplük düşüňjesini aňladýan bolsa, *-da* goşulmasy şol sözi başga sözler bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Bularyň hiç biri-de *dag* sözünüň leksik manysyny üýtgetmeýär, ýöne *dag* sözünü pikir alyşmaga ýaramly hala getirýär, emma *dag* sözüne goşulan *-lar* we *-da* goşulmalary mazmun taýdan aýry-aýry hyzmaty ýerine ýetirýärler: *-lar* diňe köplük düşüňjesini aňladyp, onuň ýerine ýetirýän hyzmaty sintaktik häsiýete eýe däl, emma *-da* goşulmasy şol sözi başga sözler bilen grammatik taýdan baglanyşdyryp, sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýär. Deňeşdirip göreliň: *daglarda girmek, dagda girmek* diýmek, söz şeklini hasyl edýän goşulmalar iki hili bolýar: a) sözün sintaktik şeklini emele getirijiler; b) sözün sintaktik däl şeklini hasyl edijiler. Görnüşi ýaly, şekil ýasaýjylar sözün öňki leksik manysynyň çäginde onuň täze bir şeklini ýasaýar we söze goşmaça many öwürşegini berýär. Meselem: *çaga-çagajyk; gyz-gyzjagaz; ak-agymtyl, agrak, akja* we ş.m. Söz üýtgedijiler bolsa, sözün leksik manysyna hiç hili täsir etmezden onuň sözlemdäki beýleki sözler bilen grammatik baglanyşygyny üpjün edýärler. Onuň söz üýtgedijileriniň sintaktik birlik hasap edilýän sözlemi emele getirmäge gatnaşmagy

bolsa, olaryň sintaktik hyzmaty hasap edilýär. Bulardan başga-da, sözün gurluşynda onuň leksik manysyny üýtgedýän bölekleri-morfemalary hem bolýar. Meselem, *dag-ly-lar-da* sözünde *-ly* goşulmasy söz ýasaýjy bolup, şol sözden täze leksik manyly başga bir sözi emele getirmäge gatnaşýar. Bu ýerde *-ly* goşulmasy atdan sypat ýasamaga hyzmat edýär we *-lar* hem *-da* goşulmasyndan tapawutlanyp, diliň leksik düzümini täze bir söz bilen baýlaşdyrýar.

Grammatik şekiller grammatik many aňladýan serişdeler bolup, şekil ýasalyşyň birnäçe ýoly bolýar.

1. Sözün grammatik şekili sintetik ýol bilen emele gelende, söz üýtgediji we şekil ýasaýjy goşulmalar gatnaşýar. Meselem: *bilbil, bilbiliň, bilbile, bilbili, bilbilde, bilbilden; uly-ulurak, kiçi-kiçiräk; alsam, alsaň, alsa, alsak, alsaňyz, alsalar; okan, okaýan, okajak* we ş.m.

2. Sözün grammatik şekili analitik ýol bilen emele gelende, sözlemede sözleri grammatik taýdan baglanyşdyrmaga gatnaşýan kömekçi sözler gatnaşýar. Meselem: *Galam bilen, guş ýaly, satlyk üçin* we ş.m.

Görnüş ýaly, sintetik usulda leksik hem grammatik many bir söz bilen, ýagny onuň şekili bilen hasyl bolýar. Başgaça aýdanyňda, şol many goşulmanyň üsti bilen aňladylýar. Analitik usulda grammatik şekil we grammatik many şol söz bilen gelen kömekçi baglaýjy sözün kömegi arkaly hasyl bolýar. Analitik usul görnüş taýdan söz düzümini ýada salsa-da, ondan tapawutlanýar we munda kömekçi söz leksik many aňlatmaýar.

3. Söz şekili analitik-sintetik ýol bilen emele gelende, grammatik şekil hem goşulmanyň, hem baglaýjy kömekçi sözün gatnaşmagynda emele gelýär: *mekdebe çenli, daga tarap* we ş.m. Grammatik manyny hasyl edýän söz şekili nähili serişde bilen emele gelşine görä, sintetik, analitik, analitik-sintetik görnüşde bolýar.

Sözün grammatik şekiliniň hemişe şekil görkezijili bolmagy esasy şert däl. Mysal üçin, türkmen dilinde sözün grammatik şekilini emele getirýän grammatik kategoriýalaryň belli biriniň içinde onuň haýsy-da bolsa bir hatarynyň formal görkezijisiz bolmagy mümkin. Atlaryň baş düşüm şekili, işligiň zaman şekilleriniň üçünji

ýöňkemesiniň birlik sany formal görkezijisiz grammatik şekillerdir. Her bir paradigmanyň hataryny düzýän goşulmasyz şekil beýleki formal görkezijili hatar bilen gatnaşykda gelýär we onuň haýsy paradigma degişliligi sözüň aragatnaşyk hyzmatyny ýerine ýetirişinde mese-mälim belli bolýar. Paradigmanyň formal görkezijisiz gelen şekili, onuň goşulmaly şekili bilen gatnaşykly bolýar: *bilbil, bilbiliň, bilbile, bilbili, bilbilde, bilbilden; aldym, aldyň, aldy, aldyk, aldyňyz, aldylar; geleyin, gel, gelsin, geleli, geliň, gelsinler* we ş.m.

MORFOLOGIÝA HAKYNDA UMUMY MAGLUMAT

Morfologiýa dil biliminiň grammatika bölüminiň bir şahasy bolup, diliň grammatik gurluşyny öwrenýän ylymdyr. Morfologiýa adalgasy aslynda *morphe* – şekil, *logos* – düşünje, ylym, taglymat diýen manylary aňladýan grek sözündendir.

Diýmek, **morfologiýa** söz hakyndaky grammatik taglymat bolup, ol sözlemde sözleriň üýtgeýşini, şekillerini, leksika-grammatik manysy bilen olaryň nähili söz toparyna degişlidigini we şol söz toparlarynyň her birine mahsus bolan şekil-grammatik aýratynlygy, grammatik kategoriýalary öwrenýär. Aragatnaşyk serişdesi bolan söz bellibir şekil aýratynlygyna eýedir. Bu aýratynlyk şol sözün şekilinden mälüm bolýar. Öz nobatynda söz şekili hem sözlemde sözleri baglanyşdyrýan serişde bolup hyzmat edýär we ol bellibir grammatik many aňlatmagy üpjün edýär. Şol şekilde ulanylanda sözün leksik manysy hem ýüze çykýar.

Leksika-grammatik kategoriýalar

Sözleri toparlara bölmek grammatikanyň iň möhüm, şol bir wagtyň özünde örän çylşyrymly we jedelli meseleleriniň biri hasap edilýär. Bu mesele bilen öz wagtynda W.A. Gordlewskiý, N.K. Dmitriýew, N.A. Baskakow, A.N. Kononow, A.K. Borowkow, F. G. Ishakow ýaly belli türkologlar hem meşgullanypdyrlar. Olar sözlemde aňladýan manylarynyň meňzeşligi esasynda isimler, işlikler we kömekçi sözler diýen toparlara bölmegi makul bilipdirler.

Türkmen dilinde-de sözleri toparlara bölmek meselesi dürli ýyllarda ýazylan grammatikalarda bellibir derejede öz çözgüdini tapypdyr. Bu grammatikalarda olaryň awtorlary öňki garaýyşlary hem hasaba almaga synanyşypdyrlar. Meselem, M. Geldiýew, G. Alparow bu meselede sözleriň morfologik aýratynlyklaryna esaslanypdyrlar we olary üýtgeýän sözler, üýtgemeýän sözler diýen toparlara bölüp, hersiniň hem öz içinde birnäçe görnüşlere bölünýändigini belläpdirler.

Belli türkmen dilçisi H. Baýlyýewiň «Häzirki zaman türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy» (1948) atly okuw gollanmasynda sözler toparlara bölünende, olaryň ähli häsiýetlerini hasaba almak göz önünde tutulypdyr. Awtor bu meselede, öňki garaýyşlardan tapawutlylykda, sözleriň aňladýan manysyna, morfologik aýratynlyklaryna we ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatyna esaslanýar hem-de sözleri aşakdaky ýaly toparlara bölýär: 1) atlar, 2) sypatlar, 3) sanlar, 4) çalyşmalar, 5) işlikler, 6) hal sözleri, 7) aragatnaşyk sözleri, 8) baglaýjylar, 9) ümlükler.

Türkmen dilçisi, halypa alym, Türkmenistanyň Ylymlar akademiasynyň habarçy-agzasy M. Ý. Hamzaýewiň «Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa». (Aşgabat, 2000) atly kitabyndaky «Söz toparly» bölümde sözleri toparlara bölmekde soňky döwürde türk dil biliminde kabul edilen üç ýörelgeden: semantik, morfologik we sintaktik ýörelgelerden ugur alynýar. Şonuň netijesinde türkmen dilinde sözler leksik manysy, morfologik aýratynlygy we sintaktik hyzmaty boýunça aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler: 1) Atlar; 2) Sypatlar; 3) Sanlar; 4) Çalyşmalar; 5) İşlikler; 6) Hallar; 7) Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar; 8) Baglaýjy kömekçiler; 9) Ownuk bölekler; 10) Modal sözler; 11) Ümlükler; 12) Ses we obraz aňladýan sözler. Alymyň adalatly belleýşi ýaly: «Şu kriterileriň biri beýlekisinden üzňe alnanda, sözleriň ol ýa-da beýleki toparyny kesgitlemekde esasy kriteriý bolup bilmez. Sözleriň her bir topary özboluşly semantika – funksional we formal aýratynlyklary boýunça häsiýetlendirilýär».

Dilde ulanylýan sözler näçe köp bolsa-da, olar leksika-grammatik aýratynlygy bilen özara toparlara bölünýärler. Dildäki sözleriň at, sypat, san, çalyşma, işlik diýen ýaly toparlara bölünşi her bir sözüň leksika-semantik hem grammatik aýratynlygy bilen kesgitlenilýär. Sözüň ses düzümi hem manysy bölünmeýän bitewülik düzýän bolsa, şonuň bilen birlikde olar grammatik aýratynlyklara-da eýedirler. Başgaça aýdanyňda, her bir söz aýratyn leksik birlik bolup, öz grammatik häsiýetleri boýunça köpüsi biri-birine meňzeşdirler, olar belli-belli leksika-grammatik kategoriýany emele getirýärler.

Dildäki sözleri leksika-grammatik kategoriýalara bölmekde olaryň leksik manylary we grammatik häsiýetleri göz önünde tutulýar. Diýmek, söz toparlary leksika-semantik hem grammatik ýörelgä esaslanýar.

Morfologik ýörelgede sözüň formal grammatik aýratynlygy göz önünde tutulýar. Başgaça aýdanyňda, sözüň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi ýa-da etmeýşi, ýagny sözüň üýtgeýşi ýa-da üýtgemeýşi hasaba alynýar. Mysal üçin, atlar üýtgeýän söz topary bolup degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler, işlikler şahs-san, (ýöňkeme) goşulmalaryny kabul edýärler. Diýmek, bular üýtgeýän leksika-grammatik kategoriýa (söz toparyna) degişlidirler. Meselem: oglan, oglanyň, oglana, oglany, oglanda, oglandan; geldim, geldiň, geldi, geldik, geldiňiz, geldiler we ş.m. Emma käbir sözler, meselem, baglaýjylar, sözsoňy kömekçiler we beýleki kömekçi sözler formal-grammatik taýdan üýtgemeýärler. Şeýlelikde, diliň leksikasyny hasyl edýän sözler iki topara bölünýär:

1. Söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän söz toparlary;
2. Söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýän söz toparlary.

Sözüň leksika-grammatik kategoriýasyny kesgitlemekde diňe söz üýtgediji goşulmalar däl-de, eýsem şekil ýasaýjy affiksleriň-de bellibir derejede, hatda söz ýasaýjy goşulmalaryň-da ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, şekil ýasaýjy *-jyk*, *-jik*, *-jagaz* ýaly goşulmalar, esasan, atlara, *-rak*, *-räk*, *-ymtyl*, *-imtil*, *-ymtyk*, *-imtik* sypatlara, *-njy*, *-nji* sanlara goşulýarlar we öz goşulan sözleriniň haýsy leksika-grammatik kategoriýa degişlidigini görkezmäge hyzmat edýärler. İşlik zamanlaryny, iş atlaryny, ortak işlikleri, hal işlikleri ýasaýjy şekil ýasaýjy goşulmalar bolsa diňe işlik söz toparyna häsiýetlidirler. Sözüň leksika-grammatik kategoriýasyny kesgitlemekde bellibir derejede söz ýasaýjy affiksleriň hem täsiri bar. Sebäbi söz ýasaýjy affiksleriň käbiri diňe bellibir söz toparyna degişli sözleri ýasamaga hyzmat edýär. Muňa mysal edip, işlik ýasaýjy *-la*, *-le*, *-al*, *-el*, *-ar*, *-er* sypat ýasaýjy *-ly*, *-li*, *-syz*, *-siz*, at ýasaýjy *-çy*, *-çi* goşulmalaryny görkezmek bolar.

Sözleri leksika-grammatik taýdan toparlara bölmekde sintaktik ýörelgäniň hem möhüm ähmiýeti bardyr. Şu aýratynlygy sözüň başga

sözler bilen grammatik baglanyşykda, semantika-sintaktik gatnaşykda, söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde ýa-da etmeýşinde aýdyň belli bolýar. Şuňa laýyklykda dürli söz toparyna degişli sözleriň her toplumynyň özüne mahsus häsiýetde sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýänligi belli bolýar. Mysal üçin, **habar** hyzmatynda gelmek işlikleriň, **aýyrgyç** bolmak sypatlaryň häsiýetli sintaktik hyzmatydyr. Şunuň bilen birlikde olaryň her biriniň özüne mahsus bolmadyk sintaktik hyzmatda gelip bilýänligini hem bellemek gerek.

Sözüň leksika-grammatik kategoriýasyny kesgitlemekde onuň başga sözler bilen grammatik baglanyşygyna we şonuň ýaly-da, semantika-sintaktik gatnaşygyna esaslanmagynyň möhüm ähmiýeti bar. Mysal üçin, üýtgemeýän söz toparlary öz baglanyşýan sözleri bilen hiç hili morfologik serişdesiz baglanyşyp, onuň bilen dürli-dürli semantika-sintaktik gatnaşykda gelýär. Bu hili leksika-grammatik kategoriýa sypatlar, sanlar we hallar degişlidir. Hatda şu söz toparlary bilen gatnaşykda bolan ortak işlikleriň-de, hal işlikleriň-de öz baglanýan sözüne ysnyşma ýoly bilen baglanyşýanlygyny bellemek gerek. Ýene-de muňa mysal edip, üýtgemeýän söz toparlarynyň öz baglanyşýan sözleri bilen formal görkezijili bolýanlygyny we köplenç, ylalaşma, uýdurma ýollary bilen baglanyşýandygyny ýa-da işlikleriň özüne baglanýan sözleri, esasan, uýdurýandygyny görkezmek bolar.

Sözüň leksika-grammatik topary kesgitlenilende ýokarda se-redilip geçilen aýratynlyklaryň hemmesine-de esaslanmak gerek, ýöne anyk ýagdaýda olaryň haýsy-da bolsa biriniň has ähmiýetli we beýlekisiniň goşmaça rolunyň bolmagy mümkin. Mysal üçin, sypatlar we hallar köp tarapdan umumylyk emele getirse-de, olaryň aýyklaýan sözleri bilen bolan semantika-sintaktik gatnaşygy özara tapawutlanýar. Sypatlar many taýdan predmetiň, zadyň alamatyny aňladýan bolsa, hallar iş-hereketiň, gymyldynyň alamatyny bildirýär.

Sözüň manysyna esaslansaň, işlikden emele gelen or + ak, suw + ag, di + reg kimin ýasama atlarda, edil işlikler ýaly, iş-hereket, gymyldy düşüňjesi bar. Bu ýasama atlar many taýdan hereketiň netijesiniň adyny bildirip, at bolýar. Ýene-de formal taýdan at çalyşmalary bilen atlaryň, görkezme çalyşmalar bilen sypatlaryň umumylyk düzýänligine garamazdan, manysy boýunça olar özara tapawutlanýarlar.

Çalyşma görkezme mana eýe bolsa, atlar atlandyrma mana eýedir. Diýmek, sözler leksika-grammatik taýdan toparlara bölünende diňe bir ýörelgä däl-de, eýsem leksika-grammatik ýörelgä hem esaslanmak zerurdyr. Görnüşi ýaly, sözleri leksika-grammatik toparlara bölmekde ýa-da sözün söz toparyna degişlidigini bellemekde sözleriň leksik hem grammatik manylaryny, sintaktik hyzmatyny nazara almak zerurdyr. Sebäbi her bir sözde leksika-semantik, formal-grammatik aýratynlyklar bitewülikde jemlenýär. Sözler şol aýratynlyklarynyň we sintaktik hyzmatynyň umumylygynyň netijesinde uly toplumlary emele getirýärler. Şoňa esaslanmak bilen dildäki sözleri uly iki topara bölmek mümkin.

I. Esasy söz toparlary. Bu topluma atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, işlikler, hallar degişli bolup, olaryň hemmesine umumy bolan aşakdaky häsiýetler mahsusdyr.

1. Olaryň hemmesi hem **leksik mana** eýedirler we real hakykatdaky dürli hadysalary, düşüňjeleri, bildirýärler. Meselem, atlar predmeti, zady, sypatlar onuň hilini, almatyny, sanlar, mukdaryny, tertibini aňladýar. İşliklere iş-herketi, gymyldyny aňlatmak, hallara bolsa hereketiň ýagdaýyny, wagtyny, ornuny we ş. m. aňlatmak mahsusdyr. Bularyň içinde çalyşmalar bu agzalan hadysalary, düşüňjeleri göni atlandyrman, aňlatman, olary umumylykda görkezmäge ukyplylygy bilen tapawutlanýarlar. Şoňa görä-de, çalyşmalaryň leksik manysy haýsy sözün aňladýan düşüňjesini görkezýänligine baglylykda kontekstde ýüze çykýar.
2. Bu söz toparlaryna girýän sözler söz ýasalyşa işjeň gatnaşýarlar, ýagny özleri hem ýasalýar, beýleki sözleri ýasamakda-da ulanylýarlar.
3. Bularyň hemmesi özlere degişli grammatik kategoriýalara eýedirler we şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalary kabul edip üýtgemäge, ýagny dürli şekillere eýe bolmaga ukyplydyrlar. Meselem, atlar degişlilik, düşüm, san kategoriýalaryna eýe bolsa, sypatlar dereje kategoriýasyna,

işlikler dereje, zaman, şahs-san kategoriýalaryna eýedirler we ş.m.

4. Esasy söz toparlaryna degişli sözleriň hemmesi hem sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýärler we özlere mahsus häsiýetlerine baglylykda sözlemiň dürli agzalary bolup bilýärler. Meselem, atlar sözlemiň islendik agzasy bolýarlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalaryň bellibir görnüşi, işlikleriň käbir şekilleri sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýärler. İşlikler şahs-san goşulmalaryny kabul eden şekillerinde köplenç sözlemiň habary bolýarlar we ş. m.

II. Kömekçi söz toparlary. Bu topluma sözsoňular, baglaýjylar, modal sözler, ownuk bölekler, ümlükler, ses we şekil meňzetmeleri degişli edilýär. Adyndan belli bolşy ýaly, bu sözler dilde, köplenç, kömekçi hyzmaty ýerine ýetirýärler. Bu söz toparlarynyň leksikagrammatik we formal-grammatik aýratynlyklaryndaky käbir umumylyklara esaslanyp, olary öz içinde iki topara bölmek mümkin.

- 1) Sözlemdäki sözleriň grammatik baglanyşygyny üpjün edýän sözler. Bu hyzmaty baglaýjylar, sözsoňular, käbir ownuk bölekler (-da, -de) ýerine ýetirýär.
- 2) Sözlemde sözlere, sözlemdäki pikire goşmaça many öwürginini berýän sözler. Bulara modal sözler, ownuk bölekleriň köpüsi, ümlükler degişli bolýarlar. Bularyň arasynda ses we şekil meňzetmeleri tebigatdaky dürli sesleri we şekilleri bildirýänligi bilen beýlekilerden tapawutlanýarlar.

Kömekçi sözler olaryň hemmesine mahsus bolan aşakdaky häsiýetlere eýedirler.

1. Bu söz toparlary leksik mana eýe däldirler. Olaryň käbirleri (sözsoňular, baglaýjylar) diňe grammatik mana eýe bolsa, başgalary ýa modal many aňladýarlar, ýagny sözlemdäki aýdylýan oý-pikire ýa-da onuň bellibir agzasyndan aňlanylýan düşüňjä sözleýjiniň garaşsyz bildirmäge hyzmat edýärler (meselem, modal sözler, ownuk bölekler) ýa-da dürli emosional duýgyny (begenç, gynanç, geň galmak, buýruk, teklip) aňladýarlar (meselem, ümlükler).

2. Bu sözleriň dildäki söz ýasalyşa gatnaşygy hem çäklidir we seýrek gatnaşýarlar.
3. Kömekçi sözlere degişli söz toparlary öz manysynda we hyzmatynda gelende, grammatik kategoriýa eýe dälirler, ýagny söz üýtgediji, şekil ýasaýjy goşulmalary kabul etmeýärler.
4. Bu sözler sözlemde diňe kömekçi hyzmaty ýerine ýetirýänligi sebäpli, sözlemiň agzasy bolup bilmeýärler. Sintaktik hyzmaty ýerine ýetirmek üçin olar özläriniň esasy hyzmatyndan daşlaşyp, atlaşmaly bolýarlar. Şeýle ýagdaýda olaryň atlara mahsus grammatik kategoriýalara eýe bolmagy mümkin. Meselem: *Onuň **berekellasynyň** bir emmasy bar bolýmasyň! Seniň **wallaňa** indi kim ynansyn?*

Şeýlelikde, türkmen dilindäki sözler leksika-semantik we grammatik häsiýetleriniň esasynda toparlara bölünýär.

ATLAR

Atlar özbaşdak many aňladýan esasy söz toparlarynyň biridir. Predmetiň, zadyň adyny ýa-da predmetleşen düşüňjäniň adyny aňladýan sözlere **at** diýilýär. Olar *kim?*, *näme?*, *nire?* diýen soraglara jogap bolýarlar. Adatça *kim?* adam, ynsan atlary dogrusynda ulanylyp, onuň üsti bilen adamyň ady, familiýasy anyklanylýar: *Oraz*, *Myrat*, *Nazarow*, *Meredow* we ş.m. Bu soraga adamy aňladýan beýleki sözler hem, meselem kâr, hünär atlary (*işçi*, *mugallym*, *çopan*), garyndaşlyk adalgalary (*ata*, *ene*, *dayý*, *ýegen*, *dogan* we başgalar) jogap bolýarlar. *Näme?* diýen soraga adamdan başga janly we jansyz zat, predmet dogrusynda ulanylýan atlar jogap bolýarlar: *bilbil*, *geçi*, *çäýnek*, *käse*, *çemçe*, *agaç*, *tahýa*, *telpek*, *pagta*, *bugday*, *sazak*, *gerkez* we ş.m. Orun, giňişlik aňladýan atlar *nire?* diýen soraga jogap bolýarlar: *Türkmenistan*, *Aşgabat*, *Mary*, *Garagum*, *oba*, *şäher*, *meýdan* we ş.m.

Atlar esasy söz toparlaryň biri bolmak bilen, özlerine mahsus bolan leksika-grammatik many aňladýarlar. Meselem, olaryň özüne häsiýetli grammatik kategoriýalary (düşüm, degişlilik, san we ş.m.) bar, sözlem agzasy bolup bilýärler. Olar söz ýasalyşa işjeň gatnaşýarlar, ýagny atlardan başga söz toparlary ýasalýar (*akylly*, *işlemek*, *biwepa*, *dertdeş*) we olaryň özleri hem başga söz toparyndan ýasalyp bilýär (*girelge*, *bozguç*, *girdeji*, *şakyrdy*, *jürrüldi*).

Türkmen dilinde atlar özleriniň leksika-semantik aýratynlygy boýunça dürli-dürli görnüşlerde bolýarlar. Şu nukdaýnazardan atlary **has** we **jyns** atlar, **abstrakt** we **konkret** atlar diýen toparlara bölmek bolýar.

Has we jyns atlar

Adamlara ýa-da başga zatlara goýlan dakylma atlara **has at** diýilýär. Bular konkret adamy, ynsany ýa-da başga zatlary tapawutlandyrmak mazmunyna eýe bolup, diňe şol goýlan at dogrusynda ulanylýar. Meselem: *Oraz*, *Aşgabat*, *Mary*, *Myrat*, *Daşoguz*, *Boldumsaz* we ş.m. **Jyns atlar** bir kysymdaky, jynsdaky zatlaryň jemine

degişli bolan toparýň, jynsyň adyny aňladýan atlardyr. Meselem: *galam, depder, oglan, adam, agaç, guş, haýwan, demir* we ş.m.

Has atlara aşakdaky ýaly atlar degişlidir.

1. **Adamlara hususy dakylan atlar:** Aman, Oraz; olaryň familiýalary: Meredow, Orazowa; adamlara goýlan lakamlar: Pyragy, Azady, Andalyp.

2. **Toponimik hususy atlar:** *Bagyr, Gypjak, Mary, Daşoguz, Amyderya, Köpetdag.*

3. **Astronomik hususy atlar:** *Aý, Gün, Ýer, Mars.*

4. **Kärhanalara, okuw jaýlaryna, önümçilik birleşiklerine, kinoteatrlara, gazet-žurnallara, çeper ýa-da ylmy eserlere goýlan atlar:** *Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä diller instituty, Garagum derýasy, «Türkmenistan» gazet, «Älem içre at gezer» romany, «Türkmenhaly» önümçilik birleşigi, Ýalkym obasy, «Görogly» eposy.*

5. **Öý haýwanlaryna dakylýan atlar:** *Dordepel, Gaplaň, Ýolbars* we ş.m.

Has we jyns atlar özara bir-biri bilen berk baglanyşyklydyrlar. Has atlaryň köpüsi jyns atlardan gelip çykýar: *Maýa, Maral, Keýik, Gandym, Sazak* we ş.m. Has atlar diňe bir atlardan däl-de, eýsem beýleki söz toparlaryndaky sözlerden hem ýasalýar. Meselem: sypatlardan: *Gara, Akja, Mawy*; işliklerden: *Durdy, Geldi, Dursun*; sanlardan: *Otuz, Başım, Altı*. Has atlar goşma sözlerden ýasalanda olary emele getiýän komponentleriň dürli sözlerden we dürli şekilde bolmagy mümkin hem-de bir basyma eýe bolýarlar. Meselem: *Aýdogdy, Aksoltan, Baýramgeldi, Gumdag, Üçajy, Gökdere, Arçabil* we ş. m.

Konkret we abstrakt atlar

Atlary öz aňladýan leksik manysyna esaslanyp, **abstrakt** we **konkret** atlar diýen toparlara bölmek mümkin. **Konkret** atlar many taýdan görüp bolýan zatlaryň, predmetiň adyny aňladýarlar. Meselem: *çörek, gawun, garpyz, pil, galam, kitap, el, aýak, diş.*

Abstrakt atlar dürli-dürli düşünjäniň, oý-pikiriň, hadysanyň adyny bildirýärler. Meselem: *akyl, huş, bagt, akyl, düşünje,*

niýet, maksat we ş.m. Konkret we abstrakt atlar özara biri-biri bilen baglanyşyklydyrlar. Abstrakt atlar adamzadyň pikirlenmegi, oýlanmagy, real hakykata düşünmegi bilen baglanyşykly bolup, şol zatlaryň netijesini atlandyrmaga hyzmat edýärler.

Atlaryň gurluşy

Düzümi boýunça atlar dürli-dürli bolýar. Gurluş taýdan atlaryň iki görnüşini bellemek mümkin: **ýasama** atlar we **asyl** atlar. Mukdar taýdan ýasama atlar köp bolup, bular leksik manyly dürli-dürli sözlerden emele gelen atlardyr. Ýasama atlary emele getirmäge söz ýasaýjy affiksler gatnaşýarlar. Olar ýasama atlaryň döremeginde möhüm ähmiýete eýedir.

Türkmen dilinde, umuman, türki dillerde goşulmalar arkaly söz ýasalyş örän önümlü bolup, bu ýagdaýa köp sanly söz ýasaýjy affiksler gatnaşýar we her hili leksik manyly sözleri emele getirýär. Atlaryň goşulmalar arkaly ýasalyşynda at ýasaýjy goşulmalaryň gatnaşygy-da biri-birinden tapawutlanýar. Söz ýasaýjy affiksleriň birnäçesi at ýasamakda önümlü bolsa, başga birnäçesi önümlü dälidirler. Bu ýagdaý söz ýasaýjy affiksleriň önümlü ýa-da önümlü dälidigi bilen baglanyşyklydyr. Dürli-dürli manyly atlary ýasamakda söz ýasaýjy goşulmalar diňe önümlilik ýa-da önümsizlik taýdan däl-de, eýsem belli-belli semantik topara degişli atlary emele getirmekde differensirleşme häsiýetine-de eýe bolupdyr. Mysal üçin, söz ýasaýjy *-çy/ -çi* affiksi adam, ynsan, onuň käri, hünäri bilen baglanyşykly şahs atlaryny emele getirmekde ýöriteleşipdir diýmek mümkin. Meselem: *iş + çy, suw + çy, haly + çy, aw + çy, balyk + çy, kärende + çy, mellek + çy, traktor + çy* we ş.m.

At ýasaýjy goşulmalaryň nähili leksik manyly sözlerden at ýasaşyna esaslanyp, ýasama atlary **isimden** ýasalan atlar we **işlikden** ýasalan atlar diýen topara bölmek mümkin. At ýasaýjy goşulmalar ýasama sözlerden-de, asyl sözlerden-de at ýasamaga gatnaşýar. Bularyň ikisinde-de ýasama ada leksik manyly söz esas bolup hyzmat edýär. Şeýlelikde, ýasama at atlara häsiýetli ähli leksika-grammatik häsiýetlere eýe bolýar.

Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen aşakdaky söz toparlaryndan at ýasalýar.

1. Işlikden at ýasamaga gatnaşýan affiksler:

1) **-k/-ak/-ek/-yk/-ik:** *dala+k, ýat+ak, döw+ek, gat+yk, buýr+uk, ört+ük, deş+ik, ýumr+uk* we ş.m.

2) **-ym/-im/-m:** *ýyg+ym, bil+im, bas+ym, böl+üm, oýna+m* we ş.m.

3) **-yn/-in/-n:** *ýyg+yn, goş+un, tik+in, sag+yn* we ş.m.

4) **-gy/-gin:** *sür+gün, daş+gyn, joş+gun, ýan+gyn* we ş.m.

5) **-gyç/-giç:** *gyr+gyç, ölçür+giç, otur+gyç, boz+guç* we ş.m.

6) **-ç:** *ynan+ç, begen+ç, utan+ç, gazan+ç, ötün+ç* we ş.m.

7) **-gy/-gi:** *al+gy, ber+gi, duý+gy, söý+gi, ur+gy, dep+gi* we ş.m.

8) **-ga/-ge:** *bat + ga, gowur + ga, adal + ga* we ş.m.

9) **-yt/-it:** *geç + it (köpri), iç+it(guýy), sow + ut, öw + üt* we ş.m.

10) **-g:** *syna + g, barla + g, ide + g, gözle + g, sora + g* we ş.m.

2. Sypatdan at ýasaýjy goşulmalar:

1) **-lyk/-lik:** *ak+lyk, sag+lyk, şat+lyk* we ş.m.

2) **-çylyk/-çilik:** *gyt+çylyk, bol+çulyk, kyn+çylyk* we ş.m.

3. Sandan at ýasaýjy goşulmalar:

-lyk/-lik: *on + luk, bir + lik, elli + lik, baş + lik* we ş.m.

4. Haldan at ýasaýjy goşulmalar:

-lyk/-lik: *tiz + lik, ertir + lik, agşam+lyk* we ş.m.

5. Käbir modal sözlerden at ýasaýjy goşulmalar:

-lyk/-lik: *bar+lyk, ýok+luk, az + lyk, köp +lük* we ş.m.

6. Ses we şekil aňladýan sözlerden at ýasaýjy goşulmalar:

-yldy/-ildi: *iňňildi, şaggyldy, gürpüldi, horkuldy.*

-dy/-di: *şakyr + dy, şatyr + dy, hümiür + di*

7. Atdan at ýasaýjy goşulamalar:

1) **-çy/-çi:** *iş + çi, pagta + çy, ädik+çi, balyk + çy, aw + çy, aý-dym + çy, ýygym + çy, traktor + çy, aş + çy* we ş.m.

2) **-lyk/-lik:** *el + lik, ýan + lyk, ýag + lyk, aý + lyk* we ş.m.

3) **-çylyk/-çilik:** *daýhan+çylyk, maldar+çylyk, çopan+çylyk, ussa+çylyk, mugallym+çylyk* we ş.m.

4) **-daş/-deş:** *ýol + daş, il + deş, kār + deş, at + daş, oba + daş, syr + daş, kurs + daş* we ş.m.

Bulardan başga-da, atdan at ýasamaga aşakdaky ýaly affikslerem gatnaşýarlar.

1) **-hana:** *kār + hana, ussa + hana, meý + hana, çay + hana.*

2) **-nama:** *äht + nama, jar + nama, şert + nama.*

3) **-hor:** *para + hor, arak + hor.*

4) **-keş:** *çilim + keş, araba + keş, tirýek + keş.*

5) **-şynas:** *gündogar + şynas, edebiýat + şynas.*

6) **-baz:** *kart + baz, humar + baz* we ş.m.

Goşulmalar arkaly at ýasamaga başga sözleriň-de gatnaşmagy mümkin. Meselem: *öýde + çî, günde + lik.*

At ýasaýjy goşulmalar ýasaýjy sözüň leksik manysy bilen baglanyşykly dürli-dürli atlary emele getirýärler. Ýasama atlaryň leksik manysy, birinjiden, ýasaýjy sözüň we ikinjiden-de, söz ýasaýjy goşulmanyň manysy bilen baglanyşykly bolýar. Başgaça aýdanyňda, ýasama at oňa goşulan söz ýasaýjy goşulmanyň aňladýan manysy bilen delillendirilýär. Bularyň özara gatnaşygy ikitaraplaýyn hadysa bolup, söz ýasalyşyň kada-kanunlary, düzgüni bilen berk baglanyşyklydyr.

Goşma atlar

Sözleriň goşulyşmagy bilen emele gelen ýasama atlara **goşma atlar** diýilýär. Goşma ady hasyl edýän sözler diliň kada-kanunlary, düzgünleri esasynda birleşip, täze leksik many aňladýarlar. Goşma adyň leksik manysy haýsydyr bir ýol bilen onuň düzümine girýän sözleriň leksik manysy bilen baglanyşykly bolýar we taryhy nukdaýnazardan dilimize häsiýetli bolan grammatik baglanyşygy düzýär. Şol sözleriň grammatik baglanyşygy goşma ady emele getirýän serişde bolup, ol bu goşma sözüň emele geliş ýoludyr. Goşma ady düzýän sözler taryhy ösüş netijesinde goşma ada öwürilipdir. Olar goşma adyň düzüminde öňki aýry söz wagtyndaky leksik manysyndan we grammatik häsiýetlerinden hem daşlaşýarlar we ikisi ýa-da üçüsi bilelikde bir söz bolup hyzmat edýär. Meselem: *kellebaşayak, atgulak, günebakar, kyrkayak, daşdeşen, ýekegapan,*

bäşatar, igdeýaprak, garrygyz, kepjebaş, gökbogma, mekgejöwen we ş.m.

Şoňa görä-de goşma adyň düzüminde olara aýry-aýry söz hökmünde garamak bolmaýar. Mysal üçin, *düýedaban, atgulak, kepjebaş* ýaly goşma atlary emele getiren aýry-aýry sözler özbaşdaklygyna many ähmiýetine eýe bolman, eýsem goşma ady emele getiriji birliklerdir.

Goşma atlary hasyl edýän sözleriň gurluşyna esaslanyp, olaryň iki hili görnüşini görkezmek bolar:

1. Hiç hili morfologik serişdesiz düýp sözlerden emele gelen goşma atlar: *igde + yaprak, kepje + baş, geçi + guş, düýe + daban, at + gulak, kelle + baş + aýak, ikatýok, garry + gyz, mekge + jöwen, kyrk + aýak* we ş.m.

2. Formal grammatika taýdan bellibir şekilde gelen sözlerden düzülen goşma atlar. Şu hili goşma atlaryň düzümindäki sözleriň her hili söz ýasaýjy, şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmaly bolmagy mümkin. Ýöne goşulmalar goşma ady ýasaýjy bolman, eýsem dürli-dürli şekildäki sözlerden ýasalan goşma atlardyr. Goşma adyň komponenti bolup gelen sözler aşakdaky şekillerde bolmagy mümkin:

a) Goşma ady hasyl edýän sözleriň hersiniň deňişli goşulma kabul eden görnüşde gelşi. Meselem: *günebakar, gonanaldy* (oý-un ady). Bu goşma atlaryň ilkinjisiniň birinji komponenti ýöneliş düşümde we ikinji komponenti bolsa *-ar*; ikinji goşma adyň birinji komponenti *-an* goşulmaly we ikinji komponenti *-dy* şekil ýasaýjy affiksli gelipdir.

b) Goşma ady emele getirýän sözleriň birinjisi goşulmaly, ikinjisi goşulmasyz bolýar. Meselem: *oklukirpi, süýtlaş*. Bu goşma atlaryň birinji sözi *-ly, -li* goşulmalaryny kabul eden sözler bolsa, ikinjisi hiç hili goşulmasyz gelipdir.

ç) Goşma adyň birinji sözi goşulmasyz, ikinjisi goşulmaly bolýar. Meselem: *atagzy, orunbasar*. Bu goşma sözleriň birinji komponentleri goşulmasyz bolup, ikinji komponentleri-söz üýtgediji (*-y*) we şekil ýasaýjy (*-ar*) goşulmalary kabul eden sözlerdir.

Goşma atlary hasyl edýän sözleriň özara bir-birine bolan semantika-sintaktik gatnaşygy boýunça hem birnäçe görnüşini gör-

mek bolýar. Bularda goşma adyň düzümine girýän sözleriň leksika-semantik, grammatik aýratynlygy möhüm ähmiýete eýedir.

1. Komponentleri **áýyrgyçly** gatnaşykda gelen goşma atlar. Olaryň aşakdaky görnüşlerini bellemek bolar.

a) Sypat + at görnüşinde; *oklukirpi, süýtlaş*.

b) At + at görnüşinde; *diýedaban, kepjebaş, itbalyk, igdeýaprak, atgulak* we ş.m. Şu hili goşma sözleriň komponentleriniň arasyndaky grammatik baglanyşyk ysnyşmany ýada salýar.

ç) At + at görnüşindäki ikinji komponenti goşulmaly gelen goşma atlar: *atagzy, guşgözi*. Bu hili goşma atlaryň komponentleri özara ylalaşma arkaly baglanyşýarlar.

2. Komponentleri **doldurgyçly** gatnaşykda gelen goşma atlar: *günebakar, orunbasar, daşdeşen, küştdepdi, monjugatdy*. Şu hili goşma atlary hasyl edýän sözleriň arasyndaky grammatik baglanyşyk uýdurmany ýada salýar.

3. **Eýe + habar** gatnaşygynda düzülen goşma atlaryň komponentleri ylalaşma grammatik baglanyşygyny ýada salýar. Meselem: *ikatyök, gonanaldy (oýun ady), Gündogdy, Ogulgerek, Allaberdi*.

4. Komponentleri **ahwalatly** gatnaşykda gelen goşma atlara mysal edip, *görüpgaçdy (oýun ady), götinsümer (ot), başatar* ýaly ýasama sözleri görkezmek bolar.

Görnüşi ýaly, goşma atlary hasyl edip, onuň düzümine girýän sözler leksika-grammatik taýdan dürli-dürli bolup, olaryň arasyndaky grammatik baglanyşyk hem-de semantik gatnaşygy şol sözleriň semantika-sintaktik häsiýeti bilen berk baglanyşyklydyr. Ýöne goşma sözüň komponentleriniň arasyndaky semantika-sintaktik gatnaşyk erkin söz düzümleriniň gatnaşygyny hem-de baglanyşygyny ýada salsa-da, janly semantika-sintaktik gatnaşygyny aňlatmaýarlar, olar hemişe şol bir şekilde, şol bir manyda ulanylýar hem-de şol bir grammatik gatnaşygynda bolýarlar.

Tirkeş atlar

Meñzeş grammatik şekilde gelip, iki sözüň deňlik esasynda birleşmegi bilen emele gelen atlara **tirkeş atlar** diýilýär. Meselem: *oglan-uşak, çaga-çuga, geýim-gejim, il-gün, gazan-tabak, uly-kiçi*,

akyl-huş, mata-marlak, akyl-payhas, gap-gaç, goňsy-golam, pa-ty-puty, çarwa-çomur, mal-gara, aň-bilim we ş.m. Tirkeş atlar iki sözden düzülen bolsa-da, ýeke-täk basym bilen aýdylýar we bir leksik birlik hasap edilýär, ýagny bir söz bolýar. Onuň düzümine giren sözler ýa-da söz şekilli bölekler özbaşdak söz bolmak ähmiýetini ýitirýär we şu birleşmede tirkeş adyň komponenti bolup gelýär.

Türkmen dil biliminde goşma atlaryň bir görnüşi hasaplanýan tirkeş atlar özboluşly leksika-semantik we grammatik aýratynlyga eýe bolup, olaryň goşma sözlerden tapawutlanýandygy dogry bellenilýär. Ýöne goşma atlar bilen tirkeş atlaryň biri-birinden özara tapawudy ünsden düşürilýär. Goşma atlar söz goşulmasy ýoly bilen emele gelen täze leksik manyly sözler bolup, diliň leksikasyny baýlaşdyrýarlar: *diýedaban, igdeýaparak, garrygyz, kepjebaş, günebakar, älemgoşar, mekgejowen, atagzy* we ş.m. Emma mundan düýpli tapawutlanyp, tirkeş atlar, gaýtalanýan atlar tutuşlyk-güýçlendirijilik manysyny bildirip, köplük öwüşginine eýedir we gepleşige emosional öwüşgin çaýýar. Görnüşi ýaly, tirkeş atlaryň we goşma atlaryň hyzmat ediş meýdany dürli-dürlüdür.

Tirkeş atlaryň düzümine girýän sözleriň leksika-semantik aýratynlygyna hem-de olaryň dilimizde özbaşdak ulanylýandygyna ýa-da ulanylmaýandygyna esaslanyp, iki görnüşini bellemek bolar.

1. Tirkeş atlaryň bölegi bolup gelen sözler häzirki zaman türkmen dilinde özbaşdak manyly hem-de aýratynlykda ulanylýan sözlerden bolýar. Meselem: *oglan-uşak, gazan-tabak, ene-ata, ogul-gyz, aýal-erkek, uly-kiçi, il-gün, gelin-gyz, odun-çöp, aý-gün, ýer-suw, molla-müfti, çarwa-çomur* we ş.m.

2. Tirkeş atlaryň düzümine girýän sözleriň haýsy-da bolsa biri, köplenç, ikinjisi häzirki zaman türkmen dilinde özbaşdaklygyny ýitiren söz bolup, onuň manysyny we özbaşdak söz bolandygyny subut etmek etimologik derňewi talap edýär. Meselem: *il-ulus, ses-üýn, ses-seda, duz-emek, çöp-çalam, goş-golam, mata-marlak, gap-gaç, geým-gejim* we ş.m.

Tirkeş atlaryň düzümine girýän sözler nähili şekilde bolsalar-da, nähili many aňlatsalar-da, semantik taýdan olaryň baglanyşykly bolmagy şertdir. Şu nukdaýnazardan tirkeş atlaryň komponentleriniň aşakdaky ýaly özara esasy gatnaşykda gelşini bellemek bolar.

1. Özara baglanyşykly ýa-da many taýdan ýakyn predmetleri, zatlary aňladýan sözler tirkeşýärler. Meselem: *el-aýak, gap-çanak, oglan-uşak, gyz-gelin, gazan-tabak, owlak-guzy, ses-üýn, il-ulus* we ş.m.

2. Tutuş zat bilen onuň bölegini bildirýän sözler tirkeş atlary emele getirýärler. Meselem: *hal-ahwal, gep-gürriň, aý-gün* we ş.m.

Aňladýan konkret leksik manysy taýdan tirkeş sözüň düzümindäki sözleriň özara biri-biri bilen dürli-dürli gatnaşykda bolmagy mümkin. Mysal üçin, *ses-üýn, ar-namys, hal-ahwal, okara-çanak, akyl-payhas, gep-söz* kimin tirkeş atlaryň komponentleri özara sinonimik gatnaşykda gelipdir. *Uly-kiçi, sowal-jogap, aýal-erkek, aýy-süýji, sag-sökel* ýaly tirkeş atlaryň komponentleri özara biri-biri bilen antonimik gatnaşygy düzýärler.

Häzirki zaman türkmen dilinde tirkeş atlaryň aglabasy şol bir sözüň sözleýiş ýagdaýynda, ilki, asyl bolşunda we ikinji gezek onuň dürli-dürli fonemorfologik üýtgeşme bilen gaýtalanmasy netijesinde emele gelipdir. Bulara mysal edip, *geým-gejim, hat-pat, çay-pay, gawun-pawun, kitap-sitap, gazan-pazan, bugdaý-sugdaý, erik-perik, miwe-siwe, galam-salam* we ş.m. kimin gaýtalamalary görkezmek mümkin. Bulary jübüt gaýtalanma atlar diýip atlandyrmak göwnejaý görünýär. Jübüt gaýtalanma atlarynyň fonemorfologik gurluşyna görä aşakdaky ýaly görnüşlerini tapawutlandyrmak mümkin.

1. Gaýtalanmanyň birinji komponentiniň başky sesi ikinjisinde başga ses bilen çalşyrylýar. Meselem: *gant-pant, gant-sant, çörek-pörek, gawun-sawun, käse-päse* we ş.m.

2. Gaýtalanmanyň ikinjisinde birinjiniň ikinji sesi çalşyrylýar. Meselem: *çaga-çuga, garry-gurry, keçe-küçe, çaň-çuň, gaty-guty.*

3. Gaýtalanmanyň ikinji komponentinde birinji sözüň öňünden ses artdyrylýar. Meselem: *ot-pot, et-pet, eşik-peşik, iş-piş* we ş.m.

Sözleýişde bu hili gaýtalanýan atlaryň başga-da dürli-dürli görnüşiniň bolmagy mümkin. Bu ýagdaý olaryň sözleýiş diline häsiýetlidigi bilen baglydyr; *geým-gejim, goňşy-golam, mata-marlak* we ş.m.

Alynma atlar

Diliň leksikasynyň baýlaşmasynyň barşynda alynma sözler möhüm ähmiýete eýedir. Iň köp hem mese-mälim baýlaşýan söz toparlarynyň biri-de atlardyr. Türkmen diliniň leksikasynda rus dilinden we onuň üsti bilen beýleki dillerden alnan atlar uly orun tutýar. Alynma atlar türkmen diliniň kada-kanunlaryna, düzgünlerine laýyklykda özleşdirilýär we şonuň bilenem hemmetaraplaýyn beýleki atlar bilen umumylygy düzýär. Alynma atlara mysal edip, *kinoteatr, aeroport, traktor, tehnika, kosmos, zawod, fabrik, dekan, fakultet, rektor* ýaly ençeme atlary görkezmek bolar.

Diliň leksik düzümini baýlaşdyryjy usullaryň biri-de kalkalaşma bolup, onuň dürli-dürli görnüşi bar.

1. Doly kalkalaşma. Munda başga dile degişli söz manysy hem many aňladýan bölekleriniň nusgasynda özleşdirilýän dilde bolan maddy serişde bilen söz döredilýär. Meselem: *удар + нук – zarp + +çy, ne + зависим + ость – garaş + syz + lyk, железно + дорож + +нук, demir + ýol + çy, языко + вед – dil + çî, показа + тель, görkez + iji, моряк – deňizçi.*

2. Ýarym kalkalaşma. Munda alynma sözleriň bölekleriniň nusgasy saklanyp, morfemalaryň biri alynýan dile we beýlekisi-de alynmany özleşdirýän dile degişli bolýar. Meselem: *agentlik, gegelçilik, kontrurgy.*

Gysgaldylan goşma atlar-abbreviaturalar

Gysgaldylan goşma atlaryň köpüsi alynma häsiýetli bolup, rus diliniň täsiri bilen özleşdirilendir. Şol nusgada türkmen diliniň özünde düzülen abbreviaturalar hem köp duş gelýär. Türkmen dilinde gysgaldylan atlaryň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek bolar.

1. Gysgaldylýan sözleriň birinji sesinden emele gelen abbreviaturalar. Meselem: *BMG-Birleşen Milletler Guramasy, GDA – Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy, ABŞ – Amerikanyň Birleşen Ştatlary* we ş.m. Bu abbreviaturalar köplenç baş harp bilen ýazylýarlar. Meselem: *ABŞ, GDA, TMDDI, TDU* we ş.m.

2. Bogna gabat gelýän gysgaldylan sözler. Munda gysgaltmanyň başky bogny ýa-da şoňa barabar bir bölegi alynýar we bular söz görnüşinde ulanylýar. Meselem: *partkom, şäherkom.*

3. Bogun bilen söze gabat gelýän gysgaldylan sözler. Bularyň köpüsi rus diliniň täsiri netijesinde türkmen dilinde özleşdirilen atlardyr. Meselem: *dempartiýa, telegepleşik, partbilet, awtomenzile* we ş.m.

4. Bogna deň bölek bilen harplardan düzülen gysgaldylan sözler. Meselem: *Aşes-Aşgabat şäher elektrik stansiýasy*.

Bulardan başga, türkmen dilinde gysgaldylan atlaryň has çylşyrymly görnüşleri-de gabat gelýär. Meselem: *Aşneftemaş, türkmentelekom, «EKSPO», Bütindünýä sergisi, «TürkmenÄlem 52° E» aragatnaşyk hemrasy*.

Käbir NATO, OPEK, INTERPOL ýaly halkara guramalaryň ady şol görnüşinde-de alynýar.

Adatça türkmen dil biliminde gysgaldylan atlar (abbreviaturalar) gysgaldylan goşma söz diýlip häsiýetlendirilýär. Ýöne goşma sözler we abbreviaturalar aýry-aýry hadysalar bolup, bular özara biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Goşma söz leksik birlik bolup, sözleriň goşulmagy netijesinde dörän täze söz hasap edilýär, abbreviaturalar bolsa sözden alnan şertli gysgaltmalardyr. Şoňa görä-de bulary ýene-de öz doly görnüşine getirmek mümkin. Emma goşma sözün böleklerini aýry-aýry söz görnüşinde ulansaň, ol özüniň goşma söz görnüşindäki leksik birlikligini ýitirýär.

Seredilip geçilenlerden başga-da, aýry-aýry tekstlerde ulanylýan şertli gysgaltmalaryň-da bardygyny bellemek gerek. Meselem: *we ş.m.-we şuňa meňzeşler, we başg.- we başgalar, B.K.A.ä-Berdi Kerbabayew «Aýgytly ädim» we ş.m.* Şu hili gysgaltmalar diliň ulgamy bilen baglanyşykly bolman, eýsem ulanylyşynda peýdalanylýan individual häsiýetli şertli gysgaltmalardyr we şonuň üçinem bular dürli ýerde her hili şekilde alynýar hem-de olaryň nämedigi anyk görkezilýär.

ATLARYŇ GRAMMATIK KATEGORIÝALARY

San, degişlilik, düşüm atlara häsiýetli grammatik kategoriýalardyr. Beýleki söz toparlaryna degişli atlaşan sözler hem şol grammatik kategoriýalaryň goşulmagyny kabul edip bilýärler. San, degişlilik, düşüm goşulmalary atlaryň we atlaşan sözleriň leksika-grammatik manysyny reallaşdyrmaga, başgaça aýdanynda, olary pikir alyşmaga ukyply edýän şekiller ulgamyny emele getirýärler.

SAN KATEGORİYASY

Atlara we atlaşan sözlere goşulyp, olaryň aňladýan manysyna mukdar düşünjesini berýän şekiller ulgamyna **san kategoriýasy** diýilýär. Meselem: *çaga-çagalar, oba-obalar, agaç-agaçlar, kitap-kitaplar, geçi-geçiler, dag-daglar, adam-adamlar, düşünje-düşünjeler, pikir-pikirler, maksat-maksatlar* we ş.m. Aňladýan grammatik manysy hem-de onuň şekili boýunça san iki hatar düzýän grammatik kategoriýalardyr: *birlik san, köplük san*. Türkmen dilinde köplük aňlatmak üçin ýörite formal görkeziji *-lar/-ler* affiksi ulanylýan bolsa, grammatik birlik san hiç hili morfologik serişdesiz belli bolýar. Şu iki şekilde gelen atlar bir-birine gabatma-gabat gelmek bilen grammatik san kategoriýasynyň şekili bolup durýar. Meselem: *kitap-kitaplar, alym-alymlar, talyp-talyplar, işçi-işçiler, şäher-şäherler, bilim-bilimler, iş-işler* we ş.m.

Adaty san, mukdar düşünjesi bilen grammatik san kategoriýasy özara biri-birinden tapawutlanýar. Mysal üçin, *Oraz, Myrat* kimin atlar diňe bir adamyň adyny aňladýar, Hut şu atlara başga-da birnäçe adam eýe bolup biler. Ýöne şonda-da *Oraz, Myrat* individual bir adamyň adydyr. Emma adaty atlar bir predmeti-de, köp predmeti-de aňladyp bilýär. Mysal üçin, *agaç ekdim* diýende, sözleýiş ýagdaýy, kontekst bilen baglanyşykly **agaç** ady ýeke-täk bir predmeti-de, şol jynsa degişli köp agajy-da aňladyp biler. Şonuň üçinem atlaryň ýeke bir predmeti ýa-da köp predmeti aňladyşyna esaslanyp, grammatik san kategoriýasy hasaplamak dogry bolmaýar. Diýmek, mysallarda getirilen *Myrat, Oraz* kimin atlar grammatik san kategoriýasynyň birlik şeklinde gelen atlardyr.

Türkmen dilinde öz leksik manysy boýunça köplük aňladýan atlar hem bar. Meselem: *goşun, ýygyn, halk, topar, polk* we ş.m. Grammatik san kategoriýasy nukdaýnazardan şu hili atlar hem birlik sanda gelen sözlerdir.

Türkmen dilinde grammatik san kategoriýasynyň iki şekili bar; *-lar/-ler* we munuň bilen hatar düzýän nol şekil ýa-da formal görkezijisi ýok şekil. Mysal üçin, *kitap, galam* grammatik san kategoriýasy nukdaýnazardan nol şekilde, ýagny goşulmasyz gelip, birlik sany aňladýarlar we bu sözler *kitap + lar, galam + lar* şeklinde

köplük san goşulmasyny kabul edip, köplügi aňladýarlar. Grammatik san kategoriýasyndan tapawutlanyp, adaty san düşünjesini aňladyşy taýdan *kitap*, *galam* ýaly birlik sandaky atlar şol jynsa degişli ýeke-täk bir predmeti-de, şol jynsa degişli predmetleriň hemmesini-de bildirýär. Başgaça aýdanyňda, munda san taýdan mukdar çäklendirmesi ýok. Emma *kitaplar*, *galamlar* diýlende, *-lar/-ler* köplük san şekili mukdar çäklendirme ähmiýetine eýe bolýar.

Atlaryň san kategoriýasynyň şekili bolan *-lar/-ler* affiksiniň häzirki türkmen dilinde ulanylyşy örän giňdir. Onuň goşulmagy bilen köplük, şonuň ýaly-da, köplük bilen baglanyşygy bolmadyk many-da emele gelýär. Mysal üçin, bu affiksiň işliklere häsiýetli şahs-san (işlik ýöňkemesi) kategoriýasynda ulanylyşyny görkezmek bolar. Häzirki türkmen dilinde *-lar/-ler* affiksiniň diňe köplük däl, eýsem köplük aňlatmaýan ýerleri-de bar. Mysal üçin, *daýymlarda boldum*, *Meretlere gitdim* ýaly sözlemlerde *-lar/-ler* goşulmasy köplügi aňlatmaýar. Bu sözlerde *-lar/-ler* goşulmasy goşulan söz aňladylýan şahsynyň öýüni, hojalygyny bildirýär. *Wagt*, *orun* aňladýan käbir sözlere *-lar*, *-ler* goşulmasy goşulanda takmyny wagty, orny aňladyp gelýär. Meselem: *sagat başlerde*, *şu gün öýlänler*, *öýüň töwereklerinde* we ş.m. Şonuň üçin *-lar*, *-ler* affiksiniň manysy beýan edilende, goşulma bilen onuň goşulýan sözünüň manysyny, sözlemde ulanylyşyny-da hasaba almak zerur.

Has atlarda san

Has atlaryň arasynda san kategoriýasynyň *-lar*, *-ler* goşulmasyny kabul edýänleri-de, kabul etmeýänleri-de bar. Köplük aňladýan *-lar*, *-ler* goşulmasyny kabul etmeýän has atlara mysal edip *Aý*, *Gün*, *Ýer* kimin planeta atlaryny görkezmek bolar. Bular adatça real hakykatdaky bir predmeti aňladýan sözlerdir, ýöne has atlygyny bes edip, jyns ada geçende, olara köplük aňladýan *-lar*, *-ler* affiksi goşulýar. Meselem: *Ýaz aýlarynyň mymyk salkyn günlerinde bu ýerlerde dynç alynýar*.

Has atlar anyklaýjy agza bolup gelen söz bilen ulanylsa, *-lar*, *-ler* has ada goşulman, şol anyklaýja goşulýar. Meselem: *Gandym awçylar*, *Wüşi keller*, *Salaý ekeler*, *Baýram hanlar*, *Oraz serdarlar* we ş.m.

Geografik has atlar onuň jynsyny bildirýän jyns atlar bilen ulanylsa, bularyň ikisi-de birlik san şekilinde gelýär. Meselem: *Hazar deňzi, Murgap derýasy, Eýran ýurdy* we ş.m.

Has atlaryň san kategoriýasynyň birlik we köplük şekilleriniň ikisinde-de ulanylyşy giň ýaýrandyr. Hut şeýle bolanda-da köplük aňladýan *-lar, -ler* goşulmasynyň dürli-dürli manyda gelşini bellemek bolar.

Has ada goşulan *-lar, -ler* predmet we onuň gurşawyna girýän zadyň jemini aňladýar. Bu goşulma adam adyna goşulsa, haýsy-da bolsa bir tarapdan onuň bilen baglanyşykly kollektiwiň bütin jemini aňladýar. Şeýle bolanda adam ady onuň kärini, hünärini, iş-pişesini we başga-da şuna meňzeş hususy aýratynlygyny aňladýan aýyrgyçlar bolup gelse, *-lar, -ler* has ada däl-de, şol anyklaýjy agza goşulýar. Meselem: *Halnazar baýlar, Aman poşşular, Wüşi keller* we ş.m. Eger *-lar, -ler* deňdeş agzalar bilen ulanylýan jemleýji *dagy* sözüne goşulsa, ol haýsydyr bir umumylyk düzýän jemleme many ähmiýetine eýe bolýar. Meselem: *Oraz, Myrat, Jeren dagylar, Ataýew, Babaýew dagylar* we ş.m.

Görnüşi ýaly, has atlara ýa-da onuň bilen baglanyşykly anyklaýjylara goşulan *-lar, -ler* san köplük aňlatman, eýsem haýsydyr bir tarapdan umumylygy bolan birnäçe meňzeş şahsy aňladýar. Bularda meňzeşlik alamaty bilen köplük emele gelýär. Diýmek, san köplükde bir zadyň mukdar köplügi aňladylýan bolsa, has atlara ýa-da onuň bilen ulanylýan anyklaýjylara goşulan *-lar, -ler* haýsydyr bir umumylygy bolan aýry-aýry şahslaryň köplügin, jemini aňladýar we bular hem san kategoriýasyna degişlidir.

Tirkeş atlarda san

Tirkeş atlar öz manysy boýunça tutuş jemi, predmetiň, zadyň özüni hem-de oňa ýakyn bolan predmetleri tutuşlygyna aňladýarlar: *güýç-kuwwat, akyl-paýhas, uly-kiçi* we ş.m. Bularda köplük leksik birligiň özüne degişli we sözün bölekleriniň aňladýan manysynyň jemini bildirýär.

San kategoriýasynyň şekilinde ulanylyşyna görä, tirkeş atlaryň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek bolar.

1. San kategoriýasynyň birliginde ulanylýan tirkeş atlar. Meselem: *güýç-kuwwat, akyl-paýhas, aň-bilim, hat-sowat, hat -petek* we ş.m. Eger şu hili tirkeş atlar *güýç-kuwwatlary, akyl-paýhaslary, aň-bilimleri, hat-sowatlary, hat-petekleri* şekilinde ulanylsa, bular degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň şekili bolup, şol tirkeş atlar birlik şekilinde galýarlar.

2. San kategoriýasynyň köplüğinde ulanylýan tirkeş atlar: *aýal-gyzlar, gyz-juwanlar*. Bu tirkeş atlaryň aýry-aýry sözleri özbaşdak ulanylanda, *-lar, -ler* san goşulmasyny kabul edip bilýärler. Käte tirkeş atlaryň köplük şekilinde ulanylyşy söz düzümi şekilinde gelen sözüň semantika-sintaktik gatnaşygy bilen bagly bolýar. Meselem: *ene-atalar komiteti*.

3. San kategoriýasynyň iki şekilinde-de ulanylýan tirkeş atlar. Şu hili tirkeş atlar köpdür. Meselem: *oglan-uşak-oglan-uşaklar, uly-kiçi-uly-kiçiler, okara-çanak-okara-çanaklar, çaga-çuga-çaga-çugalar, ýorgan-düşek-ýorgan-düşekler* we ş.m.

Jyns atlarda san

Adatça jyns atlar san kategoriýasynyň iki şekilinde-de ulanylýar, ýöne şeýle-de bolsa jyns atlaryň käbiri formal taýdan birlik sanda ulanylýar. Bular, esasan, aşakdakylardan ybarat.

1. Magdanlaryň, metallaryň, miweleriň, suwuk jisimleriň, däneli ekinleriň, iýmitleriň we beýlekileriň atlary. Meselem: *kükürt, altyn, kömür, üzüm, bal, nebit, süýt, bugdaý, duz, unaş, gatyk* we ş.m.

2. Käbir ýasama jyns atlar öz leksik manysy boýunça köplük aňladyp, olara köplük aňladýan *-lar/-ler* affiksi goşulmaýar. Meselem: *mugallymçylyk, maldarçylyk, tebipçilik, köpçülik, dayhançylyk, guşçulyk, awçylyk* we ş.m.

3. Ylmyň, ideýalaryň, akymlaryň jeminiň ady. Meselem: *ene dili, romantizm, sufizm, kapitalizm, idealizm, materializm, geologiýa, teologiýa* we ş.m.

4. Jyns atlar san aýyrgyçlary bilen gelende, birlik san şekilinde ulanylýar. Meselem: *baş kitap, on galam, iki at, otuz gawun, altý işçi* we ş.m.

5. Numeratiwler (ölçeğ sözleri) bilen gelen jyns atlar birlik san şekilinde gelyär. Meselem: *dört sany adam, baş baş maşgala* we ş.m.

Ýekelikde gelende, *-lar, -ler* köplük san goşulmasyny kabul etmegi hökmany bolan jyns atlar ýogam bolsa, semantika-sintaktik sebäpler bilen baglanyşykly jyns atlaryň köplük şekilde ulanylyşyna duş gelinýär. Meselem: *geçen günlerde, geljek ýyllarda* we ş.m. Şeýle bolanda, *-lar, -ler* affiksi goşulan adyna çen-takmyňlyk many öwürşegini siňdirýär. Jyns at gaýtalanýan sözden bolan aýyrgyç bilen gelende-de san kategoriýasynyň köplüginde ulanylýar. Meselem: *gyzyl-gyzyl horazlar, beýik-beýik daglar* we ş.m.

Adatça, türkmen dil biliminde köplük düşünjesiniň üç esasy usul bilen aňladylyşy görkezilýär: 1) morfologik, 2) leksika-semantik, 3) sintaktik usullar.

1) Morfologik usul. Bu usula san kategoriýasynyň *-lar, -ler* goşulmasy bilen aňladylyşy degişli bolýar. Meselem: *kitaplar, agaçlar, adamlar, günler, aýlar* we ş. m.

2) Leksika-semantik usul. Bu usulda sözüň öz leksik many-synda köplük aňladylýar. Oňa *göz, el, gaş, kirpik, gulak, aýak, dodak, ýañak, dyz, injik, ökje, bilezik, mesi, köwüş, ýeň, ädik* ýaly bedeniň jübüt synasyny aňladýan atlar, *barmak, diş, sakgal, saç* kimin käbir köp sany böleklerden ybarat zady aňladýan sözler we şonuň ýaly-da, suwuk, ürgün önümleriň, ir-iýmişleriň, däneleriň adyny aňladýan *ýag, süýt, arpa, jöwen, üzüm, hyýar* ýaly atlar, halkyň, milletiň adyny aňladýan *türkmen, özbek, çuwaş, gazak, çowdur, ýomut* kimin sözler degişlidir.

3) Sintaktik usula bolsa köplügiň san bilen (*iki adam, iki ogul*), tirkeş söz bilen (*aýal-erkek, aýal-gyz, oglan-uşak*) we sözüň gaýtalanmasy (*örüm-örüm saç, çuwal-çuwal un* we ş.m.) bilen aňladylyşy goşulýar. Şonuň ýaly-da bu usulda köplük düşünjesi adyň önünden *birnäçe, hemme, bir topar, her hili* ýaly san çalyşmalaryň we beýleki sözleriň getirilmegi bilen we sözüň soňundan *dagy* sözünüň getirilmegi bilen hem (*Gözel dagy, enem dagy*) aňladylýar.

DEĞİŞLİLİK KATEGORİYASY

Değişlilik türkmen diline we beýleki türki dillere häsiýetli grammatik kategoriýadyr. Goşulan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, predmetiň, zadyň we başga-da şuna meňzeşleriň birlik we köplükde bellibir şahsa deňişlidigini aňladýan şekillere **değişlilik kategoriýasy** diýilýär. Şu grammatik manyny aňladýan goşulmalara-da **değişlilik goşulmalary** diýilýär.

Değişlilik goşulmalary:

Çekimsiz gutaran sözler		Çekimli gutaran sözler	
Birlik	Köplük	Birlik	Köplük
sany	sany	sany	sany
1. -ym, -im -um, -üm;	-ymyz, -imiz, -umyz, -ümüz;	-m;	-myz, -miz
2. -yň, -iň, -uň, -üň	-yňyz, -iňiz -uňyz, -üňiz;	-ň;	-ňyz, -ňiz
3. -y, -i;	-y, -i	-sy, -si;	-sy, -si

Görnüş i ýaly, deęişlilik goşulmalary köp görnüşliligi bilen tapawutlanýar. Değişlilik affiksleri söze goşulanda, düşüm goşulmalaryndan önde gelýärler we grammatik san kategoriýasynyň iki şekiline-de goşulyp bilýär. Değişlilik goşulmalarynyň köp görnüşliligi goşulýan sözüniň çekimli we çekimsiz sesleriniň hili, sözüň bogun sany bilen baglanyşykly ýüze çykýar.

Düzümde dodaklanmaýan ýogyn we inçe çekimli sesi bolan bir we köp bogunly sözlere birinji ýöňkemäniň birligi üçin *-ym, -im*, köplügi üçin *-ymyz, -imiz*, ikinji ýöňkemäniň birligi üçin *-yň. -iň*, köplügi üçin *-yňyz, -iňiz* we üçünji ýöňkemäniň birlik hem köplük sanlarynyň ikisi üçin-de *-y, -i* deęişlilik goşulmalary ulanylýar. Meselem: *at-ym, atymyz, depderim, depderimiz, atyň, atyňyz, depderiň, depderiňiz, aty, depderi*. Görnüş i ýaly üçünji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüğinde-de deęişlilik affiksleri meňzeş bolýar.

Düzümde dodaklanýan ýogyn çekimlisi bolan bir bogunly sözlere birinji ýöňkemäniň birligi üçin *-um*, inçe çekimlisi bolan sözlere *-üm*, köplüğinde *-umyz, -ümüz*, ikinji ýöňkemäniň birligi üçin *-uň, -üň*, köplügi üçin *-uňyz, -üňiz* we üçünji ýöňkemäniň birligi hem köplügi üçinem *-y, -i* goşulmalary ulanylýar. Meselem: *top-um*,

göz-üm, top-uň, göz-üň, top-y, göz-i, top-umyz, göz-ümüz, top-uňyz, göz-üňiz, top-y, göz-i.

Görnüşi ýaly, soňy çekimsiz sese gutaran atlara deňişlilik goşulmalary goşulanda, düýp söz bilen goşulma özara biri-birinden açaçan bölünip dur. Ýöne soňy çekimli sese gutaran sözlere deňişlilik goşulmalary goşulanda, birnäçe morfonologik aýratynlyklaryň ýüze çykýanlygyny bellemek gerek.

Adatça, soňy çekimli sese gutaran sözlere goşulan deňişlilik affiksleri birinji ýöňkemäniň birligi üçin *-m*, köplügi üçin *-myz, -miz*, ikinji ýöňkemäniň birligi üçin *-ň*, köplügi üçinem *-ňyz, -ňiz* we üçünji ýöňkemäniň birligi hem köplügi üçin *-sy, -si* şeklinde görkezilse-de, aýry-aýry sözleriň deňişlilik goşulmasyny kabul edişinde morfonologik hadysalar ýüze çykýar. Meselem: *kaka-m, eje-m, kaka-ň, eje-ň, kaka-sy, eje-si*. Görnüşi ýaly, bu sözleriň deňişlilik goşulmalaryny kabul edişinde aýratynlyk duýulmaýar. Emma *ata, käse* kimin sözleriň deňişlilik goşulmalaryny kabul edişinde aýratynlyk ýüze çykýar. Meselem: *ata:m (orfoqr. atam), käsä:m (orfoqr. käsäm), ata:ň (orfoqr. ataň), käsä:ň (orfoqr. käsäň), ata:myz (orfoqr. atamyz), käsä:miz (orfoqr. käsämiz), ata:ňyz (orfoqr. ataňyz), käsä:ňiz (orfoqr. käsäňiz), atasy, käsesi*. Şu hili morfonologik hadysany dar çekimlä gutaran sözleriň deňişlilik goşulmasyny kabul edişinde-de görmek bolýar. Meselem: *guzy:m, geçi:m (orfoqr. guzym, geçim), guzy:ň, geçi:ň (orfoqr. guzyň, geçiň), guzy:myz, geçi:miz (orfoqr. guzymyz, geçimiz), guzy:ňyz, geçi:ňiz (orfoqr. guzyňyz, geçiňiz), guzusy, geçisi*.

Deňişlilik kategoriýasynyň birinji we ikinji ýöňkemelerinde soňy çekimlä gutaran sözleriň deňişlilik affikslerini kabul edişinde ýüze çykýan bu uzynlyk *-m, -myz, -ň, -ňyz* ýöňkeme goşulmalarynyň önünden ýene-de bir elementiň bolandygyny çak etdirýär. Şol element çekimsiz gutaran atlaryň deňişlilik goşulmalary kabul edişine häsiýetli ulanylýar.

Deňişlilik kategoriýasynyň birinji we ikinji ýöňkemeleriniň köpüsi üçin ulanylýan goşulmalar çylşyrymly goşulmalar bolup, aslynda iki sany morfemadan düzülipdir: *ym+yz, -im+iz, -m+yz, -m+iz, yň+yz, -üň+iz, -ň+iz, -ň+yz, -ň+iz*. Bulardan, birinji bölek deňişli şahsy we ikinji bölek şol şahsyň köplüginde bildirýär. Şonuň

üçin köplük aňladýan bölek iki ýöňkemäniň ikisinde-de birmeňzeşdir. Türkmen diliniň häzirki ýagdaýynda bular bitewülikde many ähmiýete eýe bolan çylşyrymly goşulma öwrülip gidipdir.

Değişlilik aňladýş ýollary

Değişlilik kategoriýasynyň anyk grammatik manysy ony hasyl edýän goşulmalar bilen berk baglanyşyklydyr. Bular goşulan sözünden aňlanylýan predmetiň, zadyň, düşüňjäniň we başga-da şuna meňzeşleriň bellibir şahsa dahyllydygyny bildirýärler. Başgaça aýdanynda, giň manyda predmetiň, zadyň, düşüňjäniň we başga-da şuna meňzeşleriň sözleýjä ýa-da onuň tarapynda duranlara, diňleýjä ýa-da diňleýjilere we sözleşige gatnaşmagy hökmany bolmadyk üçünji bir tarapa – adama ýa-da predmete, zada we şuna meňzeşlere deşlidigini aňladýar. Şu many deşlilik kategoriýasyny häsiýetlendiriji grammatik manydyr. Formal-grammatik taýdan deşlilik goşulmaları sintaktik häsiýetli bolup, sözlemde sözleri grammatik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler.

Türkmen dilinde deşlilik iki ýol bilen aňladýlar.

I. Morfologik ýol bilen deşlilik aňladylanda, predmete, zada ýa-da düşüňjä eýelik ediji subýekt anyk bellibir söze goşulan deşlilik goşulmasynyň üsti bilen ýüze çykýar. Başgaça aýdanynda, eýelik ediji subýektde, eýelik edilýän predmet, zat, düşüňje bir söze goşulan deşlilik goşulmasy hem bir sözde jemlenýär. Meselem: *galam+ym, galam+yň, galam+y, galam+ymyz, galam+yňyz, galam+y* we ş.m.

II. Morfologik-sintaktik ýol bilen deşlilik aňladylanda, eýelik ediji subýekt ýörite söz hem-de üýtgeýän sözün deşlilik goşulmasynyň üsti bilen ýüze çykýar. Munda deşlilik iki komponentli isim söz düzümi bilen aňladylyp, birinji we ikinji ýöňkemeleriň birliginde-de, köplüginde-de, birinji komponent at çalyşmalaryndan we üçünji ýöňkemede at çalyşmalardan ýa-da beýleki atlardan bolýar. Meselem: *meniň kitabym, seniň kitabyň, onuň kitaby //kitaphananyň kitaby//okuwçynyň kitaby, mugallymyň kitaby* we ş.m.

Formal-grammatik taýdan deşliliğiň ikinji ýol bilen aňladylyşynyň aşakdaky görnüşlerini bellemek mümkin.

1. Değişlilik anlamadayan isim söz düzüminiñ birinji komponenti eýelik düşümiñ goşulmasyny kabul edýär, ikinji komponentde bolsa deşiklilik goşulmasy ulanylýar. Meselem: *meniñ kitabym, seniñ kitabyň, onuñ kitaby, Orazyň kitaby, kitaphananyň kitaby, biziñ kitabymyz, siziñ kitabyňyz, olaryň kitaby, kitaphanalaryň kitaby, okuwçylaryň kitaby, mugallymlaryň kitaby* we ş.m.

2. Deşiklilik söz düzüminiñ birinji komponenti formal taýdan eýelik düşüm goşulmasyny kabul etmedik görnüşinde ikinji komponent bolsa deşiklilik kategoriýasynyň üçünji ýöñkemesinde gelýär. Meselem: *iş günü, bahar aýy, güýz günleri, mekdep mugallymlary, mugallymlar maslahaty, ene-atalar ýygnagy, aýdymçylar topary* we ş.m.

3. Deşiklilik anlamadayan isim söz düzüminiñ birinji komponenti eýelik düşüm goşulmasyny kabul edýär, ikinji komponentde bolsa, deşiklilik affiksiz ulanylýar. Şeýle bolanda birinji komponent köplenç, *biz, siz* at çalyşmalaryndan bolýar. Meselem: *biziñ iller, siziñ oba*. Mysal: *Gözel şa, **biziñ illeriñ** Hoş geçer ýaz-u-gyşlary (Magrupy). Beg Hemraýym, **siziñ ilde** näler bar? (Saýatly-Hemra).*

4. Deşiklilik anlamadayan isim söz düzüminiñ ikisi-de hiç hili morfologik serişdesiz gelmek bilen deşiklilik mana eýe bolýar. Şeýle bolanda, birinji komponent *biz, siz* at çalyşmalaryndan bolýar. Onuñ ikinji komponenti formal-grammatik taýdan birlik san görnüşinde-de, köplük san görnüşinde-de gelip bilýär. Meselem: *biz tarap, siz tarap, biz taraplarda, siz taraplarda* we ş.m.

5. Deşiklilik eýelik düşümde gelen sözün yzyna *-ky, -ki* goşulmasynyň goşulmagy bilen anlamadylanda, onuñ bir komponentli ýa-da, iki komponentli bolmagy mümkin. Meselem: *meniñki we kitap meniñki, seniñki we kitap seniñki, onuñky we kitap onuñky, biziñki we kitap biziñki, siziñki we kitap siziñki, olaryňky we kitap olaryňky*. Bularyň birinjisinde eýelik ediji subýekt anyk belli bolup, eýelik edilýän predmet, zat we ş.m. anyk görkezilmeýär. Ikinjisinde eýelik ediji subýekt-de, eýelik edilýän predmet, zat we ş.m. hem aýry-aýrylykda ýörite söz bilen anlamadylýar. Ýöne deşiklilik manysy *-ky/-ki* goşulmasyny kabul edip, bellibir ýöñkemäni bildirýän sözün üsti bilen ýüze çykýar. Gurluşy boýunça deşikliliğiň şu hili

aňladylyşynyň bir ýa-da iki komponentli isim söz düzümi şekilinde bolmagy sözleýiş situasiýasy ýa-da kontekst bilen baglanyşyklydyr.

Häzirki zaman türkmen dilinde degişlilik aňladylyşynyň se-redilip geçilen görnüşlerinden *kitabym* hem *meniň kitabym*, *kitabýň* hem *seniň kitabýň*, *kitabý* hem *onuň kitabý* ýaly görnüşleri giň-den ulanylýar. Degişlilik kategoriýasynyň grammatik manysy kesgitlenilende, birinjiden, degişlilik goşulmalarynyň grammatik manysyna we, ikinjiden, onuň goşulan sözünden aňlanylýan leksik mana esaslanmak zerur. Şunuň bilen baglanyşykly bolan degişlilik manynyň düri-dürli öwüşginlik bilen ýüze çykmagy mümkin. Mysal üçin, *kitabym*, *meniň kitabym*, *kitabýň*, *seniň kitabýň*, *kitabý*, *onuň kitabý* we ş.m. diýlende, bellibir şahsyň predmete, zada eýelik edýänligi ýa-da onuň bellibir şahsa degişlidigi aňladylýar, ýöne *Watany*, *meniň Watany*, *Watanyň*, *seniň Watanyň*, *Watany*, *onuň Watany* we ş.m. diýlende bolsa predmete, zada bolan eýeçilik däl-de, belki, subýektiň özüniň Watana degişliligi aňladylýar. Bulardan başga-da *kitabym*, *kitabýň*, *kitabý* we *kelläm*, *kellän*, *kellesi* sözlerine goşulan degişlilik goşulmalarynyň grammatik manysynda olaryň hersine häsiýetli many öwüşgini bar.

DÜŞÜM KATEGORIÝASY

Atlara, iş atlaryna we beýleki substantiwleşen sözlere goşulyp, sözlemde sözleriň sintaktik baglanyşygyna hyzmat edýän şekiller ulgamyna **düşüm kategoriýasy** diýilýär. Türkmen dilinde alty sany düşüm bolup, olaryň hersiniň öz formal görkezijisi-goşulmasy bar. Söze goşulyş orny taýdan düşüm goşulmaları san, degişlilik kategoriýalaryndan soňra goşulyp, şol sözüň formal-grammatik şekilini emele getirýär. Başgaça aýdanyňda, bu goşulmalar sözüň dilde ulanylyşyny doly emele getirýär, sözi gutarnykly suratda pikir alyşmaga ýaramly hala salýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde formal-grammatik taýdan doly differensirlenen alty sany düşüm bar: *baş düşüm*, *eýelik düşüm*, *ýöneliş düşüm*, *ýeňiş düşüm*, *wagt-orun düşüm*, *çykyş düşüm*. Bularyň her biriniň öz goşulmasy we özüne häsiýetli grammatik manysy bar.

Baş düşüm

Bu formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bolmadyk we baş düşümligi beýleki düşüm şekilleri bilen hatar emele getirýänligi netijesinde belli bolýan düşümdir. Düşümde üýtgeýän sözler sölemede bellibir düşümde gelmek bilen grammatik mana eýe bolup, pikir alyşmaga ukyply bolýar. Şeýle bolanda, goşulmasyz gelen atlar, iş atlary we beýleki atlaşan sözler baş düşümiň şekili bolýar. Bu düşüm nol şekilli düşümdir.

Baş düşümde gelen sözler, esasan aşakdaky ýaly görnüşde ulanylýar we söz bilen sözüň arasyndaky sintaktik baglanyşygy, many gatnaşygyny aňladýar.

1. At + işlik görnüşindäki goşma habaryň esasy bölegi bolup gelende, köplenç, *bol*= görnüşindäki işlik bilen ulanylýar we passiw hereket edijini bildirýär: *adam bol*=, *alym bol*=, *ussa bol*=. Meselem: *Alym bolmak aňsat, adam bolmak kyn (nakyl)*.

2. Baş düşümde gelen söz *üçin*, *hakynda*, *dogrusynda* kimin kömekçiler bilen ulanylanda, analitik grammatik şekil emele getirýär. Meselem: *galam bilen ýaz*=, *iş hakynda sözleş*=, *Oraz üçin al*= we ş.m.

3. Baş düşümde gelen *-mak*, *-mek* şekilindäki iş ady *gerek* modal sözi bilen ulanylanda, eýesiz sözlemiň habaryny emele getirmäge gatnaşýar. Meselem: *Süýt gerek*, ***gaýmak gerek***, *Gaýmagy ýaýmak gerek*, *Gyzyn ýada bereniň gözlerin oýmak gerek* (halk döredijiligi).

4. Baş düşüm şekilindäki söz isim söz düzüminiň garaşly komponenti bolup gelende, söz düzüminiň komponentleriniň leksik manysyna baglylykda özara biri-biri bilen dürli many gatnaşygyny düzýär.

1) Predmetiň adyny bildirýär. Meselem: *Hazar deňzi*, *Gara-gum derýasy*, *Köneürgenç şäheri*, *Kawkaz dagy* we ş.m.

2) Predmetiň, zadyň nämä at alandygyny aňladýar. Meselem: *Magtymguly şaýoly*, *Ahal welaýaty*, *Ýalkym arçynlygy* we ş.m.

3) Söz düzüminiň birinji komponenti ikinji komponentden aňlanylýan düşünjäniň adyny bildirýär. Meselem: *türkmen konýagy*, *müsür pagtasy*, *Nowruz baýramy*, *anna güni*, *diller instituty*, *sözlük bölümi* we ş.m.

5. Baş düşün şekilindäki söz ýüz tutma söz hyzmatynda giňden ulanylýar. Meselem: *Öwez oglum tapylmasa, sürmersiň döwrany, daglar («Görogly»).* *Magtymguly, sözle herne bilen* (Magtymguly).

Eýelik düşün

Bu formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bar bolan düşümdir. Bu düşümde gelen atlar *kimiň? nämäniň? niräniň?* diýen soraglara jogap bolýar. Eýelik düşümiň dilde goşulmaly (enäniň arzuwy) we goşulmasyz (mekdep müdiri) görnüşlerde bolmagy mümkin.

Eýelik düşün hemişe degişlilik kategoriýasynyň bellibir ýöňkemesinde gelen söz bilen ulanylyp, söz düzüminiň garaşly komponentini esasy komponent bilen sintaktik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýär we many taýdan esasy komponentden aňlanylýan predmetiň, zadyň, düşünjäniň kime ýa-da nämä degişlidigini aňladýar. Bular, esasan, aşakdakylardan ybarat:

1. Eýelik düşümde gelen has atlar öz anyklaýan sözünden aňlanylýan predmete, zada, düşünjä eýelik ediji subýekti aňladýar. Meselem: *Orazyň kitaby, Maralyň owlagy* we ş.m.

2. Degişlilik söz düzüminiň ikinji komponenti ýa-da iki komponenti-de garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan sözlerden bolanda, eýelik düşümde gelen birinji komponent garyndaşlyk gatnaşygyny bildirýär. Meselem: *inimiň gyzy, daýzamyň agtygy, Jereniň baldyzy, Orazyň kakasy* we ş.m.

3. Aýyklaýan sözünüň manysy bilen baglanyşykly eýelik düşümde gelen at many taýdan haýsydyr bir tarapdan oňa dahylly bolup çykýar. Meselem: *Orazyň obasy, Maralyň mekdebi* we ş.m.

4. Eýelik düşümde gelen söz iş atlary bilen ulanylanda, iş-hereketi, gymyldyny ýerine ýetirijini aňladýar. Meselem: *mugallymyň okadyşy, itiň üýrmesi* we ş.m.

5. Eýelik düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň bellibir bölegini aňladýar. Meselem: *agajyň şahasy, armydyň ýapragy, goýnuň kellesi* we ş.m.

6. Eýelik düşümde gelen söz öz aýyklaýan adyndan aňlanylýan düşünjäniň hemişelik alamatyny bildirýär. Meselem: *Günüň şöhesi, Aýyň ýagtsy, sözüň manysy* we ş.m.

7. Eýelik düşümde gelen söz aýyklaýan sözi bilen bilelikde kär, wezipe görkezip, birinji komponent wezipäniň degişli adyny we ikinji komponent hem wezipäni bildirýär. Meselem: *şäheriň häkimi, geňeşiň başlygy, bölümiň müdiri* we ş.m.

8. Eýelik düşümde gelen söz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň düzümini görkezýär. Meselem: *goýunlaryň sü-rüsi, işgärleriň hemmesi* we ş.m.

9. Eýelik düşümde gelen söz ýer, tarap, ugur aňladýan sözlerden bolanda aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň ornuny, ýerini, tarapyny bildirýär. Meselem: *Köneürgenjiň ýadygärlikeri, Gündogar şahyrlary, Lebap dayhanlary* we ş.m.

10. Eýelik düşüm şekilindäki söz sanlary aýyklar gelende, mukdar çäklendirme mazmuna eýe bolýar. Meselem: *kitaplaryň altsy, etraplaryň üçüsi, talyplaryň onusy* we ş.m.

Ýöneliş düşüm

Bu formal-grammatik taýdan ýörite görkezijili-goşulmaly düşümdir. Häzirki zaman türkmen dilinde ýöneliş düşümiň *-a/-e* şekili giňden ulanylýar. Eger ýöneliş düşüm deňişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesinde gelen sözlere goşulsa, deňişlilik hem düşüm goşulmalarynyň sepgidinde *-n* sesi artdyrylýar. Meselem: *Oraza, Merede; kakasyňa, ejesine* we ş.m. Ýöneliş düşümde gelen söz *kime? nämä? nirä?* diýen soraglara jogap bolýar. Meselem: *kime? Oraza, nämä? kitaba, nirä? şähere*. Käte baglanyşýan sözünüň leksika-semantik manysyna baglylykda ýöneliş düşümde gelen söz *kim üçin? näme üçin? näçä? haçana?* ýaly soraglara-da jogap bolup bilýär. Meselem: *Oraza getirdim. Okamaga aldym. 10 manada aldym. Ertire ýetişdirmeli*. Ýöneliş düşümde gelen söz özüniň we aýyklaýan sözünüň manysyna hem-de bularyň özara semantika-sintaktik gatnaşygyna görä, esasan, aşakdaky ýaly manylary aňladýar.

1. Öz manysy boýunça tarap, ugur aňladýan sözler ýöneliş düşümde gelende, bir ýerden ikinji ýere süýşmegi aňladýan hereket

işlikler bilen baglanyşyp, hereketiň gönükdirilen ugruny, tarapyny bildirýär. Meselem: *Arçabile gitmek, aşaga inmek, daga çykmak* we ş.m.

2. Ýöneliş düşümde gelen söz obýekti aňladyp, iş-hereketiň, gymyldynyň kim we näme bilen baglanyşykly ýüze çykýanlygyny bildirýär. Meselem: *Oraza aýtmak, ýüzüne seretmek* we ş.m.

3. Ýöneliş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň kimiň we nämäniň peýdasyna bolýanlygyny ýa-da kim ýa-da näme üçin ýüze çykýanlygyny aňladýar. Meselem: *Ýalaňaja ýaz ýagşy (nakyl)*.

4. Ýöneliş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň maksadyny, sebäbini aňladýar. Meselem: *okuwa gitmek, sowgada garaşmak* we ş.m.

5. Ýöneliş düşüm goşulmasy sanlar bilen ulanylýan numeratiwlere goşulsa, bularyň ikisi bilelikde mukdar, ölçeg aňladýar. Meselem: *on manada almak, baş teňňä satmak* we ş.m.

6. Wagt birligini aňladýan *aý, gün, ýyl, hepde, sagat*, kimin ýöneliş düşümde gelen sözler sanlar bilen ulanylyp, iş-hereketiň dowam eden wagtyny görkezýär. Meselem: *bir aýa çekmek, baş güne ýetmek, iki sagada gutarmak* we ş.m.

7. Ýöneliş düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözüne *çenli, deňeç* ýaly sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşanda, orun giňişliginde ýa-da wagt gatnaşygynda iş-hereketiň, gymyldynyň çäginde aňladýar. Meselem: *Mara çenli gitmek, agşama çenli garaşmak* we ş.m.

8. Ýöneliş düşümde gelen söz deňeşdirmiş many aňladyp, deňeşdirmäniň obýektini bildirýär. Meselem: *Ýorganyňa görä aýak uzat (nakyl)*. Şeýle bolanda, ýöneliş düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözüne köplenç *görä* sözsoňy kömekçisi bilen baglanyşýar.

Bulardan başga-da, iş atlarynyň *-mak, -mek* şekiline, substantiwleşen işlik şekillerine goşulan ýöneliş düşüm goşulmasy başga manyda-da gelip bilýär. Meselem: *okamaga gitmek; Gelene baldyz, gidene ýeňňe (nakyl)* we ş.m.

Ýeňiş düşüm

Bu formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bar bolan düşümdir: *-y, -i, -ny, -ni*. Bulardan *-y, -i* çekimsiz we *-ny,*

-ni çekimlâ gutaran sözlere goşulýar. Meselem: *galamy, depderi, çagany, künjini* we ş.m. Ýeňiş düşümdä gelen söz *kimi?, nämäni? niräni?* diýen soraglara jogap bolýar. Bu düşümdäki söz hemişe geçirýän işliklere baglanyp, many taýdan iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladýar we sintaktik hyzmaty boýunça doldurgyç bolýar. Bu hem ýeňiş düşümiň häsiýetli aýratynlygydyr. Ýeňiş düşüm goşulmaly görnüşde-de, goşulmasyz görnüşde-de ulanylýar. Şonuň ýaly-da, dilde şol bir sözüň bu düşümiň goşulmaly we goşulmasyz görnüşleriniň ikisinde-de ulanylmagy mümkin bolýan halatlary-da bar. Başgaça aýdanyňda, goşulmaly görnüşi goşulmasyza geçirmek ýa-da tersine, goşulmasyzy goşulmala geçirmek mümkin. Meselem: *kitap almak, kitaby almak, agaç oturtmak, agajy oturtmak* we ş.m.

Ýeňiş düşümiň goşulmaly ýa-da goşulmasyz ulanylyşy, esasan, atlara häsiýetlidir. Beýleki söz toparlaryna degişli söz ýeňiş düşümdä gelende, adatça goşulmaly bolýar.

Ýeňiş düşümiň goşulmaly ulanylýan ýerleri.

1. Has atlar. Meselem: *Oraz Meredi çagyrdy.*

2. Adam, ynsan aňladýan jyns atlar hem, esasan, goşulmaly ulanylýar. Meselem: *Oraz okuwçyny alyp gitdi.* Munda ýeňiş düşümiň goşulmasy ulanylmasa, okuwçy sözünüň baş düşüm diýlip düşünilmek ätiýajy bar.

3. Degişlilik goşulmasyny kabul eden atlar köplenç ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. Meselem: *Oraz mugallymyny tanady; Meret kitabyňy aldy.*

4. Ýeňiş düşümdäki adyň öňünden ony aýyklaýan *hemme, ähli, bary, бүтин* kimin aýyrgyçlar gelende, ýeňiş düşüm goşulmaly görnüşde ulanylýar. Meselem: *Hemme okuwçyny toplady. Bu obany synlady. Бүтин halky çagyrdy.*

5. Eger ýeňiş düşümdä gelen at bilen onuň baglanyşýan işliginiň arasynda başga-da sözler getirilse, ýeňiş düşüm goşulmaly görnüşde ulanylýar. Meselem: *Oraz kitaplary çaltlyk bilen ýygnady.*

6. -mak, -mek şekilindäki iş ady ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. Meselem: *Gorkmagy, ürkmegi bilmeyär.*

7. At we görkezme çalyşmalary ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. Meselem: *Oraz ony gördi, olam Orazy tanady.*

Seni çağyrdy, emma meni çağyrmady. Bizi tanadylar, ýöne biz olary tanamadyk.

Bulardan başga-da, ýeňiş düşümiň goşulmaly ýa-da goşulmasyz görnüşde ulanylyşy onuň baglanyşýan işliginiň talabyna görä bolmagy mümkin. Ýeňiş düşümiň goşulmasyz ulanylyşy durnukly birikmelerde, frazeologik söz düzümlerinde duşýar. Meselem: *teklip girizmek, ýol bermek, ýol açmak, gaz bermek, gazap etmek* we ş.m. *Hereket etmek, ussaçylyk etmek, söz almak, söhbet gurmak, talap etmek* ýaly söz düzümlerinde-de, ýeňiş düşümdäki söz goşulmasyz gelýär.

Ýeňiş düşümiň goşulmaly hem goşulmasyz ulanylyşy semantika bilen baglanyşykly bolup, anyklamak zerur bolanda, goşulmaly we tersine, zerur bolmadyk ýagdaýynda-da goşulmasyz görnüşde bolup biler. Meselem: *kitabý almak, kitap almak, agajy oturtmak, agaç oturtmak, ot ýakmak, ody ýakmak* we ş.m.

Wagt-orun düşüm

Bu formal-grammatik taýdan ýörite şekili-goşulmasy bar bolan düşümdir: *-da, -de*. Bulardan düzüminde ýogyn çekimlisi bolan sözlere *-da*, düzüminde inçe çekimlisi bolan sözlere *-de* goşulmasy goşulýar. Meselem: *obada, şäherde*. Degişlilik kategoriýasynyň üçünji yönkemesinde gelen sözler wagt-orun düşümde *-nda, -nde* goşulmasyny kabul edýär: *kitabýnda, çagasynda, mekdebinde* we ş.m.

Wagt-orun düşümde gelen söz, esasan, iş-hereketiň, gymyldynyň bolýan ýerini ýa-da wagtyňy aňladyp, predmetiň, zadyň ýerleşýän nokadyny ýa-da anyk wagt düşünjesini aňladýar. Bu düşümde gelen söz nähili leksik many aňladýanlygy bilen baglanyşykly ornuny, wagty, obýekti bildirýär. Bulary, esasan, aşakdaky ýaly görkezmek mümkin.

1. Wagt-orun düşümde gelen söz orun aňladýan bolsa niredede diýen soraga jogap bolup, predmetiň, zadyň ýerleşýän ýerini ýa-da iş-hereketiň bolýan ornuny aňladýar. Meselem: *Oraz obada ýaşaýar, Meret şäherde işleýär. Kitap tekjede dur.*

2. Wagt-orun düşümdäki söz iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladýar we *nämede? kimde?* diýen soraga jogap bolýar. Meselem: *Meniň bu suwda hiläm ýok (B.Kerbabäýew). Ata-enäniň göwni **ogulda, gyзда, ogul-gyzyň göwni dag bilen düzde** (nakyl). Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz. Ärde gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz (Magtymguly).*

3. Wagt-orun düşümde gelen söz wagt aňladýan bolsa, ol iş-hereketiň wagtyny bildirýär we *haçan?* diýen soraga jogap bolýar. Meselem: *Aýda gelseň aýak bar, günde gelseň taýak bar (nakyl). Ýygnak başde başlanýar.*

Çykyş düşüm

Bu formal-grammatik taýdan ýörite görkezijisi-goşulmasy bar bolan düşümdir: goşulmalary *-dan/-den*. Bulardan - *dan* goşulmasy düzüminde ýogyn we - *den* goşulmasy hem düzüminde inçe çekimlisi bolan sözlere goşulýar. Meselem: *Obadan, şäherden*. Degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesinde gelen sözler çykyş düşümde *-ndan, -nden* goşulmasyny kabul edýär: *obasyndan, aýagyndan, şäherinden, ejesinden* we ş.m.

Bu düşümde gelen sözler *kimden?, nämeden?, nireden?* diýen soraglara jogap bolýar. Meselem: *Orazdan, atdan, obadan* we ş.m.

Çykyş düşümiň grammatik manysy kesgitlenilende, onuň goşulýan sözünüň hem-de düşüm goşulmasynyň, şonuň ýaly-da, çykyş düşümde gelen sözünň öz baglanyşýan sözi bilen semantika-sintaktik gatnaşygyna esaslanmak zerurdyr. Şu esasyda çykyş düşümiň aşakdaky ýaly manylaryny görkezmek mümkin.

1. Çykyş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň başlanan nokadyny aňladýar. Meselem: *Okuwçylar **mekdepeden** çykdylar. Oraz **şäherden** gaýdypdyr.*

2. Çykyş düşümdäki söz iş-hereketiň, gymyldynyň ýüze çykyan ýerini, bolup geçýän ornuny aňladýar. Meselem: ***Ýapdan** akan suw oda baryp ýetdi. **Ýoldan** barýan adamlar aýak çekdiler.*

3. Çykyş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladýar. Meselem: ***Serçeden** gorkan dary ekmez (nakyl).*

4. Çykyş düşümde gelen söz deňeşdirme manyda hem gelýär. Meselem: *Atdan beýik, itden pes (matal). Gyldan inçe, gylyçdan ýiti (matal).*

5. Çykyş düşümdäki söz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, predmetiň materialyny, nämeden ýasalandygyny aňladýar. Meselem: *Jeren altyndan ýüzük, kümüşden gupba ýasatdy.*

6. Çykyş düşümdäki söz sanlar bilen ulanylanda, san bilen bilelikde ölçeg, mukdar aňladýar. Meselem: *Oraz iki günden geler. Gazeti bir manatdan satýar.*

7. Çykyş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň sebäbini aňladýar. Meselem: *«Sürüli goýny hem açlykdan gyrlyp başlady (B.Kerbabaýew). Ekiz guzularyny yzyna tirkäp, guýrugy elek ýaly dok goýunlar mylaýym güneşden lezzet alardylar (B. Kerbabaýew). Otlynyň gygyrýan seslerinden haýykdy, öý ýaly süýşüp gelyän gara kellesinden gorkdy (B. Kerbabaýew).*

SYPATLAR

Sypatlar özbaşdak many aňladýan söz toparlarynyň biri bolup, leksika-grammatik manylary aňladýar, başga söz toparlaryndan ýasalyp bilýär we täze sözleri ýasamaga hyzmat edýär, sözlem agzasy bolýar, sypatlaryň özüne häsiýetli grammatik kategoriýasy bar.

Sypatlara degişli sözler predmetiň, zadyň ýa-da predmetleşen düşüňjäniň haýsy-da bolsa bir alamatyny: hilini, reňkini, tagamyny, göwrümini, möçberini, mukdaryny, ýagdaýyny, gylyk-häsiýetini, şekilini we başga-da şuna meňzeşleri bildirýärler. Diýmek, predmetiň, zadyň, predmetleşen düşüňjäniň haýsy-da bolsa bir hususy aýratynlygyny aňladýan sözlere **sypatlar** diýilýär. Sypatlar *nähili?*, *niçik?*, *nätiýsli?*, *neneňsi?* kimin soraglara jogap bolýar. Meselem: *owadan* mata, *sary* gül, *gyzyl* galam, *ýaranjaň* adam, *üýregen* it, *geň* waka, *bet* oglan, *uly* ýol, *beýik* jaý, *açyk* gapy, *murtlak* ýigit, *suwly* ýap, *duzly* nahar we ş.m.

Atlaşan sypatlar, edil atlar ýaly, sözlemiň islendik agzasy bolup bilýärler. Sypatlar başlangyç şeklinde, esasan, sözlemiň aýyklaýjy agzalaryndan aýyrgyç we ahwalat, bellibir derejede eýe, habar bolup ulanylýar. Meselem: *Bermezek* taňrydan *irmezek* awçy alar (*Nakyl*). Süýt *ak*, suw *gara* diýenine ynanyp bolmaýar. *Parasatly* pikirlenmek, *oýlanyşykly* geplemek. *Ýagşydan* at galar, *ýamandan* set (*Nakyl*). *Akmak* sürer döwrany, *akyl* onuň haýrany (*Nakyl*). Işiň düşse, *mert* galtaman *ýagşydyr* (*Magtymguly*). Märekede *ýagşy-ýaman* deň bolar (*Magtymguly*) we ş.m.

Sypatlaryň özüne häsiýetli hususy aýratynlyklary bar. Sypatlara dereje kategoriýalary mahsusdyr. Meselem: *gyzyl-gyzyl-rak-gyp-gyzyl*, *çym gyzyl*, *iň gyzyl*, *juda gyzyl* we ş.m.

Gurluşy boýunça sypatlaryň iki görnüşini bellemek bolar.

1. **Sada sypatlar.** Muňa bir kökli sypatlar degişlidir. Bular hem öz nobatynda ýasama we ýasama däl sypatlar diýen iki topara bölünýär. a) ýasama däl sypatlara hiç hili ýasaýjy serişdesi bolmadyk sypatlar degişlidirler. Meselem: *ak*, *gara*, *sary*, *ýagşy*, *ýaman*, *uly*, *kiçi* we ş.m. b) ýasama sypatlar – muňa dürli söz ýasaýjy serişdeleriň

gatnaşmagy bilen ýasalan sypatlar degişlidirler. Meselem: *suwly, duzly, duzsuz, murtlak* we ş.m.

2. **Goşma sypatlar.** Muňa iki we ondan-da köp sözden ýa-da sözüň gaýtalanmagy bilen emele gelen sypatlar degişlidir. Bularyň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek mümkin. a) Goşma sypatlar. Meselem: *kör zehin* adam, *agzyaçyk* çaga, *agzybir* maşgala, *agzala* adamlar we ş.m. b) Jübüt gaýtalanýan sypatlar. Meselem: *gyzyl-gyzyl* horazlar, *beyik-beyik* daglar, *aňnat-aňnat* gum depeleri, *uly-uly* daşlar. ç) Düzümlü sypatlar. Meselem: *saçy uzyn* gyz, *galam-gaşly* gelin, *hünji dişi* kenizler, *şirin dilli* adam, *demir donly* Görogly. Bu sypatlaryň *badam gabak, ýuka dodak, pisse dahan, şirin zyban* kimin ulanylyşy-da bar.

Asyl we ýasama sypatlar

1. Asyl ýa-da ýasama däl sypatlar öz leksik manysy bilen predmetiň, zadyň ýa-da predmetleşen düşünjäniň bellibir alamatyny aňladýar. Bular adamyň görüş, duýuş agzalary esasynda anyklanan anyk ýa-da abstrakt düşüňjeleridir. Başgaça aýdylanda, asyl sypatlaryň leksik manysyny haýsydyr bir zat bilen esaslandyrmak mümkin däl. Meselem: *gyzyl* galam, *ak* mata, *süýji* gawun, *gök* asman, *ýaşyl* baýdak we ş.m. Ýöne käbir asyl sypatlaryň taryhy taýdan ýasama bolmagy-da mümkin. Emma dilimiziň häzirki ýagdaýynda olaryň ýasamadygy bildirmeyär. Meselem: *ýaş-yl* baýdak, *gyz-yl* mata. Ýasama sypatlar bilen deňeşdirilende, asyl sypatlaryň mukdary azam bolsa, olaryň ulanylyşynyň grammatik, semantik, stilistik mümkinçiligi giň bolýar. Mysal üçin, sypat derejelerini ýasaýjy goşulmalar, köplenç, asyl sypatlara goşulýar. Meselem: *ak-agymtyl, gara-gap gara, ýaşyl-ýap ýaşyl, gowy-iň gowy, juda gowy, sary-saryrak, uly-ulurak, has uly* we ş.m.

2. Ýasama sypatlar söz ýasalýşynyň dürli ýollary bilen emele gelen ýasama sözlerdir. Asyl sypatlardan tapawutlanyp, bularyň aňladýan manysy haýsy sözden emele gelen bolsa, şonuň leksik manysyna esaslanýar. Başgaça aýdylanda, ýasama sypatyň leksik manysyny ýasaýjy sözüň leksik manysy bilen düşündirmek mümkin. Meselem: *duzly* nahar, *suwsuz* ýap, *açyk* gapy, *namysjaň* oğlan,

saçlak gyz, bidäne üzüm, bitertip çaga, agşamky nahar, gijeki waka, gündizki iş, gündelik alada we ş.m. Ýasama sypatlar diliň leksika-synda uly orun tutýar. Häzirki zaman türkmen dilinde morfologik, sintaktik we leksika-semantik ýollar bilen emele gelen sypatlar giňden ulanylýar.

Sypatlar aňladýan manylarynyň görnüşi boýunça iki topara – hil we otnositel sypatlara bölünýärler.

Hil sypatlara manysyndan hil, alamat, gylyk-häsiýet, reňk, tagam aňladýan *nähili?, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýan asyl, ýasama we dereje goşulmalaryny kabul eden sypatlar degişlidir. Meselem: *kiçi-kiçiräk, ak-agymtyl, şadyýan-şadyýanja, owadan-owadanja, akyly-akylyja, zehinli-zehinliräk* we ş.m.

Otnositel sypatlar predmetleriň, düşüňjeleriň hilini, wagt, orun, degişlilik taýyndan bir predmetiň başga predmete gatnaşygyny, predmetde ýa-da adamda bir zadyň bardygyny ýa ýokdugyny görkezýän sözlerdir. Olar morfologik gurluşy boýunça ýasamadyrlar. Meselem: *kitaply* (oglan), *türkmenistanly* (ýazyjy), *otluk* meýdan, *suwly* (ýap), *düýnki* (ýygnak), *gijeki* (waka), *pagtasyz* (meýdan) *toýdaky* (märeke) we ş.m.

SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Asyl sypatlara garanyňda, ýasama sypatlar köpdür. Sypatlar diliň içki serişdeleriniň gatnaşmagynda dürli ýollar bilen emele gelýärler.

1. Morfologik ýol bilen sypatlaryň ýasalyşy türkmen we beýleki türki dillerde has önümlidir. Şu ýol bilen sypat ýasamaga dürli-dürli söz ýasaýjy goşulmalar gatnaşýar we olaryň hersiniň söz ýasaýjylyk mümkinçiligi-de biri-birinden düýpli tapawutlanýar.

2. Sintaktik ýol bilen sypatlaryň emele gelşi türkmen we beýleki türki dillerde uly orun tutýar.

3. Leksika-semantik ýol bilen sypatlaryň mukdarynyň artyşy bellibir derejede duşýar.

Sypatlaryň morfologik ýol bilen ýasalyşy

Beýleki söz toparlarynda bolşy ýaly, goşulmalaryň üsti bilen sypatlaryň ýasalyşy giň gerime eýedir. Sypat ýasaýjy goşulmalar

şekil taýdan we hyzmaty boýunça dürli-dürlüdür. Sypat ýasaýjy alynma goşulmalar hem bar. Morfologik gurluşy taýdan sypat ýasaýjy goşulmalar ýönekeý we goşma bolup biler. Meselem: *akyl+ly* okuwçy, *gije+ki* waka, *ir+mez+ek* awçy, *saç+lak* gyz. Sypat ýasaýjy goşulmalaryň arasynda sinonimlik, antonimlik, omonimlik gatnaşykda gelýän ýeri-de bar. Meselem: *bergili* adam/ *bergidar* adam, *biakyl* adam/ *akylsyz* adam we ş.m. *suwly* ýap/ *suwsuz* ýap, *tertipsiz* okuwçy/ *tertipli* okuwçy, *kesgir* pyçak/ *kesmez* pyçak we ş.m. *kitabý* dil, *taryhy* waka, *emeli* ýüpek we *dyky* (at), *tuty* (at), *süri* (at) we ş.m.

Ýasama sypatlaryň köpüsi, esasan, atlardan we işliklerden emele gelen sözlerdir. Bu ýagdaý şu söz toparlaryna degişli sözleriň köplügi we sypat ýasaýjy goşulmalaryň söz ýasaýjylyk mümkinçiligi bilen berk baglanyşyklydyr.

Söz ýasaýjy goşulmalar, şol sanda, sypat ýasaýjylar önümlilik we önümsizlik taýdan tapawutlanýar. Adatça, önümlilik söz ýasaýjy goşulmalaryň nähili manyly söz ýasaýandygy söze goşulmankada bildirýär. Mysal üçin: sypat ýasaýjy önümlilik *-ly, -li* goşulmasy we onuň bilen antonimlik gatnaşyk düzýän *-syz, -siz* goşulmasy ýasaýjy sözüň manysy bilen baglanyşykly barlyk, ýokluk manyly sypatlary ýasaýandygy heniz ýasaýjy söz ýok ýerinde-de bildirip dur.

Häzirki zaman türkmen dilinde söz ýasaýjy goşulmalaryň aýry-aýry söz manylaryny degişli söz ýasamaga bolan ukyby, bellibir derejede, ýöriteleşendir, ýöne söz ýasaýjy goşulmalaryň, şol sanda sypat ýasaýjy goşulmalaryň-da birentegi diňe bir söz toparyna däl-de, eýsem birnäçe söz toparyna degişli söz ýasap bilýändigini-de bellemek gerek. Mysal üçin: *-ly, -li, -syz, -siz* goşulmalary, esasan, sypat ýasaýjy we *-çy, -çi* goşulmasy, esasan at ýasaýjy we ş.m. bolup ýöriteleşenem bolsa, bularyň käte başga söz toparyna girýän sözleri emele getirýänligi bellidir. *Akylly* adam, *suwly* ýap, *duzsuz* nahar, *suwsuz* ýap diýlende, *-ly, -li, -syz, -siz* goşulmalarynyň goşulmagy bilen sypat ýasalypdyr. Bu-da şu goşulmalaryň ýörgünli söz ýasaýjylyk hyzmatydyr. Şunuň bilen birlikde, *-ly, -li* goşulmasy arkaly ýasalan *garly, guşly* diýen sözleriň at bolup ulanýanlygyny-da bellemek gerek. Diýmek, azam bolsa, *-ly, -li* goşulmasy at ýasamaga-da gatnaşýar.

Işçi, demirçi diýende, *-çy, -çi* at ýasaýan hem bosa, şu goşulmanyň goşulmagy bilen emele gelen *adamçy* düýe, *böwürçi* aýal diýeninde *-çy, -çi* goşulmasyny kabul eden söz sypatdyr. Elbetde, şeýle söz ýasaýjy goşulmalaryň haýsy-da bolsa, esasan, bellibir söz toparyny ýasaýjy bolup gidenligini we onuň beýlekisiniň ujypsyzlygyny bellemek bolar.

-ly, -li goşulmasy iň önümlü sypat ýasaýjy goşulma bolup, goşulan sözünüň (ýasaýjy sözüň) leksik manysy bilen baglanyşykly barlygy, bir zada eýelik etmegi aňladýan sypat ýasaýar. Meselem: *miweli* agaç, *ýagly* palaw, *güýçli* adam, *hormatly* myhman we ş.m.

-syz, -siz goşulmasy bilen ýasalan sypatlar ýasaýjy sözden aňlanylýan düşünjäniň ýokdugyny, ýetmeýändigini gereginden kemterdigini aňladýar. Meselem: *suwsuz* ýap, *kitapsyz* okuwçy, *duzsuz* nahar, *gelşiksiz* köýnek we ş.m.

-ly, -li, -syz, -siz antonimik manydaş bolup, bular goşma sypatlaryň düzüminde-de ulanylýar. Meselem: *akyly-başly* maşgala, *öýsüz-öwzarsyz* adamlar.

-lyk, -lik türkmen we beýleki türki dillerde önümlü söz ýasaýjy goşulmalaryň biri bolup, goşulan sözünüň, ýagny ýasaýjy sözüň leksik manysy bilen baglanyşykly ondan aňlanylýan düşünjäniň bollugyny, köplüğini, predmetiň, zadyň nämä gerekligini, niýetlenendigini ýa-da degişlilikini aňladýan sypat ýasaýar. Meselem: *otluk* meýdan, *gumluk* ýer, *iýmlik* däne, *satlyk* mata, *güýzlük* bugdaý, *ýazlyk* bugdaý, *ýolluk* haryt we ş.m.

-ky, -ki goşulmasynyň üsti bilen öz manysyndan wagt-giňişlik aňladýan sözlerden wagt, orun, giňişlik degişliliği bildirýän sypatlar emele gelýär. Meselem: *agşamky* toý, *gyşky* synag, *ertirki* iş, *ilerki* oba, *çetki* öý, *ortaky* tam we ş.m.

-daky, -däki goşulmasynyň sypat ýasaýşyna-da duşmak bolýar. Meselem: *gumdaky* sazak, *golaýdaky* tokaý, *deňizdäki* balyk, *gök-däki* dileg, *obadaky* garyndaş, *ýoldaky* waka we ş.m.

-lak, -lek goşulmasy, esasan, ynsanyň bedeni bilen baglanyşykly sözlere goşulyp, ýasaýjy sözüň manysyndan aňlanylýan düşünjäniň köplüğini ýa-da göwrüm taýdan ululygyny, umuman, barlyk hem

bolluk aňladýan sypat emele getirýär. Meselem: *saçlak* oglan, *murtlak* ýigit, *burunlak* adam, *eginlek* pälwan, *sünklek* mal we ş.m.

-*daş*, -*deş* goşulmasynyň kömegi bilen haýsy-da bolsa bir tarapdan umumylygy bolan düşünjäni aňladýan sypat emele gelyär. Bu umumylyk ýasaýjy sözün leksik manysyndan we sypat ýasaýjy goşulmanyň grammatik manysyndan belli bolýar. Meselem: *süýtdeş* dogan, *pikirdeş* adam, *ýürekdeş* adam, *syrdaş* dost we ş.m.

-*yk*, -*ik* goşulmasy goşulyp, ýasaýjy sözün leksik manysy bilen baglanyşykly ýagdaý, boluş, hal-ýagdaý aňladýan sypatlar emele gelyär. Meselem: *ýanyk* çörek, *ýyrtyk* mata, *deşik* bedre, *ownuk* pul, *döwür* pil we ş.m.

-*ak*, -*ek* goşulmasy işliklere goşulyp, onuň manysyna görä, predmete, zada, ynsana, janly-jandara we başga-da şuna meňzeşlere mahsus bolan alamaty, häsiýeti, gylygy we şuna meňzeşleri aňladýan sypat emele getirýär. Meselem: *gorkak* adam, *ürkek* mal, *süsek* goç, *agsak* towşan, *ýumşak* düşek we ş.m.

-*gyr*, -*gir*, -*gur*, -*gür* görnüşli goşulma düýp işliklere goşulyp, onuň manysyna görä hal-ýagdaý, häsiýet aňladýan sypat ýasaýar. Meselem: *duýgur* towşan, *algyr* laçyn, *gitgir* ýorga, *ötgür* pyçak, *kesgir* palta we ş.m.

-*ançak*, -*ençek*, -*çak*, -*çek* goşulmalar işliklere goşulyp, ýasaýjy sözün manysyna görä, predmetiň, zadyň ýagdaýyny, şekilini bildirýän sypat emele getirýärler. Meselem: *typançak* ýer, *sürçek* ýol, *ýylmançak* ýer, *güberçek* çiş we ş.m.

-*agan*, -*egen* goşulmasynyň üsti bilen ýasaýjy sözün manysyna has bolan gylyk-häsiýet, ýagdaý aňladýan sypatlar ýasalýar. Meselem: *depegen* eşek, *üýregen* it, *ýatagan* oglan, *gezegen* adam, *gaçagan* öküz we ş.m.

-*yn*, -*in*, -*gyn*, -*gin* goşulmasy ýasaýjy sözün manysyndan gelip çykýan düşünjä mahsus bolan ýagdaýy, haly aňladýan sypat emele getirýär. Meselem: *kesgin* şemal, *gyzgyn* çay, *azgyn* adam, *doýgun* reňk we ş.m.

-*jaň*, -*jeň* goşulmasy ýasaýjy sözün manysyna esaslanyp, gylyk-häsiýet, ýagdaý, bolluk aňladýan sypatlary emele getirýär.

Meselem: *namysjaň* adam, *zeyrenjeň* aýal, *yaranjaň* işgär, *nebisjeň* ussa, *öwünjeň* oğlan we ş.m.

Seredilip geçilenlerden başga-da, häzirki türkmen dilinde alynma sözleriň düzümi bilen geçen alynma sypat ýasaýjy goşulmalar hem ulanylýar. Bularda ýasaýjy söz bilen ýasaýjy goşulmanyň özbaşdak bölünýänligi hem-de olaryň hersiniň özara biri-biri bilen deriwasion (söz ýasaýjylyk) gatnaşyga girýänligi sypat ýasaýjy alynma goşulmalary çäklendirmäge mümkinçilik berýär. Muňa mysal edip, alynma goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalan aşakdaky ýaly sypatlary görkezmek bolar:

-**keş**: *zähmetkeş* adam, *jepakeş* daýhan.

-**dar**: *algydar* kärendeçi, *bergidar* adam.

-**kär, -gär**: *hilegär* tilki, *günäkär* adam.

-**bi**: *bikanun* iş, *bigünä* adam, *bigadyr* adam.

-**nä**: *nätanyş* myhman, *näbelli* iş,

-**bet**: *betnebis* kişi, *bedasyl* adam, *betnyşan* maýmyn.

Sypatlaryň sintaktik ýol bilen ýasalýşy

Häzirki türkmen dilinde sypatlaryň sintaktik ýol bilen emele gelşi önümlidir. Şeýle bolanda, adatça, birden artyk sözleriň goşulyşmagy netijesinde sözler emele gelýär. Şu ýol bilen dörän sypatlar, häzirki türkmen dilinde uly orun tutýar. Bularyň aşakdaky toparlaryny bellemek gerek:

1. Goşma sypatlar. 2. Düzmeli sypatlar. 3. Tirkeş sypatlar.

1. **Goşma sypatlar.** Birden artyk özbaşdak sözden emele gelip, bitewi bir basym bilen aýdylyp, predmetiň, zadyň, hadysanyň haýsy-da bolsa bir alamatyny aňladýar. Meselem: *ýelýürek* adam, *agajet* ýigit, *goyungöz* gyz we ş.m. Goşma sypatlary hasyl edýän sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini we olaryň özara biri-biri bilen semantika-sintaktik gatnaşygyny hasaba alyp, olaryň dürli görnüşini bellemek bolar.

1) Iki düýp sözden emele gelenler. Bulary hasyl edýän bölekler özara biri-biri bilen dürli-dürli gatnaşykda gelýär we her hili söz toparyndan bolup bilýär.

a) **at + at:** *guşgursak* bugdaý, *ýelýürek* adam, *agajet* ýigit, *itgylyk* aýal, *atýürek* batyr.

b) **sypat + at:** *garanebis* adam, *çalajan* guş, *dokmäde* adam, *açgöz* adam, *doňýürek* hossar.

ç) **sypat + sypat:** *alagury* ot, *alaýaşyl* meýdan, *alagaraňky* gije.

d) **san + at:** *dörtgoşma* bilezik, *dörtgyraň* palas, *üçayak* tagan, *ýekegöz* döw, *altýganat* öý.

2) Komponentleriniň biri düýp söz we beýlekisi goşulmaly bolanlar:

a) **at + ortak işlik:** *zähmetsöýer* aýal, *kellekeser* kişi, *irbişer* pomidor, *ilhalar* ýolbaşçy, *işýakmaz* adam.

b) **at + degişlilik goşulma+sypat:** *içigara* görüp, *päliýaman* bahyl, *şähdaçyk* adam, *zandyýaman* näkes.

Sintaktik taýdan seredeniňde şu hili sypatlaryň komponentleriniň arasyndaky grammatik baglanyşyk we semantik gatnaşyk durnukly bolup, olar bilelikde bellibir many we söz şekilini emele getirýän serişdedir. Aslynda, goşma sypatlar aýyklaýjy we aýyklaýan gurluşlardan emele gelen bolmagy mümkin. İlkibaşda şu hili sypatlaryň ilkinji komponentleriniň *-ly*, *-li* goşulmaly bolandygyny çak etmek bolar. Çünki *iki dilli* biwepa, *ýeke gepli* adam kimin goşma sypatlarda *-ly*, *-li* goşulmasyny aýyrsaň, olar sypat bolmak häsiýetini ýitirýär. Emma bular *-ly*, *-li* goşulmaly gelende, goşma sypat hasaplanýar. Käbir goşma sypatlar *-ly*, *-li* goşulmaly gelende-de, goşulmasyz gelende-de sypatlyk häsiýetini saklaýar. Meselem: *ak ýürekli* adam – *ak ýürek* adam, *itgylykly* adam – *itgylyk* adam, *at ýürekli* batyr – *at ýürek* batyr.

2. **Düzümlü sypatlar.** Sypatlandyrma mahsus bir söz (sada sypat) ýa-da iki söz (goşma, tirkeş sypatlar) arkaly aňladylýan sypatlara düzümlü sypat diýilýär. Bularyň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek mümkin:

1) Aýyrgyçly gatnaşykda gelen düzümlü sypatlar. Meselem: *dört motorly* uçar, *dört örüm* saç, *uzyn boýly* adam, *ikidilli* biwepa, *iki otagly* jaý we ş.m.

2) Komponentleri predikatiw (eýe+habar) gatnaşygynda gelen düzümlü sypatlar. Meselem: *sary uzyn* gyz, *eli egri* adam, *göwni*

açyk gyz, päli ýaman duşman we ş.m. Mysallardan görnüşi ýaly, şu hili düzümlü sypatlar, köplenç, ynsan dogrusynda ulanylýar we olaryň birinji komponenti atlardan, ikinji komponenti-de sypatlardan bolýar.

3) Birinji komponent ýöneliş düşümde gelen atdan we ikinjisi-de sypatdan gelen düzümlü sypatlar hem bar. Meselem: *gepe çeper* adam, *nana mätäç* garyp.

4) Birinji komponenti çykyş düşümde we ikinjisi-de işlikden bolan düzümlü sypatlar. Meselem: *başdan sowma* jogap, *iňneden çykma* täze don, *taňrydan tapan* ogry we ş.m.

5) Birinji komponenti degişlilik goşulmasy we ikinjisi-de sypatdan bolan düzümlü sypatlar. Meselem: *egni gyzył* donly, *kellesi gara* telpekli, *bili tirme* guşakly, *aýagy gara* mesili, *kellesi altyn* jygaly we ş.m.

3. Tirkeş sypatlar. Deň baglanyşykly gelip, iki sözden hasyl bolan sypatlara tirkeş sypatlar diýilýär. Bularyň ikisi bilelikde predmetiň, zadyň, hadysanyň bellibir alamatyny aňladýar we olaryň her biri özbaşdak basym bilen aýdylýar. Şekili boýunça sypatlaryň aşakdaky görnüşlerini görkezmek bolýar:

1. Meňzeş şekilde gelen bir sözün iki gezek gaýtalanmagy bilen hasyl bolan tirkeş sypatlar manyny güýçlendirmek, köplük, modal many öwüşginini aňlatmak üçin ulanylýar. Meselem: *aňňat-aňňat* gum depeleri, *läheň-läheň* dag daşlary, *gap-gap* däneler, *hatar-hatar* obalar, *uzyn-uzyn* derekler, *petde-petde* ýandaklar, *ulgam-ulgam* jülgeler, *ötlem-ötlem* ak otaglar, *baýdak-baýdak* ýigitler we ş.m. Şu hili ýol bilen sypatlaryň ýasalyşy giň ýaýrapdyr.

2. Garşylykly many gatnaşykda gelen barlyk-ýokluk aňladýan sözlerden emele gelen tirkeş sypatlar düzümi boýunça atlardan, işliklerden sypatlaryň özünden bolup bilýär. Bular, köplenç, güýçlendirme hem takyklyk many aňladýarlar. Gurluşy taýdan şu hili tirkeş sypatlaryň aşakdaky görnüşlerini bellemek mümkin:

a) düýp sözden düzülenler. Meselem: *Halal-haram* işler, *uly-kiçi* adamlar, *agyr-ýeňil* işler, *ýagşy-ýaman* adamlar, *ak-gara* matalar we ş.m.;

b) düýp hem ýasama sözden düzülenler. Meselem: *uzyn-gysga* pürsler, *tanyş-nätanyş* myhmanlar we ş.m.;

ç) iki komponenti-de ýasama sözden düzülenler. Meselem: *ýeter-ýetmez* adam, *bolar-bolmaz* iş, *akly-gyzylly* güller we ş.m.

Antonimlik gatnaşykda gelen tirkeş sypatlaryň komponentleriniň birinjisi, köplenç, barlyk, soňkusy ýokluk manyda gelýär.

3. Tirkeş sypatlaryň komponentleri sinonimik gatnaşykda gelen sözlerden ýa-da bir-birine ýakyn manyda ulanylýan sözlerden bolýar. Meselem: *sag-salamat* adam, *hapa-haşal* otlar, *akylly-başly* maslahat, *ölmez-ýitmez* edermenlik, *deňsiz-taýsyz* adamlar, *öýsüz-öwzarsyz* ykmandalar, *gülli-gülälekli* meýdan, *deňli-derejeli* myhmanlar, *akylly-paýhasly* maslahat we ş.m.

4. Komponentleriniň biri many aňladyp, beýlekisi manysyny ýitiren, ýöne bilelikde gelende bitewi many aňladýan tirkeş sypatlar. Meselem: *egri-bugry* ýol, *gaty-guty* çörek, *köne-küşül* eşik, *ýöne-möne* iş, *bölek-büçek* mata, *gyşyk-çayşyk* çyzgy, *maýda-çüýde* iş we ş.m.

5. Ýekelikde gelende komponentleriň hiç biri-de many aňlatmaýan, özbaşdak ulanylmaýan tirkeş sypatlar bitewülikde bellibir many ähmiýete eýe bolýar. Meselem: *ojuk-bujuk* iş, *gümmi-sümme* jogap, *gyjy-myjy* adam, *paty-puty* goş we ş.m.

6. Tirkeş sypatlaryň komponentleri meňzeş sözlerden bolup, birinji bölek, köplenç, goşulmaly gelip, ýekelikde many ähmiýeti bolmadyk sözden düzülýär. Meselem: *jana-jan* dost, *sözme-söz* terjime, *köpden-köp* salam, *gapma-garşy* pikir we ş.m.

Leksika-semantik ýol bilen dörän sypatlar

Ortak, hal işlikleriň we iş atlarynyň käbir şekillerindäki (*-ar, -er, -mys, -miş, -dyk, -dik, -a, -e, -ma, -me, -mak, -mek*) birnäçe sözler leksika-semantik ýol bilen sypatlaryň hataryna geçýärler we ýasama sypatlar bilen birmeňzeş hyzmaty ýerine ýetirýärler.

1. *-ar, -er* goşulmaly şekildäki käbir sözler. Meselem: *Güler* (ýüz), *görer* (göz), *akar* (suw), *ýanar* (ot) we ş.m.

2. *-mys, -miş* goşulmaly şekildäki sözler. Meselem: *okumys* (adam), *dolmuş* (adam). *-mys, -miş* goşulmasy käbir goşma sözleriň düzüminde hem duş gelýär. Meselem: Bir *köpbilmiş* (adam), *näletsinimiş* (dert), *alkakmys* (iş) we ş.m.

3. **-dyk, -dik** goşulmaly şekilde gelen sözler. Meselem: *dogduk* (oba), *damdyk* (gan).

4. **-a, -e** goşulmaly şekilde gelen sözler. Meselem: *goşa* (ýaz), *sowa* (ýol), *öte* (geplemsek).

5. **-ma, -me** şekilde gelen sözler. Meselem: *düýrme* (gylyç), *yňdarma* (ýigit), *oturtma* (diş), *gyzma* (wezir) we ş.m.

6. **-mak, -mek** goşulmaly şekilde gelen sözler. Meselem: *üýşmek* (ot), *süýnmek* (haly).

SYPAT DEREJELERI

Predmetiň, zadyň, hadysanyň özüne häsiýetli umumy hem-de anyk alamaty bardyr. Bu alamat normal ýagdaýda ýa-da artyk, ýa-da kem, uly ýa-da kiçi, beýik ýa-da pes, güýçli ýa-da ejiz bolup biler. Bularyň her biri sypat derejelerinde öz beýanyny tapýar. Sypatlaryň manysynda alamatyň dürli-dürli bolşuny aňladýan şekiller toplumyna *sypat derejesi* diýilýär. Sypat derejeleri sypatlary häsiýetlendiriji grammatik kategoriýadyr. Häzirki türkmen dilinde sypatlaryň aşakdaky ýaly derejelerini tapawutlandyrmak mümkin:

1. **Sypatlaryň düýp derejesi.** Dereje goşulmasy goşulmadyk asyl ýa-da ýasama sypatlar sypatlaryň düýp derejesi hasaplanylýar. Sypatlaryň düýp derejesi beýleki derejeleri kesgitlemekde daýanç şekildir. Ýöne sypatlaryň düýp derejesindäki sözüň öz leksik manysy bilen baglanyşykly predmetiň, zadyň, hadysanyň dürli-dürli alamatyny aňlatmak olary başga dereje şekili hasaplamaga mümkinçilik bermeýär. Mysal üçin: *uly* köçe, *kiçi* köçe, *süýji* maňyz, *ajy* maňyz, *agyr* daş, *ýeňil* daş, *akylly* adam, *akylsyz* adam, *duzly* nahar, *duzsuz* nahar diýlende zadyň alamatynyň dürli ýagdaýy sypatyň leksik manysy bilen baglydyr. Başgaça aýdanyňda, şol manyny aňlatmak üçin formal görkeziji ulanylmaýar. Diýmek, şol getirilen mysallarda sypatlar düýp derejede gelendir.

2. **Sypatlaryň artyklyk derejesi.** Predmete, zada, hadysa de-gişli aýratynlyk düýp derejede gelen sypatdan aýratyndygyny, güýçlüdigini, ýokarydygyny, uludygyny we ş.m. aňladýar. Şu many aýratynlygy dürli ýol bilen berilýär.

a) Sözüň birinji bogny ýa-da onuň birinji çekimlisine çenli bölegi gaýtalanyp, gaýtalanýan bognuň yzyndan **m, p, s** sesleriniň biriniň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem: *ap-ak* mata, *göm-gök* sogan, *sap-sary* gawun, *bes-belli* adam, *gyp-gyzyl* pomidor we ş.m.

b) Sözüň öňünden *çuw, şar, hüýt* ýaly özbaşdak ulanylmaýan we *iň, juda, örän, gaty, biçak, iňňän* ýaly güýçlendirmegi aňladýan modal sözleriň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem: *çuw ak* mata, *şar gara* ýüň, *hüýt garaňky* gije, *iň owadan* jaý, *juda gyzykly* kitap, *örän gowy* adam, *gaty yssy* howa, *has süýji* gawun, *biçak uly* bina, *iňňän owadan* haly we ş.m.

3. **Sypatlaryň kemlik derejesi.** Bu dereje, esasan, hil, reňk, tagam, şekil, mukdar, göwrüm, gylyk-häsiýet aňladýan sypatlara häsiýetlidir. Sypatlaryň kemlik derejesini ýasaýjy ýörite goşulmalar ulanylýar. Bular bellibir derejede ýöriteleşdirilipdir.

a) Reňk aňladýan sözlere **-mtyl, -mtil, -ymtyl, -imtil, -umtyl, -ümtil** goşulmalar goşulýar. Meselem: *garamtyl* mata, *sarymtyl* gül, *agyumtyl* mata, *gyzylymtyl* mata, *goňrumtyl* galam, *gögümtil* reňk we ş.m.;

b) **-gylt** goşulmasy diňe gyzyly we sary sözlerine goşulyp, reňk aňladýan sypatyň kemlik derejesini ýasaýar. Meselem: *gyzgylt* mata, *sargylt* sapak we ş.m.;

ç) **-sow, -sowult** goşulmalary diňe ak we gök diýen sözlerden kemlik dereje ýasamaga hyzmat edýärler. Meselem: *aksow* mata, *aksowult* mata, *göksowult* asman;

d) **-mtyk, -mtik, -ymtyk, -imtik, -umtyk, -ümtik** goşulmalarynyň goşulmagy bilen reňk we tagam aňladýan sypatlardan kemlik dereje hasyl bolýar. Meselem: *ajymtyk* hyýar, *irimtik* tiki, *sarymtyk* erik, *çalymtyk* mata, *turşumtyk* gatyk, *süýjümtik* gawun, *gögümtik* mata, we ş.m.

4. **Sypatlaryň deňeşdirme derejesi.** Bu dereje arkaly iki sany predmetiň, zadyň, hadysanyň we başga-da şuna meňzeşleriň bellibir alamatynyň, hiliniň deňeşdirme ýoly bilen artyk ýa-da kemdigi, güýçli ýa-da pesdigi, uly ýa-da kiçidigi ýüze çykarylýar. Başgaça aýdanyňda, predmetiň, zadyň, hadysanyň özi ýa-da olaryň haýsy-da bolsa bir alamaty, hili deňeşdirilýär. Mysal üçin: gawun zamçadan

süýjüräk, Köwata Baharlydan *daşrak*, şetdaly erikden *ulurak*, ülje alçadan *kiçiräk* we ş.m.

Sypatlaryň deňeşdirme derejesini hasyl etmekde **-rak**, **-räk** goşulmasy giňden ulanylýar. Ýöne predmetiň, zadyň, hadysanyň alamatyny aňladýan söze **-rak**, **-räk** goşulmasynyň goşulmagy bilen deňeşdirme derejesi ýasalybermeýär. Bu derejäniň manysy sözleriň gurluşy we anyk manysy arkaly belli bolýar. Sypatlaryň deňeşdirme derejesi aşakdaky ýollar bilen hasyl bolýar:

a) Deňeşdirilýän predmet çykyş düşümde gelen sözden bolýar we deňeşdirilýän zadam baş düşüm şekilinde gelýär. Meselem: Atdan *uly*, itden *pes* (Matal). Bal *süýji*, baldan bala *süýji* (*Nakyl*). Jandan *eziz* ýoldaş. Gyzyldan *gymmatly* golýazma.

b) Deňeşdirme *garanyňda*, *seredeniňde*, *göra* sözsoňularyň (poslesloglaryň) kömegi bilen aňladylanda, deňeşdirilýän predmeti, zady aňladýan söz baş düşümde, oňa deňeşdirilýän zady aňladýan söz hem ýöneliş düşümde gelýär. Meselem: gawun zamça *garanyňda uly* ýa-da zamça *garanyňda* gawun *uly*. Görogly Kösä *garanyňda haybatly*. Aman Merede *garanyňda dilewar* we ş.m.

ç) Deňeşdirilýän predmeti, zady aňladýan söz çykyş we deňeşdirilýän zady bildirýän söz baş düşümde gelýär. Şeýle bolanda, sypatlandyryjy söz **-rak**, **-räk** goşulmaly gelýär, ýöne deňeşdirme ýasaýjy serişde bolmasa-da, şol manyny şekil taýdan şekillendirme ähmiýetine eýedir. Meselem: gije gündizden *salkynrak*, otlar dermandan *peýdalyrak*, üzüm erikden *süýjüräk* ýa-da erikden üzüm *süýjüräk* we ş.m.

d) Sypatlaryň deňeşdirme derejesini ýasamakda **-rak**, **-räk** goşulmasy giňden ulanylýar. Bu goşulmanyň üsti bilen düýp derejede gelen söze häsiýetli hil, häsiýet, tagam, möçber, göwrüm, aralyk, daşlyk, giňişlik we ş.m. aňladylýar. Sypatyň manysyndaky hil, häsiýet, gylyk, mukdar, ölçeg, tagam, göwrüm we ş.m. başga zatlar bilen deňeşdirme esasynda belli bolýar. Meselem: *giňräk* jaý, *ulurak* ýol, *kiçiräk* köçe, *ýakynrak* oba, *daşrak* şäher, *agyrrak* daş, *ýeňilräk* iş, *ýyrtygrak* eşik, *bitinräk* gap, *uzynrak* ýüp, *gysgarak* adam, *turşurak* gatyk, *gyzgynrak* nahar, *akyllyrak* işgär, *gyzgynrak*

suw, *sowugrak* süýt, *eginlegräk* pälwan, *owadanrak* mata, *sypaýyrak* myhman, *höwesegräk* adam we ş.m.

Görnüş i ýaly, sypatlaryň deňeşdirme derejesiniň **-rak**, **-räk** goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelşi manynyň beýleki ýollar bilen ýasalysyna garanyňda has işjeňdir.

5. **Sypatlaryň subýektiw baha beriş derejesi.** Sypatlaryň aňladýan anyk manysyna sözleýjiniň garaýşyny aňladýan şekillere sypatlaryň subýektiw baha beriş derejesi diýilýär. Bu derejäni ýasaýjy ýörite goşulmalar sypatyň manysyna sözleýjiniň hormatyny, sylagyny, kiçeltme bilen garaýşyny, dürli-dürli emosional gatnaşygyny we başga-da şuna meňzeşleri aňladýar, başgaça aýdanyňda, sypatyň aňladýan düşünjesine her hili many öwürşiginlilik siňdirýär. Bu dereje sypatlara aşakdaky ýaly goşulmalaryň goşulmagy bilen emele gelýär:

1. **-ja**, **-je** goşulma goşulan sypatlaryň manysyna hormat, söýgülik, mähirlilik many ýokundysyny siňdirýär. Meselem: *akja* mata, *egrije* taýak, *tokgaja* oylan, *alaja* ýüp we ş.m.

2. **-jyk**, **-jik** goşulma goşulan sypatyň manysy sözleýjiniň garaýşyny bildirýär. Bu goşulma soňy **k** sesine gutaran sypatlara goşulanda, şol ses düşürilýär. Meselem: *ýumşajyk* ýassyk, *togalajyk* ýumak, *inçejik* ýüp, *kiçijik* oylan we ş.m.

3. **-jak**, **-jek** goşulmasy-da, **-jyk**, **-jik** goşulma ýaly, goşulan sypatynyň manysy sözleýjiniň emosional garaýşyny aňladýar. Eger **-jak**, **-jek** goşulma soňy **k** sesine gutaran sypatlara goşulsa, soňky ses düşürilýär. Meselem: *sowujak* suw, *ýeňiljek* oylan, *owunjak* iş, *näzijek* çaga, *ýyrtyjak* don we ş.m.

SYPATLARYŇ MANY TOPARLARY

Sözleriň, şol sanda sypatlaryň aňladýan leksik manylarynyň, many öwürşiginleriniň toparlara bölünmegi, birinjiden, olaryň haýsy söz toparyna degişlidigini anyklamaga, ikinjiden, her söz toparynyň funksional-grammatik häsiýetlerini ýüze çykarmaga ýardam berýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde aňladýan leksika-semantik alamatlary boýunça sypatlary şu toparlara bölmek bolar:

1. Reňk aňladýan sypatlar.

2. Tagam aňladýan sypatlar.
3. Hil, alamat, ýagdaý aňladýan sypatlar.
4. Adamlaryň gylyk-häsiýetini, daşky görnüşini bildirýän we haýwanlara häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlar.
5. Möçber, ölçeg, göwrüm aňladýan sypatlar.
6. Zatlaryň, düşüňjeleriň ornuny, ugruny görkezýän sypatlar.
7. Wagt bildirýän sypatlar.
8. Barlyk görkezýän sypatlar.
9. Ýokluk görkezýän sypatlar.
10. Zatlaryň özara meňzeşligini we adamlaryň pikir taýdan ugurdaşlygyny aňladýan sypatlar.

1. **Reňk aňladýan sypatlar.** Bu topara adamyň görüş duýgusynyň täsiri netijesinde dörän, morfologik häsiýeti boýunça dereje ýasaýjy goşulmany kabul eden we etmedik asyl, şeýle hem, birnäçe ýasama sypatlar degişlidir. Bu topardaky sypatlar zatlaryň, haýwanlaryň, adamyň bellibir agzalarynyň (teniniň, gözünüň, saçynyň, ýüzünüň) reňkini aňladýarlar. Bular hem özara iki topara bölünýärler:

a) zatlaryň reňkini ýa-da reňk aýratynlygyny, tapawudyny bildirýän sypatlar. Olar nähili?, nätüşli? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: *ak* köýnek, *gara* mata, *gök* asman, *gyzyl* galam, *sary* ýaprak, *jaşyl* baýdak, *mele* toprak, *goňur* telpek, *garamtyl* awtoulag, *agymtyl* diwar, *gyzlymtylrak* mahmal we ş.m.

b) haýwanlaryň, janly-jandarlaryň reňkini bildirýän sypatlar. Olaryň birnäçesi haýwanlaryň diňe bellibir görnüşini, käbiri beýleki haýwanlara mahsus reňki bildirýärler. Meselem: *dor* at, *demirgyr* bedew, *garador* at, *al* ýorga, *boz* towşan, *ala* sygyr, *goňur* it, *çypar* eşek, *çal* towşan we ş.m.

Reňk aňladýan sypatlar toparyna *bugdayreňk* (ýüz), *sarala* (köýnek), *akly-gyzylly* (güller), *garamtyl-goňras* (mata) ýaly goşma we tirkeş sypatlary-da goşmak bolar.

2. **Tagam aňladýan sypatlar.** Bu topara girýän sypatlar iýlip-içilýän zatlaryň (ir-iýmişleriň, miweleriň, gök önümleriň, naharlaryň) biri-birinden tagam taýýndan tapawudyny, her haýsynyň özüne mahsus tagam aýratynlyklaryny aňladýarlar. Bu topara sypat derejesini kabul eden we etmedik asyl hem ýasama sypatlar

değişlidirler. Olar nähili?, neneñsi?, nätüýsli? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: *süýji* gawun, *ajy* burç, *şor* suw, *duzly* nahar, *tagamly* nahar, *turşy* gatyk, *süýjümtik* hyýar, *burçluja* unaş we ş.m. Sözleşişde birnäçe tagam aňladýan sypatlar göçme manyda köp ulanylýar. Meselem: «*Süýji* söz ýylany hininden çykarar, *ajy* söz gyljy gynyndan».

3. **Hil, alamat, ýagdaý aňladýan sypatlar.** Şu hili sypatlaryň mukdary örän köp bolup, olar zatlaryň we hyýaly düşüňjeleriň hilini, alamatyny, daşky görnüşi bilen bagly aýratynlyklaryny görkezýärler. Olar morfologik gurluşy boýunça asyl we ýasama sypatlardan düzülýärler hem özara şu toparlara bölünýärler:

a) zatlaryň daşky görnüşleri bilen baglanyşykly aýratynlyklaryny, hilini, alamatyny aňladýan sypatlar. Meselem: *ýalpyldawuk* aw-toulag, *ýaldyrawuk* kätmen, *nagyşly* derweze we ş.m.;

b) zatlaryň gymyldy-hereketiň täsiriň netijesinde eýe bolan daşky görnüşini, hil taýdan kemçiligini, ýetmezçiligini we beýleki alamatlaryny aňladýan sypatlar. Bu sypatlaryň asly işliklerden emele gelendigi sebäpli, olaryň manysy iş, gymyldy-hereket bilen hem baglanyşyklydyr. Meselem: *çagşyk* öýjagaz, *ýyrtyk* içmek, *döwük* çäýnek-käse, *ýyrtyk* keçe we ş.m.;

ç) tebigat hadysalaryna häsiýetli bolan hili, alamaty görkezýän sypatlar. Meselem: *dymyk* jaý, *petiş* howa, *çygly* ýer, *salkynlaç* howa, *sowujak* şemal, *sergin* şemal we ş.m.;

d) hyýaly düşüňjelere mahsus hili, alamaty aňladýan sypatlar. Bularyň sypatlandyrylan sözleriniň, düşüňjeleriniň, hadysalarynyň düýp mazmunyna görä, iki hili ýagdaýy bellemek bolar. Birinjisi, sypatlandyrylýan sözleriň asyl manysyndan gelip çykýar. Ýüze çykýan hil, alamat anyk bolýar (*kyn* iş, *gyzykly* kitap, *aňsat* mesele). Ikinjisi bolsa, adamyň düşüňjelere, hadysalara bolan subýektiv garaýyşlarynyň netijesinde emele gelýär (*ajayyp* howa, *gözel* durmuş, *ýalan* gep). Bu topara asyl we ýasama sypatlar gatnaşýarlar. Meselem: *ýalan* gürrüň, *boş* hyýal, *gyzykly* gürrüňler, *gözel* durmuş, *owadan* jaý we ş.m.

e) bu topardaky sypatlary rus dilinden we rus diliniň üsti bilen beýleki dillerden geçen sözler düzýärler. Olar, adatça, sypatlandyrylýan

zadyň, düşünjäniň, hadysanyň nämä degişlidigini, haýsy zada dahyllydygyny aňladýarlar. Meselem: *diplomatik* gepleşik, *ateistik* dünýägaraýyş, *fundamental* iş we ş.m.

4. Adamlaryň gylyk-häsiýetini, daşky görnüşini bildirýän we haýwanlara häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlar. Bularyň birnäçesi adamyň gylyk-häsiýetini, haýwanlaryň hilini, alamatyny, aýratynlyklaryny görkezmekde deň derejede ulanylýar. Meselem: *gotur* ýüz – *gotur* haýwan, *agsak* adam – *agsak* mal, *maýyp* kişi – *maýyp* haýwan, *çypar* ýüz – *çypar* haýwan, *hor* adam – hor geçi... Tersine, diňe adamlar ýa-da haýwanlar babatynda ulanylýan sypatlar hem bar. *Şully*, *syrdam* ýaly sözler diňe adama degişli bolsa, *ýorga*, *depegen*, *süsegen* ýaly sypatlar diňe haýwanlary sypatlandyrmak üçin ulanylýar. Meselem: *Şully* gözli adam, *syrdam* oglan, *ýorga* eşek, *depegen* at, *süsegen* öküz we ş.m.

1) Adamlara mahsus gylyk-häsiýeti, daşky görnüşi bildirýän sypatlar aňladýan manylary boýunça özara toparlara bölünýärler:

a) Adama degişli akyl-paýhas we gylyk-häsiýet aňladýanlar. Ol sypatlaryň köpüsini – batyr, mert, akmak, görüp ... atlaşan sypatlar hasaplamak bolar. Bu topardaky sypatlar adamyň oňat tarapyny-da, meselem: *akylly* aýal, *batyr* ýigit, *mert* kişi, *alçak* adam, *düşbi* gyz ... ýaramaz gylyk-häsiýetini-de, meselem: *akmak* adam, *görüp* kişi, *bahyl* wezir, *biwepa* aýal, *biedep* kişi, *gybatkeş* aýal ... görkezip bilýär;

b) daşky görnüş bilen baglanyşykly aýratynlyklary görkezýän sypatlar adamyň özündäki we belli-belli agzalaryndaky alamatlary sypatlandyrýarlar. Meselem: *semiz* adam, *sagat* aýal, *garynlak* adam, *murtlak* ýigit, *çişik* gabak, *galyň* dodak, *harry* gulak, *ýasy* ýüz we ş.m.;

ç) adamlara mahsus bolan akyl we fiziki ýetmezçiligi, olaryň käbir agzalaryndaky kemçiligi aňladýan sypatlar. Meselem: *däli* aýal, *samsyk* oglan, *gotur* adam, *gözi şully* zaňnar we ş.m.;

d) adamda döreyän wagtlaýyn ýagdaýy, emosiýa bilen baglanyşykly ruhy halatyny, içki duýguny görkezýän sypatlar. Meselem: *salyk* ýüz, *sulhy* düşük adam, *naýynjar* görnüş, *gamaşyk* ýüz, *joşgunly* ýürek, *şadyýan* ýüz, *göçgünli* ýagdaý we ş.m.

2) Haýwanlara häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlary-da manylary boýunça şu toparlara bölmek mümkin:

a) haýwanlaryň başarnygyny, ukybyny, endigini we beýleki aýratynlyklaryny görkezýän sypatlar. Meselem: *yüwruk* alaşa, *çapagan* bedew, *ýalta* öküz, *gezersiz* ýaby, *çaman* ördek, *ýyndam* at we ş.m.;

b) haýwanlaryň we janly-jandarlaryň fiziki ýetmezçiligini, daşky görnüşleri bilen baglanyşykly alamatlaryny aňladýan sypatlar. Meselem: *gotur* eşek, *maýyp* alaşa, *şahlak* goç, *agsak* it we ş.m.;

ç) haýwanlaryň görnüşini, tohumyny bildirýän sypatlar. Meselem: *kürti* goýun, *gazaky* ýaby, *türkmeni* goýun we ş.m.

5. Möçber, ölçeg, göwrüm aňladýan sypatlar. Olar zatlaryň dürli aýratynlyklaryny görkezenlerinde antonimik gatnaşykda hem bolýarlar, çünki şu topara degişli sypatlaryň köpüsiniň bir-birine garşylykly manysy bardyr. Meselem: *uly-kiçi*, *beyik-pes*, *giň-dar*, *uzyn-gysga*, *çuň-ýalpak* we ş.m.

6. Zatlaryň, düşüňjeleriň ornuny, ugruny görkezýän sypatlar. Bu topardaky sypatlaryň manysy beýleki leksik-semantik toparlaryňka garaňda, birneme tapawutlanýarlar. Bular zatlaryň, düşüňjeleriň ýerleşýän ornuny, gönükdirilen ugruny aňladýarlar. Haýsy? diýen soraga jogap bolýarlar. Bulara **-ky/-ki** we **-daky/-däki** goşulmalary goşulyp ýasalan sypatlar degişlidirler. Meselem: *ortaky* öý, *gaýraky* oba, *içki* tam, *golaýdaky* dükan, *uzakdaky* minara we ş.m.

7. Wagt aňladýan sypatlar. Bular predmetiň we düşüňjäniň wagt bilen baglanyşykly aýratynlyklaryny görkezýärler. Olar asyl manysyndan wagt bildirýän sözlere **-ky/-ki**, **-lyk/-lik** goşulmalaryň goşulmagy netijesinde hasyl bolýarlar. Meselem: *gysky* geým, *başky* ýagdaý, *tomusky* kurs, *düýnki* myhmanlar, *giçki* habarlar, *ýazlyk* bugdaý, *güýzlük* ekin we ş.m.

8. Barlyk görkezýän sypatlar. Bu topara degişli sözler ýasama sypatlardan bolup, nähili? haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar sypatlandyrylýan düşüňjäniň bardygyny ýa-da adatdaky bolmalysyndan köpdüginini bildirýärler. Meselem: *çayly* käse, *ýagly*

nahar, *çygly* ýer, *suwly* küýze, *nemli* ösümlik, *otluk* meýdan, *güllük* baýyr, *çöllük* ýer we ş.m.

9. **Ýokluk görkezýän sypatlar.** Sypatlaryň bu topary ýasama sözlerden, köplenç, **-syz/-siz** goşulmasy goşulyp ýasalan sözlerden bolup, nähili? haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Olar manylary boýunça sypatlandyrylýan zatda haýsydyr bir hiliň, alamatyň ýokdugyny aňladýarlar. Meselem: *bulutsyz* asman, *çopansyz* goýunlar, *çoluksyz* süri, *agaçsyz* ýer, *eýesiz* haryt, *derwezesiz* gala we ş.m.

10. **Zatlaryň özara meňzeşligini we adamlaryň pikir taýdan ugurdaşlygyny aňladýan sypatlar.** Bu topara degişli sypatlar bir zat bilen başga bir zadyň, bir adam bilen başga bir adamyň içki häsiýet, daşky görnüş, pikir taýdan meňzeşligini, raýdaşlygyny, bellibir zatda, orun we wagt babatynda ugurdaşlygyny görkezýärler. Olar, köplenç, **-daş/-deş** goşulmasyny kabul eden sözlerden bolup, nähili?, haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: *ýaşdaş* dost, *ugurdaş* ýoldaş, *pikirdeş* ýigit, *döwürdeş* adam, *ýürekdeş* zenan we ş.m.

Görnüşi ýaly, sypatlar aňladýan manylaryna görä, özara biri-birinden tapawutlanýarlar we aýry-aýry many toparlaryny düzýärler.

Jemläp aýdylanda, sypatlar aňladýan manylary, morfologik gurluşy we sintaktik hyzmaty boýunça söz toparlarynyň arasynda özbaşdak söz topary hökmünde aýratyn orunlaryň birini eýeleýärler.

Türkmen dilinde sypatlar adamlara, zatlara, düşünjelere häsiýetli alamatlary – hili, gylyk-häsiýeti, ýagdaýy, reňki, tagamy, daşky görnüşi, göwrümi, fiziki we tebigy ýetmezçiligi görkezýärler.

Sypatlar gurluşy taýyndan asyl we ýasama sypatlara bölünýärler. Asyl sypatlar hiç hili ýasaýjy goşulma kabul etmezden, öz leksik manysy boýunça sypatlara degişli alamatlary aňladýan sözlerdir. Ýasama sypatlar söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen dürli söz toparlaryndan ýasalýarlar. Ýasama sypatlary emele getirmek üçin birnäçe söz ýasaýjy goşulmalar ulanylýar (**-ly/-li, -syz/-siz/-suz/-süz, -lyk/-lik-luk/-lük, -ky/-ki, -daky/, -jaň/ -jeň, -lak/-lek, -çy/-çi, -çyl/-çil,-man/-men,-ak/-ek/-k, -gak/-gek** we ş.m.). Iň önümlü goşulmalar hökmünde **-ly/-li, -syz/-siz** sypat ýasaýjylaryny bellemek

bolar. Ýasama sypatlara sintaktik tär bilen emele gelen goşma, tirkeş, düzümlü sypatlar hem degişlidir.

Sypatlara mahsus aýratynlyklaryň biri-de, olaryň derejeleriniň bolmagydyr. Sypatlar *ap-ak*, *gyp-gyzyl*, *göm-gök* ýaly intensiw şekilleriň, **-rak/-räk**, **-ymtyl/-imtil**, **-mtyk/-mtik**, **-gylt/-gilt** we ş.m. dereje goşulmalarynyň, *iň*, *çuw*, *şar*, *örän*... ýaly güýçlendiriji modal sözleriň üsti bilen predmetdäki, düşünjedäki, adamdaky bar bolan hiliň, häsiýetiň, reňkiň, tagamyň, göwrümiň, möçberiň we ş.m., kemliginiň ýa-da artyklygynyň derejesini görkezýärler.

Sypatlar sintaktik hyzmaty taýyndan sözlemde eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç, ahwalat bolup gelýärler. Olar düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny atlaşan halatlarynda kabul edýärler.

Zatlaryň, düşünjeleriň hilleriniň we alamatlarynyň dürli-dürli manylara eýedigini, sypatlaryň hem şol zatlaryň, düşünjeleriň many aýratynlyklaryny görkezýändigleri sebäpli, olar birnäçe leksika-semantik toparlara bölünýärler.

Görnüşi ýaly, sypatlar özboluşly leksika-semantik, şeýle-de, leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça beýleki söz toparlaryndan tapawutlanýarlar.

SANLAR

Sanlar esasy söz toparlaryna degişli bolmak bilen, şolara mahsus häsiýetlere eýedirler. Olaryň leksik manylary, degişli grammatik kategoriýalary bar, sözlem agzalary bolup bilýärler.

Sanlar aşakdaky leksik manylara eýedirler.

1. Sanyň adyny aňladýarlar, matematiki amallar şu manyda ulanylýarlar: Meselem: *Dördi dörde köpeltsek, on alty bolýar. Ýigrimi baş bāşe galyndysyz bölünýär* we ş.m.

2. Sanlar predmetiň mukdaryny aňladýarlar. Şonda olar ady aýyklar gelýärler we şol adyň bildirýän predmetini mukdar taýdan häsiýetlendirýärler. Meselem: *bāş kitap, on ýedi depder, bir ýüz otuz adam* we ş.m.

3. Bir zadyň sanalandaky tertibini, yzygiderligini görkezýärler. Meselem: *onunjy mekdep, altynjy gün, iki müň birinji ýyl* we ş.m.

Şeýlelikde, sanlar bir sanyň adyny, predmetiň, abstrakt düşünjäniň mukdaryny, bir zadyň sanalandaky tertibini bildirýän sözlerdir. Olar *nāçe?, nāçenji?, haýsy?* diýen soraglara jogap bolýarlar.

Sanlaryň leksik düzümi bary-ýogy ýigrimi sany sözden ybarat bolup, beýleki ýasama sanlaryň hemmesi şu ýigrimi sözüň bellibir tertipde we şekilde gelmeginden hasyl bolýarlar.

Şol ýigrimi söz şu aşakdakylardyr:

Birlikler: *bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz.*

Onluklar: *on, ýigrimi, otuz, kyrk, elli, altmyş, ýetmiş, segsen, togsan.*

Ýüzlükler: *ýüz* we Müňlükler: *müň.*

Million, milliard ýaly sözler türkmen diline rus diliniň üsti bilen geçipdir.

Sanlaryň öz morfologik aýratynlyklary, grammatik kategoriýalary bar.

1. Sanlar beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýarlar, emma sanlardan başga sözler ýasalýarlar. Meselem: *Birden* (hal), *biri* (çalyşma); *ikilik, başatar, Ýedigen, Bāşim* (at).

2. Sanlaryň diňe özlerine degişli bolan goşulmalary bar. Meselem: *-njy, -nji, -ynjy, -inji, -ünji, -lan, -lān* affiksleri diňe

sanlara goşulyp, başga sözler bilen ulanylmaýarlar: *altynjy, onunjy, on ýedinji, ikilän-üçlän*.

3. Sanlar ady aýyklap, predmetiň mukdaryny bildirip gelende üýtgemeyärler. Meselem: *bäş galam, bäş galamyň, bäş galamda* we ş.m. Emma olar sanyň adyny aňladyp gelseler ýa-da sözlemde atlaşyp, aýyklaýan adyna derek ulanylsalar, onda atlar ýaly üýtgediji goşulmalary kabul edýärler.

Sanlara köplük san, degişlilik goşulmalarynyň goşulyşynyň öz aýratynlygy bar.

Köplük sanyň goşulmasy sanlara goşulanda, esasan, köplük manysyny berýär. Meselem: *altynjylar geldiler, ýigrimi altylaryň edermenligi* we ş.m. Emma kä ýagdaýlarda, esasan hem wagt görkezýän sözler bilen ulanylan sanlara goşulanda, bu goşulma sanlara näbellilik, takmyňlyk öwüşginini berýär. Meselem: *sagat on birlerde, ýaşy otuzlara ser urandyr*.

Sanlar atlar ýaly degişlilik affikslerini hem kabul edýärler. Meselem: *dokuzym, dokuzyň, dokuzy, üçünjimiz, üçünjiňiz, üçünjisi*.

Kä ýagdaýlarda soňy çekimsiz gutaran mukdar sanlara üçünji ýöňkemäniň affiksi iki gezek goşulýar, emma bu grammatik mana täsir etmeyär. Meselem: *on+u+sy – onusy, baş+i+si – başisi*. Emma bu sanlar jemleýji söz ýa-da topar san bolup gelende, olara üçünji ýöňkemäniň affiksiniň iki gezek goşulmagy hökmandyr. Meselem: *talyplaryň dördüsi, Wepa, Myrat, Meret üçüsi* we ş.m.

Sanlar sanyň adyny bildirip gelseler ýa-da sözlemde atlaşyp ulansalar, onda düşüm goşulmalaryny hem kabul edýärler. Olaryň düşümde üýtgeýişleri atlaryň düşümde üýtgeýişleri ýalydyr. Meselem: *iki, ikiniň, ikä, ikini, ikide, ikiden; alty, altynyň, alta, altyny, altyda, altýdan; on, onuň, ona, ony, onda, ondan* we ş.m.

Sanlar aňladýan manylaryna we sözlemde ulanylyşyna baglylykda sözlemiň dürli agzalary bolup bilýärler.

1. Sanlar, esasan, atlary aýyklap gelýärler we şol adyň bildirýän predmetini, onuň mukdaryny ýa-da sanalandaky eýeleýän ornuny tertibini görkezip häsiýetlendirýärler. Şonda sanlar sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelýärler. Meselem: *bäş oglan, ýedinji mekdep*.

Eger-de san we sypat ikisi bilelikde bir ady aýyklarap gelseler, onda san aýyrgygy sypat aýyrgyjyndan önde ýerleşýär. Meselem: *üç täze köýnek, baş süýji gawun* we ş.m.

2. Eger sanlar sanyň adyny bildirip gelseler ýa-da aýyklarap ady galdyrylyp, sanyň özi oňa derek atlaşyp ulanylsa, onda olar atlar ýaly sözlemiň islendik agzasy bolmaga ukyplydyrlar. Meselem: *Ýigrimi ýedi üçe bölünýär. Bäşi ikä köpeltseň on bolýar. Altynjylardan ikisi geldi.*

3. Sanlaryň özlerini aýyklarap gelip, olary häsiýetlendirýän aýyklarap sözleri, ýagny aýyrgygy bolmaýar.

Sanlaryň gurluşy boýunça görnüşleri

Sanlar özleriniň morfologik düzümine, grammatik gurluşyna görä üç topara bölünýärler: sada sanlar, goşma sanlar, tirkeş sanlar.

1. Sada sanlar. Morfologik düzümi ýeke sözden ybarat sanlar: bir, ikinji, on, kyrkynjy.

2. Goşma sanlar. Morfologik düzümi iki we ondan-da köp sözden ybarat sanlar. Bu sanlar sada sanlaryň bellibir tertipde getirilip ulanylmagyndan ýasalýarlar. Goşma sanlarda birlikler sag tarapdan birinji orunda, onluklar ikinji, ýüzlükler üçünji, müňlükler dördünji orunda we şuna meňzeş tertipde gelýärler. Meselem: *on baş, iki yüz altmyş baş, dört müň alty yüz elli ýedi* we ş.m.

Ýüzlüklerde, müňlüklerde we ondan ýokary razryadlaryň sanlarynda ilki olaryň mukdaryny görkezýän sanlar getirilip, soň şol razryadyň ady aýdylýar: *dört yüz; alty müň; iki yüz on ýedi müň alty yüz segsen baş; üç yüz elli baş million ýedi yüz on sekiz müň sekiz yüz ýigrimi dokuz* we ş.m.

Bir diýen san **ýüz** we **müň** sanlaryň mukdary görkezilende, olaryň önünden kä getirilip, käte galdyrylyp ulanylýar. Emma bu ol sanlaryň manysyna täsir etmeýär. Meselem: *bir yüz altmyş, yüz altmyş; bir müň alty yüz on dört, müň alty yüz on dört* we ş.m.

Goşma sanlara affiksler goşulanda olary emele getirýän sanlaryň diňe in soňkusyna goşulýar. Meselem: *üç yüz elli altydan iki yüz on başi aýyrmaly; dört yüz kyrk dördi on bire bölmeli* we ş.m.

3. Tirkeş sanlar. Bular bir sanyň iki gezek gaýtalanmagyndan ýa-da iki we ondan-da köp aýry-aýry sanlaryň tirkeşip gelmeginden hasyl bolýarlar. Meselem: *alty-altydan, ikilän-üçlän, alty-ýedi, baş-alty müň, iki-üç ýüz, elli-altmyş* we ş.m.

Sanlaryň ulanylyşy

1. Sanlar atlaryň, atlaşan beýleki sözleriň, sypatlaryň, işlikleriň önünden gelende öz manysyny we aýratynlyklaryny saklaýarlar hem-de özbaşdak ulanylmaýar. Meselem: *Ol on dört ýaşady. Synpda ýigrimi baş okuwçy bar.*

Sanlar aýyrgyç hyzmatynda gelende, söz üýtgediji goşulmalar olaryň aýyklaýan sözüne goşulýarlar. Meselem: *üç oglan, üç oglanda, üç oglandan; baş kitabym, baş kitabyň, baş kitabymyz* we ş.m.

Emma sanlaryň aýyklaýan adyna köplük sanyň goşulmasy (**-lar, -ler**) goşulmaýar. Sebäbi köplük düşüňjesi sanyň öz manysynda bar. Meselem: *iki oglan, on ýedi kitap.*

2. Sanlar şu aşakdaky sözler bilen gelenlerinde olar bilen bir leksik topar emele getirýärler we tutuşlygyna bir many aňladýarlar:

a) gaýtalanmagy görkezýän *ýola, esse, gezek, sapar, tapgyr, mer-tebe, kerem* ýaly sözler bilen. Meselem: *dört ýola, baş gezek, üçünji sapar* we ş.m.;

b) wagty (*ýyl, aý, gün, sagat, minut*), agramy (*kg, tonna*), uzynlygy (*km, metr, gulaç*), göwrümi we ş.m. aňladýan ölçeg birlikleri bilen. Meselem: *alty aý, baş sagat, on baş kilogram, otuz kilometr* we ş.m.

Sagat sözi sanlaryň önünden hem, yzyndan hem gelip bilýärler. Şoňa baglylykda olaryň aňladýan manysy hem üýtgeýär.

Sanlar *sagat* sözünüň önünden gelip, ony mukdar taýdan aýyk-lasalar, ikisi bilelikde bir işiň hereketiň, wakanyň wagt taýdan dowamlylygyny görkezýär we *näçe wagt?* diýen soraga jogap bolýarlar. Meselem: *Ogultäç **bir sagadyň** içinde tamyň daşynda kebelek boldy* (A.Durdyýew.).

Eger sanlar *sagat* sözünüň yzyndan gelse, onda olar bilelikde bir işiň, hereketiň, wakanyň boljak, başlanjak wagtyny bildirýärler we

haçan?, näwagt? diýen soraglara jogap bolýarlar. Meselem: **Sagat başde** meniň nobatçy gezegim başlanýar.

SANLARYŇ MANY TOPARLARY

Türkmen dilinde sanlar özleriniň manylaryna we leksika-grammatik häsiýetlerine görä aşakdaky toparlara bölünýärler: **mukdar sanlar, tertip sanlar, bölek (drob) sanlar, topar sanlar, takmyn sanlar.**

Mukdar sanlar

Mukdar sanlar bellibir mukdary bildirýän sanyň adyny, predmetiň, predmetleşen düşüňjäniň mukdaryny aňladýarlar we *näçe?* diýen soraga jogap bolýarlar: *bir, iki, on, on alty; on sekiz ýaş, otuz okuwçy, baş ýüz metr* we ş.m.

Mukdar sanlar özbaşdak ulanylanlarynda haýsydyr bir mukdara gabat gelýän sanyň adyny aňladýarlar. Meselem: *Üç gezek üçün dokuz bolýar. Ýigrimi dördi alta bölseň dördten ýetýär. Otuzdan on başi aýyrsaň on baş galýar* we ş.m.

Mukdar sanlar atlaryň ýa-da atlaşan sözleriň önünden olary aýyklar gelseler, onda olar şol aýyklaýan adynyň aňladýan predmetiniň mukdaryny bildirýärler. Meselem: *Kitapçanyň alty sahypasyny okap berdim-de, kitaby ýapdym* (A. Durdyýew.).

Eger mukdar sanyň aýyklaýan ady sözlemeden galdyrylsa, sanyň özi atlaşýar we şol galdyrylan adyň ýerine ulanylýar hem-de şol adyň aňladýan predmetiniň mukdaryny bildirýär. *Emma Şeker entek ýaş: ol diňe on altysynda* (B. Kerbabayew).

Mukdar sanlar özleriniň ýasalyşy, gurluşy we düzümine baglylykda dürli görnüşde bolýarlar.

Sada mukdar sanlar bir sözden ybarat bolup, gurluşy boýunça iki topara bölünýärler: asyl sanlar, ýasama sanlar.

Birlikleriň hemmesi (bir, iki, üç, dört we ş.m.), onluklardan *on, ýigirmi, otuz kyrk, elli* we *ýüz*, müň ýaly sanlar asyl sanlar hasap edilýärler.

Onluklary bildirýän **altmyş**, **ýetmiş**, **segsen**, **togsan** ýaly sanlar taryhy gelip çykyşy taýdan ýasama hasap edilýärler. Bulardan **altmyş**, **ýetmiş** sanlary **alty**, **ýedi** sözlerine «on» sözüni aňladýan **-myş**, **-miş** goşulmalarynyň goşulmagyndan emele gelipdir diýip çaklaýarlar. **Segsen**, **togsan** sanlary bolsa **sekiz**, **dokuz** sözlerine «on» sözüniň goşulmagyndan (sekiz+on, dokuz+on) ýasalypdyr we soňra olarda fonetik özgeriş bolup geçipdir diýip hasap edilýär.

Goşma mukdar sanlar iki we ondan hem köp sözden ybarat bolup, olar dürli görnüşde ýasalýarlar.

1. Uly toparyň birlikleri öňden, kiçi toparyň birlikleri bolsa ondan soň getirilip ýasalýar. Şonda goşma sanlary emele getirýän toparlaryň birlikleri özara hiç hili grammatik serişdesiz baglanyşýarlar. Meselem: *üç ýüz altmyş baş, baş ýüz otuz ýedi mün ýedi ýüz ýigrimi sekiz; baş ýüz elli sekiz million, dokuz ýüz yetmiş ýedi mün alty ýüz togsan dört* we ş.m.

Köne edebiýatda, esasan hem poeziýada **ýüz** sanyň yzyndan **-de** goşulmasy ulanylyp ýasalan goşma sanlara hem duş gelinýär. Emma bu ýerde **-de** affiksi çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylan bolmagy mümkin. Sebäbi onuň sözlemden galdyrylmagy goşma sanyň manysyna täsir etmeýär. Meselem: *Ýow günü orta düşüp, gyzdyr söweş bazaryny, /Ýüzde mün leşger çeken şalar onuň ýek sanydyr (Mollanepes).*

2. Käbir goşma sanlar ilki kiçi toparyň, ýagny birlikleriň, soňundan onluklaryň getirilmegi bilen ýasalýarlar. Şonda olaryň arasynda *kem* sözi ulanylýar: Meselem: *bir kem elli* (kyrk dokuz), *iki kem yetmiş* (altmyş sekiz). Goşma sanlaryň bu görnüşi seýrek duş gelýär we diňe sanalýan zadyň mukdary tegelek onluklara bir, iki san ýetmedik ýagdaýynda ulanylýar. Meselem: *Adamlar, men bir kem altmyş ýaşadym, ine sizem görüp dursuňyz (A.Gowşadow).*

3. Türkmen dilinde käte *iki elli*, *üç elli* ýaly örän seýrek ulanylyan goşma sanlar hem duş gelýär. Bularyň emele gelmegini taryhy taýdan has irkiräk döwre degişli hasap edýärler.

Alymlaryň pikirine görä, şol döwürde iň uly san *elli* bolup, şondan ýokary sany aňladýan söz bolmandyr.

Häzirki wagtda bu sanlar diňe käbir eserleriň gahrymanlarynyň dilinde duş gelyär. Meselem: *Çal, bagşy, ölmäsiň, iki elli ýaşa!* (N.Saryhanow). *Üç elli bahalap, kyrka berilip, sen dälmi diň mal hökmünde satylan* (Ş.Kekilow).

Sanlar bilen numeratiwleriň ulanylyşy

Mukdar sanlar bilen olaryň aýyklaýan atlarynyň arasynda käte düşündiriji sözler ulanylýar. Sanlaryň aýyklaýan sözi bellibir predmete däl-de, şol sanalýan predmetleriň hasabyna, ölçegine degişli düşünjani aňladýar. Şeýle sözlere **numeratiw** sözler diýilýär. Numeratiw sözler sanalýan predmetiň ýagdaýy, häsiýeti, aýratynlyklary bilen baglanyşykly ýüze çykýarlar we diňe bellibir kategoriýadan bolan predmetleriň atlary bilen ulanylýarlar.

Türkmen dilinde sanlar bilen has köp ulanylýan numeratiw sözler esasan şu aşakdakylardyr:

Aýyklanýan atlar adamlary ýa-da haýwanlary aňladýan bolsa-lar, **baş** sözi ulanylýar. Meselem: *Biziň üç baş düýämiz we iki baş sygrymyz bar. Özüniň iki baş çagasy, bir kesel aýalynyň açlygyna ýanman, Germaniýanyň hemme zähmetkeşleriniň aç galanyňa ýanýar* (N.Saryhanow.).

Türkmen dilinde *sany* sözi numeratiw sözüň hyzmatynda has köp we işjeň ulanylýar. Ol konkret predmetleri-de, abstrakt düşünjeleri-de aňladýan atlar bilen gelip bilýär. Meselem: *Ýanynda üç sany adam bardy* (A.Durdyýew.). *Siz aradan dört sanjak ýyly geçiriň-de geläýiň – diýdi* (N.Saryhanow.).

Durmuşdaky *agyrlyk* (gram, kilogram, tonna, batman, gadak), *göwrüm* (kubometr), *uzynlyk* (metr, santimetr, kilometr, tanap, garyş), *wagt* (minut, sagat, gün, aý) we şuna meňzeş ölçeglerini görkezýän sözler hem atlaryň önünden gelende numeratiw sözler hasap edilýärler. Meselem: *Artyk dagy... kyrk batman bugdaý bilen dört batman arpa ekiptiler* (B.Kerbabayew.). *Döwüljek araba kyrk gün önünden jygyldar* (nakyl). *Kanal gurlup başlaly bärei uprawleniýämiziň mehanizmleri bilen 19 million kubometr toprak çykaryldy* («Türkmenistan»).

Käbir zatlaryň ölçegi kä halatlarda şol zadyň salynýan gaplarynyň (halta, çuwal, ýaglyk, bedre, çanak, käse, kersen, okara) ýa-da käte

şol zat daşalýan, ýüklenilýän ulaglaryň (araba, maşyn, düýe) atlary bilen aňladylýar. Şonda şeýle manyda gelen şol atlar mukdar sanlar bilen olaryň aýyklaýan adynyň arasynda gelende numeratiw sözleriň hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: *Bir çanak goýultmagy Annagulyynyň öňüne äberdi (A. Durdyýew). Ýöne sen geplejek bolsaň, «oglanlar, myhmana **bir çäýnek** çay beriň» diýäýgin (Şol ýerde). Şu ýyl mellegiňizden köp alsaňyz **iki halta** bugdaý ýa-da **iki çuwal** jöwen alarsyňyz (A. Gowşudow). Ýaza çenli ýene **on sekiz araba** bede galdy (N. Saryhanow).*

Käbir predmetleriň ölçegi hökmünde adam agzalarynyň atlary ýa-da şolar bilen bagly sözler (daban, barmak, penje, goşawuç, goltuk, gujak, garyş, gysym) çykyş edýärler. Şol sözler sanlar bilen gelip atlary aýyklasalar, numeratiw söz hasap edilýärler. Meselem: *Nahardanam **iki barmajyk** çöregi ýag bilen iýdi (A. Durdyýew.). Siz bir **daban ýeriň** gullugyndan gutuldyňyz (N. Saryhanow.). **Gulaç** ýetmese ýüpden, **garyş** ýetmese ýigitden (nakyl).*

Hereketiň, hadysanyň adyny aňladýan sözler şolaryň netijesi bilen bagly ölçegi, mukdary bildirýärler. Şeýle sözler (dilim, örüm, gysym, dişlem, döwüm, atym, ýuwdum, sagym we ş.m.) sanlar bilen gelip numeratiwlik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Meselem: *Bir dilim gawun, iki gysym un, bir döwüm (dişlem) çörek, iki atym çay we ş.m. Jemal iki örüm ýogyn gara saçyny öňüne atan gyzdy (N. Saryhanow).*

Numeratiw sözleriň ulanylyşy sanalýan zadyň häsiýetine, aýratynlyklaryna bagly bolýarlar. Şoňa görä-de olaryň birnäçesi diňe belli-belli atlar bilen ulanylyp, başga sözleriň önünden gelip bilmeýärler. Mysal üçin, *tikeç, düwürjik* sözleri diňe *gant, nabat, süýji* diýen sözler bilen, *örüm* sözi *saç* sözi bilen, *kültem, külter* sözleri bolsa diňe *ýüp* sözi bilen ulanylýarlar. Meselem: *Her haýsyňyza **büş gadak** gök çay bilen **bir tikeç** gant (B. Kerbabayew). Çep gapyda **iki kültem** gara ýüp... asylgy durdy (Şol ýerde).*

Setir sözi köplenç *hat* sözi bilen ulanylsa, *owurt* sözi içilýän suwuk zatlaryň atlary bilen (çay, suw, çal we ş.m.) ulanylýar. Meselem: *Ol kagyzyň ýüzünde diňe **üç setirjik** hat bardy (H. Ysmaýlow). Al, Mihail, **bir owurt** çay içeli. Kanselýara tarap gideli onsoň (Ş. Kekilow).*

«Bir» sözüň aňladýan manylary

Mukdar sanlardan «bir» sözi özüniň sanyň adyny, predmetiň mukdaryny aňladýan esasy manysyndan başga-da, sözlemde gelýän ornuna, bile ulanylýan sözlerine baglylykda birnäçe goşmaça manylarda ulanylýar we beýleki söz toparlarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Olardan has köpräk duş gelýänleri aşakdakylardyr.

1. Nämälimligi aňladýar we şeýle ýagaýda bir sözi anyk mukdar bolan biri däl-de predmetiň haýsy-da bolsa näbelli birini bildirýär hem-de nämälim çalyşmanyň hyzmatyny ýerine ýetirýär: *bir topar, bir ýer, bir zat* we ş.m. Meselem: *Şeýdip **bir** zadyň başyny tutmaly* (A. Durdyýew.).

Şol manyda gelen *bir* sözi nämälim çalyşmalary emele getirmäge hem gatnaşýar: *biri, kimdir biri, haýsydyr bir zat, nirädir bir ýer* we ş.m. Meselem: *Olar **kimdir birine** garaşýan ýalydylar* (A. Gowşudow.). *Ol ... **nämedir bir zatlar** ýazmaga başlady* (Şol ýerde).

2. «Bir» sözi wagt aňladýan ýyl, aý, gün, wagt ýaly sözler bilen hem-de *salym, dem, bada* ýaly birnäçe atlar bilen bilelikde ulanylanda olar hereketiň bolup geçýän wagtyňy bildirýärler. Meselem: *Ussa **bir salym** dymyp oturdy* (A. Durdyýew.). *Hawa, **bir gün** öýlänler öýde somsa bişirjek bolup, selmäni düýbäp otyrdym* (Şol ýerde).

Şu manyda gelen «bir» sözi wagt aňladýan hallary ýasamaga hem gatnaşýar. Meselem: *bireýýäm, birbada, birsalym, birwagt, birdem, birigün, birmahal, birçak* we ş.m.

3. «Bir» sözi sypatlary, hallary, käbir işlik şekillerini aýyklar gelende, ol sözleriň manysyny güýçlendirmegi, aýratyn nygtamagy bildirýär we ownuk bölegiň hyzmatynda ulanylýar. Meselem: *Eje, **bir** sowuk suwuň ýokmy? – diýdi* (A. Durdyýew.). *Hany, äber maňa tüpeňi, agaňlaň urşuna-da **bir** syn et* (Şol ýerde). *Bu kişiniň haýbatyna bir serediň-ä* (Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy» romany).

4. «Bir» sözi *diňe, ýeke* sözleriniň yzyndan gelende, şol sözleriň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Muny bilýän **diňe bir** şu garry heleý ikimizdiris...* (N. Saryhanow.). *Daňatar dagy **ýeke bir** atlary alyp giden däl bolsalar gerek* (A. Durdyýew.).

5. «Bir» sözi **meñzeş, umumy** sözleriniň manysynda, şolara sinonimdeş, manydaş ulanylýar. Meselem: *Jemal: – Maksat **bir** bolansoň, ýürek hökman **bir** bolmaly bolar-da – diýip, çykyp gitdi* (A.Durdyýew.).

Käte sözlemde gelşine baglylykda «bir» sözi *başga aýry* sözleriniň manysynda gelip, şolara sinonimdeş ulanylýar. Meselem: – *Ýok, ýok, beýle däl, her gawunyň **bir** tagamy bar* (A. Durdyýew).

Şeýlelikde, görşümüz ýaly, «bir» sözünüň şu iki manysy bir-birine gapma-garşy, antonimdeşdir. Şeýle ýagdaýa, ýagny bir sözün bir-birine gapma-garşy bolan iki manyda ulanylmagyna dilde *enantiosemiýa* hadysasy diýilýär. Meselem: *Elbetde, biziň hemmämiziň bähbidimiz **bir** (meñzeş, umumy)* (B. Kerbabaýew). *Her gülün **bir** (aýry, başga) ysy bar* (nakyl).

6. «Bir» sözi kömekçi sözleriň hyzmatynda hem ulanylýar.

a) *kä* baglaýjy kömekçiniň hyzmatynda gelýär we gezekleşigi görkezýär. Meselem: *Traktorymyzyň **bir** onusy döwülýär, **bir-de** munusy* (N.Pomma).

b) *hem* kömekçisiniň hyzmatynda gelýär. Şeýle ýagdaýda onuň yzyna köplenç **-ä, -de** ýaly ownuk bölekler goşulýar. Meselem: *Menden **bir-ä** iki söz çykmaz, **bir-de** halky ynýjdanymy eşitmersiň* (B.Kerbabaýew).

ç) *diňe* modal sözünüň hyzmatynda gelýär we tapawutlandyrmagy, aýratynlap görkezmegi aňladýar. Meselem: ***Bir** Ejegülüň normasyňa gözünü dikip ýatmak saňa utanç dälmi?* (A. Durdyýew).

d) *beri//berin* modal sözüne manydaş bolup, şonuň hyzmatynda ulanylýar we önünden gelen sözün manysyny güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Hany, çöregim **bir** barmyka? – diýip, saçağyny açyp seretdi* (A. Durdyýew).

7. Bir sözünüň sözlem içinde başga manylarda ulanylyşyna-da duş gelmek bolýar. Meselem: *Endamyňa awusy ýöräýmese-de **biridir*** (B.Kerbabaýew). *Ýagşy-da **bir** bilgir bolduň* (N.Saryhanow.). *Öýün içi özüniň **şol bir** garaňkylygyny saklap dur* (Şol ýerde).

Sanlara derek ulanylýan sözler

Türkmen dilinde käbir sözler belli-belli sanlar bilen manydaş bolup, şolara derek hem ulanylýarlar. Bu ýagdaý köplenç *bir, iki, dört* diýen sanlar bilen bolup, käbir sözler manysy boýunça şolaryň ýerine ulanylýarlar.

Bir sözüniň manysy aşakdaky sözler bilen aňladylýar:

Ýeke sözi. Bu söz aslynda pars dilindäki *ýek* sözünden bolup, *bir* manysynda oňa derek köp ulanylýar. Meselem: *Baba soldat ýeke göz myhmanyň öz dostudygyny düşündirdi (A.Gowşudow). Ýogsam ol seniň ýeke ogluňam. Ýeke ogly dagyny edil gurbak ýaly bezäýsen bolmaýamy! (A.Durdyýew). Mälikguly Han Geldiýewiç hakda ön köp eşiden-de bolsa, özüni ýeke gezegem görmändi (Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy» romany).*

Ýalňyz, ýeke ýalňyz sözleri hem köplenç *bir* sözüne manydaş bolup, oňa derek ulanylýarlar. Meselem: *Agyr ýükleri ineriň gapdalyna ýalňyz özüm çatardym... (A.Gowşudow). Aslynda bolsa, gýşyň uzak gijelerini ýeke-ýalňyz tukatlykda geçirmek kyndy (Şol ýerde).*

Täk sözi. Meselem: *Bolýar, Hoşgeldi, zada düşüňän dünýäde tük özüň bolup gal (A.Gowşudow).*

Tegelek, бүтин ýaly sözler hem kä halatlarda *bir* sözüniň manysynda, oňa derek ulanylýarlar. Meselem: *Tegelek ýylky eden girdejimiziň baryny gurluşyga sarp edip oturybersek, ýylyň ahyrynda kolhozçylara näme bereris? (A.Gowşudow).*

Iki sözüniň manysynda esasan *goşa, jübüt, käte ekiz* sözleri ulanylýarlar. Meselem: *Onuň egnine geýen goşa köýneginiň içkisi atlaz, daşkysy hem gyrgyzy ketenidi (A.Gowşudow). Bu jübüt bolup duranlar garrynyň ýadyna... ... pagta zawodyna pagta alyp geçýän wagtlaryny düşürdi (N. Saryhanow). Göwreliligi we çaga dogranlygy üçin berlen rugsatlary ... ekiz we şondan-da köp çaga bolan wagtynda 70 kalendar gününe çenli artdyrylýar («Türkmenistan»).*

«Dört» sözüniň manysy köplenç *çar, oýnam* sözleri bilen aňladylýar. Meselem: *Geçen asyrda Türkmenistany çar tarapdan nähili gysypdyrlar (A.Durdyýew). Birdenkä bolsa iki oýnam çaganyň «kaka, kaka» diýişip, elemtas bolup önünden çykjaklary gözünüň önüne gelip ... başyny birden galdyrdy (B. Kerbabayew).*

Tertip sanlar

Tertip sanlar bir predmetiň, düşünjäniň sanalmakdaky tertibini, yzygiderliligini aňladýar.

Tertip sanlar mukdar sanlaryň yzyna *-ynjy*, *-inji*, *-unjy*, *-ünji* (çekimsiz gutaran sanlara), *-njy*, *-nji* (çekimlâ gutaran sanlara) affiksleriniň goşulmagy bilen ýasalýar. Meselem: *birinji*, *üçünji*, *altynjy*, *ýedinji*, *onunjy*.

Tertip sanlar goşma sanlardan ýasalanda *-ynjy*, *-inji* affiksleri goşma sanlaryň düzümindäki sada sanlaryň iň soňkusyna goşulýar. Meselem: *on başinji*, *iki yüz elli altynjy*, *üç müň alty yüz yetmiş sekizinji* we ş.m.

Tertip sanlaryň san düşünjesini aňladýşlary mukdar sanlara garanda has takykdyr. Sebäbi mukdar sanlar umuman bellibir sany ýa-da predmetiň jemini, mukdaryny aňladýan bolsalar, tertip sanlar şol umumy sanyň, mukdaryň içinden tertip boýunça belli birini görkezýärler. Şeýle ýagdaýda tertip sanlar öz aýyklaýan atlarynyň, aňladýan predmetleriniň ýerleşýän orny, tertibi boýunça aýratynlygyny bildirýärler. Şu tarapdan tertip sanlar sypatlara ýakyn, grammatik häsiýeti boýunça olara meňzeşdirler, *haýsy?*, *näçenji?* diýen soraglara jogap bolýarlar hem-de sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelýärler. Meselem: ***Birinji*** *sürümi alanda*, *aý ilerik aýlanypdy* (A.Durdyýew). ***Müň dokuz yüz on ýedinji*** *ýyl adatdakydan üýtgeşik geldi* (B.Kerbabayew). *Ol şu ýyl onunjy synpy gutarýar.*

Aýry-aýry tertip sanlar aýyrgyç hyzmatynda bir ady aýyklarap gelende, şol at ol sanlaryň her biriniň yzyndan aýratyn gelmän, diňe bir gezek getirilýär. Meselem: *Her näme hem bolsa **birinji** we **ikinji** tapgyr çapyşykda syr saklandy* (A.Gowşudow). *Bu aýlawda pagta, **ikinjä** galla, **üçünjä** maldarçylyk, **dördünji** bilen **bäşinji** aýlawda, garaz nagyşlaryň iň gowusyndan salaryn* (A.Durdyýew).

Eger tertip sanlaryň aýyklaýan atlary köplük manysynda ulanylan bolsalar, onda olar köplük sanda, ýagny *-lar*, *-lar* affiksini kabul edip gelýärler. Meselem: ***Ikinji***, ***üçünji***, ***dördünji***, ***bäşinji*** *we **altynjy** ýerlere* şarikli bolan küştçüler... çempiondan bary-ýogy ýarym oçko yza galdylar («Türkmenistan»). Ýaryşda ***birinji*** *ýerleri alan* ýüzüjilere ***birinji*** *derejeli diplomlar gowşuryldy* («Mugallymlar gazeti»).

Tertip sanlar hem sypatlar ýaly atlaşmaga ukyplydyrlar. Olaryň aýyklamaly ady sözlemden galdyrylsa, tertip sanlar şol ada derek ulanylýarlar we onuň grammatik manysyny, sintaktik hyzmatyny kabul edýärler. Şonuň ýaly-da şol adyň grammatik şekilinde hem ulanylýarlar we üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Meselem: *Ondan soň **ikinjisi, üçünjisi, dördünjisi** hem şol **birinjiniň** edişi ýaly hereket etdiler (A.Gowşudow). Bu oturanlaryň **ikinjisiniň** kyrkyň töweregi ýaşy bardy (Şol ýerde).*

Käbir mukdar sanlar tertip sanlaryň manysynda ulanylýarlar. Meselem: *Mekdebe berseň, oglanlaryň arasynda gezdirip ýörseň **bir gürrüň, içerden çykarman otursaň ikinji gürrüň...** (N.Saryhanow).*

Käbir *ilki, orta, ahyr* ýaly sözler hem tertip sanlaryň affikslerini kabul edip, olaryň manysynda ulanylýarlar we predmetiň, wakanyň tertip taýdan yzygiderlilikini görkezýärler. Meselem: ***Ilkinji** başgaýlykdan soň özüni diürsän kolhozçylar ýuwaş-ýuwaşdan onuň töweregine ýygmandylar (H.Ysmaýlow). **Ortanjy** ogly Myratgeldi bolsa Beýik Watançylyk urşunda ... gurban boldy (A.Gowşudow). Bu günler Bahar öýde ýokdy, ol institutyň **ahyrynjy** kursuny okap gutarjak bolýardy (Şol ýerde).*

Bölek (drob) sanlar

Bölek (drob) sanlar bitin sanyň bellibir bölegini, üleşüni aňladýar. Bu sanlar sintaktik ýol bilen, ýagny mukdar sanlaryň ikisiniň bellibir tertipde we şekilde tirkeşip gelmegi bilen ýasalýarlar. Olaryň öňündäki san – bölek (drob) sanyň maýdalawjysy – çykyş düşümde, soňundaky san – bölek (drob) sanyň sanawjysy – baş düşümde ulanylýarlar: *ikiden bir, bäşden üç, ondan ýedi* we ş.m.

Bölek (drob) sanyň maýdalawjysy bitin sanyň näçe deň bölege bölünendigini görkezýär, sanawjysy bolsa şol böleklerden näçesiniň alnandygyny bildirýär.

Bölek (drob) sanyň öňünden bitin san gelende garyşyk san emele gelýär we şeýle ýagdaýda bitin sanyň yzyndan «*bitin*» sözi gelip, soňra bölek san aýdylýar: *bir bitin üçden iki, ýigrimi baş bitin dördten üç* we ş.m.

Bölek (drob) sanlar atlary aýyklar, olaryň önünden gelende, beýleki sanlar ýaly hiç hili üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Meselem: *Otly deň ölçegli hereket edip, **sekizden ýedi** sagatda otuz baş kilometr ýol geçdi.*

Eger bölek (drob) sanlar atlardan soň gelip, olar tarapyndan aýyklanýan bolsa, onda aýyklaýan atlar eýelik düşümde, bölek san bolsa üçünji ýöňkemedede gelýärler. Meselem: – *Aý, süriň **üçden biri** elden giden bolsa, siz begeniň!* (Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre et gezer» roman) *Meýdanyň **üçden ikisine** gowaça ekdiler. Işgärleriň **üçden biri** şu ýyl täze jaý aldylar.*

Şeýle ýagdaýda bölek sanyň yzyndan «bölek», «ülüş» sözleri getirilse, üýtgediji goşulmalar sanlara goşulman, şu sözlere goşulýarlar. Meselem: *Galan puluň **sekizden üç bölegine** stol satyn aldylar. Gram kilogramyň **müňden bir** üleşidir.*

Bölek (drob) sanlar sanyň adyny aňladyp gelseler ýa-da sözlemde olaryň aýyklamaly ady galdyrylyp, özüleri atlaşsalar, olar atlaryň hyzmatyny ýerine ýetirýärler we atlar ýaly üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Şeýle ýagdaýda üýtgediji goşulmalar diňe sanawja goşulýarlar, maýdalawjy bolsa öňki çykyş düşüm şekilini saklaýar. Meselem: *Başden üçe ikiden biri goşmaly. Sekizden üçün ýarysy näçä deň? Halnazar baý sizden üçden birini bölüp alasy ýok* (B.Kerbabaýew).

Bölek (drob) sanlara derek ulanylýan sözler

Türkmen dilinde *ýarym, ýarty, ýarpy, çäryek* ýaly sözler hem bitin sanlaryň bellibir bölegini aňladýarlar we bölek (drob) sanlara derek ulanylýarlar.

Bulardan *ýarym, ýarty, ýarpy* sözleri bir bitin zadyň (sanyň) bölünen deň iki böleginiň birini (ikiden biri) aňladýarlar: *ýarym bedre, ýarty çörek, ýary gije, ýarpy suw.*

Bu sözler mukdar sanlaryň yzyndan gelmek bilen garyşyk sanlary emele getirýärler. Meselem: *Artyk gazy gazýarka, «nobat **on ýedi ýarym** günden aýlanjak» diýip, ony örän daş görýärdi* (B.Kerbabaýew). – *Annaguly sölpä Berdi ogly iki ýarym gün – diýeninden hemmesi pakyrdap gülüşdiler* (A.Durdyýew).

Ýarym, ýarty, ýarpy, ýary ýaly sözler esasan atlar, sanlar, käte işlikler bilen ulanylýarlar we ulanylyş häsiýetine baglylykda dürli manylary aňladýarlar. Mysal üçin, bu sözler, atlaryň, wagt, agyrylyk, uzynlyk we ş.m. ölçeglerini aňladýan sözleriň, *müň, million, milliard* ýaly sanlaryň önünden olary aýyklarap gelseler, olaryň manysyndan aňlanylýan düşünjäniň deň iki böleginiň birini (ikiden biri) bildirýärler: *ýarym bedre, ýarty çörek, ýarym sagat, ýarym kilo, ýarym müň* we ş.m. Meselem: *Aşyr ýarpy* göwresini ýere taşlap, Artygyň gapdalyndan süýndi (B.Kerbabayew). *Iki omrup, ýarty* çöregi eline aldy (A.Durdyýew). *Heniz ýarym* sagat geçmänkä, goňşy kolhozlardan gelmeli iki maşyn hem geldi (A.Gowşudow).

Emma bu sözler baş düşümdäki atlaryň ölçeg aňladýan sözleriň, *müň, million, milliard* ýaly sanlaryň, «bitin», «esse» sözleriniň yzyndan gelseler, şolaryň manysyndan aňlanylýan düşünjäniň bir bitin birligini hem-de şonuň iki deň böleginiň birini, ýagny şol ölçegiň bir ýarym (1,5) birligini aňladýarlar. Meselem: *Aýlaw ýarymdan* geçdiler. «Ülker» hemmesinden öňde dabyraýardy (A.Gowşudow). *Boýy metr ýarym, şahalary köp...* (N.Saryhanow). *Täjigül tutan gurçugyndan plandan esse ýarym* artyk pile aldy (A.Gowşudow). *Ýoluňa bitin ýarty* nan (N.Pomma).

«Ýary» sözi «sagat üçün ýary» görnüşindäki söz düzümlerinde, eýelik düşümde gelen mukdar sanyň bir birligiň ýarymyň kemdigini görkezýär, meselem, *sagat sekiziň ýary – ýedi sagat otuz minut, sagat dördün ýary – üç sagat otuz minut* we ş.m.

Türkmen diline pars dilinden geçen *çäryék* sözi bitin birligiň dördten bir bölegini aňladýar we köplenç wagt, uzynlyk, agram ölçeglerini bildirýän sözler bilen ulanylýar. Meselem: *Çäryék asyr. Çäryék sagat. Otlynyň ugramagyna çäryék sagatdan hem az wagt galdy.*

Topar sanlar

Bir jynsdan bolan köp mukdardaky zadyň içinden bölünen bellibir toparynyň sanyny bildirýän sanlara **topar sanlar** diýilýär.

Topar sanlar mukdar sanlardan dürli goşulmalaryň kömegi bilen we dürli usullar arkaly ýasalýarlar.

1. Mukdar sanlaryň yzyna degişlilik affiksleriniň köplük sanynyň goşulmalary goşulyp ýasalýarlar we sanlar atlaşýarlar. Meselem: *Ikimiz, dördüsi, başiňiz, on ýedisi we ş.m. Ertir üçiňiz-de okuwa geleniňizde, gaty tämiz bolup geliň (A.Durdyýew).*

Käte mukdar sanlaryň yzyndan *sany, sanak* sözleri gelýär we degişlilik affiksleri şol sözlere goşulýar. Meselem: *Baş sanysy, dört sanagy. Keserleriň içinde iki sanysy (sanagy) aýratyn gowudy (A.Durdyýew).*

2. Mukdar sanyň biriniň yzyna ýa-da iki gezek gaýtalanany tirkeş sanyň yzyna çykyş düşümiň **-dan, -den** goşulmasy goşulyp ýasalýar. Meselem: *Başden, dokuzdan, iki-ikiden we ş.m. Biz her stolda ikiden oturdyk. Ýoly çalgap barar ýaly, öňe alty-altydan razwedkaçylar çykarylмага durdy (N. Saryhanow).*

3. *Bir, ýeke* sözleriniň goşulmasyz ýa-da **-in, -en** goşulmaly görnüşde gaýtalanyp, tirkeşip gelmeginden ýasalýar. Meselem: *Bir-bir, ýeke-ýeke, birin-birin, ýekän-ýekän we ş.m. Ol ýene gapdalyndakylara duýdurman, gelýän gyzlary ýeke-ýeke gözünden geçirdi (A. Durdyýew). Komissiýalar sag tarapdan başlap, birin-birin halyalary synlap, aýlanmaga başladylar (A. Gowşudow).*

4. Mukdar sanyň biriniň yzyna ýa-da iki gezek gaýtalanyp ýasalan we aýry-aýry sanlardan ýasalan tirkeş sanyň yzyna «*bir*» diýen sanyň goşulmagy bilen ýasalaýar. Bu topar sanlar predmetiň san-mukdar taýdan bölünen bellibir toparyny aňladýar. Meselem: *ikibir, başbir, ikibir-ikibir, üçbir-dörtbir we ş.m.*

5. Käte düýp sanyň yzyndan «*bolup*» hal işliginiň getirilmegi bilen ýasalan söz düzümi hem topar sanyň manysynda ulanylýar. Meselem: *bäs bolup, on sekiz bolup we ş.m.*

Takmyn sanlar

Takmyn sanlar predmetleriň, zadyň san taýdan takmyny mukdaryny, çen bilen alnan möçberini aňladýarlar. Bu sanlar türkmen dilinde örän köp ulanylýarlar.

Takmyn sanlar dilde esasan iki usul arkaly ýasalýarlar:

1. Morfologik usul, ýagny düýp sanlaryň yzyna dürli goşulmalaryň goşulmagy bilen:

a) **-lap, -läp** goşulmasynyň kömegi bilen: *onlap, ýüzläp, müňläp*
b) **-lar, -ler** goşulmasynyň wagt, ýaş bildirýän sözler bilen ulanylan düýp sanlara ýa-da şol sözlere goşulmagy bilen: *sagat onlarda, aýyň ýigrimilerine, elli ýaşlarynda* we ş.m.

ç) *on, ýüz, müň, million* ýaly düýp sanlaryň yzyna çylşyrymly **-larça, -lerçe** goşulmasynyň goşulmagy bilen: *onlarça, ýüzlerçe, müňlerçe* we ş.m.

2. Sintaktik usul arkaly:

a) aýry-aýry mukdary görkezýän düýp sanlaryň tirkeşip gelmegi bilen. Şeýle ýagdaýda tirkeş sany emele getiren sanlaryň ilkisi az mukdary, soňkusy köp mukdary görkezýärler. Meselem: *üç-dört, on-on iki, elli-altmyş* we ş.m.

Käte seýrek hem bolsa, tirkeş sanlaryň ilkisi köp mukdary, soňkusy az mukdary aňladyp hem takmyn sanlar ýasalýarlar. Meselem: *bäş-üç adam, iki ýüz-ýüz elli kitap* we ş.m.

b) *iki ýüz, bäş ýüz, ýedi million* ýaly goşma sanlardan takmyny mukdar aňladýan tirkeş sanlar ýasalanda olaryň *iki ýüz-üç ýüz, bäş müň-altý müň* görnüşine derek käte diňe önündäki bölegi tirkeşip gelýärler. *Ýüz, müň, million* sanlary bolsa olaryň yzyndan bir gezek getirilýär. Meselem: *iki-üç ýüz, bäş-altý müň, ýedi-sekiz million* we ş.m.

Takmyny mukdary aňladýan bu hili tirkeş sanlaryň iki görnüş-i hem dilde ulanylýarlar we olaryň aňladýan manylarynda tapawut ýokdur.

ç) Takmyny mukdar aňladýan tirkeş sanlar ýasalanda olara dürli goşulmalar hem goşulmagy mümkin. Bu goşulmalardan has köp duş gelýänleri esasan **-dan/-den, -lan/-len, -dyr/-dir, -my/-mi** ýaly goşulmalardyr. Meselem: *birden-ikiden, üçdür-dördür, ikimi-üçmi, iüçlän-dörtlän* we ş.m.

d) Düýp sanlaryň yzyndan *çemesi, töweregi, golaý, ýakyn, artyk, gowrak* ýaly sözleriň getirilmegi bilen emele gelen söz düzümleri hem takmyny mukdar aňladýarlar we takmyn sanlaryň manysynda ulanylýarlar. Meselem: *otuz ýaş çemesi, sagat altý töwerekleri, ýüze golaý, müňden artygrak* we ş.m.

ÇALYŞMALAR

Bellibir predmeti, hili, mukdary, ýagdaýy we başga şuňa meňzeşleri gös-göni atlandyrman, olary umumy halda görkezýän sözler **çalyşmalar** diýilýär. Çalyşmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň, hallaryň ýerine ulanylyp, şolaryň aňladýan düşünjesini görkezýärler. Hatda çalyşmalar tutuş sözlemeden we ondan-da ulurak sintaktik birlikden aňlanylýan düşünjäni-de görkezip bilýär.

Çalyşmalar leksika-semantik we grammatik taýdan özbaşdaklyga eýe bolan isim söz toparlarynyň biridir. Olar işliklerden isimligi bilen we kömekçilerden-de özbaşdak manyly sözler bolýanlygy bilen tapawutlanýar.

Çalyşmalar san taýdan az bolsa-da, dilde örän köp ulanylýan sözlerdir. Çalyşmalaryň manysyndaky umumylyk olaryň her hili anyk manyly sözleriň aňladýan zadyny görkezmäge mümkinçilik berse-de, ony dogrudan-dogry atlandyrmaga mümkinçilik bermeýär. Şonuň üçinem çalyşmalara hakyky manysy ýagdaý bilen kesgitlenilýän sözler diýilmegi bütinleý adalatlydyr. Dogrudan-da, anyk ýagdaýda çalyşmalar bellibir zady görkezýär, onuň görkezýän zady kontekstde, gepleşik ýagdaýynda belli bolýar. Çalyşmalaryň aňladýan abstrakt manysy olary özbaşdak leksika-semantik manyly beýleki söz toparlaryna degişli sözler bilen deňeşdirende, has aýdyň ýüze çykýar. Mysal üçin, gepleşige gatnaşýanlaryň her biri-de sözleýän wagtynda özüni *men*, öz diňleýjisini-de *sen* çalyşmasy arkaly görkezýär. Ýöne gepleşikde mydama bir tarap gepläp durman, wagta, şertde, orna görä, beýleki tarapyň-da geplemegi zerurdyr, çünki ol jemgyýetçilik gatnaşygynda, durmuşda adamlaryň biri-biri bilen pikir alyşmagy üçin gerekli bolan esasy şertleriň biridir.

Sözlemek gezegi diňleýji tarapa geçende, olam özüni *men*, öňki gepläp duran tarapy-da *sen* çalyşmasy bilen görkezýär. Şulardan *men* we *sen* çalyşmalarynyň umuman sözleýji we diňleýji tarapy görkezip, anyk bir predmete degişli dälidigi görünýär.

Çalyşmalar kontekstde gepleşikde aýratyn bir zady görkezse, özbaşdak leksik söz görnüşinde umumy abstrakt zatlaryň her birine des-deň derejede degişli bolup biler. Şu hili leksika-semantik aýra-

tyňlyk dilde çalyşmalaryň ulanylyşyny beýleki söz toparlary bilen baglanyşykly edýär. Bu baglanyşyk çalyşmalaryň beýleki söz toparyna girýän sözleriň deregine gelýänliginden ýa-da olaryň aňladýan düşünjesini görkezýänliginden ybaratdyr. Şonuň üçin çalyşmalaryň grammatik häsiýetinde-de beýleki söz toparlaryna bolan meňzeşlik güýçlüdir. Mysal üçin, atlar bilen baglanyşykly bolan at çalyşmalary, olar dogrusynda ulanylýan *kim*, *näme* ýaly sorag çalyşmalary we başga-da birnäçe şol hili çalyşmalar atlara häsiýetli grammatik alamatlara eýedir.

Birnäçe çalyşmalar bolsa öz grammatik häsiýeti boýunça sypatlara meňzeýär. Mysal üçin, *bütün*, *ähli*, *her bir*, *haýsy*, *nähili*, *bu*, *şu*, *şol* kimin çalyşmalar sypatlar ýaly hiç hili goşulma kabul etmezden, atlary aýyklar, onuň aýyrgyly bolup bilýär. Ýöne sypatlar öz leksik manysyna görä, öz aýyklaýan sözünü bellibir tarapdan häsiýetlendirýän bolsa, çalyşmalar öz aýyklaýan sözünü her hili tarapdan aýyklaýar. Çalyşmalaryň sanlara we hallara bolan gatnaşygy-da öz grammatik we leksik häsiýeti boýunça, esasan, ýokardaky ýalydyr.

Çalyşmalar morfologik taýdan-da özboluşly aýratynlyga eýedir. Beýleki söz toparlary bilen deňeşdirilende, çalyşmalardan söz ýasalýyşy has önümsizdir. Ýöne şeýle-de bolsa, her hili ýol bilen çalyşmalardan başga söz toparyna girýän sözleriň ýasalmagy mümkin. Muňa mysal edip, *sensirmek*, *beýle*, *şeýle*, *eýle*, *beýtmek*, *şeýtmek*, *menmenlik* kimin çalyşmalardan ýasalan käbir sözleri görkezmek bolar. Söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde-de hut çalyşmalara mahsus aýratynlyklary görmek bolýar. Çalyşmalaryň birnäçesi edil atlar ýaly söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän bolsa, birnäçesi-de şol hili goşulmalary kabul etmeýär.

Umuman alanyňda, çalyşmalaryň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi ýa-da olaryň şol hili goşulmalary kabul etmeýşi olaryň her biriniň leksika-grammatik taýdan nähili söz topary bilen gatnaşyga girýänligi bilen aýrylmaz baglydyr. Hatda söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýän çalyşmalar-da atlaşma (substantiwleşme) netijesinde şol hili goşulmalary kabul edip biler. Ýöne bu hili çalyşmalaryň düşümde we ýöňkemede üýtgeýşi öz ýörelgesi boýunça üýtgemeyän söz toparynyň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi ýalydyr. Mundan tapawutlanyp,

söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän çalyşmalaryň-da käbiriniň şol hili goşulmalaryň käbir görnüşini kabul etmezligi-de mümkin. Muňa mysal edip, birinji we ikinji ýöňkemeleriň birligini we köplüginu bildirýän at çalyşmalaryň degişlilik kategoriýasynyň goşulmalaryny kabul etmeýşini görkezmek mümkin. Bu ýagdaý şol ýöňkemäni bildirýän *men, sen, biz, siz* çalyşmalarynyň many taýdan sözleýji we diňleýji, sözleýjiler we diňleýjiler tarapy aňladýandygy bilen baglydyr.

Çalyşmalary özbaşdak söz topary hökmünde kesgitlemekde gepleşik esasy rol oýnaýar. Sözlemde ulanylyşyna garap, atlyk häsiýeti, sypatlyk häsiýeti, sanlyk häsiýeti, hallyk häsiýeti bolan çalyşmalary bölmek bolýar. Haýsy söz toparyna gatnaşyklydygyna garamazdan, çalyşmalaryň hiç biri-de özüniň önünden aýyklaýjy kabul etmeýär. Bu aýratynlyk-da olary beýleki söz toparlaryndan has tapawutlandyrýar. Ýöne aýry-aýry çalyşmalar haýsy söz topary bilen gatnaşykly bolsa, esasan, hut şol söz toparyna häsiýetli sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýär. Şonuň üçin çalyşmalaryň sintaktik hyzmatynda isim söz toparlarynyň her birine bolan umumylyk bar.

Çalyşmalaryň toparlara bölünüşi

Türkologiýada, şol sanda türkmen dil biliminde, çalyşmalaryň toparlara bölünüşinde birlik ýok. Ýöne at, *görkezme, sorag* çalyşmalary şu söz toparynyň bir görnüşu hökmünde hemişe we hemme ýerde bölünýär. Bu meselede esasy jedel *nämälim çalyşmalary* toparlara bölmekde ýüze çykýar. Leksika-semantik, grammatik alamatlaryna esaslanyp, çalyşmalary ýedi sany topara bölmek mümkin: *at çalyşmalary, görkezme çalyşmalary, sorag çalyşmalary, gaýdym çalyşmasy, nämälim çalyşmalar, nämälim ýokluk çalyşmalary, nämälim jemleýji çalyşmalar*.

At çalyşmalary

At çalyşmalaryna *men, biz, sen, siz, ol, olar* degişlidir. Olardan *men, biz, sen, siz* sap at çalyşmalary bolup, *ol, olar*, aslynda görkezme çalyşmasydyr. *Ol, olar* çalyşmasy *men, biz, sen, siz* sap at çalyşmalary bilen hatar düzen ýerinde at çalyşmasy manysynda gelip *kim?* diýen

soraga jogap berýär, ondan beýleki ýerde görkezme çalyşmasy bolýar we *haýsy* diýen soraga jogap berýär. *Men, biz, sen, siz* çalyşmalary sözleşige işjeň gatnaşýan şahsy we *ol, olar* çalyşmasy özi barada gepleşik gidýän şahsy, predmeti we başga-da her hili zady görkezýär.

At çalyşmalarynyň ulanylyşy

At çalyşmalary bellibir şahsy ýöňkeme arkaly aňladýarlar. Ýöňkeme gepleşige gatnaşýanlaryň sözleýjä bolan gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Birinji we ikinji ýöňkemäni bildirýän at çalyşmalary gepleşige gatnaşýan şahsy, üçünji ýöňkemäni bildirýän çalyşma bolsa gepleşige gatnaşmaýan şahsy we başga zatlary-da görkezýär. Şeýlelikde, *men* sözleýjini, *sen* diňleýjini, *ol* gepleşige gatnaşmagy hökmany bolmadyk adamy we beýleki her bir zady görkezýär. *Biz* sözleýjini hem oňa degişli bolan bir we köp kişini, *siz* iki we ondan-da köp bolan diňleýjileri, *olar* sözleşige işjeň gatnaşmagy hökmany bolmadyk köpçüligi bildirýär. Meselem: *Bilbiljemal, indi sen meniň günämi geç, men ullaňyşypdyryn.* (A. Durdyýew.) *Bularyň arasynda üç sany ýaş aýal bar. Olaryň ikisi şeýle tutukdy, edil ýas alamatlary olaryň ýüzlerinden ýagyp durýardy* (A. Gowşudow).

Türkmen dilinde *biz, siz* at çalyşmalary birinji we ikinji ýöňkemäniň köplüginde aňladýan bolsa-da, käte olaryň hut şol ýöňkemeleriniň birliги üçin ulanylmagy-da mümkin. Meselem: *Ýogsamam biziň elimizden çykan zadyň erbedi bolmaz!* (A. Durdyýew). – *Görogly diýenleri sizmi?* – *Hawa men.* («Görogly»).

Şu mysallarda *biz* çalyşmasy *men, siz* çalyşmasy-da *sen* manysynda gelip, birinji ýöňkemede sözleýji özüni öwme bilen ýa-da tapawutlandyрма bilen görkezýär. Ikinji ýöňkemede bolsa diňleýjä hormat, sylag bilen ýüzlenilýänligi aňlanylýar. Meselem: – *Özüňden ula «sen» diýmeli däl, «siz» diýmeli* (Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy» romany).

Üçünji ýöňkemäni bildirýän *ol* aslynda görkezme çalyşmasydyr. Munuň at çalyşmalyk manysy üçünji şahsy sözleýjä we diňleýjä garşy goýmak bilen kesgitlenýär, ýagny sözleşige işjeň gatnaşýanlar üçünji birini *ol* çalyşmasy arkaly göz önüne getirýärler. *Ol* gepleşige

gatnaşmaýan her bir zady-da görkezip bilýär. *Ol* çalyşmasynyň at ýa-da görkezme çalyşmalyk manysyny kesgitlemekde kontekst we situasiýa has ähmiýetlidir. *Ol* at çalyşmasy bolanda: 1) üçünji ýöňkemäni bildirýär; 2) öz aýyklaýan sözi, görkezýän predmetini aňladýan söz bilen (ol adam) bilelikde ulanylmaýar; 3) görkezýän zadyny aňladýan söz *ol* çalyşmasy bolan sözlemde öňki ýa-da soňky sözlemde gelýär; 4) many taýdan *bu, şu* ýaly görkezme çalyşmalary bilen däl-de, birinji we ikinji ýöňkemäni bildirýän at çalyşmalary bilen gatnaşykda bolýar, ýagny birinji we ikinji tarapyň garşysynda durýan üçünji tarapy görkezýär; 5) üçünji ýöňkemäniň köplüginde bildirýän *olar* diýen at çalyşmasy görkezme çalyşmasy manysynda gelip bilmeýär. Üçünji ýöňkemäniň birligini bildirýän *ol* we köplüginde bildirýän *olar* özara biri-birinden biriniň birlik, beýlekisiniň-de köplük san aňladýanlygy bilen tapawutlanýar. Meselem: *Sen göni bar-da Anna pilpiliň aýalyny gör, ol şonuň ýaly zada gaty ökdedir (A. Durdyýew). Agajyň bu habary ata-enesiniň bir şahdi açyk wagtynda aýtdy, olar gyzynyň durmuşa çykjagyna razylyk berdiler we olary şady-horramlyk bilen ýola salmagyň ugruna çykdylar («Görogly»).*

At çalyşmalarynyň üýtgeýşi

At çalyşmalary atlar ýaly söz üýtgediji goşulmalary kabul edýän-de bolsa, olaryň özüne häsiýetli bolan aýratynlyklary-da bar.

At çalyşmalarynyň her biriniň bellibir ýöňkemäni bildirýänligi sebäpli, olar ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýärler. Sebäbi olar many taýdan bellibir ýöňkemä degişli şahsy we başga zatlary görkezýärler.

Köplük düşünjesini aňladýan *-lar, -ler* goşulmasy-da at çalyşmalaryna adadta goşulmaýar. Köplük aňladýan *biz, siz* at çalyşmalarynyň düzüminde aslynda köplük-ikilik aňladan formant bolup, häzirki wagtda şol formant onuň aýrylmaz bölegine öwürlip gidipdir. Ýöne at çalyşmalaryndaky köplük düşünjesi many taýdan atlarda köplük aňladýlyşyndan tapawutlanýar. Mysal üçin, *adamlar* diýlende, bir jynsdan bolan zatlaryň umumy abstrakt köplügi düşünilýär. *Biz, siz* at çalyşmalarynda bolsa birnäçe *men* ýa-da birnäçe

sen däl-de, eýsem sözleýjiniň özi we onuň tarapynda durýan şahslar we diňleýji hem onuň tarapynda durýan adamlar düşünilýär.

Bu goşulma diňe üçünji ýöňkemäniň birligini bildirýän *ol* çalyşmasyna goşulyp, şol ýöňkemäniň köplüginde aňladýar. Türkmen nusgawy edebiýatynda *biz*, *siz* at çalyşmalaryna *-ler* köplük goşulmasynyň goşulyp gelşi köp duşýar. Şeýle bolanda, *bizler*, *sizler* sözleýjä we diňleýjä degişli bolan belli topar köpçüligi görkezýär. Meselem: – *Eý ustadym Mollagalandar, eý joralarym Sala we Zelili, sizler meniň halymny bilgen dostlarymsyňyz...* (Şabende). – *Nežd dagyna çykar bolsak, Bizlere Mežnun gargandy* (Magtymguly.).

At çalyşmalary edil atlar ýaly düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Ýöne, olaryň düzüminde fonetik üýtgeşmeler ýüze çykýar:

Düşümler		Çalyşmalar
Baş düşüm	men, sen, ol	biz, siz, olar
Eýelik düşüm	men-iň, sen-iň, on-uň	biz-iň, siz-iň, olar-yň
Ýöneliş düşüm	maň-a, saň-a, oň-a	biz-e, siz-e, olar-a
Ýeňiş düşüm	men-i, sen-i, on-y	biz-i, siz-i, olar-y
Wagt-orun düşüm	men-de, sen-de, on-da	biz-de, siz-de, olar-da
Çykyş düşüm	men-den, sen-den, on-dan	biz-den, siz-den, olar-dan

Şu tablisadan görnüşi ýaly, at çalyşmalary ahyry çekimsiz ses bilen gutarýan atlaryň düşümde üýtgeýşi ýaly üýtgeşe-de, käbir öz-boluşly aýratynlyklary görmek bolýar.

1) Üçünji ýöňkemäniň birlik sanyny bildirýän *ol* at çalyşmasy baş düşümden beýleki düşümlerde *on* görnüşine geçýär.

2) Birinji, ikinji ýöňkemäniň birligini bildirýän *men*, *sen* at çalyşmalary ýöneliş düşüm goşulmasyny kabul edende, olaryň düzümindäki *e* çekimlisi üýtgeşip, *a* sesine geçýär.

3) Ýöneliş düşümde *men*, *sen* at çalyşmalarynyň we üçünji ýöňkemäni bildirýän *ol* çalyşmasynyň üýtgeşen *on-* böleginiň ahyrky *n* sesi *ň* sesine geçýär. Bu hadysa aslynda etimologik häsiýetli bolup, ýöneliş düşümiň *-ga* < *-gar* goşulmanyň başky *g* sesiniň *men*, *sen*, *on-* çalyşmalaryň ahyrky *n* sesine täsir etmegi bilen regressiw assimilýasiýanyň netijesinde emele gelipdir.

Görkezme çalyşmalary

Häzirki zaman türkmen dilinde *bu, şu, ol, şol, hol* görkezme çalyşmalary bolup, bularyň köpüsi käbir fonetik üýtgeşikde beýleki türkî dilleriň köpüsünde ulanylýar we olar gurluş hem semantik taýdan garyndaş dillerde umumylyk düzýär.

Görkezme çalyşmalarynyň gelip çykyşy

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan *bu, şu, ol, şol, hol* çalyşmalary aslynda çylşyrymly bolup, onuň düzümi bölekleriniň gelip çykyşy türkologlaryň ünsüni çeken meseleleriň biridir. Görkezme çalyşmalarynyň etimologiýasy, genetik taýdan olaryň at çalyşmalary bilen baglanyşygy dogruda bellibir netijä gelinmändir.

A. Poseluwskiý *bu, şu* çalyşmalary düşümde üýtgände, olaryň *mun-*, *şun-* bolşundan ugur alyp, görkezme çalyşmalaryň aslynyň *un* bolanlygyny belläpdir we olaryň düzümindäki *b//m*, *ş* böleklerine-de prefiks hökmünde garapdyr. N. K. Dmitriýew *bu+l*, *şu+l*, *oş+o* çalyşmalaryň ikinji böleginiň *ol* çalyşmasyndandygyny belläpdir. F. G. Is-hakowyň pikirçe, görkezme çalyşmalary *bu//<bul*; *o//<ol//<al*, *şu<şul*, *şo>şol* ýaly tertipde emele gelipdir.

Görkezme çalyşmalarynyň etimologiýasy hakynda aýdylanlara esaslansaň, olar iki sany bölekden durýar. At we görkezme çalyşmalary genetik taýdan özara baglanyşyklydyr. Eger, *me+n*, *se+n* at çalyşmalarynyň iki bölekden düzülenligi makullansa, görkezme çalyşmalarynyň-da *bu+(l)*, *şu+(l)*, *o+l*, *şo+l*, *ho+l* ýaly iki elementden emele gelenligini ykrar etmek bolar. Bulardan birinji bölek aslynda görkezme hyzmatyny ýerine ýetirýän sözlerdir.

Görkezme çalyşmalarynyň ulanylyşy

Türkmen dilindäki görkezme çalyşmalary ulanylyş we semantik taýdan seljerilende, olaryň üsti bilen görkezilýän her bir zadyň ýerleşýän orny boýunça sözleýjä ýakynlygyny ýa-da daşlygyny, ýagny orun gatnaşygyny, görkezilýän predmet ýa-da başga zatlar bilen sözleýjiniň tanyşlygyny ýa-da tanyş dældigini, nygtalyp görkeziliş güýjüni, eger görkezme çalyşmalary wagt gatnaşygy dogrusynda

ulanylýan bolsa, onda onuň gepleşik pursadyndan nähili uzaklykdaky wagta degişlidigini nazarda tutmak zerurdyr. Şu aýdylanlardan orun we wagat gatnaşygyny görkezişi boýunça türkmen dilindäki *bu, şu, ol, şol, hol* görkezme çalyşmalaryny bellemek mümkin. Bulardan *ol, şol, hol*, çalyşmalary *o, şo, ho* wariantlarynda-da ulanylýar.

Bu, şu çalyşmalarynyň üsti bilen görkezilýän predmet, wagat we beýleki her bir zat ýerleşýän orny boýunça sözleýjiniň golaýyndaky zatlara, eger-de wagat görkezilýän bolsa, gepleşik pursadyndaky wagta degişlidir. Bu çalyşmalar bellibir predmeti, zady, şahsy, wagty we başga-da şuna meňzeşleriň belli birini beýleki şoňa meňzeş zatlardan *saýlap, nygtap, anyklap* görkezmek we diňleýjiniň ünsüni görkezilýän zada çekmek üçin ulanylýar. *Bu, şu* çalyşmalary aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

1. Hakyky öz manysynda, ýagny bellibir zady şoňa meňzeş beýleki zatlardan *saýlap, anyklap* görkezip gelende, sözleýjiniň göz-ýetimindäki her bir predmeti, wagty we başga zatlary görkezip, şolary aňladýan sözünň öň ýanyndan gelýär we anyk jogaby talap edýän *haýsy?* diýen soraga jogap bolýar. Şeýle manyda ulanylan *şu* çalyşmasy *bu* çalyşmasyna garanda, obýektini has-da nygtap görkezýär. Eger olaryň ikisi-de bir sözlemde gelip, aýry-aýry zatlara degişli bolsa, *şu* çalyşmasy has golaýdakyny görkezmek üçin ulanylýar. Meselem: – ***Bu*** *jaý obanyň çetinde bolan jaýlardan biridi* (A. Gowşudow). ***Şu*** *gün* ***şu*** *öýde bir waka barlygyny oba-goňşy, il eýýäm aňlandyr* (Şol ýerde). ***Bu*** *kitapda o dünýäden başga gürrüň ýok. Hamala bu dünýäniň gürrüňi gutaran ýaly...* (G. Gurbansähedow). *Her iş etmeli welin, begi şu ýerde eglejek bolmaly, her iş etmeli welin, şu gije muny şu ýerde saklajak bolmaly* (Şol ýerde). – *Ýeri, Han, bu günler näme iş edýärsiň?* – ***Bu*** *günler edýän işim ýok.* (A. Durdyýew).

2. *Bu, şu* çalyşmalary atlaşyp (substantiwleşip) gelende, öňki sözlemdäki bellibir sözünň, bütin sözlemiň ýa-da ondaky bellibir pikiriniň ornuna gelip, göze görnüp duran ýa-da gepleşiğe gatnaşyjylara mälim bolan her bir zady görkezip bilýär. Meselem: – *Be, Näzik eje gaty gowy aýal ekeni, men muny beýledir öýtmeyärdim. Munuň bilen gepleşip otursaň, artykmaç adam ekeni-diýip içini gepletidi*

(A.Durdyýew). *Beg öýe girende, eňsä çolaşyp tas ýykylypdy. Şatyr beg ömründe **şunuň** ýaly aljyran däl bolsa gerek* (G.Gurbansähedow).

*Bu, şu çalyşmalary atlaşan şekilde ulanylyp, üçünji ýöňkemäni bildirýän ol at çalyşmasyna barabar many aňladýar. Meselem: Wepanyň, Mährijemalyň we Keljäniň gitmeli ugurlary birdi, **bular** baş-on adamdan ybarat bir topar bolup, mekdepeden çykyp ugradylar* (A.Gowşudow).

Şu çalyşmasy öňki aýdylanlary jemläp, jemleýji söz bolup gelende, pikirini gutarandygyny aňladýar. Emma *bu* çalyşmasy şeýle hyzmatda ulanylmaýar. Meselem: *Ine meniň size häzirki aýtjak zatlarymyň bary **şu*** (G.Gurbansähedow).

*Bu, şu çalyşmalarynyň önünden ine, ynha ýaly sözler gelende, obýekt has nygtalyp, anyklanylyp görkezilýär, hatda sözleýji elini uzatmak, barmagyny çommaltmak ýaly mimiki hereketler bilen şol obýekte diňleýjiniň ünsüni çekýär. Meselem: – Ine **bu-da** seniň in gowy görýän kitabyň* (A.Gowşudow). – *Men-ä, ussajan, kätmenimi bejertmäge geldim, ynha **şu** taýyny gör, erbet döwlüpdir* (A.Durdyýew).

*Bu, şu görkezme çalyşmalary sanalyp görkezilýän zatlaryň her birine degişlilikde gaýtalanyp ulanylanda, şolary has nygtap görkezýär. Meselem: **Bu** jaý, **bu** durmuş, **bu** ys onuň üçin ýat bolman, ýakyndan tanyş durmuşdy* (A.Gowşudow).

*Bu, şu çalyşmalardan başga-da, sözleýjiniň gözüetimindäki ýa-da onuň bilýän, tanyş bolan zatlaryny görkezmek üçin türkmen nusgawy edebiýatynda, halk döredijilik eserlerinde **üşbu** görkezme çalyşmasy-da ulanylypdyr. Meselem: Ýygyn görki, ýow gününüň öresi/ **Üşbu** gara ýeri guçdy ýaranlar* (Magtymguly). *Sen düşüp sen **üşbu** çöle, / Kim diýip geldiň biziň ile, / Dogry danyş biziň bile, / Seniň bilen görüşeli («Görogly»).*

Bu, şu çalyşmalaryna garaňda sözleýjiden her hili daşlykdaky predmetleri ýa-da gepleşik pursadynda uzakdaky wagty görkezmekde ol//o, şol//šo, hol//ho görkezme çalyşmalary ulanylýar. Ol//o, şol//šo, hol//ho görkezme çalyşmalary aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

1. Hakyky öz manysynda gelip, görkezme hyzmatynda ulanylýar. Meselem: – *Sen şuny **hol** pylan ýere näçe wagtdan eltip gellersiň – diýdi* (Türkmen halk ertekileri). **Ol** hat onuň on iki-on üç

ýaşyndaky wagtynda belet-tanyş hatydy... **ol** hat şeýle ýazylypdyr... (A.Gowşudow). «Ganypdyr öýdýän» diýip, bedräni Altyna uzatdy. **Şol** minut Altynyň gözüne gözi düşdi (A.Durdyýew).

2. *Ol//o, şol//şo* görkezme çalyşmalary atlaşanlarynda öz hakyky manysyndan daşlaşyp, at çalyşmasynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: *Bu dünýäniň in bir lezzetli zady – **olam** bolsa çagadyr: zürýatsyz adam bir gury agaçdyr, şony bilgin, Görogly («Görogly»).* *Meniň üç sany soragym bar, **şony** kim bilse, özüme wezir edip aljak – diýipdir («Türkmen halk ertekileri»).*

Orun gatnaşygyny görkezişleri taýdan *bu, şu, üşbu* çalyşmalary *ol//o, şol//şo, hol//ho* çalyşmalarynyň antonimidir. Görkezilýän predmetiň, zadyň nygtalyp görkeziliş güýjüne görä, *bu, ol* çalyşmalaryna *şu, üşbu, şol hol* çalyşmalary garşy durýar. Muny aşakdaky ýaly görkezmek mümkin:

1. *Bu, şu, üşbu* sözleýjiniň golaýyndaky ýerleşen predmeti, zady görkezmek üçin ulanylýar.

2. *Ol, şol, hol* birinji topar çalyşmalara garaňda, sözleýjiden uzakda bolan predmetleri görkezýär.

3. *Bu, ol* görkezýän predmetini, zadyny adaty nygtamak bilen görkezýär.

4. *Şu, üşbu, şol, hol* görkezýän zadyny, predmetini has güýçli nygtamak bilen görkezýär.

Görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýşi

Görkezme çalyşmalary bellibir zady görkezip, grammatik taýdan *şol* zady aňladýan sözüň önünden gelip, aýyrgyç bolanda, söz üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeyär. Görkezme çalyşmalary atlaşyp gelende söz üýtgediji goşulmalary kabul edip, edil atlar ýaly üýtgeýärler we san goşulmasyny kabul edýärler. Şeýle bolanda, *ol, şol, hol* çalyşmalarynyň ahyrky we *-lar* goşulmasynyň başky *l* sesi goşalandyrylyp ulanylman, çalyşmanyň ahyryndaky *l* sesi düşürilýär. Degişlilik goşulmalary görkezme çalyşmalarynyň birlik we köplük sanlarynyň ikisine-de goşulýar. Ýöne birlik sanda gelen görkezme çalyşmalarynyň degişlilik goşulmalaryny kabul edişinde diňe çalyşmalara häsiýetli bolan özboluşly aýratynlyklar ýüze çykýar.

Bu

Birlik sany
Mun+ + ym
Mun+ + yñ
Mun+ + usy

Şu

Şun+ + ym
Şun+ + yñ
Şun+ + usy

Ol

On+ + ym
On+ + yñ
On+ + usy

Şol

Şon+ + ym
Şon+ + yñ
Şon+ + usy

Hol

Hon+ + ym
Hon+ + yñ
Hon+ + usy

Köplük sany
Mun+ + ymyz
Mun+ + yñyz
Mun+ + usy

çalyşmasy

Şun+ + ymyz
Şun++ yñyz
Şun++ usy

çalyşmasy

On+ + ymyz
On+ + yñyz
On+ + usy

çalyşmasy

Şon+ + ymyz
Şon+ + yñyz
Şon+ + usy

çalyşmasy

Hon+ + ymyz
Hon+ + yñyz
Hon+ + usy

Görkezme çalyşmalarynyň birlik we köplük sanlarynyň ikisi-de düşümde üýtgeýär. Ýöne birlik sanda gelen görkezme çalyşmalarynyň düşümde üýtgeýşi özboluşly aýratynlyklara eýedir:

Düşümler

Baş düşüm
Eýelik düşüm
Ýöneliş düşüm
Ýeňiş düşüm
Wagt-orun düşüm
Çykyş düşüm

Çalyşmalar

Bu, şu, ol, şol, hol
Mun-uň, şu-uň, on-uň, şon-uň, hon-uň
Muň-a, şuň-a, oň-a, şoň-a, hoň-a
Mun-y, şun-y, on-y, şon-y, hon-y
Mun-da, şun-da, on-da, şon-da, hon-da
Mun-dan, şun-dan, on-dan, şon-dan,
hon-dan

Köplük san goşulmasyny kabul eden görkezme çalyşmalarynyň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edişi we düşümde üýtgeýşi ahyry çekimsiz sese gutaran sözleriň üýtgeýşinden hiç hili tapawutlanmaýar. Ýöne birlik sanda gelen görkezme çalyşmalarynyň söz üýtgediji goşulmary kabul edişinde diňe çalyşmalara häsiýetli bolan aýratynlyklar bar:

1) *Bu(l), şu(l), ol, şol, hol* görkezme çalyşmalarynyň düýbi ähli ýöňkemeleriň birliginde-de, köplüğünde-de we baş düşümden beýleki düşümlerde *muň-, şuň-, oň-, şoň-, hoň-* görnüşine geçýär.

2) *Bu* çalyşmasynyň üýtgän suppletiw *mun-* kökünüň soňundaky *n* sesiniň täsiri bilen çalyşmanyň başky *b* sesi *m* sesine geçýär.

3) Birinji we ikinji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüğünde-de görkezme çalyşmalaryna goşulýan degişlilik goşulmalarynyň birinji çekimlisi uzyn aýdylýar: *mun-y:m, mun-y:ň, mun-y:myz, mun-y:ňyz, şun-y:m, şun-y:ň, şun-y:myz, şun-y:ňyz, on-y:m, on-y:ň, on-y:myz, on-y:ňyz, şon-y:m, şon-y:ň, şon-y:myz, şon-y:ňyz, hon-y:m, hon-y:ň, hon-y:myz, hon-y:ňyz.*

4) Üçünji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüğünde-de görkezme çalyşmalaryna goşulýan degişlilik goşulmary meňzeşdir. Galyberse-de, çalyşmalaryň üýtgeýän suppletiw düýbünüň ahyrky sesiniň çekimsiz bolmagyna garamazdan, soňlary çekimli sese gutaran sözlere goşulýan *-sy* ýöňkeme goşulmasy goşulýar.

5) Ýöneliş düşümde görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýän suppletiw düýbünüň ahyrky *n* sesi *ň* sesine geçýär. Bu hadysa aslynda etimologik häsiýetli bolup, at çalyşmalaryna-da mahsusdyr.

Gaýdym çalyşmasy

Çalyşmalaryň bu görnüşi *öz* sözi we onuň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Bu söz aslynda material manyly söz bolup, häzirki wagtda çalyşmalaşyp gidipdir. Meselem: *özen, özli hamyr, özsüz hamyr* ýa-da *hamyryň özi ýok* ýaly gelende, *öz* sözi hakyky material manyly söz bolýar. Ýöne häzirki zaman türkmen dilinde *öz* şol manysyndan daşlaşyp, çalyşmalara häsiýetli abstrakt manyda gelýär we gaýdym çalyşmasy bolýar.

Gaýdym çalyşmasy görkezýän zadyny has nygtap, ony beýleki zatlardan saýlap görkezmek hyzmatyny ýerine ýetirýär. Şu many öz gaýdym çalyşmasy şol durşuna hiç hili goşulma kabul etmän gelende-de we oňa degişlilik goşulmalary goşulyp, *özüm, özüň, özi, özüimiz, özüňiz, özleri* kimin gelende-de bolýar. Öz gaýdym çalyşmasy degişlilik goşulmasyny kabul edip, bellibir ýöňkemedede gelende, at çalyşmasyna barabar bolup, bellibir şahsy görkezýär. Meselem: *Görogla-da özüňiz ýetik («Görogly»)*.

Degişlilik goşulmasyny kabul eden gaýdym çalyşmasy degişli at çalyşmalarynyň hyzmatynda gelýän hem bolsa, olardan tapawutlanýar. Gaýdym çalyşmasynda şahs oňa goşulan degişlilik goşulmasyndan düşünilýär. At çalyşmasynda bolsa şahs hut onuň öz manysyndan gelip çykýar. At çalyşmasy bellibir şahsy adaty ýagdaýda görkezýän bolsa, gaýdym çalyşmasy ony has nygtap, takyklyp görkezýär. Galyberse-de, N. A. Baskakowyň belleýşi ýaly, *Ol at aldy* diýlende, diňe şahs ideýasy berlip, hereketi gös-göni ýerine ýetiriji nygtalmaýar. *Ol (onuň) özi at aldy* diýen sözlemde bolsa, şol hereketi etmäge subýektiň goşulmagy-da hökmandyr.

Gaýdym çalyşmasynyň *özümüz, özüňiz* ýaly köplük şekilinde käte birlik manysynda ulanylmagy-da mümkin. Şeýle bolanda, olaryň görkezýän zady tapawutlandyrmak bilen görkezilýär ýa-da şol görkezilýän şahsa hormat, sylag bildirilýär. Meselem: *Wiý, ussa aga, siziň aýalyňyz, ogluňyz bar ahyry. Özüňizem sakgally-sarmakly adam (A. Durdyýew)*.

Öz gaýdym çalyşmasy söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Emma bu çalyşmanyň düşümde üýtgemegi üçin ilki degişlilik goşulmalarynyň birini kabul etmegi hökmandyr. Sebäbi ol «öz» görnüşinde düşümde üýtgemeýär. Degişlilik kategoriýasynyň bellibir ýöňkemesinde gelen gaýdym çalyşmasy düşümde üýtgände şekil-grammatik taýdan ýöňkeme goşulmasyny kabul eden atlar ýaly üýtgeýär.

Gaýdym çalyşmasy *öz-özüne, öz-özi, öz-özünden, özünden-özi, özli-özleri* kimin gaýtalanyp gelende, görkezilýän zat has nygtalyp görkezilýär. Meselem: *Öz-özi bilen kä seslenip, kä içinden gürleşip başlady (B. Seýtakow. Doganlar)*. Öýde diňe *özli-özleri* bolup galdylar (*A. Gowşudow*).

Sorag çalyşmalary

Türkmen dilinde *kim*, *näme*, *nähili*, *niçik*, *neneň*, *neneňsi*, *nire*, *näçe*, *näwagt*, *nämahal*, *nätiýsli*, *haçan*, *haýsy*, *hany* kimin sorag çalyşmalary bolup, bular haýsy-da bolsa bir zady, predmeti, hili, ýagdaýy, mukdary, sany we başga-da şuna meňzeşleri anyklamak üçin ulanylýar. Sorag çalyşmalary semantik taýdan abstrakt manyly sözler bolup, oňa berlen jogapda sorag çalyşmalarynyň şol manysy konkretleşýär. Meselem: (*Olar*)... *ussanyň haçan dükanyny açyp, haçan ýapýanyna çenli, dükanında näme işläp, näme goýýanyna çenli, kimiň ýanyna baryp, kim bilen gürrüň edýänine çenli bilip durýardylar* (A.Durdyýew).

Sorag çalyşmalarynyň gelip çykyşy we ulanylyşy

Türkmen dilinde *kim*, *näme*, *nähili*, *nätiýsli*, *niçik*, *neneň*, *näçe*, *näçenji*, *näwagt*, *nämahal* *haýsy*, *haçan*, *hany*, *nire* kimin sorag çalyşmalary ulanylýar. Häzirki wagtda bularyň birnäçesi asyl söz ýaly tanalsa-da, taryhy taýdan ýasamadyr. Olaryň käbiriniň bolsa gurluş taýdan iki bölekden durýanlygy hiç hili şübhe döretmeýär. Sorag çalyşmalarynyň hemmesi-de aslynda iki bölekden ybarat bolup, olaryň düzümine *ki* (<*ka-ke*), *kan//kaý//han//haý//ne* (<*ýa-ýe*) elementleriniň birinden-biri gatnaşýar. Bulardan *ne* häzirki zaman türkmen dilinde söz görnüşinde ulanylýan bolsa, beýleki ikisi özbaşdak ulanylmaýar.

Kim sorag çalyşmasy

A.N.Kononowyň belleýşine görä, W.Şott *kim* çalyşmasy «adamy» aňladýan mongol sözündendir diýen pikiri aýdypdyr. Birnäçe alymlar *kim* çalyşmasynyň *ka-* – *ke-* *hem -m* ýaly böleklerden ybarat bolup, onuň sorag aňladýan sözden we ownuk bölekden emele gelenligini belleýärler. F. G. Ishakow *kim* çalyşmasyndaky ikinji bölegiň çuwaş dilindäki *men* (*näme*) çalyşmasyndan gelip çykanlygyny belläpdir. Şeýlelikde, *kim* sorag çalyşmasy gadymy *ka-* ~ *ke-* sözüne *-m* goşulmak bilen ýasalan bolup çykýar.

Kim sorag çalyşmasy diňe ynsana degişli sorag bolup, onuň ady-ny, familiýasyny, kesp-kärini, garyndaşlyk gatnaşygyny we başga-da şuna meňzeşleri anyklamakda ulanylýar. Şonuň üçin oňa berilýän jogap hem adam atlary, familiýa, kesp-kär, garyndaşlyk gatnaşygyny bildirýän sözler we at çalyşmalary bolýar. Meselem: – *How, söwdagär dost, seniň bu ýurtda kimiň bardyr, kimi tanýarsyň?* («Görogly»).

Käte *kim* sorag çalyşmasynyň haýsy sorag çalyşmasy bilen manydaş ulanylmagy-da mümkin. Şeýle bolanda, soralýan adamyň ady ýa-da garyndaşlyk gatnaşygy gepleşiğe gatnaşýanlara mälüm bolup, ony haýsy-da bolsa bir tarapdan beýleki atdaşlaryndan ýa-da garyndaşlaryndan saýlap görkezmek gerek bolýar. Şonuň üçin oňa berilýän jogapda soralýan adam kesp-käri, hünäri, garyndaşlyk gatnaşygy taýdan konkretleşdirilýär. Meselem: *Meret ondan howlukmaçlyk bilen sorady: — Nurgeldin-ä gören dälşiň? — Kim Nurgeldi? — Şura Nurgeldi (A.Durdyýew).*

Kim sorag çalyşmasy käte bütün sözleme inkärlik, ýokluk ýokundysyny berýär. Şu manynyň ýüze çykmagynda tutuş sözleme degişli ritorik soragyň-da ähmiýeti ýok däl. Meselem: – *Daňsaň daň weli, häli-şindi sandygy açyp durmagyn, öýüňe gelyän adamlaryň içini kim bilýär?* (A.Durdyýew).

Ne sözünden emele gelen sorag çalyşmasy

Bu sözden bir topar sorag çalyşmalary ýasalypdyr. *Ne* sözünü G.I.Ramstedt -ýa -ýe sorag sözünden gelip çykan hasaplap, onuň başky ý sesiniň *n* sesine geçmesini assimilýasiýanyň netijesi diýip düşündirýär. N.A. Baskakowyň pikiriçe, *ne* real manysy bolan *nemell nenýel/teme* «вещь» (zat) sözünden dörapdir: F.G.Ishakow sorag çalyşmasynyň esasy bolan *ne//nä//ni* sözünü çuwaş dilindäki *näme* manysynda gelen **men** çalyşmasynyň gysgalan görnüşi hasaplapdyr. Diýmek, *ne* aslynda sorag aňladan düýp söz bolupdyr. Bu söz türkmen nusgawy edebiýatynda *näme* manysynda giňden ulanylypdyr. *Nä* türkmen diliniň ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşiginde *näçe* manysynda-da ulanylýar. Meselem: *Ýüwrük ata depe nedir, düz*

nedir, / Mert ýigide bahar *nedir*, ýaz *nedir*, / Är ýigide elli *nedir*, ýüz *nedir*, / Gylyç ursa goly belli Görogly («Görogly»). Otdan ýakyjyrak, buzdan sert *nedir*? / Zäherden ajyrak *nedir*, bu jana?» (Magtymguly.). Matanyň metri *näden* (näçeden)?

Häzirki zaman türkmen dilinde *ne* sözünden emele gelen *näme*, *näçe*, *nire*, *nähili*, *niçik*, *neneň*, *näwagt*, *nätüýsli* ýaly sorag çalyşmalary ulanylýar, bularyň düzüminde *ne* sözi bar.

Näme sorag çalyşmasy adamdan beýleki janly we jansyz zatlar dogrusynda ulanylýar. Bu çalyşmanyň ikinji bölegi, F.G.Ishakowyň pikirçe, *näme* manysynda gelen çuwaş dilindäki *men* çalyşmasyndany gelip çykypdyr. G.I.Ramstedtiň pikirçe, *nä+me* çalyşmasynyň ikinji bölegi soraglyk aňladan ownuk bölekdir.

Şeýlelikde, *näme* etimologik taýdan goşma sözdür. *Näme* sorag çalyşmasy predmetleriň, zatlaryň adyny anyklamakda işjeň ulanylýar. Şonuň üçin şu manyda gelen *näme* sorag çalyşmasyna ynsandan beýleki janly, jansyz zatlaryň her biriniň adyny aňladýan sözler jogap bolup bilýär. *Näme* sorag çalyşmasy ynsan dogrusynda ulanylanda, *kim* sorag çalyşmasy bilen sinonimik gatnaşyga girýär. Kär, wezipe, garyndaşlyk degişlilikini aňladýan sözler ynsana degişli bolsa-da, hut şol hili zatlar anyklanmaly bolanda, *kim* deregine, köplenç, *näme* ulanylýar. Şonuň ýaly-da, adama goýlan at ýa-da familiýa anyklamaly bolanda-da, *kim* we *näme* sorag çalyşmalarynyň birden-biri ulanylýar. Bularyň haýsysyny ulananyňda-da prinsipial tapawut ýok. Meselem: *Patyşa bulary çagyryýar we Magtymgulyynyň enesinden*: – *Bu tutulyp gelenler seniň nämäň?* – diýip sorayar. *Ol*: – *Biri oglum, biri giýewim, biri-de doganym* – diýip jogap berýär (T. Berdiýew, A. Annamämmedow). – ... *Adyň nämä?* – Artyk (B.Kerbabaýew).

Näme sorag çalyşmasy, köplenç, *-my*, *-mi* soraglyk goşulmasyny kabul eden habaryň yzyndan gelip, onuň manysyna inkärlik ýokundysyny berýär. Eger şol habarlyk aňladýan bolsa, onda onuň manysyna inkärlik we eger-de şol habar ýokluk aňladýan bolsa, onda onuň manysyna barlyk ýokundylaryny berýär. Meselem: – *Wiý, oglum, bize krebät nämä gerek?* (A.Durdyýew). – *Wiý, guda bolman*

***näme**, ol gyzyny Annagulydan gowa berjekmişinmi? (Şol ýerde). Bular ýaly işiň Annagula **näme** agramy bar? (Şol ýerde).*

*Näçe sorag çalyşmasy etimologik taýdan iki bölekden ybarat bolup, onuň ikinjisiniň özbaşdak sözden gelip çykyanlygy bellenilýär. Bu çalyşma mukdar, san, ölçeg dogrusynda ulanylyp, mukdar sanlar şol durşuna ýa-da öz yz ýanyndaky aýyklaýan atlary bilen bilelikde jogap bolýar. Eger sorag sanalmakda bir zadyň tertibini anyklamaga degişli bolsa, **näçe** sorag çalyşmasyna tertip sanlary ýasaýjy goşulma goşulýar. Meselem: *Polkownik ondan: – **Näçe** ýaşynda? – diýip sorady. Ol saklanyň, biraz sandyraklap jogap berdi: – O – otuz. – **Näçe** ogluň bar? – D- dört. – Ulusy **näçe** ýaşynda. – Ýigrimi ýedi ýaşynda (B.Kerbabayew).**

*Näçe (niçe, nije) çalyşmasy şol durşuna ýa-da gaýtalanyp, bellibir ady aýyklarap gelende, şol atdan aňlanylýan düşüňjiniň köplügin bildiriýär. Eger **näçe** çalyşmasy işlikleri aýyklarap gelse, onda kem-kemden ösýän hereketi görkezýär. Meselem: ***Nije, nije** derýa çöllerden aşyp, türkmen il-ulusyna aralaşdy («Görogly»).* Görogly sözünü gutaryp, Öwez oglunyň bagtyna begenip, **niçe** daglary, **niçe** derýalary, **niçe** çölleri sökiüp gidiberdi (Şol ýerde).*

*Nire sorag çalyşmasy-da iki bölekden düzülipdir. Onuň ikinji -re böleginiň gelip çykyşyny birnäçe alymlar ýer, ara bilen baglanyşdyrýar. Bu çalyşma orun atlary dogrusynda ulanylyp, janly we jansyz her bir zadyň ýerleşýän ornuny, ýerini anyklamakda peýdalanylýar. Şonuň üçin sorag manysynda gelende, orun atlary onuň jogaby bolup gelyär. Meselem: *Bu gün düýeleri **niredede** bakdyň?/ – Hol, aşaky Ata agalaryň öýleriniň aňyrsyndaky iki ýabyň arasynda bakdym./ – Hawa, sen **niredede** bakdyň?/ Men ýokarky sakaň ýanynda bakdym... (A.Durdyýew).**

*Ne sözünden emele gelen **niçik, neneň, neneňsi, nähili, nätiýsli, näjüre** kimin sorag çalyşmalary-da aslynda iki bölekden ybaratdyr. Olaryň soňky üçüsiniň düzümindäki ikinji bölegiň özbaşdak manyly sözlügi görnüp dur. Ýöne **niçik, neneňsi, neneň** çalyşmalarynyň ikinji böleginiň nämedigini anyklamak etimologik derňewi talap edýär. *Neneň* çalyşmasynyň ikinji böleginiň **näme** diýen özbaşdak sözden bolmagy ähtimal, şonuň ýaly-da **niçik** çalyşmasyndaky ikinji*

bölegiň-de *çag, çak, çen* sözlerinden bolmagy mümkin . Many taýdan bu sorag çalyşmalarynyň hemmesi-de özara biri-biri bilen sinonimik gatnaşykda bolup, hil, häsiýet, gylyk, hal, ýagdaý dogrusynda ulanylýar. Meselem: ...*Ol nähili ýadygärlik, neneňsi zat – diýdi* (A.Gowşudow). – *Oglum, zamananyň nä-niçik bolanyňa düşüner ýaly bolmady* (B.Seýtäkow). – *Asyl men Altyn bilen nähili duşuşarkam diýip pikir edip ýördüm* (A.Durdyýew). – *Aýu, sen dälirediňmi, bolup gelşiň nätüýsli?*

Many taýdan *ne* we ondan emele gelen beýleki sorag çalyşmalary atlar, sypatlar, sanlar, hallar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Haýsy, haçan, hany çalyşmalary

Häzirki zaman türkmen dilindäki *haýsy, haçan, hany* çalyşmalary *kan-//kaý-//han-//haý-* kökünden emele gelipdir. Bu çalyşmalaryň asly, G.I.Ramstedtiň pikirçe, *ka- ~ ke-* köki bilen baglanyşyklydyr. Bu kök gadymy türki ýazgylarda we türkmen nusgawy edebiýatynda dürli görnüşde özbaşdak söz şekilinde ulanylypdyr.

Haýsy çalyşmasynyň ikinji bölegi aslynda degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň birligini bildirýän goşulma bolup, ol özüniň şol manysyny ýitiripdir. Şonuň üçin *haýsy* ýöňkeme goşulmalaryny ýene-de kabul edip, üçünji ýöňkemedä *haýsýsý* şekilinde gelýär. *Haýsy* sorag çalyşmasy atlaşyp, atributiw hyzmatda gelip, topar zadyň arasyndan belli birini anyklanylmaly bolanda ulanylýar. Meselem: – *Meselem, Şu üstümizdäki aý haýsy aý, hojam aga?/ – Meret aýy* (B. Kerbabaýew). *Artyk kime jogap berjegini, haýsynyň elinden ýapyşjagyny bilmän, kimiň ýüzüne, kimiň eline seretdi* (Şol ýerde). *Umsagül Mamanyň haýsy taryna kakmalydygyny aňlady* (Şol ýerde).

Haýsy sorag çalyşmasy *ýer, nire, wagt* sözleri bilen gelende, *-njy* goşulmasyny kabul edip, *haçan, näçe* ýaly sorag çalyşmalary bilen manydaş bolýar. Meselem: *Hally mollanyň howlusy haýsy ýerde bolar?* (A.Gowşudow). *Bu haýsynjy ýyllarda bolupdy?* (Şol ýerde). – *Haýsy polkdan?/ – 446-njydan/ – Be, haýsy batalýon?/ – 2-nji* («Garagum»).

Haçan çalyşmasy-da *kan-//kaý-//han- haý-* kökünden emele gelipdir. *Haçan* sözüniň ikinji bölegi bolan *-çan* gelip çykyşy *çag,*

çen sözünden diýilýär. Şeýlelikde, bu çalyşma aslynda iki sözün birleşmesi netijesinde emele gelipdir. *Haçan* wagt gatnaşygy dogrusynda ulanylýan çalyşmadyr. Şu manyda *nä* sözünden ýasalan *näwagt*, *nämahal*, *näzaman* çalyşmalary we *haýsy wagt sözleri* hem gelip bilýär. Meselem: – ***Haçan*** gaýdypdyň obadan?/ – Ýigrimi gün dagy bolan bolsa gerek (*A.Durdyýew*). – Sen, daýza, Altyny ***haçan*** gördüň? (*Şol ýerde*). Men onuň ***haçan*** ýatyp, ***haçan*** turýanyyny bilmeýärin (*B.Seýtäkow*). – Kaka! Uruş ***haçan*** gutararka? – diýip ol (*Mälikguly*) ýantgylap ýuwardy (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy» romany*).

Hany sorag çalyşmasy, esasan wagt-orun düşümde gelen *nirede* çalyşmasy bilen manydaş ulanylýar.

Hany çalyşma manysynda gelende, soralyň zadyň sözleýjiniň gözyetiminde bolan wagtynda ýa-da şol zat sözleýjä mälim bolup, onuň şol ýerde bolmagy ähtibarlyk bilen belli bolanda berilýän soragdyr.

Nirede sorag çalyşmasy bilen predmetiň, zadyň orny anyklanylýan bolsa, *hany* sorag çalyşmasy bilen şol predmetiň, zadyň özi görkezilmeli bolýar. Şonuň üçin hem *ine*, *ynha*, *holha* kimin görkezmegi aňladýan modal sözler hut *hany* sorag çalyşmasyna jogap bolup köp ulanylýar. *Hany* sorag çalyşmasy diňe *nirede* bilen manydaş bolup, *nire* sorag çalyşmasynyň beýleki düşümlerdäki görnüşi bilen manydaş bolup bilmeýär. Umuman alanyňda, *hany* deregine *nirede* çalyşmasyny hemişe diýen ýaly ulanmak mümkin. Emma *nirede* çalyşmasyny *hany* bilen çalyşmak bir ýerde mümkin bolsa, başga bir ýerde mümkin bolmaýar. Meselem: – *Gelneje*, ***hany*** Nurgeldi? (*A.Durdyýew*). Pyýadanyň näme harajaty bar, çay humary gelipdir, ***hany*** muňa çay? («*Görogly*»).

Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi

Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýişleri meňzeş däl. Bu ýagdaý olaryň haýsy söz toparyna degişli sorag bolýanlygy bilen baglydyr. Atlar, sanlar, wagt aňladýan sözler dogrusynda ulanylýan sorag çalyşmalary söz üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Ýöne *haçan*, *näwagt* çalyşmalarynyň düşümde üýtgän görnüşiniň seýrekdigini, ýöňkeme

goşulmalaryny-da kabul etmeýänligini bellemek gerek. *Näçe* sorag çalyşmasy üýtgediji goşulmalary kabul edýän bolsa-da, birinji, ikinji ýöňkemäniň birliginde ulanylmaýar. *Haýsy* çalyşmasynyň-da şol ýöňkemelerde gelşi örän az duşýar. *Nire* ýöneliş düşümde *nirä//niräk* görnüşinde iki görnüşde ulanylýar.

Kim, haçan, näwagt ýaly sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi soňy çekimsiz sese gutaran atlaryň üýtgeýşine meňzeşdir.

Näme, näçe, nire çalyşmalary soňy *e* sesine gutaran atlar ýaly üýtgeýär, ýagny birinji, ikinji ýöňkemeleriň birliginde we köplüğünde hem-de eýelik, ýöneliş, ýeniş düşümlerde olaryň ahyryndaky *e* sesi *ä* sesine geçýär. *Haýsy* çalyşmasynyň düşümde üýtgeýşi üçünji ýöňkeme goşulmasyny kabul eden atlaryň üýtgeýşi ýalydyr, ýagny çalyşma bilen düşüm goşulmasynyň aralygynda *n* sesi peýda bolýar. Hal sözleri dogrusynda ulanylýan *niçik, neneň, hany* ýaly sorag çalyşmalary söz üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeýär. Ýöne atlaşanlarynda, üýtgemeyän *sorag* çalyşmalary-da söz üýtgediji goşulmalary kabul edip bilerler.

Nämälim çalyşmalar topary

Nämälim çalyşmalar aslynda atlara, sanlara we beýleki özbaşdak *real* manyly sözlere ýa-da *sorag* çalyşmalaryna degişli bolup, leksika-semantik hem grammatik taýdan şolardan çalyşmalaşan sözlerdir. Çalyşmalaşma (pronominalizasiýa) iki hili ýol bilen bolup geçýär.

1. Leksika-semantik ýol bilen çalyşmalaşma. Kontekstde, gepleşik ýagdaýynda *kişi, adam, zat, ýer, tarap, wagt, mahal, çak, sellem, gün* kimin *real* manyly sözler çalyşmalaşyp, abstrakt many alýarlar. Olaryň şol manysyny berkitmekde *bir, her, hiç* sözleri aýratyn ähmiýete eýe bolup, bular şol çalyşmalaşan sözleri özara tapawutlandyryýan görkeziji bolup hyzmat edýär. Şu ýol bilen emele gelen *bir kişi, bir adam, bir kes, bir zat, bir ýer, bir tarap, bir ýan, bir wagt, bir mahal, bir gün, her kişi, her adam, her kes, her zat, her ýer, her tarap, her wagt, her mahal, her zaman, hiç kişi, hiç adam, hiç kes, hiç zat, hiç ýer, hiç tarap, hiç wagt, hiç mahal* kimin çalyşmalar bar.

2. Morfologik ýol bilen çalyşmalaşma. Üçünji ýöňkemäni bildirýän deňişlilik goşulmasyny kabul eden sözler sözlemde gelşine garap ýa-da gepleşik ýagdaýyna görä, öz hakyky manysyndan daşlaşyp çalyşmalaşýar we şu söz toparyna häsiýetli bolan abstrakt many alýar. Şu hili ýol bilen emele gelen çalyşmalara mysal edip, *biri, bary we kimsi* sözlerini görkezmek bolar. Bulardan başga-da, *başgasy, beýlekisi, özgesi, käsi* kimin sözler-de çalyşmalara ýakynrak manyda gelip bilýär. Olaryň çalyşmalaryň haýsy toparyna deňişlidigini kesgitlemekde *bir, her, hiç* sözleri aýratyn ähmiýete eýedir. Şularyň ýok ýerinde çalyşmalaşan sözleriň nämälim çalyşmalaryň haýsy görnüşine deňişlidigini kesgitlemekde olaryň baglanýan habarynyň barlyk ýa-da ýokluk manysy esasy tutaryk bolýar. Leksika-semantik aýratynlyklaryna esaslanyp, çalyşmalaşan sözleri üç topara bölmek mümkin.

1. Nämälim çalyşma

Nämälim çalyşmalaryň bu görnüşine *kim... kim, kimde-kim, kimse, kimler, kimdir, nämedir, nirädir, biri, bir, birnäçe, bir zat, bir entek, bir hili, bir wagt, käbir, ençe, ençeme, pylan, pylany, her kim, her näçe, her kişi, her bir, her zat, her kimin* sözler girýär.

Nämälim çalyşmalar öz manysyna görä, predmeti-de, zady-da, hili-de, mukdary-da we başga şuna meňzeş her bir zady görkezip bilýär. Şonuň üçin bularyň ulanylyşy leksika-semantik hem grammatik taýdan beýleki söz toparlary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. *Kim... kim, biri, bir zat, käbir, pylany, her kim, her kişi* ýaly nämälim çalyşmalarynyň ulanylyşynda atlara bolan meňzeşlik bar bolsa, *bir, bir hili, her hili, käbir, her bir* nämälim çalyşmalarynyň ulanylyşynda sypatlara bolan meňzeşlik bar.

Şeýle gatnaşyk *birnäçe, birentek, ençeme* çalyşmalarynda sanlar we *bir wagt, her näçe* nämälim çalyşmalarynda-da hallar bilen bolýar. Meselem: **Kimler** torsarylýardy, **kimler** gazaply garaýardy, **kimler** böwrüni diňleýärdi (B. Kerbabaýew). Onuň **her** gürründeşi, **her bir** sorag-sowal edeni **her** ilden, **her** obadan hem dul, hem gyz salgy berdiler (Şol ýerde). Artygyň öňki sypaty üýtgäp, **bir hili** rahatlanmak, **bir hili** ikerjiňlemek, **bir hili** aýgyt edip bilmezlik, **bir**

hili wehimlilik ýaly bir sypata girdi-de, Aşyra ýüzlendi (Şol ýerde). Komandiriň her bir seredişi, her bir ümlemegi ýigitlerine aýdyň düşnükli sapakdy (A.Gowşudow). – Pylan gün gowy gün bolmaýar, pylan günem «ýyldyz» bolýar... Pylan günem halanýan gün däl, ...pylan gün toý edeliň – diýip, sähetli günü has ýakyna çekmek üçin jan etdi (Şol ýerde). Kimde-kim öz watanyňa çigit ýaly dönüklük etse, ol öz atasynyň ogly däldir (Şol ýerde). – Onda, döw aga, her birimiz ýerden bir gysym gum alyp, şony sykyp, ondan ýag çykarmaly («Türkmen halk ertekileri»). Ol jamyň häsiýeti hem her kim şol jamdan suw içse, her neneň agyr syrkaw bolsa-da, gutulýarmyş (Şol ýerde). Gaçan biri, kowan biri. Biz näme üçin iki arada zyndanda oturmaly? (B.Seytäkow). Ogluň şol bor-da, kişiň gapysyndan bararlygyň barmy? (A.Durdyýew). Kolhozçylaryň birnäçesi bagşa bardylar. Birnäçesi-de öýüne gaýtdylar (Şol ýerde). Öýünde derde ýarar ýaly bir zat bolsa sanap çykdyk (G.Gurbansähedow). Telim menziller, ençeme ýollar ýörelenden soň, Göroglynyň yzyndan bir tozan peýda boldy («Görogly»). Oglan bu çopanlaryň her haýsyna bir goşawuç gyzyl berdi («Türkmen halk ertekileri»).

Nämälim çalyşmalar many taýdan, topar zady, onuň tutuş jeminiň her birini ýa-da onuň belli birini, ýa-da bellibir bölegini nygtap görkezýär. *Her bir, her biri, her haýsy, her kim, herkes, her zat, her hili, her tüýsli, hersi* ýaly nämälim çalyşmalar topar zadyň her birini bölüp-bölüp görkezişi taýdan özara umumylyk düzse-de, olaryň biri ynasan, beýlekisi zat, ýene biri-de hil dogrusynda ulanylýar.

Nämälim çalyşmalaryň ulanylyşyndaky şu hili umumylyk we aýratynlyk hemişe we hemme ýerde duýulýar.

Birnäçe, birentek, biraz, birneme, telim, ençeme, pylança, käbir nämälim çalyşmalary nämälim köplük we onuň bir bölegini aňladýan san çalyşmalary diýlip derňelýär. *Kim... kim, kimsi... kimsi, biri, her bir, her biri, her kim, her haýsy* ýaly nämälim çalyşmalar-da topar zadyň arasyndan näbelli birini ýeke-ýekeden sanama bilen görkezýär.

Nämälim çalyşmalardan *her* we onuň gatnaşmagynda ýasalan *her kim, her zat, her haýsy, her hili, her haçan, her niçik, her neneň* ýaly çalyşmalar şu söz toparynyň özbaşdak görnüşi hökmünde bölünse-de, olar leksika-semantik hem grammatik taýdan *kim... kim, kimsi... kimsi,*

kimler... kimler; bir; biri, bir zat ýaly nämälim çalyşmalardan hiç hili tapawutlanmaýar. Bularyň ikisi-de nähili zat dogrusynda ulanylsa, şol zady belli ýa-da näbelli toparyň öz içinde aýry-aýry bölekler bölüp, şolaryň tutuş jeminiň her birini nygtamak bilen görkezýär. Diýmek, her we onuň gatnaşmasynda emele gelen çalyşmalar-da nämälim çalyşmadyr.

2. Nämälim ýokluk çalyşmasy

Çalyşmalaryň bu görnüşi pars dilinden geçen *hiç* sözünüň birnäçe sözleriň önünden gelmegi bilen *hiç kim, hiç kimse, hiç kişi, hiç kes, hiç haçan, hiç wagt, hiç haýsy, hiç hili, hiç ýer, hiç bir, hiç zat* ýaly çalyşmalaşan sözleri emele getirmekten ybaratdyr. Bu çalyşmalaryň-da ýasalyşy edil nämälim çalyşmalar ýaly bolup, diňe öz manysyndan ýokluk, inkärlik aňladýan sözlere baglananlygy bilen olardan tapawutlanýar. Hatda öz manysyndan inkärlik, ýokluk aňladýan habara baglanan nämälim çalyşmalar *hiç* sözi ýogam bolsa, nämälim-ýokluk çalyşma manysynda gelip bilýär. Meselem: *Garybyň geýnere, dakynara zady ýokdy (B.Kerbabäýew). Aňlaman sözleme: «Tamda gulak bar,»/ Iç syryňy kişige aýdyjy bolma (Magtymguly). Ol seni ölümden gutarypdyr. Beýle işi her kes edip bilmez (B.Seýtäkow). Bu ýerde utanasy bir zat hem ýokdy (G.Gurbansähedow).*

Şu mysallarda *her kes, bir zat* çalyşmalarynyň birinji komponentini *hiç* bilen çalyşmak we beýleki çalyşmalaryň önünden-de ony artdyrmak mümkin. Şonda-da, sözlemiň manysy, esasan, öňkiliginde galýar.

Nämälim-ýokluk çalyşmalarynyň ulanylyşy, esasan, olary hasyl etmäge gatnaşýan ikinji komponentiň leksika-semantik hem grammatik aýratynlygyna baglydyr. Şoňa garap, olar näbelli zat, predmet, ynsan, wagt, hil, häsiýet, ýagdaý we başga şuna meňzeşler dogrusynda ulanylýarlar. Ýöne nämälim-ýokluk çalyşmalary näme we nähili zat dogrusynda ulanylsa-da, ony gös-göni atlandyryp bilmeýär. Meselem: *Gün süýr depä çykdy. Heniz-de hiç kim dolanyp gelmeýärdi. Hiç hili habar hem eşidilmeýärdi (B.Seýtäkow). Hiç birini tassyklän, hiç haýsyna onçakly garşy çykan-da bolman, bir salym warsaky gürrüň dowam etdi (B.Kerbabäýew). Gaçgynlar hiç ýerden*

tapylmady (Şol ýerde). Gurt gart suduň önünde hiç zat gizlemän, öňki-soňky bolan işleri bolşy ýaly gürrüň berdi (A.Gowşudow). Emma gözlerine hiç uky gelmedi (A.Durdyýew). Tagsyr, patyşam, meniň maslahatyndan hiç haçan zeled göreň dälseňiz («Görogly»).

Hiç we onuň gatnaşmagynda ýasalan çalyşmalar türkmen dil biliminde ýokluk çalyşmalar diýlip derňelýän bolsa, käbir türkologlar olary nämälim çalyşmalaryň arasynda öwrenýär. Biziň pikirimizçe, nämälim-ýokluk çalyşmalary nämälim çalyşmalaryň arasynda olaryň özboluşly görnüşi bolup durýar. Türkmen dilinde düzüminde nämälim-ýokluk çalyşmalary bolan sözlemde ýokluk, inkärlik çalyşmalar arkaly däl-de, hut şol sözlemiň habarynyň üsti bilen aňladylýar. Çalyşmalar bolsa nämä degişli bolsa, şol zady has nygtap görkezýärler.

3. Nämälim-jemleýji çalyşmalar

Tanyş ýa-da nätanyş topar, belli ýa-da näbelli köplük hem tutuş jem görkezýän *hemme, ähli, bar, bary, бүтін, külli, tamam, jümle, barça* kimin nämälim-jemleýji çalyşmalar bar. Şol çalyşmalardan *hemme, ähli, bar, bary* atributiw hem substantiw şekilleriň her birinde gelip bilýän bolsa, *бүтін, külli, tamam, jümle* diňe atributiw şekilde ulanylýar.

Ähli, hemme, bar, bary, barça nämälim-jemleýji çalyşmalardan *bar* hakyky öz real manysynda gelýän bolsa, ondan beýlekileri diňe çalyşma manysynda ulanylýar. Bu çalyşmalar zady, predmeti, şahsy, düşüňjani we başga-da şuna meňzeşleriň tutuş jemini görkezýär, emma olary gös-göni atlandyryp bilmeýär. Meselem: *Anna aganyň neberesinde türkmen ähli* ugurlaryna *bap gelýän kişilikli adamlaryň bolandygy belli (Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer» romany). Hemme* zat *sähel wagtda üýtgeýär (B.Seýtäkow). Öýüniň bar işini edýän Ejegüldi (A.Durdyýew). Mälikguly bar* güýjünü jemläp *ylgady (Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy» romany). Bu ýerde barça* jandarlar *üçin ölüme dogry barmanyň näçe kyndygy açyk bildirýärdi («Edebiyat we sungat»).*

Hemme, ähli bar, barça çalyşmalary substantiw şekilde öz aýyklaýan sözleriniň hyzmatyny ýerine ýetirip gelende, tutuş jemi, topar zady görkezip, onuň nämedigini kontekstde belli bolýar. Meselem: *Aşyr gören-eşideniniň baryny oňa gürrüň berdi* (B.Kerbabaýew). *Dokmaçylaryň hemmesiniň gözi ussanyň syrtyndaky atgulağa düşdi, bary birden pakyrdan berdiler* (A.Durdyýew).

Bütün, külli, tamam, jümle kimin nämälim-jemleýji çalyşmalar, diňe atributiw şekilde ulanylyp, öz aýyklaýan sözünden aňlanylýan zadyň hemmesini ýa-da onuň tutuş jemini bitewülikde görkezýär. Meselem: *Magtymgulynyň at önüne salnyp äkidilmegini men diňe bir özüme däl, bütün il üçin, külli türkmen üçin ar bilýän, namys bilýän* (G.Gurbansähedow). *Gözelleriň waspyny etseler kanda, / Älem agzy tamam jem olar sende* (Magtymguly).

Nämälim çalyşmalaryň üýtgeýişleri

Nämälim, nämälim-ýokluk, nämälim-jemleýji çalyşmalaryň üýtgeýişinde meňzeşlik köpdür. Bularyň üýtgäp-üýtgemezliginde atlara-da, sypatlara-da, hallara-da mahsus bolan aýratynlyklar bar. Bu aýratynlyk nämälim çalyşmalary emele getirýän sözleriň aslynda haýsy söz toparyna degişlidigi hem-de olaryň nähili söz topary bilen gatnaşykda gelyändigini bilen baglydyr. Nämälim çalyşmalaryň söz üýtgediji goşulmalary kabul etmegi ýa-da şol hili goşulmalary kabul etmezligi özüniň häsiýeti boýunça sorag çalyşmalary ýalydyr. Gurluşy taýdan nämälim çalyşmalar sada, ýagny bir sany düýp sözden we goşma, ýagny iki, hatda üç sözüň birikmeginden emele gelen sözlerdir.

Bir, bar, bütün, tamam, külli, jümle, telim kimin sada çalyşmalar üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeýär. *Ençe, ençeme, biri, bary, ähli, hemme, barça* ýaly sada çalyşmalar bolsa san goşulmasyny kabul etmeýärler. Bularyň birinji we ikinji ýöňkemeleriniň birliginde gelşi-de duş gelmeýär. Ýöne substantiwleşip, degişlilik kategoriýasynyň birinji, ikinji ýöňkemeleriniň diňe köplüginde we

üçünji ýöňkemäniň-de birlik hem köplük sanlarynda gelende, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Emma *hemme* çalyşmasy degişlilik goşulmasyz gelende-de düşümde üýtgäp bilýär. Şulardan *biri, bary, hemme* çalyşmalarynyň üýtgediji goşulmaly gelşi köpräk duşýar.

Her, hiç çalyşmaları substantiwleşip gelende, birinji, ikinji ýöňkemeleriň köplük we üçünji ýöňkemäniň birlik hem köplük sanlarynyň degişlilik goşulmalaryny kabul edýär. Ýöne olara goşulýan degişlilik goşulmasy üçünji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlaryna meňzeşdir: *-(i) si*. Galyberse-de, *her* çalyşmasynda şol ýöňkemäni bildirýän birinji *-i* goşulmasy gysgalypdyr, *hiç* çalyşmasynda bolsa ol saklanýar: *hersi, hijisi*. Her çalyşmasyna ahyry çekimsiz sese gutarýan sözlere goşulýan degişlilik goşulmasy *-i* goşulman, soňy çekimli ses bilen gutarýan sözlere häsiýetli bolan *-si* degişlilik goşulmasynyň goşulmagyny-da şol gysgalan *-i* goşulmalarynyň täsiri bilen düşündirmek mümkin. *Hiçden giç ýagşy* durnukly söz düzüminde hiç çalyşmasy substantiwleşip, çykyş düşümde gelenem bolsa, bu çalyşma düşümde üýtgemeýär.

Ýasama, goşma nämälim çalyşmalarynyň ikinji bölegi aslynda sorag çalyşmalaryna, atlara, sanlara we beýleki käbir sözlere degişli bolansoň, olaryň üýtgäp-üýtgemezligi şol çalyşmalaşan sözleriň grammatik häsiýetine gös-göni baglydyr.

Her, haçan, hiç haçan, bir wagt, her wagt, hiç wagt, birmahal, her mahal, birsellem, bireýýäm, birsalym, bir ýer, her ýer, hiç ýer; birýan, her ýan, hiç ýan, bir tarap, her tarap, hiç tarap kimin wagt we orun gatnaşyklary dogrusynda ulanylýan çalyşmalarıň üýtgediji goşulmaları kabul edip gelşi, esasan, duşmaýar. Ýöne şolardan ikinji komponenti *ýer, ýan, tarap* sözlerinden bolan nämälim çalyşmalarıň düşüm goşulmasyny kabul edip gelşi duşýar: *Ol bir ýere (bir ýana, her ýere, bir tarapa, her tarapa) gidipdir. Hiç ýere gitmeli däl. Ol hiç ýerde ýok. Her ýerden gelen-giden bar* we ş.m.

Birnäçe, her näçe, bir hili, her hili, hiç hili, bir tüýsli, her dürli kimin goşma nämälim çalyşmalar, köplenç, atributiw hyzmatda ulanylýar. Ýöne substantiwleşip, öz aýyklaýan sözleriniň-de hyzmatyny ýerine ýetirip gelende, olaryň söz üýtgediji goşulmaly gelmegi-

de mümkin. Ýöne *birnäçe* çalyşmasy birinji, ikinji ýöňkemeleriň diňe köplük sanynda we üçünji ýöňkemäniň-de birlik we köplük sanlarynda gelip bilýär.

Her kim, hiç kim, her kes, hiç kes, her kişi, hiç kişi ýaly çalyşmalar düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Ýöne olaryň ýöňkeme we san goşulmasyny kabul edişi duşmaýar diýen ýaly. *Her haýsy, hiç haýsy bir zat, her zat, hiç zat* çalyşmalary birinji, ikinji ýöňkemäniň köplük we üçünji ýöňkemäniň-de birlik we köplük sanlaryny bildirýän degişlilik goşulmalaryny kabul edýärler we düşümde-de üýtgeýärler. Ýöne üçünji ýöňkemäniň birliginde-de, köplüğünde-de degişlilik goşulmalary meňzeşdir.

IŞLIKLER

Işlikler predmetleriň, zatlaryň, düşüňjeleriň gymyldy-hereketini, ýerine ýetirýän işini, işiň ýagdaýyny aňladýan söz toparydyr. Işlikleriň esasy leksika- semantik aýratynlygy gymyldy-hereket aňlatmakdan ybaratdyr. Özbaşdak manyly sözleriň bu topary many taýdan beýleki söz toparlarynyň hemmesinden gymyldy-hereket aňladýandygy bilen tapawutlanýar. Gymyldy-hereket aňlatmak hut işlikleriň özüniň asyl manysyndan gelip çykýar. Işliklere dereje, şekil, zaman, şahs-san (ýöňkeme) ýaly grammatik düşüňjeler (kategoriýalar) mahsusdyr. Işlikleriň sözlemde habaryň hyzmatynda gelmegini hasyl edýän hem onuň şu grammatik alamatlarydyr. Galyberse-de, işlikler düşüm şekillerini hem dolandyryrlar. Işliklere ýerine ýetirilýän gymyldy-hereket bilen işi ýerine ýetirijiniň arasyndaky grammatik, many gatnaşygyny görkezip bilýän işlik derejeleri, işlik şekilleri; sypatlaryň we işlikleriň häsiýetini özünde jemleýän aýratyn işlik şekili-ortak işlik şekili; üýtgemeyän işlik şekilleri-ortak, hal işlik şekilleri, iş atlary; atlar bilen ysnyşmaýan, şol durşuna zaman, ýöňkeme görkezmeýän hal işlik şekilleri mahsusdyr.

Işlikleriň ähli şekilleri durnukly söz düzümlerini emele getirmäge işeňňir gatnaşýar we çylşyrymly hem ýönekeý pikir aňlatmagyň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Işlikler beýleki söz toparlary bilen berk baglanyşyklykda sözlemiň dürli agzalary bolup bilýän söz toparydyr.

Işlikleriň ýasalyşy

Işlikler gurluşlaryna görä iki topara bölünýärler: 1) asyl işlikler; 2) ýasama işlikler. Asyl işlikler – öz leksik manylary boýunça gymyldy-hereketi aňladýan sözlerdir. Olary şondan aňry böleklerе bölüp bolmaýar. Eger olary böleklerе bölseň, özbaşdak many aňlatmak ukybyny ýitirýärler. Meselem: *al, gör, bil, gar, iç, üz, daň, ölçe, tana* we ş.m.

Asyl işlikleriň köpüsi bir bogunly sözlerdir. Döreyiş nukdaýnazaryndan dilçi alymlar bir bogunly sözleri iň gadymy sözler hasap edýärler. Türkmen dilinde iki bogunly işlikler hem köp, emma

üç we dört bogundan ybarat asyl işliklere seýrek duş gelinýär. Bu işlikler taryhy taýdan ýasama işliklerdir.

Asyl işlikler-de aňladýan manylaryna görä, iki topary emele getirýärler. Birinji topara degişli işlikler anyk bir gymyldyny, hereketi ýa-da bellibir ýagdaýy aňladyp, olar elmydama işlik manysynda gelýärler. Meselem: *üsgür, bejer, biş, gaýna, güýme, öwür, sat* we ş.m.

Ikinji topara degişli asyl işlikler köpmanylylyk häsiýetine eýe-dirler. Ol işlikler gymyldy-hereket, ýagdaý aňladyp, isim manysynda hem gelýärler. Meselem:

Isim	İşlik
ýaryş (bäsleşik)	ýaryş (ylgaşmakda ýaryş)
köw (çukur)	köw (bir ýerini gaz, çukur et)
kem (az, ýetmez)	kem (kemelt, azalt)
oý (çukur)	oý (bir ýerini gaz, çukur et)
ýalňys	ýalňys (nädogry et)

Bu hili sözler işlik bolup gelende, isim bolup ulanylanda hem aňladýan manylary bilen baglanyşykly hereketi, işi, ýagdaýy aňladýarlar. Diýmek, bu ýagdaý iki topardaky sözleriň ikisiniň-de aslynyň birdigini, bir kökden gaýdyandygyny görkezýär we özbaş-daklaşmandyklaryny aňladýar.

Ýasama işlikler. İşlikler söz ýasalyşyň dürli ýollary esasan, morfologik we sintaktik ýollar bilen asyl işliklerden we beýleki söz toparlaryndan ýasalýarlar, many taýdan gymyldy-hereketi, işiň ýagdaýyny aňladýarlar.

Sintaktik ýol bilen işlikleriň emele gelşi iki hili görnüşdedir: 1) at bilen işlik bilelikde: *tanyş bolmak, haýran galmak, garşy almak, dowam etmek, gulak asmak, diň salmak, ýüz tutmak, gahar etmek* we ş.m. 2) işlik bilen işlik bilelikde: *okap bolmak, elläp görmek, alyp gelmek, gaçyp gitmek, işläp başlamak, aňlap ugramak* we ş.m. işlikler ýasalýarlar (Bular baradaky maglumat «Goşma işlikler» bölümünde doly berilýär).

Işlikleriň morfologik ýol bilen ýasalýşy diýlip, olaryň işlik ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen emele gelşine aýdylýar. Işlik ýasaýjy goşulmalary düzümine görä iki topara bölmek bolýar: 1) ýönekeý; 2) çylşyrymly goşulmalar. Ýönekeý goşulmalar bölekler-e bölünmeýärler. Meselem: **-la, -le, -a, -e, -da, -de, -al, -el, -l, -ar, -er, -r, -yk, -ik, -k** we ş.m. Çylşyrymly işlik ýasaýjy goşulmalar ýönekeý goşulmalaryň ikisiniň ýa-da birnäçesiniň birleşmeginden hasyl bolan goşulmalardyr. Meselem: **-gyla, -gile, -mala, -mele, -lan, -len, -laş, -leş, -yrga, -irge, -yşdyr, -işdir, -uşdyr, -üçdir, -ala, -ele, -jakla, -jekle**.

Işlikleriň morfologik ýol bilen ýasalýşyny haýsy sözlerden ýasalandygyna garap, iki topara bölmek bolýar:

I. Isimlerden ýasalan işlikler

II. Işliklerden ýasalan işlikler

Işlikleriň ýasalýşynyň iki topary hem biri-birinden aňladýan manylary boýunça tapawutlanýar. Işliklerden işlik ýasalanda, esasan, dürli manyly gymyldy-hereketi aňladýan we many öwürşini taýdan tapawutlanýan işlikler emele gelýär.

I. Işlikleriň isimlerden ýasalýşy

Morfologik ýol bilen, ýagny işlik ýasaýjy goşulmalaryň üsti bilen işlikler, esasan, atlardan, sypatlardan, sanlardan, hallardan, ses we şekil aňladýan sözlerden we ümlüklerden ýasalýarlar. Işlik ýasaýjy goşulmalar önümlilik taýdan birmeňzeş däl. Olaryň birnäçesi has önümlilik, käbiri az önümlilik, käbiri bolsa önümsiz goşulmalardyr.

-la, -le in önümlilik söz ýasaýjy goşulma bolup, söz toparlarynyň hemmesinden diýen ýaly işlik ýasaýar:

Atlardan. **-la, -le** goşulmasy bilen atlardan ýasalan işlikler goşulmanyň goşulýan sözünüň manysyna görä dürli manylary aňladýar:

1) Asyl sözüň manysyndan aňlanylýan zady gural hökmünde, peýdalanylýan, şonuň bilen başga bir zady täsir etmegi aňladýar. Meselem: **daşla, kesekle, kätmenle, sübsele, taýakla, gundagla** we ş.m. Bular many taýdan geçirýän işliklerdir.

2) İşlikleriň manysyndan aňlanylýan düşünjäniň bir zadyň üstüni örtmek, ýapmak manysy bar. Meselem: *nagyşla, reňkle, torla, ýagla, keşdele* we ş.m.

3) Bir zadyň bolşy, ýagdaýy bilen baglylykda ýasama işlikleriň manysy bir işiň, gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň başlanýandygyny aňladýar. Meselem: *pyntykla, ýaprakla, gülle, gozala*.

Bulardan başga-da, **-la, -le** goşulmasy arkaly atlardan ýasalan işlikler zat bilen üpjün etmekligi: *aýnala, belgile, ýükle, naharla, paýla, sylagla, tagmala, terbiýele* we ş.m.; aňlanylýan pikiriniň bir zada (obýekte) ýöňkelyändigini: *aýypla, günäle, hormatla, ezizle, gadyrla* we ş.m.; aňlanylýan düşünjäniň bir zatdan (subýektden) bölünip aýrylýandygyny: *çagala, guzla, gulanla, ýumurtgala* we ş.m.; käbir adam agzalarynyň üsti bilen ýerine ýetirilýän gymyldyny, hereketi: *golla, gözle, penjele, dişle, ýumrukla, tirsekle* we ş.m.; bir zadyň hereketini aňladýar.

-la, -le goşulmasy goşulyp ýasalan işlikler birnäçe düýp işlikden aňlanylýan herekete meňzedilýär: *guduzla, samsykla, damjala, tüweleýle, kebelekke, telbele* we ş.m.; käbir asyl sözleriň manysyna görä, öndürmegi, ýasamagy, bejermegi aňladýar: *küdele, petdele, tümmekle, topla, toparla* we ş.m.; orun ýa-da tarap-ugur görkezýän atlardan ýasalan işlikler gymyldynyň, hereketiň ugruny, ornuny görkezýär: *ilerle, gaýrala, ýakala, ýerle* we ş.m.; ölçeg birliklerini ýa-da, umuman, şonuň bilen bagly bolan düşüňjeleri bildirýän sözlere **-la, -le** goşulanda, bir zadyň ölçelýändigini görkezýän işlik ýasalýar: *gadakla, kilola, haltala, arçynla, garyşla, goşawuşla, gulaçla* we ş.m.; wagt görkezýän sözlere goşulanda *gyşla, ýazla* wagt bilen baglanyşykly edilýän işi, hereketi aňladýar.

Sypatlardan. -la, -le goşulmasynyň goşulmagy bilen sypatlardan ýasalan işlikleriň manysy-da, edil atdan ýasalanlar ýaly, goşulýan asyl sözüniň manysy bilen baglanyşykly dürli-dürli manylary aňladýar. Sypatlardan ýasalan işlikleriň manysyna görä, ýagny hereketiň, wakanyň bir zada bolan gatnaşygyna görä, olary, esasan, iki topara bölmek bolar: 1) geçirýän işlikler, 2) geçirmeýän işlikler.

-la, -le goşulmasy goşulan geçirýän işlikler asyl sözüň many-syndan aňlanylýan reňki, görnüşi, aýratynlygy bir zada bermegi, şoňa

siňdirmegi, ýöňkemegi bildirýärler: *akla, arassala, bekle, garala, düzle, zerle, maýdala, oňla* we ş.m.

Geçirmeýän ýasama işlikler subýektiň häsiýeti ýa-da daşky görnüşi, ýagdaýy, hereketi bilen baglanyşykly aýratynlyklary görkezýärler: *agsakla, arzanla, golaýla, gönüle, asgynla, ejizle, -la, -le* işlik ýasaýjy goşulma asyl sypatlara goşulyşy ýaly, ýasama sypatlara goşulyp, *ýygjamla, ýaranjaňla* ýaly işlik ýasaýar.

Sanlardan. -la, -le goşulmasynyň sanlardan işlik ýasaýşy kân bir önümlü däl. Umuman, bu goşulmany sanlaryň hemmesine-de goşup bolýar, emma sözleýişde köp ulanylmaýar. **-la, -le** goşulmasyny kabul eden sanlaryň manysyndan aňlanylýan mukdardaky hereket arkaly başga bir zada täsir edilyändigini aňladylýar: *ikile, üçle* we ş.m.; **-la, -le** goşulmasynyň goşulan sözünüň manysyna görä, bir zadyň mukdarynyň alnan sana deňelmegi görkezilýär: *müňle, ýekele*. Bular ýaly işlikler sözlemde gelýän ýerleri bilen baglylykda kä geçirýän, käte geçirmeýän işlik bolup gelýärler.

Hallardan. -la, -le goşulmasy asyl we ýasama hallardan örän az mukdarda işlik ýasaýar. Ol işlikleriň manysyna görä, käbiri işiň netijesini geçirýär, käbiri geçirmeýär. Bu hilli ýasama işlikleriň manysy asyl sözleriň manysyna görä dürli-dürli bolýar: *öňürtle, soňla, häzirle, anykla, rusçala, özbekçe, gazakçala* we ş.m.

Modal sözlerden. -la, -le goşulmasy bar, ýok, ýaly modal sözlerden hem işlik ýasaýar: *barla, ýokla, ýokla* işligi iki manyda ulanylýar: 1) *ýokla* (ýitirim etmek, ýok etmek), 2) *ýokla* (küýsemek, gözlemek).

Ümlüklerden, ses we şekili aňladýan sözlerden. -la, -le goşulmasynyň ümlüklerden hem ses we şekil aňladýan sözlerden işlikleri ýasaýşy örän önümlidir. Bu işlikler sesi ýa-da hereketi ýüze çykarmagy aňladýarlar. Işiň netijesini hem geçirmeýärler: *dazla, – düwdenekle, –kelemenle, –käkele, –jürle, –jigle, –lowla, –mola, –mäle, –myrla, –parla, –tarla, –patla, –uwla, –şarla, –şowla* we ş.m.

Ümlüklerden, ses we şekil aňladýan sözlerden emele gelen ýasama işlikleriň manysy käbir ýagdaýlarda öz ýasalan sözleriniň asyl manysyndan tapawutly bolýar. İşlik ýasalanda, olar göçme hä-

siýete eýe bolmak bilen, düýpden başga many aňladýar: *zowlatmak, gürleşmek, hytlatmak, wah-wahlamak, jak-jaklamak* we ş.m.

-ar, -er, -r ýasaýjy goşulmanyň kömegi bilen, köplenç, asyl sypatlardan, atlardan, ses we şekil aňladýan sözlerden işlik ýasalyar. **-ar, -er, -r** goşulmasy sypatlara goşulanda, köplenç, goşulan sözüniň manysyna görä, zatlaryň öňki reňkiniň, ýagdaýynyň üýtgäp, başga görnüşe geçendigini aňladýar. Meselem: *çalar, gyzar, agar, möler, göger* we ş.m.

-ar, -er, -r goşulmasynyň üsti bilen atlardan ýasalan işlikler asyl sözüň manysyna görä, dürli-dürli manylary aňladýarlar. Bular many taýyndan *-öýer, -suwar* ýaly geçirýän, *bugar, -ýaşar* – ýaly geçirmeýän işliklerdir.

-ar, -er goşulmasynyň üsti bilen ses we şekil aňladýan sözlerden ýasalan işlikler onçakly köp dälir we olar işiň netijesini geçirmeýärler: *ýyrşar, - kemşer, - kürşer-* we ş.m.

-ar, -er, -r goşulmasy goşulan sözlerde aşakdaky ýaly fonetik üýtgeşmeler emele gelýär. Goşulmalar çekimli ses bilen başlanýany üçin, uzyn aýdylýan sözleriň soňundaky dymyk sesler açyga öwürülýär: *ak-agar, gyzył-gyzar, gök-göger; turşy-turşar, küýki-küýker, sölpi-sölper: gyşyk-gyşar, çayşyk-çayşar, hüžžük-hüžžer* we ş.m.

-a, -e goşulmasy sypatlara, atlara goşulyp, işlik ýasaýar. Türkmen dilinde has işjeň ulanylýar: *agyz-agza, bek-beke, bol-bola, baş-başa, gan-gana, göwün-göwne, güýç-güýje, diş-dişe, ýeňil-ýeňle, oýun-oýna, ot-ota, san-sana, suw-suwa syn-syna...*

-a, -e goşulmasynyň kömegi bilen sypatlardan ýasalan işlikler asyl sözüň manysyndan aňlanylýan ýagdaýa geçmegi, özgerişi bildirýär. Meselem: *turşa, ýeňle, giňe* we ş.m.

-a, -e goşulmasy atlardan, esasan, aşakdaky görnüşdäki işlikleri ýasaýar. Olar işi, hereketi atlaryň manysyndan aňlanylýan zatlaryň üsti bilen ýerine ýetirmegi bildirýärler: *ýelim-ýelme, suw-suwa, dil-dile, omuz-omza*; Mundan başga-da, **-a, -e** goşulýan adynyň manysy bilen baglanyşykly dürli-dürli gymyldyny, hereketi görkezýän işlik ýasaýar: *ot-ota, ugur-ugra, çaň-çaňa, kak-kaka, gäwüş-gäwüşe* we ş.m.

Bu goşulma käbir ses we şekil aňladýan sözlere goşulyp, dürli manyly işlik ýasaýar: ýaldyr-ýaldyra, ýyldyr-ýyldyra, titir-titre, çis-çisňe...

-a, -e goşulmasyny kabul eden iki we köp bogunly sözlerde käbir fonetik özgerişler emele gelýär. Soňy çekimsiz ses bilen gutaran iki bogunly sözleriň ikinji bogundaky dar çekimliler düşüp galýar: *agyz-agza, göwün-göwne, ugur-ugra* we ş.m. Iki bogunly sözleriň soňundaky **y, i** sesleri düşüp galýar: *awy-awa, garry-garra, gatý-gata* we ş.m. Sözleriň soňlaryndaky **-yk/-ik, -uk/-ük, -k** sesleri düşüp galýar: *ownuk-owna, ogurlyk-ogurla, çüýrük-çüýre* we ş.m.

-al, -el, -l goşulmasy sypatlaryň yzyna goşulanda, geçirmeýän işlikler ýasalýar. Bir bogunly hem-de soňy **-y, -i** sesleri bilen gutaran iki bogunly sypatlara goşulýar: *az-azal, gyt-gytal, dar-daral, dik-dikel, dogry-dogral, köp-köpel, kyn-kynal, pes-pesel, sag-sagal, uly-ulal, göni-gönel, egri-egrel, ýasy-ýasal, diri-direl* we ş.m.

Soňy **a, e** bilen gutaran iki bogunly sözlere **-l** goşulmasy goşulýar: *gara-garal, goja-gojal, gysga-gysgal, inçe-inçel, köne-könel, ýuka-ýukal* we ş.m.

-al, -el, -l goşulmasy goşulyp ýasalan işlikleriň manysy, esasan, **-ar, -er, -r** we **-a, -e** goşulyp ýasalan işlikleriňkä çalymdaşdyr. Ýasama işlikler düýp sypatlaryň manysyndan aňlanylýan reňkde, sypatda, ýagdaýda bolmagy, ýagny öňki bolşundan üýtgäp, şol sözlerden aňlanylýan sypata geçmegi bildirýär. Käbir alymlaryň pikiriçe, **-al, el, -l** goşulmasynyň asly **bolmak, olmak** işliklerinden gelip çykypdyr.

Şu agzalyp geçilen işlik ýasaýjy goşulmalardan başga-da, türkmen dilinde isimlerden işlik ýasaýjy aşakdaky ýaly goşulmalar düş gelýär: *-da, -de, -ylda, -ilde, -yrda, -irde; -lan, -len; -laş, -leş; -yk, -ik, -uk, -ük, -k; -syra, -sire; -jar, -jer; yrga, -irge, -urga, -ürge; -gar, -ger; -ra, -re, -sa, -se; -jyra, -jire; -yn, -in, -un, -ün, -n, -kyr, -kir, -gyr, -gir*. Bu goşulmalaryň üsti bilen atlardan, sypatlardan, sanlardan, ses we şekil aňladýan sözlerden dürli-dürli manydaky gymyldy-hereket aňladýan birnäçe işlikler ýasalýar. Meselem: *wagyr-wagyrda; lakyr-lakyrda; lowur-lowurda; iňňir-iňňirde; galp-galpylda; selk-selkilde; güm-güm-mürde; gol-golda; a:l-alda; pür-pürde; agyz-agyzlan; gazap-gazaplan; güýç-güýçlen; şübhe-şübhelen; peýda-peýdalan; hiň-hiňlen;*

agyr-agyrlaş; kömek-kömekleş; salam-salamlaş; wada-wadalaş; maslahat-maslahatlaş; daş-daşlaş; jan-janyk; höwür-höwürük; göni-gönük; ugur-ugruk; arkaýyn-arkaýynsyra; belet-beletsire; ýeke-ýekesire; gan-ganjyra; çyg-çygjar; ýag-ýagjar; çaň-çaňjar; ýat-ýadyrga; geň-geňirge; gap-gapgar; pak-pakgar; garaňky-garaňkyra; däli-dälire; -ra, -re goşulan käbir sözlerde fonetik özgeriş ýüze çykýar, ýagny olaryň soňky sesi düşýär ýa-da üýtgeýär: *bäl-çik-bälçiksire, semiz-semre; awy-awun; dert-derdin; dok-dokun; oýa-oýan; ýalta-ýaltan; hyňyr-hyňran; tamyş-tamşan; -kyr, -kir, -gyr, -gir*, köplenç, ses we şekil aňladýan sözlerden işlik ýasamaga ukyply goşulmalardyr: *pyňk-pyňkyr; haý-haýkyr; heň-heňkir; bö-bögür; gä-gägir*; bu goşulmanyň **-kar, -ker** görnüşi-de bar, ýöne örän az mukdardaky işlikleri emele getirýär: *haň-haňkar; höň-höňker; paň-paňkar*.

Bulardan başga-da, isimden işlik ýasaýjy birnäçe önümsiz goşulmalar türkmen dilinde duş gelýär. Meselem: **-it, -t, -oýa, -oýat, -ýyly-ýylyat, -berk, -berkit, -taş -garry-gartaş; -arla-yzarla; -ürt-öňürt; -et -gözet, -düzet, -sin, -sün** kem-kemsin: *ýük-ýüksün* we ş.m.

II. İşlikleriň işliklerden ýasalyşy

İşliklerden işlikleriň ýasalyşy baradaky mesele özüniň ýörite öwrenilmegini talap edýär. Sebäbi işlikleriň işliklerden ýasalyşy baradaky mesele jedellidir. Alymlaryň birnäçesi işliklerden işlik ýasamaga gatnaşýan goşulmalary söz ýasaýjy hasaplasa, birnäçesi olary şekil ýasaýjylaryň hataryna goşýar. Şekil ýasaýjylaryň hataryna goşýan alymlar işliklerden işlikler ýasalanda bir leksik manyly sözden täze bir leksik manyly sözüň ýasalmaýandygyny, ýasalan sözüň asyl işlikden diňe grammatik many öwürşini taýýndan biraz tapawutlanýandygyny nazarda tutýarlar. Şonuň üçin hem, şu ýörelgäni we birnäçe alymlaryň pikirini esas edinip, işlikden işlik ýasaýjy käbir goşulmalaryň kömegi bilen asyl işliklerden işlik derejeleri we işlik şekilleri hem-de dürli manyly gymyldy-hereketi aňladýan işlikler hasyl bolýar diýip bellemek dogry bolar. Morfologik ýol bilen ýasalyan bu işlikler gymyldyny, işiň ýagdaýyny, häsiýetini görkezýärler.

1. Işiň, gymyldy-hereketiň köp gezek gaýtalanýandygyny bildirýän işlikler. İşliklerden işlik ýasaýjy goşulmalar isimlerden işlik ýasaýjy goşulmalardan has önümsizdir, sebäbi işlikden işlik ýasaýjy goşulmalaryň köpüsi kada hökmünde işlikleriň hemmesine goşulyp bilmeýär. İşlik ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan işlikler leksika-grammatik manysy boýunça aşakdaky ýaly bölünýär:

Bular ýaly ýasama işlikleriň manysyndan aňlanylýan iş, gymyldy bir gezek däl-de, eýsem köp gezek gaýtalanýar. Bir adam tarapyndan bir ýerde yzly-yzyna gaýtalanýan hereketi ýa-da hut şol adam tarapyndan dürli wagtda, dürli ýerde ýerine ýetirilýän gymyldy-hereketi, ýa-da birnäçe adam tarapyndan bir zadyň üstünde ýerine ýetirilýän işi, hereketi aňladýar. Bu işlikleri ýasayan goşulmalar şulardan ybarat: **-gyla, -gile**, -saýgyla, dürtgüle; **-mala, -mele**, gaýmala, gezmele; **-akla, -ekle, -kla, -kle**, -towsakla, itekle, tutakla; **-jakla, -jekle** - garanjakla, keýerjekle, galkyjakla, köwejekle; **-yşdyr, -işdir, -uşdyr, -üşdir, -şdyr, -şdir**, -bozuşdyr; kakyşdyr; döwüşdir; çöpleşdir; **-ala, -ele, -la, -le** saçala, yzala, salla, seçele, ätle, depgile; **-ja, -je** -ykja, gorja, dörje; **-kala, -kele** -owkala.

2. Bu topardaky işlikler hereketiň, işiň, gymyldynyň adatdaky bolmalysyndan pesdigini, gowşakdygyny, gymyldy-hereketiň haýallaýandygyny, şol işe, herekete öýküniliýändigini, göwniýetmezçilik edilýändigini aňladýarlar. Bu işlikleri ýasamak üçin şu goşulmalar ulanylýar: **-umjyra, -ümjire, -mjyra, -mjire** – aglamjyra, gülümjire; **-jyra, -jire**, kakynjyra, sallanjyra, käýinjire, tasanjyra, ýaýdanjyra, irkiljire; **-ymsyra, -imsire, -umsyra, -ümsire**. Uzumsyran gyzdan, ýazymsyran gýşdan gork (nakyl), gülümsire, ulumsyra; **-marla, (-merle)** - ýuwmarla, basmarla; **-ganakla, -genekle** – uçganakla, gaçganakla, süýşenekle; **-dakla (-dekle)** – bukdakla;

3. Işiň, gymyldy-hereketiň gutarmaga ýakynlaşýandygyny bildirýän işlikler. Bu hili işlikleriň manysyndan gymyldy-hereketiň gutarmaga ýakynlaşýandygy aňlanylýar. Şunuň bilen birlikde işiň, gymyldynyň, ýagdaýyň adatdakysyndan güýçlenýändigini görkezýär. Bu topardaky işlikler, esasan, **-aňkyrla, -eňkirle, -ňkyrla, -ňkirle**, goşulmalarynyň üsti bilen emele gelýärler: *gutaraňkyrla, çykaňkyrla, ýeteňkirle, dokaňkyrla ... -aňkyrla, -eňkirle* goşulmasynyň düzümindäki **-kyr, -kir** böleginiň düşürilip, **aňla, -eňle** görnüşinde

ulanylyşy hem duş gelýär: *çykaňla, -bolaňla, -geçeňle ...* Gymyldy-hereketiň gutarmaga ýakynlaşýandygyny **-arla, (-erle), -rla, (-rle)** goşulmalary hem aňladýar: *alarla, silterle, saldarla...*

4. Türkmen dilinde dürli-dürli ýokundy bermäge kömek edýän aşakdaky ýaly birnäçe goşulmalar duş gelýär: **-la, -le** – *ýapla, -ätle; -yş, -ş, gyzyş, ýatyş, üýtgeş: -syn, (-sin), -sün, (-sun), – gabsyn, sümsün; -a, (-e) - gura; -da, -(de) - gyrda: -za, -ze – gabza, köwze; -na, -(ne) – ýygna, gurna; -sa, -se- gyssa, debse: -ga, -(ge) – sarga, -jar-(jer) – sokjar, ganjar; -ňe – süsňe; -r- ölçer: -ka, -(ke) çayka; -aş- azaş, sowaş.*

Geçirýän we geçirmeýän işlikler

Işlik söz toparyna häsiýetli bolan aýratynlyklaryň biri-de, gymyldy-hereketiň, işiň netijesini geçirýän we geçirmeýän düşünjä (kategoriýa) eýedigidir. Hemme işlikler şu grammatik düşünjä görä iki topara bölünýärler. İşlikleriň bu häsiýeti, esasan, sintaktik birligiň çäginde belli bolýar. Eger ýerine ýetirilen gymyldy-hereketiň netijesi obýekte, ýagny ýeniş düşümdäki söze täsir edýän bolsa, onda ol işlikler täsirini bir zada geçirýän işlik hasap edilýär. İşlikleriň geçirýän, geçirmeýän häsiýeti hut işlikleriň öz leksika-semantikasynan gelip çykýar.

Geçirýän we geçirmeýän işlikler dereje düşünjesi bilen berk baglanyşyklydyr. İşlik derejesinde-de gymyldy-hereketiň netijesi bir zada täsir edýär. Ýöne geçirýän we geçirmeýän işliklerde işiň, gymyldy-hereket bilen (obýektiň) bir zadyň arasyndaky grammatik gatnaşygy görkezýän bolsa, derejelerde gymyldy-hereketi ýerine ýetirýän subýekt bilen obýektiň arasyndaky gatnaşyk aňladylýar. Dereje goşulmalary goşulanda, geçirýän işlikler geçirmeýän işliklere, tersine, geçirmeýän işlikler geçirýän işliklere öwürlip bilýär. Ýükletme derejesiniň goşulmasyny kabul eden işlikleriň ählisi (geçirýän we geçirmeýän) işiň netijesini geçirýärler. Meselem: *ýan* (täsirini geçirmeýän) *ýandyr* (yükletme derejesi, täsirini geçirýän işlik); *iş* (täsirini geçirýän), *işdir-ýüpi* (yükletme derejesi, täsirini geçirýän).

Ýeniş düşümdäki sözüň sözlem içinde gelmegi ýa onuň taşlanylyp ulanylmagy işligiň manysyna täsir etmeýär. İşlikleriň haýsy topara degişlidigi olaryň manylaryna, sözlem içinde ulanyşlaryna, ýeniş

düşümde gelen sözi kabul etmek mümkinçiligine, ýagny şu düşümiň soragyny berip bolýandygyna ýa-da bolmaýandygyna baglydyr.

Birnäçe işlikler sözlemde gelýän manylaryna garap, hem geçirýän, hem geçirmeýän bolup bilýärler. İşlikleriň ulanylyşyndaky şu aýratynlyk iki hili ýagdaýda duş gelýär.

1. Sözler sesdeşlik (omonimik) häsiýeti bilen baglylykda dürli-dürli many aňladýarlar: *örmek, çapmak, ýüzmek, göçmek* ýaly sözler hem geçirýän hem geçirmeýän işlikler hasaplanylýar. Bularyň manysy sözlemiň içinde anyk bolýar. Meselem: Meretler täze jaýa *göçdüler* diýen sözlemde *göçdi*-işligi täsirini geçirmeýän işlik. Emma Meret pyýadany *göçdi* diýen sözlemde *göçdi* - täsirini geçirýän işlik. Goýunlar gürre *ördi* diýlen sözlemde *ördi* - täsirini geçirmeýär. Enem maňa jorap *ördi* diýlen sözlemde *ördi* täsirini geçirýän işlikdir.

2. Sözlerde köpmanylylygyň bardygyna görä, käbir işlikler meňzeş bolmadyk, emma biri-birine ýakyn manylary aňladýarlar. Mysal üçin: **okamak, işlemek, gutarmak** işlikleriniň hem geçirýän hem geçirmeýän bolup gelşi muňa mysal bolup biler: ýokary okuw mekdebinde **okamak**-geçirmeýär; kitaby **okamak** - geçirýär; gurluşykda **işlemek**-geçirmeýär, meseläni **işlemek** - geçirýär.

Dereje ýasaýjy goşulmalaryň köpüsi işlikleriň manysyna täsir edýär. Birnäçe işlikler asyl görnüşinde täsirini geçirmeýän hem bolsa, ýükletme derejesini ýasaýjy *-dyr, -dir, -dur, -dür, -t, -yr, -ir ; -ar, -er; -dar, -der; -yz, -iz, -uz, -üz; -yt; -kez* ýaly goşulmalaryň goşulmagy bilen geçirýän işliklere öwrülýär. Meselem: *gorkdy* – täsirini geçirmeýär; *gorkuzdy* – täsirini geçirýär.

Asyl görnüşinde geçirýän bolsa-da, gaýdym we özlük derejesini kabul eden işlikler täsirini geçirmeýän işliklere öwrülýär. Meselem: *öwdi*- täsirini geçirýär, *öwümdi, öwüldi* - täsirini geçirmeýär.

Täsirini geçirýän işliklerden işlik derejeleriniň hemmesi ýasalyp bilýär, geçirmeýän işliklerden käbir derejeler ýasalmaýar.

İŞLIK DEREJELERI

İşlik söz toparyna mahsus bolan grammatik kategoriýalaryň biri hem dereje aňlatmakdyr.

İşlik derejeleri işiň obýektiniň we subýektiniň gymyldynyň barşyna bolan obýektiw gatnaşygyny we şonuň ýaly-da gymyldynyň

öz obýektine we subýektine bolan gatnaşygyny görkezýän grammatik kategoriýadyr. Bu gatnaşyk köpdürli bolýar. Mysal üçin, *geýmek* işligine dürli dereje affikslerini goşsak, *geýmek* (*düýp dereje*), *geýinmek* (*özlük dereje*), *geýilmek* (*gaýdym dereje*), *geýişmek* (*şariklik dereje*), *geýdirmek* (*ýükletme dereje*), *geýnilmek* (*özlük-gaýdym dereje*), *geýdirilmek* (*ýükletme-gaýdym dereje*), *geýdirişmek* (*ýükletme-şariklik dereje*), *geýindirmek* (*özlük-ýükletme*), *geýdirtmek* (*ýükletme dereje*), *geýindirişmek* (*gaýdym-ýükletme-şariklik dereje*) we ş. m. dürli şekiller emele gelýär. Işlik derejelerinde subýektiň we obýektiň gymyldynyň geçişine bolan gatnaşygy işlik derejeleriniň her birinde aşakdaky ýaly ýüze çykýar: 1. Gymyldyny, işi dogrudan-dogry eýäniň özi ýerine ýetirýär (*düýp dereje*). 2. Sözlemde eýe bolup gelen düşünje gymyldyny ýerine ýetirmeýär, eýsem başga biriniň ýerine ýetirýän gymyldysynyň täsiri oňa gaýdýar (*gaýdym dereje*). 3. Gymyldyny ýerine ýetirijileriň sanynyň birden köpdüginini aňlatmak bilen, olaryň işi amala aşyrmaga deň gatnaşýandyklaryny görkezýär (*şariklik dereje*). 4. Biri beýlekisinden asylydygyny görkezýär (*ýükletme dereje*). 5. Subýektiň gymyldyny öz üstünde ýa-da özi üçin ýerine ýetirýändigini görkezýär (*özlük dereje*).

Işlik derejeleri biri-birinden many hem şekil taýdan tapawutlanýarlar. Düýp dereje beýleki işlik derejelerinden hiç hili dereje ýasaýjy goşulmany kabul etmeýänligi bilen tapawutlanýar. Beýleki işlik derejeleriniň her biriniň aýry-aýry affiksleri bolýar. Özlük we gaýdym derejeleriniň manysynda düýpli tapawut bolsa-da, olaryň ýasalyşynda meňzeşlik bar. Özlük derejesini ýasaýjy affiksleriň, bellibir ýagdaýda, gaýdym derejesini-de ýasaýşy ýaly, gaýdym derejesine degişli affiksler hem özlük derejesini ýasamaga gatnaşýarlar.

Işlik derejeleriniň affiksleri düýp işlikleriň yzyna goşulýarlar. Hatda olaryň düýp işlikler bilen бүтінлеý utgaşyp giden ýagdaýlary hem bar. Şonuň üçin-de, käbir işlikler bellibir derejäniň affiksini kabul etmezden, özbaşdak ulanylyp hem bilýärler: *öwre – n – öwre – t*, *tüke- n – tüke-t*, *owra- n – owra – t*.

Dünyä dillerini öwrenmek, işleri tüketmek, ýaşlyga guwanmak, daşlary owratmak.

Şeýlelikde, işlik derejeleri öz aňladýan manylaryna we ýasalyşlaryna görä, baş topara bölünýär: düýp, gaýdym, özlük, şäriklik, ýükletme dereje.

Işligiň düýp derejesi

Asyl we ýasama işlikleriň hemmesi-de işlik derejeleriniň hyzmatyny ýerine ýetirýändigini sebäpli, işligiň düýp derejesine degişlidir. Işligiň düýp derejesiniň ýörite affikisi bolmaýar, şeýlelikde, ol şekil taýdan beýleki işlik derejelerinden tapawutlanýar.

Geçirýän we geçirmeýän düýp işlikler hem subýektiň we obýektiň gymyldynyň geçişine bolan obýektiw gatnaşygyny görkezýärler. Düýp derejede aňlanylýan gymyldyny gös-göni eýäniň özi ýerine ýetirýär. Bu derejede subýektiň we obýektiň gymylda bolan gatnaşygy düýp işlikleriň geçirýän we geçirmeýän diýen iki topara bölünüşleri bilen baglanyşyklydyr.

Düýp derejedäki geçirýän işliklerde subýektiň ýerine ýetirýän gymyldysynyň täsiri ýeňiş düşümdäki obýekte geçýär. Bu işliklerde ikitaraply gatnaşyk, birinjiden, işligiň we onuň subýektiniň arasyndaky, ikinjiden bolsa, işligiň we onuň obýektiniň arasyndaky gatnaşyk aňladylýar. Meselem: *Myhmany garşylamak, maşyny yzyna öwürmek, dostuňy tanamak, çagaňy söýmek.*

Düýp derejedäki täsirini geçirýän işlikleriň aňladýan manylary:

a) Obýekt bolup gelen söz bellibir predmet aňladanda, işiň täsiri şol predmete gönüden-göni geçýär, şol täsiriň netijesinde obýektiň ýagdaýynda özgeriş bolup geçýär. Meselem: *Çaý içmek, ýük daşamak, çörek iýmek, suwy dökmek.*

b) Obýekt bolup gelen söz abstrakt düşünjäni aňladanda, işiň täsiriniň obýekte geçişi göçme häsiýete eýe bolýar, ýagny işiň täsiri fiziki taýdan duýulmaýar. Meselem: *Teklibi gollamak, pikiri dowam etmek, islegi artdyrmak.*

ç) *Aýtmak, diýmek, soramak* ýaly adamyň pikirini ýüze çykarýan işlikleriň täsiriniň obýekte geçişi hem göçme häsiýetlidir. Olarda subýektiň obýekt baradaky pikiri, şoňa bolan garaýşy aňladylýar. Meselem: *Biri-birini gutlamak, talyby öwmek, näsagyň saglygyny soramak.*

d) *Eşitmek, görmek, anlamak, duymak* ýaly işlikleriň täsiri obýekte geçende, obýektiň ýagdaýynda hiç hili özgeriş ýüze çykmaýar. Subýekt duýgy agzalarynyň kömegi bilen obýektde bolup geçen düşüňjani duýýar, aňlaýar. Meselem: *Çykyşy görmek, aýdymy diňlemek, tagamy datmak.*

e) Käbir geçirýän işlikleriň obýekti şol işliklerde aňladylýan gymyldynyň, hereketiň netijesi hökmünde ýüze çykýar. Meselem: *Synag tabşyrmak, gözegçiligi güýçlendirmek, haty barlamak.*

2. Düýp derejedäki geçirmeýän işliklerde gymyldy-hereket diňe subýektiň özi bilen baglanyşykly bolup, onuň täsiri ýeňiş düşümdäki obýekte geçmeýär. Munda bir taraply gatnaşyk, ýagny diňe işligiň we onuň subýektiniň arasyndaky gatnaşyk aňladylýar. Meselem: *Ýorgany başyna çekip ýatmak, nahardan gerk-gäbe doýmak.*

Düýp derejedäki geçirmeýän işlikler subýektiň aşadaky ýaly hereketini, ýagdaýyny bildirýärler:

a) Subýektiň giňişlikdäki edýän hereketini. Meselem: *Daşaryk çykmak, ilerligine ýöremek, otludan düşmek.*

b) Subýektiň giňişlikdäki gymyldysyz ýagdaýyny bildirýär. Meselem: *Dynç alyp oturmak, süýji uka gitmek, meselä düşünmek.*

ç) Subýektiň ruhy, fiziki ýa-da ahlak ýagdaýyny bildirýär. Meselem: *Gözellige guwanmak, işläp ýadamak, jogapsyz goýmak.*

d) Subýektiň ýagdaýyndaky, görnüşindäki ýüze çykýan özgerişini bildirýär. Meselem: *Saçaňa ak düşmek, biliň бүкүлmek, ýüzüňe ýygyrt düşmek.*

İşligiň gaýdym derejesi

Gaýdym derejesindäki işlikler arkaly gymyldyny, hereketi sözlemde eýe bolup gelen düşüňje ýerine ýetirmeýär, eýsem, grammatik taýdan doldurgyç bolan düşüňje ýerine ýetirýär.

İşligiň gaýdym derejesi, esasan, morfologik ýol bilen emele gelýär. Düýp işligiň yzyna aşadaky dereje ýasaýjy affiksler goşulýar:

1. **-yl/-il/-ul/-ül, -l** goşulmalary arkaly ýasalýar. Meselem: *Söz aýdylmak, maslahat berilmek, gürrüň gozgalmak.*

2. Özlük derejesini ýasamaga hyzmat edýän **-yn/-in, -un/-ün/-n** affiksleri gaýdym derejesini ýasamaga-da gatnaşýar. Meselem:

Toparlara bölünmek, kemçilik gözlenmek, pikir oklanmak, sala salynmak.

Gaydym derejesiniň affiksi geçirýän işlikleriň yzyna goşulyp, geçirmeýän işlik ýasaýar. Meselem: *Maslahatyň başlanylmagy, pagtanyň ýygylmagy, tomsuna dynç alynmagy, gijesine işlenilmegi.*

Gaydym derejesindäki işliklere derek düýp derejedäki geçirmeýän işlikler ulanylanda-da, aňladylýan many saklanylýar. Meselem: *Maslahata başlamak, pagta ýygmak, tomsuna dynç almak, gijesine işlemek.*

Gaydym derejesindäki işlikler bilen düýp derejedäki geçirmeýän işlikleri bütünleý meňzeş kategoriýa hasaplamak bolmaz. Olaryň arasyndaky meňzeşlik ikisiniň-de ýeňiş düşümdäki obýekti kabul etmezliginden ybaratdyr.

Gaydym derejesinde eýe işjeň bolmaýar. Işi, gymyldyny ýerine ýetirmeýär, düýp derejesindäki geçirmeýän işliklerde bolsa, eýe işjeň bolýar, işi, hereketi şonuň özi ýerine ýetirýär.

Sözlemiň habary işligiň gaydym derejesinde bolanda, iki eýeli sözlem emele gelýär: biri grammatik eýe, ikinjisi logiki eýe (subýekt). Grammatik eýe sözlem içinde, köplenç, getirilýär ýa-da onuň kimdigi, nämedigi habaryň şekilinden belli bolýar, emma logiki eýe käte getirilse, käte getirilmeýär.

Logiki subýekt (eýe) sözlem içinde getirilende, aşakdaky ýaly şekillerde duş gelýär:

1. Subýekt adam atlaryny, şahsy, käri, wezipäni edara, gurama bildirende *tarapyndan* sözsoňusy bilen gelýär: *Patyşa tarapyndan buýruk berildi. Institut tarapyndan makullanyldy. Edara tarapyndan hak tölenildi.*

2. Jansyz zatlary, tebigat hadysalaryny bildirýän sözler hem-de birinji agzasy adamy aňladýan degişlilik söz düzümi *bilen* sözsoňusyndan öň, baş düşüm şekilinde gelýär. Meselem: *Enjamlaryň üsti tozan bilen örtülipdir. Aýnanyň üsti mata bilen ýapylypdyr. Ýalňyşlar kynçylyk bilen düzedildi.*

3. Degişlilik aňladýan söz düzüminiň ikinji agzasy grammatik eýe bolup, birinji komponenti, ýagny eýelik düşümdäki söz logiki

subýekti bildirýär. Meselem: *Soňabaka Máhriniň iş otagy bir kiçijik kitaphana öwürüldi (A.Gowşudow). Çaganyň sesi eşidildi.*

4. Ýöneliş düşümdäki sözlerden bolýar. Meselem: *Sen asyl бүтин oba belenipsiň (A.Gowşudow).*

5. Wagtorun düşümdäki sözler käte gymyldynyň hereket edýän ornuny bildirýär. Meselem: *«Il agzyny ýygyp bolmaz, çekek agzyny bogup bolmaz» diýen nakyl bar, ilçilikde gürrüň tapylýar (A.Gowşudow).*

6. Çykyş düşümdäki sözler logiki subýekt bolýar. Meselem: *Obanyň üsti mal aýagyndan göterilen tozan bilen çañjaryp görünýärdi (B. Kerbabaýew).*

7. Arasynda, içinde, ýanynda ýaly kömekçi atlar bilen gelen eýelik düşümdäki sözler belli ýagdaýlarda logiki subýekti aňladýarlar. Meselem: *Bu söz çagalaryň arasynda telim gezek gaýtalandy (H.Ysmaýylow).*

Işligiň özlük derejesi

Işligiň özlük derejesi, esasan, bir işiň, gymyldynyň subýektiň öz üstünde ýerine ýetirilýändigini ýa-da özi üçin edilýändigini aňladýar. Meselem: *Diwara ýaplanyp durmak, jaý salynmak, kesel tapynmak, iş edinmek.*

Işligiň özlük derejesi, köplenç, morfologik ýol bilen ýasalýar.

a) İşlikleriň yzyna **-yn/ -in/ -un/ -ün/ -n** goşulmasy goşulýar. Meselem: *Çaý gaýnadynmak, gelin edinmek, üstüne sürünmek, köýnek tikinmek.*

b) **-yl, -il, -ul/ -ül, -l** goşulmasy goşulýar. Meselem: *Kynlyk bilen açylmak, toý tutulmak, kemçilik goýberilmek.*

Özlük derejesini ýasaýjy affiksler, köplenç, geçirýän işliklere goşulýar. Emma käbir geçirmeýän işlikler hem özlük derejesiniň affikslerini kabul edip bilýärler. Meselem: *Alarylyp seretmek, talabalaýyk gurnalmak, çözgütler gözlenmek, tabşyryk berilmek.*

2. İşligiň özlük derejesi sintaktik ýol bilen hem ýasalýar. Bellibir ýöňkemedäki gaýdym çalyşmasy ýeňiş düşüm bilen üýtgänden soň, onuň yzyndan geçirýän işliklerden biri gelýär we ikisi bilelikde özlük

derejesiniň manysynda ulanylýar: Meselem: *özüňi dürsemek, özüni görkezmek, özüňi öwmek*.

Birtopar işlikler gaýdym çalyşmasy (öz) bilen-de ulanylýarlar, özlük derejesiniň affikslerini-de kabul edip bilýärler. Olaryň haýsy biri bilen gelse-de, manysy üýtgemeyär. Meselem: *özüňi horlamak (horlanmak), özüňi aldamak (aldanmak), özüňi tijemek (tijenmek)*.

3. İşligiň özlük derejesi leksik ýol bilen hem ýasalýar. Käbir işlikler dereje goşulmasyny kabul etmezden hem özlük derejesiniň manysynda gelýärler, ýagny asyl işlikleriň birnäçesi (*begen - , buýsan - , gazan - , gobsun - , gönen - , guwan- , gyjyn- , gysgan - , zeyren - , igen - , sägin - , tisgin - , utan - , agyn - , ýaýdan -* we ş. m.) özlük derejesindäki işlikler bilen manydaş ulanylýar. Bu hili işlikleriň soňky sesi dereje affikslerine şekil taýdan meňzeşdir. Meselem: *gözden ýiten ýerinde säginmek, alaçsyzlykdan jibrinmek, gorkusyndan ýaňa tisginmek*.

Beýleki söz toparlaryndan we käbir işliklerden ýasalan düýp işlikler hem many taýdan özlük derejaniň manysyny berip bilýär. Bu hili işlikler, esasan, aşakdaky goşulmalar arkaly ýasalýarlar:

b) *-lan/ -len/ -la/ -n, -le/ -n*. Meselem: *Dostuna ýüzlenmek, mydama ulumsylanmak, işde dogumlanmak*.

ç) *-yk/ -ik, -uk/ ük*. Meselem: *Yza serpikmek, meselä seretmegi gijikdirmek*.

d) *-al/ -el/ -l, -ar/ -er/ -r* we ş.m. Meselem: *Daşyň çolarmak, içiň daralmak, göwün götermek*.

Türkmen dilinde özlük derejesindäki işlikler aňladýan manysyna görä, esasan, iki topara bölünýärler:

1. Gymyldynyň subýektiň öz üstünde bolýanyňy görkezýän işlikler.

2. Gymyldynyň subýektiň özi üçin edilýanini bildirýän işlikler.

a) Özlük derejesindäki işlikler gymyldynyň subýektiň öz üstünde bolýanyňy görkezende, iş, gymyldy subýekt bolup gelen düşünjäniň öz üstünde ýerine ýetirilýär, munda işiň täsiri başga obýekte geçmeýär. Onuň obýekti-de, subýekti-de bir sözde jemlenýär, ýagny gymyldynyň obýekti-de, subýekti-de sözlemde grammatik taýdan eýe bolup gelen söz arkaly aňladylýar. Meselem: *Ol şol ynjyny öz içine*

sygdyryp bilmän, kynlyk bilen ýuwdundy (B. Kerbabayew). Bagsylar hemişe şeýle sypaýy geýinýärler, ahyry. (A.Gowşudow).

b) Gymyldynyň subýektiň özi üçin edilýändigini görkezýän özlük derejesindäki işlikler arkaly aňladylýan işi, hereketi subýekt öz bähbidi üçin ýerine ýetirýär. Meselem: *Maňlaýyny ýüpek ýaglyk bilen daňnan on dokuz ýaşly gyzdy (A.Gowşudow). Öýsüzler wagtlaýynça kümejik gazyndylar (H.Ysmaýlow).*

İşligiň şäriklik derejesi

İşligiň şäriklik derejesi iki ýa-da birnäçe subýekt tarapyndan ýerine ýetirilýän işi, gymyldyny aňladýar. Meselem: *Dostuň bilen degişmek, ýoldaşlaryň bilen gülüşmek, özara ynanyşmak.*

İşligiň şäriklik derejesi, esasan, morfologik ýol bilen, ýagny ýörite affiksler goşulyp ýasalýar, emma onuň sintaktik we leksik usulda ýasalýşy-da bar.

1. Morfologik ýol bilen **-yş/-iş/ -uş/ - üş/-ş; -lyş/ -liş; -yl + yş/ - il + iş, - nys/ - niş, - yn + yş, -in + iş** goşulmalar arkaly ýasalýar. Meselem: *Deň ylgaşmak, ünsli gürrüňleşmek, içgin derdinişmek.*

2. Şäriklik derejesi sintaktik ýol bilen ýasalanda:

a) sözlemiň içinde *bir-birine, biri-biri bilen, biri-birinden ...* ýaly sözler gelende, işlikler iki ýa-da birnäçe subýektiň ýerine ýetirýän gymyldysyny görkezip, şäriklik derejesiniň manysynda ulanylýar. Meselem: *biri-birinden öýkelemek, biri-biri bilen hat alyşmak, biri-biri bilen mähirli gürleşmek.*

b) käbir goşma işlikler ýokarda ýatlanan sözler bolsa-da, bolmasa-da, iki şahsyň arasyndaky hereketi görkezip, şäriklik derejesi bilen manydaş gelýär. Meselem: *Tanşyňa duş gelmek, toparlaryň arasynda ýaryş etmek, beýik şahsyýetlere baş egmek, dostuňa yüz bermezlik.*

3. Şäriklik derejesiniň leksik ýol bilen aňladylyşy sözün omonimlik we köpmanylylyk häsiýeti bilen baglydyr.

a) Hem at, hem işlik manysynda ulanylýan käbir sözler (göreş, geňeş, söweş, sögüş, uruş, ýaryş ...) işlik bolup gelende, şäriklik derejesi bilen manydaş bolýar. Meselem: *Duşman bilen söweşmek, azatlyk ugrunda göreşmek, ýaşululara geňeşmek.*

b) Kābir işlikler şol durşuna şariklik derejesiniň manysynda gelýär. Meselem: *telefonda gürleşmek, kārdeşini bilen derdinişmek, ýaşuly bilen eňekleşmek.*

Bir sözi asyl manysyndanda daşlaşyp, **-ik** affiksini kabul eden-de, şariklik derejesiniň manysyndaky işlik ýasalýar. **-laş/ -leş** goşulmasynyň kömegi bilen atlardan ýasalan kābir işlikler hem şariklik derejesi bilen manydaş ulanylýar. Meselem: *birikmek, wadalaşmak, birek-birek bilen arkalaşmak, sözleşmek.*

Işin, hereketiň öz subýektine we obýektine bolan gatnaşygy taýdan şariklik derejesindäki işlikler aşakdaky ýaly aňladylýar:

1. Iki ýa-da birnäçe subýektiň arasynda bolýan, sonun bilen birlikde hem, subýektleriň bir-birine täsir edýän işini, hereketini aňladýar. Meselem: *Bir-birine seredişmek, biri-birlerini tanaşmak, biri-birlerini ýatlaşmak, özara düşünişmek.*

Şariklik derejesiniň affiksini kabul eden işlikler, esasan, aşakdaky manylarda gelýärler:

1. Subýektleriň biri beýlekisine kömek edýär. Grammatik taýdan eýe bolan obýekt işi ýerine ýetirmekde kömekçi hökmünde gatnaşýar, şol işi, hereketi beýleki subýektiň peýdasy üçin edýär. Meselem: *Hasyl ýygnaşmak, toý sowuşmak, haly dokaşmak.*

2. Iki ýa-da birnäçe subýektiň özara biri-biri bilen ýaryşmagy, güýç synanyşmagy, jedelleşmegi, dawalaşmagy ýaly hereketlerini aňladýar. Meselem: *meseläni çözmäge synanyşmak, ýaryşda çekeleşmek, uzak dawalaşmak.*

3. Birnäçe subýektiň arasynda bolýan iki ýa-da köptaraplaýyn hereketi aňladýar. Meselem: *çagalar bilen duşuşmak, gahrymanlar bilen söhbetleşmek, halyçylar bilen maslahatlaşmak.*

Işligiň yükletme derejesi

Işligiň yükletme derejesi işi, hereketi eýe bolup gelen sözün, düşünjäniň gös-göni özüniň ýerine ýetirmeýändigini, eýsem, sonun buýurmagy, tabşyrmagy, mejbur etmegi, haýyş etmegi bilen ýa-da sonun ahmal galmagy, üns bermezligi sebäpli başga biriniň ýüze çykarýandygyny aňladýar. Meselem: *Hat ýazdyrmak, synag tabşyrmak, iş buýurmak, tagtany süpürtmek.*

Ýükletme derejesi morfologik ýol bilen, ýagny affiksleriň kömegi bilen ýasalýar. Ýükletme derejesini ýasaýjy goşulmalar san taýdan köp bolşy ýaly, geçirýän we geçirmeýän işlikleriň iki toparyna-da goşulýar. Şeýle-de bolsa dereje affiksleriniň ulanylyşy önümlilik taýdan meňzeş däl.

Ýükletme derejesini ýasaýjy affiksler: **-dyr/ -dir/ -dur/ -dür, -t, -yr, -ir, -ur, -ür, -kez**. Meselem: *Nahary ýydirmek, täsinligi görkezmek, eşigi geýdirtmek*.

Ýükletme derejesindäki işliklerde subýektiň we obýektiň işiň gidişine bolan gatnaşygyny takykklamak grammatik eýäniň nähili sözden bolýandygyna-da baglydyr. Hereketi özbaşdak ýerine ýetirmäge ukypsyz düşüňjani bildirýän söz eýe hyzmatynda gelende, grammatik obýektiň bir işi etmegine sebäp bolşy (buýurmak, tabşyrmak, mejbur etmek we ş. m.) göçme häsiýetde bolýar. Meselem: *Pažžyl-daýan suw Çaryýara/ Eşitdirdi aýak sesin. (Ç. Aşyrow). Açlyk adamyny gör, nähili ejizledýär. (B. Kerbabayew). Bu ukyňy getiriji görnüş oglanlary derrew ýadatdy. (B. Seytäkow)*.

Ýükletme derejesindäki işliklerden aňlanylýan işi gös-göni ýerine ýetiriji subýekt aşakdaky görnüşlerde berilýär:

1. Ýükletme derejesi geçirmeýän işliklerden ýasalanda, subýekt ýeniş düşümde gelýär. Meselem: *Çagalary oýatmak, oturanlary gorkuzmak, talyplary turuzmak*.

2. Ýükletme derejesiniň affiksleri geçirýän işliklere goşulanda ýa-da geçirmeýän işliklere iki gezek goşulanda, işi ýerine ýetiriji subýekt ýöneliş düşümde gelýär. Meselem: *Ussa ýasatdyrmak, zergäre bezetdirmek, ýükçä ýükletdirmek*.

3. Degişlilik aňladýan söz düzüminiň ikinji komponenti ýeniş düşümde obýekt bolup gelende, işi hakyky ýerine ýetiriji şahs söz düzüminiň birinji agzasy, ýagny eýelik düşümdäki söz bolýar. Bu hili dereje geçirýän işliklerden ýasalýar. Meselem: *Duşmanyň (duşmana) aýagyňy basdyrmazlyk*.

4. *Üsti bilen* sözsoňusyndan ön gelen eýelik düşümdäki söz işi ýerine ýetiriji subýekti bildirýär. Meselem: *Adamlaryň üsti bilen satdyrmak, tanyşlaryň üsti bilen soratdyrmak, mysalyň üsti bilen düşündirmek*.

Birnäçe dereje ýasaýjy goşulmalaryň tirkeşip goşulyşlary

Türkmen dilinde işlik derejeleriniň ulanylyş aýratynlyklarynyň biri-de, iki we üç sany işlik derejesiniň affiksleriniň bir işligiň yzyna tirkeşip goşulmagydyr. İşlik derejeleriniň bu hili tirkeşip gelmekleri bellibir kada – işlik derejeleriniň häsiýetine baglydyr. Munuň ýaly sözleriň haýsy derejä degişlidigini şol tirkeşip gelyän dereje affiksleriniň iň soňkusy kesgitleýär. Tirkeşýän affiksleriň ilki goşulanlary-da degişli derejäniň aýratynlygyny bütinleý ýitirmeýär. Şeýlelikde, bu hili işlikleriň many taýdan aňladýan gatnaşyklary haýsy derejäniň affiksiniň goşulýandygyna baglydyr. İşlik derejeleriniň birnäçesiniň tirkeşip gelyän şekilleri, esasan, aşakdaky ýaly görnüşlerde duş gelyär:

1. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen özlük derejesi

Ýükletme-özlük derejeleriň affiksleri: *Çaý gaýnadynmak, ýüp ötürinmek, gapdala agdarylmak.*

2. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen gaýdym derejesi

a) Özlük-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Ýolda saklanylmak, işde peýdalanylmak.*

b) Şariklik-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Deň paylaşylmak, dabara bellenilmek.*

ç) Ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Agaç oturdylmak, söz gaýtarylmak.*

d) Özlük-ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *(Tertip) go-wulandyrylmak, (ösümlikler) tozanlandyrylmak, (çaga) ýuwundyrylmak.*

e) Şariklik-ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *Täze en-jamlar bilen abzallaşdyrylmak, dökün döküşdirilmek, (jaýlary) elek-trikleşdirilmek.*

ä) Sözlük-şariklik-ýükletme-gaýdym derejeleriniň affiksleri: *oňat baglanyşdyrylmak, biri-biri bilen ylalaşdyrylmak.*

3. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen şariklik derejesi

a) Özlük-şariklik derejeleriniň affiksleri: *Bellenilen ýerde ýyg-nanyşmak, bile okan ýoldaşlaryň bilen toplanlyşmak.*

b) Gaýdym-şariklik derejeleriniň affiksleri: *Ýeliň badyna ýyky-lyşmak, başaşak düňderilişmek.*

ç) Şariklik-şariklik derejelerinin affiksleri: *Toparda ara alyp maslahatlaşyşmak, goşlary ýygnaşyşmak.*

d) Özlük-ýükletme-şariklik derejelerinin affiksleri: *Kyn meseläni düşündirişmek, doganyňa ogluny öylendirişmek.*

4. Birnäçe dereje affiksleri bilen gelen yükletme derejesi

a) Özlük-ýükletme derejelerinin affiksleri: *Sapagy düşündirmek, çarhy aýlandyrmak, topragy gurplandyrmak.*

b) Şariklik-ýükletme derejelerinin affiksleri: *Özara barlyşdyrmak, doganlary gujaklaşdyrmak.*

ç) Yükletme-ýükletme derejelerinin affiksleri: *Talyby okatdyrmak, resmi haty doldurtmak, özüni tanatdyrmak.*

d) Özlük-şariklik-ýükletme derejelerinin affiksleri: *Temany baglanyşdyrmak, bilmezlikden gernişdirmek.*

e) Yükletme-şariklik-ýükletme derejelerinin affiksleri: *Hemmelere görkezişdirmek, özüne öwrenişdirmek.*

Işlik derejelerinin ýazuw düzgünleri:

1. Soňy çekimsiz sese gutaran bir bogunly dodak çekimlili işliklere dereje ýasaýjy goşulmalar goşulanda, goşulmanyň çekimlisi dodaklandyrylýar: bol-boluň, gur-gurul, çoy-çoydur.

2. Şariklik, gaýdym we özlük derejelerdäki işliklere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, dereje ýasaýjy goşulmalaryň **y, i, u, ü** sesleri dar çekimlilerin düşmek we düşmezlik kadasy esasynda ýazylýar: görüş-görşen, ýuwun-ýuwnar, görün-görner.

3. Düşp işlikler bilen bütinleý utgaşyp giden dereje affiksini kabul eden işliklerin käbiriniň soňuna zaman goşulmasy goşulanda olaryň soňunda gelyän dymyk çekimsiz açyga öwürülýär: öwredýär, äkider, tükeder we ş.m.

IŞLIK ŞEKILLERI

Işlikler bellibir grammatik şekilde gelip, sözlemin habary bolýarlar. Şu hyzmatda gelen işlikler zaman aňladýşlaryna ýa-da aňlatmaýşlaryna görä, işligiň zaman şekilleri we işligiň zamany näbelli şekilleri diýen iki uly topara bölünýärler.

İŞLİĞİN ZAMAN ŞEKİLLERİ

İşligiň zaman şekilleri, olaryň aňladýan grammatik manylary, zaman goşulmalary hakynda gürrüň etmezden öňinçä, zaman sözünüň nämedigi düşündirilmelidir. Zaman sözi, umuman alanyňda, wagt, döwür, eýýäm manylaryny berýär. Dil nukdaýnazaryndan seredilende, gymyldy-hereketiň, işiň geplenip durlan pursada bolan gatnaşygyna **zaman** diýilýär.

İşlik zamanlary, asyl we ýasama ýa-da dereje goşulmasyny kabul eden işligiň soňuna zaman aňladýan hem-de şahs görkezýän ýörite goşulmalaryň goşulmagy bilen hasyl bolýarlar: *oka-dy-m*; *oka-ýar-yn*; *oka-ar-yn*; *oka-jak*; *işle-di-m*; *işle-ýä-rin*; *işlä-är-in*; *işle-jek*; *ylga-ş-dy-m*; *ylga-ş-ýar-yn*; *ylga-ş-ar-yn*; *ylga-ş-jak*; *gaz-yn-dy-m*; *gaz-yn-ýar-yn*; *gaz-yn-ar-yn*; *gaz-yn-jak* we ş.m.

İşliklerde grammatik zaman gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň sözlenilýän pursatdan öň bolandygy ýa-da sözlenilýän pursatda, ýa-da şondan soň boljakdygy esasynda kesgitlenilýär. İşlik zamanlarynda durmuşda bolan, ony hem sözleýjiniň gözi bilen gören ýa-da birinden eşidip aýdan zatlary: bolýan, umuman, bolýan, bolup biljek ýa-da tersine, bolup bilmejek gymyldy hereketlere, wakalara, ýagdaýlara sözleýjiniň garaýşy beýan edilýär.

Türkmen dilinde gymyldy-hereketiň sözlenilýän pursada bolan gatnaşygyna görä, işlikleriň öten, häzirki, geljek zamanlary bar. Bularyň her biri özlerine mahsus bolan dürli-dürli zaman şekilleriniň we degişli şahs-san goşulmalarynyň üsti bilen aňladylýar.

I. İşligiň öten zamany

Sözleýjiniň sözleýän pursadyndan öň bolup geçen ýa-da bolup geçmeli gymyldy-hereketi, işi, işiň ýagdaýyny aňladýan işliklere işligiň **öten zamany** diýilýär.

İşligiň öten zamany dürli-dürli şekil ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen aňladylýar. Bu goşulmalar diňe şekil tarapyndan däl-de, eýsem öz grammatik manylary boýunça-da, biri-birinden tapawutlanýarlar. Öten zaman işliginiň esasan, mälim öten zaman (**-dy**, **-di**, **-du**, **dü**), mälim dowamly öten zaman (**-ýardy**, **-ýärdi**), nämälim dowamly öten zaman (**-ardy**, **-erdi**), hyýal-meýil etme öten zaman

(**-jakdy, -jekdi**), öňki öten zaman (**-ypdy, -ipdi, -updy, -üpdı**), hekaýa etme öten zaman (**-an, -en**), subýektiw öten zaman (**-ypdyr, -ipdir, -updyr, -üpdır**), çaklama öten zaman (**-andyr, endir**) ýaly görnüşleri bardyr.

Mälim öten zaman

Işligiň mälim öten zamanynyň manysy sözlenilýän pursatdan ön bolup geçen bir gymyldy-hereketi, işi bildirýär, ony hem sözleýjiniň hut öz gözi bilen görendigini aňladýar.

Şu öten zaman gutarnykly öten zaman diýlip hem atlandyrylýar. Ol düýp işligiň yzyna **-dy/-di** goşulmasynyň hem-de degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda ýöňkeme goşulmasy ulanylmaýar, ýöne üçünji ýöňkemäniň manysy öten zaman işlik (**-dy/-di**) goşulmasynyň özünden aňlanylýar. Bu ýöňkemäniň köplüginde **-lar/-ler** goşulmasy kabul edilýär. Meselem:

Birlik sany

1. ýaz-dy-m, gel-di-m,
2. ýaz-dy-ň, gel-di-ň,
3. ýaz-dy, gel-di,

Köplük sany

- ýaz-dy-k, gel-di-k
ýaz-dy-ňyz, gel-di-ňiz
ýaz-dy-lar, gel-di-ler

Mälim öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma/-me** goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar: *oka-ma-dy-m, işle-me-di-m; oka-ma-dy-ň, işle-me-di-ň; oka-ma-dy, işle-me-di; oka-ma-dy-k, işle-me-di-k; oka-ma-dy-ňyz, işle-me-di-ňiz; oka-ma-dy-lar, işle-me-di-ler*. Meselem: – *Anna serdar, buşluk, **ogluň boldy!** Berildigi bolsun! – diýip, çasly sesi bilen **gygyrdy** (G. Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»).* Köplenç, üçünji ýöňkemäniň köplük san goşulmasy **-lar / -ler** düşürilip hem ulanylýar. Olar *okady, işledi* we ş.m.

-my / -mi sorag goşulmasy mälim öten zamanyň şahs görkezýän goşulmasyndan soň goşulýar: *okadyňmy, işlediňmi, okamadyňmy, işlemediňmi* we ş.m.

Türkmen dilinde mälim öten zamanyň ýönekeý şekili bilen birlikde onuň analitik görnüşi, ýagny iki sany işligiň yzly-yzyna

gelmegi bilen hem ýasalyar. Ol işlik sözlenilýän pursatdan öň yzygiderli ýa-da arasy kesilip gaýtalanýan gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: *çagyrdy durdy, işledi ýördi, eşitdiler, durdular, yzarlady ýördi, gaýtalady durdy*.

Bu işlikler öz manylary boýunça iki sany işligiň- birinji bölegi hal işligiň **-yp/-ip, -up/-üp** şekiline, ikinji bölegi hem mälim öten zamanda gelen işliklere meňzeşdir. Meselem: *atyldy gitdi, atylyp gitdi, aldy durdy, alyp durdy, geldi oturdy-gelip oturdy*.

Mälim öten zaman işligi sözlemde dürli-dürli manylarda gelýär. Stilistik maksatlar göz önünde tutulanda, mälim öten zaman şekili käte geljek, örän seýrek ýagdaýda, häzirki zaman manysynda gelýär. Meselem: Galdyryň goluňyzy, ýogsam-da ine *atdym* (*A. Durdyýew*). Hoş sag boluň onda, men-ä *gitdim*!

Käwagt sözleýji gözi bilen görmedik gymyldy-hereketini gürrüň edende hem mälim öten zamany ulanýar. Meselem: Ondan soň erenler Göroglynyň gözünden *gaýyp boldular* (*Görogly*).

Mälim öten zaman işliginiň **-my/-mi** sorag goşulmaly görnüşi, käte şert eýerjeň sözlemiň habary bolup hem gelýär. Meselem: Bardy-geldi gulagyna bir gürrüň *ildimi*, onam eşitmediklere ýetirmek üçin galan gününüň barynam şonuň bilen geçirmeli (*A. Durdyýew*).

Mälim öten zamanda gelen işlikler öz hakyky manysyndan daşlaşyp, başga manyda hem ulanylýarlar. Meselem: *Eşitdim-eşitmedim* diýme, *bardy-geldi* soranlarynda. Hatda atlaşýanlary-da duş gelýär: gelniň *geldi-geldisi*, ogluň *boldy-boldusy* (*Nakyllar we atalar sözi*). Käbir adam atlarynyň aslynda hem mälim öten zaman ýatyr: *Gündogdy, Ogulboldy, Allaberdi, Ýagdy, Döndi, Berdi, Durdy...*

Mälim dowamly öten zaman

İşligiň mälim dowamly öten zamany sözlenilýän pursatdan öň bolan bellibir wagt aralygynda uzak dowam eden ýa-da köp gaýtalan gymyldy-hereketi, işi, wakany aňladýar. Ol düýp işligiň soňuna **-ýardy/-ýärdi** çylşyrymly goşulmanyň (**-ýar/-ýär**, häzirki zaman işligi bilen **-dy/-di** kem işliginiň birleşmeginden hasyl bolan) we degişli şahs- san goşulmalarynyň goşulmagy bilen aňladylýar.

Birlik sany

1. okaýardy-m, gel-ýärdi-m
2. okaýardy-ň, gel-ýärdi-ň
3. okaýardy, gel-ýärdi

Köplük sany

- oka-ýardy-k, gel-ýärdi-k
- oka-ýardy-ňyz, gel-ýärdi-ňiz
- oka-ýardy-lar, gel-ýärdi-ler

Mälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň yzyna **-ma/-me** ýokluk goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gel-ýär. Meselem: *okamaýardym, gelmeýärdim, okamaýardyň, gelmeýärdiň, okamaýardy, gelmeýärdi, okamaýardy, gelmeýärdik, okamaýardyňyz, gelmeýärdiňiz, okamaýardylar, gelmeýärdiler*.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ikisiniň arasynda ulanylýar: *okaýarmydyň, gelyärmidiň, okamaýarmydyň, gelmeýärmidiň*.

Mälim dowamly öten zaman dürli-dürli manylary aňladýar:

1. Bir gymyldy-herketiň, wakanyň bolmagynyň öň ýanyndaky ýa-da bolýan wagtyndaky başga bir dowamly bolan gymyldy-herketi, wakany, ýagdaýy aňladýar. Mälim dowamly öten zamanyň bu hili manysy kontekstde ýüze çykýar. Meselem: Annaguly-da onuň yzynda *lep-lep edip barýardy (A.Durdyýew)*. Horaz üçünji gezek *gygyrýardy, daň golaýlap barýardy (B.Kerbabayew)*. Mälim dowamly öten zamanyň bu görnüşi käwagt sözlemiň içinde **öň, ozal, owal, hemişe, köneden, gün-günden, tiz-tizden, çalt-çaltdan, her wagt, käwagt, soňky wagtlarda, çagalykda, geleli bäri, gidende** ýaly sözler we söz düzümleri bilen ulanylanda, geplenip durlan pursatdan has öň bolup geçen gymyldy-herketiň dürli manylaryny aňladýar. Meselem: *her wagt gelyärdi, çagalykda gowy görýärdi, gün-günden beterleşýärdi* we ş.m. Duşman güýç babatda-da, adam sany babatda-da türkmenlerden has artyk **gelyärdi** (*G. Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»*).

2. İşligiň mälim dowamly öten zaman şekili seýregräk hem bolsa, bellibir sebäbe görä öten zamanda bolan ýa-da bolmadyk gymyldy-herkete, waka ökünmegi, gynanmagy ýa-da begenmegi aňladýar. Meselem: *Sen maňa duýdurmarydyk bolsaň, barylmasyz ýere bararmydym. Bolmak kömekçi işligi ýokluk we sorag goşulmalaryny kabul edende, ökünji, gynanjy aňladýar. Meselem: Düýn bize gelseň bolmajarmydy? we ş.m.*

Nämälim dowamly öten zaman

İşligiň nämälim dowamly öten zamany düýp işlikleriň yzyna **-ardy/-erdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasy-nyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

1. oka-ardy-m, gel-erdi-m
2. oka-ardy-ň, gel-erdi-ň
3. oka-ardy, gel-erdi

Köplük sany

- oka-ardy-k, gel-erdi-k
- oka-ardy-ňyz, gel-erdi-ňiz
- oka-ardy-lar, gel-erdi-ler

Nämälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işlige **-ma/-me** ýokluk goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Şonda **-ýardy/-ýürdi** zaman şekiliniň **r** sesi **z** sesine öwrülýär: okardym-okamazdym.

Nämälim dowamly öten zaman hem sözlemde gelşine garap, birnäçe manylary aňladýar:

1. Geplenilip durlan pursatdan has ön geçmişde uzak wagtlap dowam eden ýa-da gaýtalanýan gymyldy-hereketiň, wakanyň, ýagdaýyň sözleýjä mälindigi aňladylýar. Meselem: Bular mallary gaty gowy bakardylar, nirede otluk ýer bolsa, şol ýerik *sürüp äkiderdiler* (*A.Durdyýew*). Dursun şäherdekä obany görmegi *arzuw ederdi* (*H. Ysmaýylov*).

2. Öten zamanda bolup biljek, emma bellibir şertiň ýokdugy sebäpli bolmadyk gymyldy-hereket, waka, ýagdaý hakda ökünmek, gynanmak bilen çak etmek aňladylýar. Meselem: Hiç bolmanda, ol agasynyň ýanynda çopançylygy öwrenen bolsa-da gowy *bolardy*.

Has dowamly hereket, waka, ýagdaý düzümlü işligiň birinji böleginiň ortak işligiň **-ar/-er**, ikinji böleginiň hem nämälim dowamly öten zamanda gelen şekilleri bilen aňladylýar. Meselem: *Eger dogrusyny aýtsak, Rejep şu mahala çenli onuň ady mugallymyň gyzydyr öýder ýörerdi* (*H. Ysmaýylov*).

Bulardan başga-da, «*alar gider oturardy*», «*geplär gider oturardy*» şeklinde hem gelip, geplenilip durlan pursatdan ön bolup geçen dowamly, yzygider gymyldy-hereketi aňlatmak türkmen diline häsiýetlidir.

Hyýal-meýil öten zaman

Işligiň hyýal-meýil öten zamany bellibir subýektiň bir gymyldy-hereketi, wakany, ýagdaýy ýerine ýetirmäge hyýal, meýil, niýet edendigini, isleg bildirendigini, emma bellibir sebäbe görä, sözlenilýän pursada çenli amala aşmandygyny görkezýär. Ol düýp işligiň soňuna **-jakdy/-jekdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar:

Birlik sany

1. oka-jakdy-m, gel-jekdi-m
2. oka-jakdy-ň, gel-jekdi-ň
3. oka-jakdy, gel-jekdi

Köplük sany

- oka-jakdy-k, gel-jekdi-k
- oka-jakdy-ňyz, gel-jekdi-ňiz
- oka-jakdy-lar, gel-jekdi-ler

Hyýal-meýil öten zamanyň ýoklugy iki hili ýol bilen, ýagny **-jakdy/-jekdi** çylşyrymly goşulmanyň **-jak/jek** böleginden soň «däl» inkärlik aňladýan sözüň yzyndan degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okajak däldim, geljek däldim...* hem-de düýp işlikden soň **-ma/-me** ýokluk goşulmasynyň, ondan soňra **-jakdy/-jekdi** we degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär: *okamajakdym, gelmejekdim*.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ortasynda bellibir ýagdaýda ýöňkeme goşulmalaryndan soň getirilýär: *okajakmydym, geljekmidim okajakdymmy, geljekdimmi* we ş.m.

Hyýal-meýil öten zamanyň sözlemde gelşine görä, aňladýan manylary şulardyr:

Belli bir adamyň bir gymyldy-hereketi, wakany, ýagdaýy ýerine ýetirmäge hyýal-meýil edýändigini, ýöne onuň haýsydyr bir sebäbe görä, amala aşmandygyny aňladýar: Meselem: *okajakdym, işlejekdim, ýazjakdym, geljekdim...*

Kähalatda hyýal-meýil öten zaman şekilindäki işlikden gymyldy-hereketiň, wakanyň eger bir sebäp ýüze çykmasa, onuň hökman amala aşjakdygyna sözleýjiniň berk ynam bilen garaýandygyna hem-de şony açyk göz önüne getirip, çaklamany öňe sürýändigi aňlanylýar. Meselem: *Eger biz garşylyk görkezsek, biziň hemmämiziň takdyrymyz ölüm bilen gutarjakdy (A. Gowşudow).*

Öňki öten zaman

Işligiň öňki öten zamany geplenilip durlan pursatdan has ir wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany aňladyp, düýp işlikleriň soňuna **-ypdy/-ipdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli ýöňkeme goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar:

Birlik sany

1. oka-apdy-m, gel-ipdi-m
2. oka-apdy-ň, gel-ipdi-ň
3. oka-pdy, gel-ipdi

Köplük sany

- oka-apdy-k, gel-ipdi-k
oka-apdy-ňyz, gel-ipdi-ňiz
oka-apdy-lar, gel-ipdi-ler

Öňki öten zamanyň ýoklugy düýp işlige **-mandy/-mändi** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar, degişlilik goşulmasy şonuň yzyndan goşulýar: Meselem: *okamandym, gelmändim, okamandyň, gelmändiň, okamandy, gelmändi...*

Öňki öten zaman geplenilip durlan pursatdan has ir wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi görkezmek bilen çäklenmän, eýsem sözlemde gelşine görä, ýakyn wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi hem aňladýar. Meselem: Mämmet baý düýn harmana *gidipdi* (*A.Durdyýew*).

Öňki öten zaman şekilindäki işlik sözlemde **tas, tasdan** ýaly modal sözler bilen bilelikde gelseler, eger barlyk şekilde gelen hem bolsa, onda amala aşmadyk gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Men *tas alypdym*. Sen *tas gidipdiň*.

Sorag goşulmasy **-ypdy/-ipdi** çylşyrymly goşulmanyň arasyn-dan gelýär: okapmydyň? gelipmidiň? Kähalatda öten zamanyň yzyn-dan hem goşulýar. Okapdymmy, gelipdimmi, okapdyňmy, gelipdiňmi we ş.m.

Nämälim hekaýa etme öten zaman

Nämälim hekaýa etme öten zaman, esasan, has öňräk bolup geçen gymyldy-hereketi, wakany ýa-da şonuň netijesini gören ýaly edip habar bermegi aňladyp, köplenç, ertekilerde, rowaýatlarda,

wakanyň geçjek ýeriniň ýagdaýyny beýan etmekde we beýleki ýagdaýlarda ulanylýar. Ol **-an/-en** öten zaman ortak işliginiň barlyk şekilinde gelen sözleriň üsti bilen aňladylýar. Bu zaman şekili häzirki zaman türkmen edebi dilinde diňe üçünji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda barlyk galyplarynda gelen görnüşi ulanylýar. Sorag goşulmasyny kabul etmeýär. Meselem: ... ynha ýedi sany möjek palaw bişirip *oturan*. Geçi salam berip *baran*. Eşek bilen gulan ogurlygyň üstünde *tutulanlar* («*Türkmen halk ertekileri*»).

Hekaýa etme öten zamanyň yzyna **-mys/-miş** şekiliniň goşulyp ulanylyşy hem duş gelýär. Meselem: *Soranmys* bir wagt Aý Güne bakyp... (*G.Gurbansähedow*).

Subýektiw öten zaman

Işligiň subýektiw öten zamany düýp işlige **-ypdyr/-ipdir** çylşyrymly goşulmanyň we degişli ýöňkeme goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Sözlenilýän pursatdan ön bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysany ýerine ýetirmäge dogrudan-dogry sözleýjiniň özi gatnaşyp, emma ony duýman, aňman ýadyndan çykaryp, tötänden hem ýadyna düşürendigi bildirilýär. Sözleýjiniň özi gatnaşmadyk, görmedik bolsa-da, başga biriniň aýdanyna esaslanyp, pikir ýöredýändigini aňladýar.

Birlik sany

1. Oka-pdyr-yn, gel-ipdir-in
2. Oka-p(dyry)-syň, gel-ip(dir)-siň
3. Oka-pdyr, gel-ipdir

Köplük sany

- oka-pdyr-ys, gel-ipdir-is
oka-p(dyry)-syňyz, gel-ip(dir)-siňiz
oka-pdyr-lar, gel-ipdir-ler

Bu öten zamanyň ýoklugy düýp işlige **-mandyr/-mändir** çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okamandyrin, gel-mändirin, okaman(dyry)syň, gelmän(dir)siň, okamandyr, gelmändir, okamandyrýs, gelmändiris, okaman(dyry)syňyz, gelmän(dir)siňiz, okamandyrlyr gelmändirler*.

-dyr/ -dir goşulmasy ikinji ýöňkemäniň birliginde we köplügin-de düşürilýär: *ýazypsyň, ýazypsyňyz* görnüşinde gelse-de, mana täsir etmeýär.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ortasynda *oka-man-my-dyr-yn, gel-män-mi-dir-in* görnüşinde gelýär. Kähalatda *okamandyrynmy* görnüşde ýöňkeme goşulmasyndan soň hem getirilýär. Üçünji ýöňkemedede sorag goşulmasynyň öňündäki **-dyr/ -dir** düşürilip hem ulanylýar: *okapmy, gelipmi, okamanmy, gelmänmi* we ş.m.

Subýektiw öten zaman şu manylary aňladýar:

Sözlenilýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysany gürrüň berýär. Meselem: *okapdyrlar, ýazypdyrlar, işläpdirler* we ş.m.

Sözleýjiniň sözlenilýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi, hadysa onuň hut özi gatnaşyp, ýöne bir sebäp bilen ýadynyndan çykarandygy, tötänden ýadyna salandygy aňladylýar. Meselem: Eýsem onda men Hoşgeldiniň göwnüne gaty *degipdirin-ow* (*A.Gowşudow*).

Eger subýektiw öten zamanyň **-ypmyş/ -ipmiş** görnüşi ulanylsa, onda sözleýjiniň özi gatnaşmadyk, görmedik bolsa-da, başga biriniň aýdanyna, amala aşyrylan gymyldy-hereketiň, hadysanyň netijesine esaslanyp, pikir ýöredýändigini aňladylýar. Meselem: Görogly ony taryp edip, bu sözi *aydypmyş* («Görogly»)

Çaklama öten zaman

Çaklama öten zaman düýp işlikleriň yzyna **-andyr/-endir** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar:

Birlik sany

1. oka-ndyr-yn, gel-endir-in
2. oka-n(dyr)-syň, gel-en(dir)-siň
3. oka-ndyr, gel-endir

Köplük sany

- oka-ndyr-ys, gel-endir-is
oka-n(dyr)-syňyz, gel-en(dir)-siň
oka-ndyr-lar, gel-endir-ler

Ikinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda köplenç **-dyr/-dir** düşürilip: *okansyň, gelensiň, okansyňyz, gelensiňiz* görnüşde-de ulanylýar.

Çaklama öten zamanyň ýoklugy «däl» sözünüň üsti bilen aňladylýar: *okan dälidirin, gelen dälidirin, okan-däl(dir)siň, gelen-däl(dir)siň, okan dälidir, gelen dälidir, okan dälidiris, gelen dälidiris, okan däl(dir)siňiz, gelen däl(dir)siňiz, okan dälidirler, gelen dälidirler*.

Sorag goşulmasy, esasan şahs görkezýän goşulmanyň soňuna ýa-da öten zaman ortak işlik şekiliniň soňuna goşulýar: *okandyrynmy? gelendirinmi? ýa-da okanmydyryn, gelenmidirin* görnüşde.

Çaklama öten zamanyň aňladýan manylary şulardan ybaratdyr:

Sözlenilýän pursatdan ön, umuman bolup geçen gymyldy-hereket, işe, hadysa, ýagdaýa sözleýjiniň özi gatnaşman, ol barada özüniň pikirini, çaklamasyny ýöredýändigini görkezilýär. Meselem: Häzir meni dost-ýarlarym *ýatlandyr*. Olar bize *gelendirler*. Meniň ýazan hatym oňa *gowşandy*.

Öten zamanda bolup geçen gymyldy-hereket, waka, ýagdaýa sözleýjiniň berk ynanýandygyny soňa görä-de, ony diňleýjä duýdurmak, ynandyrmak, öwüt-nesihat bermek, nygtamak, subut etmek maksady bilen aýdýandygy aňladylýar. Meselem: Adam oglunyň gözi daşyna *bakyp durandy*.

Çaklama öten zaman şekilinde gelen sözler, kähalat sözlemde gelşine görä, umumy häzirki zamanyň manysyny-da aňladýar. Meselem: Şu wagt meni dost-ýarlarym *ýatlandyr*. Olar häzir biziň öýümüzde *oturandyrlar*.

Bulardan başga-da, öten zaman işliginiň **-anmys/ -enmiş, -ypmys/-ipmiş** şekilleri-de türkmen dilinde ulanylýar: *aýdanmys, gül-enmiş, alypmys, gidipmiş...*

II. İşligiň häzirki zamany

Sözlenilýän pursatda bolup geçýän we umuman bolýan gymyldy-hereketi, işi, wakany, ýagdaýy aňladýan işliklere işligiň **häzirki zamany** diýilýär.

İşligiň häzirki zamany dürli-dürli goşulmalaryň we käbir sözleriň üsti bilen aňladylýar. Bolup geçýän gymyldy-hereketiň we

ony aňlatmak üçin ulanylýan morfologik serişdeleriň grammatik manylaryna garap, onuň şu: umumy häzirkî zaman (-ýar/ -ýär) anyk häzirkî zaman (*du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r*) çaklama häzirkî zamany (-ýandyr/ -ýändir) we häzirkî-öten zaman (ähli ýöňkemelerde -amok, -emok, -añok, -eňok, -anok, -enok; -amyzak, -emizok, -aňyzok, -eňizok, -anoklar, -enoklar) görnüşlerini bellemek bolar.

Umumy häzirkî zaman

Sözlenilýan pursatda bolup geçýän we umuman, yzygider bolýan gymyldy-hereketi, wakany, işi aňladyp, bu zaman düýp işlikleriň soňuna **-ýar/ -ýär** goşulmasynyň we degişli şahs-san görkezýän goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

1. oka-ýar-yn, gelýär-in
2. oka-ýar-syň, gel-ýär-siň
3. oka-ýar, gel-ýär

Köplük sany

- oka-ýar-ys, gel-ýär-is
- oka-ýar-syňyz, gel-ýär-siňiz
- oka-ýar-lar, gelýär-ler

Üçünji ýöňkemäniň birliги we köplügi şahs-san goşulmasyz ulanylýar. Onuň manysyny *-ýär / -ýar* goşulmasynyň özi aňladýar.

Umumy häzirkî zamanyň ýoklugy düýp işligiň soňuna *-ma/ -me* goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar: *okamaýaryn, gelmeýärim, okamaýarsyň, gelmeýärsiň, okamaýar, gelmeýär, okamaýarys, gelmeýäris, okamaýarsyňyz, gelmeýärsiňiz, okamaýarlar, gelmeýärler...*

Umumy häzirkî zaman işligine sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndadan soň goşulýar: *okaýarynmy?, gelýärimmi?, okaýarsyňmy?, gelýärsiňmi?* Birinji ýöňkemede gelşi sözleýişde onçakly işjeň däl. Ikinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda sorag goşulmasy zaman goşulmasy bilen şahs görkezýän goşulmanyň ortasyndan hem getirilýär: *okaýarmysyňyz?, gelmeýärmisiňiz?* görnüşinde.

Umumy häzirkî zaman birnäçe manylary aňladýar:

1. Elmydama ýerine ýetirilýän, umuman bolup duran gymyldy-hereketi aňladýar: suw *akýar*, çaga *dogulýar*, guş *uçýar*, ýapraklar *dökülýär*, Gün *gyzdyrýar* we ş.m.

2. Subýekt tarapyndan hereketiň yzygiderli gaýtalanýandygy *mydama, hemişe, hernä, her wagt, käwagt, günde* we ş.m. sözleriň ulanylmagy bilen hem umumy häzirki zamanyň bir görnüşi aňladylýar. Meselem: Ýaşlaryň arasynda edep-terbiýe hakynda hemişe gürrüň *geçirilip durulýar*. Durmuşda *mydama* diýeniň *bolup durmaýar*.

3. Sözlendirilýän pursatdan has ön başlanyp, sözlendirilýän wagtda hem dowam edýän gymyldy-hereketi, wakany aňladýar. Meselem: Men haly *dokaýaryn*, birini kessem, birini *jüwürdüýärim* (*A.Gowşudow*).

4. Sözlendirilip durka bolup geçýän gymyldy-hereket aňladýar. Meselem: Gyzlar, serediň, Annaguly han *gelyär!* (*A.Durdyýew*).

5. Gymyldy-hereketiň, wakanyň geçýän ýerindäki görnüşi, ýagdaýy, tebigaty aňladýar. Meselem: Güplerde çay *gaýnaýar*. Gyz-gelinler nahar *bişirýärler* («*Türkmenistan*»).

6. Umumy häzirki zaman sözlemde gelşine garap, ön bolup geçen gymyldy-hereketi hem aňladýar. Bu şekil, köplenç, erkekilerde, rowaýatlarda duş gelýär. Meselem: Ondan soň garga oba gelip, bir kir ýuwup oturan aýalyň ýaglygyny alyp *gaçýar*. Munuň yzyndan hem birnäçe adam *kowýar* («*Türkmen halk ertekileri*»).

Mundan başga-da, umumy häzirki zaman şekili *ertir, agşam, soňrak, ertir öýlän, iki sagatdan* ýaly sözler we söz düzümleri bilen bilelikde käwagt geljek zamanyň manysyny hem berýär. Meselem: Ertir biz şähre *gidýäris*. Iki sagatdan synag *başlanýar*.

Kähalatda häzirki zaman şekiliniň yzyna **-mys/ -miş** goşulmasynyň ýa-da **eken** kem işliginiň getirilmegi bilen dürli modal many aňladylýar. Meselem: – Pah, pah, bu ne ýagşy namalar *aydýar eken* («*Görogly*»).

«*Bolmak*» işligi barlyk galypda we ýöňkeme goşulmasyz umumy häzirki zaman şekilinde gelende jogap sözi bolup bilýär. Meselem: Jan oglum, sen hem adam bolaý – diýip ýalbardy. – *Bolýar*, eje sen nähili bol diýseň, men bolaryn – diýdi (*A. Durdyýew*).

Käbir işlikler barlyk galypda we sorag goşulmasyny kabul edip gelende, giriş sözi bolup ulanylýar. Meselem: *Görýäňizmi*, ýagşy sözüň adama nähili täsir edýändigini...

Anyk häzirki zaman

Anyk häzirki zaman çekimlisi uzyn aýdylýan *du:r*, *oty:r*, *ýaty:r*, *ýö:r* işlikleriniň soňuna degişli şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

1. *du:run*, *oty:ryn*, *ýaty:ryn*
2. *du:r-suň*, *oty:r-syň*, *ýaty:r-syň*
3. *du:r*, *oty:r*, *ýaty:r*

Köplük sany

- du:r-us*, *oty:r-ys*, *ýaty:r-ys*
- du:r-suňyz*, *oty:r-syňyz*
- du:r-lar*, *oty:r-lar*, *ýaty:r-lar*

Beýleki işlik zamanlaryndan tapawutlanyp, anyk häzirki zamanyň ýoklugynyň türkmen dilinde bolmaýandygyny dilçi alymlaryň köpüsi belleýär. Onuň sebäbi: beýleki zamanlarda *-ma/-me* ýokluk goşulmasy zaman şekiliniň önünden gelip, *al-ma-dy*, *al-ma-ýar* we ş.m. görnüşde düýp işlige goşulýar, emma uzyn çekimlili *du:r*, *oty:r*, *ýaty:r*, *ýö:r* işlikleriniň düzüminde zaman şekiliniň hem bardygyna görä, türkmen diliniň häzirki ýagdaýynda zaman şekilini düýp işlikden aýyrmak mümkin däl. Şonuň üçin hem, anyk häzirki zaman ýokluk galypda ulanylmaýar.

Sorag goşulmasy anyk häzirki zamanyň ýöňkeme goşulmalaryndan soň goşulýar: *du:runmy?*, *du:rsuňyzmy?*, *ýa:ty:rsyňyzmy?*, *oty:r-syňmy?*, *oty:rlarmy?*

Ikinji ýöňkemede sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasýndan öňde hem gelip bilýär, hatda birlik sanynda *-sy/-si* bölegi taşlanylyp ulanylýar: *du:rmysyň- du:rmyň*, *oty:rmysyň – oty:rmyň* ýaly.

Ýö:r işligini kömekçi işlik hasap edýän, ýagny men *ýö:rün*, sen *ýörsüň* görnüşde üýtgedip bolmaýar diýlen pikirler hem bar.

Du:r, *oty:r*, *ýaty:r* işlikleri sözlenilip durlan pursatdan öň başlanan gymyldy-hereketi, hatda umuman bolýan gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Munuň aňyrsynda uly döwletlilik *ýatyr*, ägirt uly hasaplar *ýaty:r*. Ol meniň göz önümde heniz hem *du:r*. Myrat aga bir oturan ýerinde gymyldaman doňup *oty:r*.

Sözlenilýän pursatda bolup duran gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýar. Meselem: ... Başlygyň ýanynda çugdupjyk *oty:r* («Türkmenistan»).

Hal işlik şekilinde gelen işliklerden soň gelip, ikisi bilelikde sözlenilýän pursat bilen baglanyşykly bolan uzak, dowamly häzirki

zamany aňladýar. Meselem: Meýdançanyň aňry çetinde bir aýal gözýaş döküp *dur*. Seniň bári bakanyňy görensoň, biraz rahatlandy, ýogsam, ýöne gözýaş döküp, *ýalbaryp oty:r* («Edebiýat we sungat»).

Anyk häzirki zamanyň yzyna *-dy/-di* goşulmasy goşulanda, nämälim dowamly öten zamanyň manysyna ýakyn manyny aňladýar. Meselem: Men belleşilen ýerimize baranymda, Geldi eýýäm *garaşyp durdy* («Edebiýat we sungat»).

Du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r işlikleriniň yzyna ähli ýöňkemelerde gelip bilýän *-myş/-miş* goşulmasynyň goşulmagy ýa-da yzyndan «*eken*» sözünüň getirilmegi bilen anyk häzirki zamanyň modal şekilleri ýasalýar: *du:rmyşym, du:rmyşyň, du:rmyş(yn), du:rmyşyk, du:rmyşyňyz, du:rmyşlar; oty:r ekenim, oty:r ekeniň, oty:r ekenimiz, oty:r ekeniňiz*.

Çaklama häzirki zaman

Häzirki zamanyň bu görnüşi düýp işlikleriň soňuna *-ýandyr/-ýändir* goşulmasynyň we degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Çaklama häzirki zamanyň manysy sözleýjiniň sözleýän pursatynda bolup duran gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy görmän, eýsem özüniň akyl ýetirmesi, gelen netijesi esasynda ýöredilýän pikire *ynam etmezlik, şübhelenmek, çaklamak* we ş.m. aňladýar.

Birlik sany

1. oka-ýandyr-yn, gel-ýändir-in
2. oka-ýan(dyr)-syň, gel-ýän(dir)siň
3. oka-ýandyr, gel-ýändir

Köplük sany

- oka-ýandyr-ys, gel-ýändir-is
oka-ýan(dyr)-syňyz
gel-ýän(dir)siňiz
oka-ýandyr-lar, gel-ýändir-ler

Çaklama häzirki zamanyň ýoklugy «*däl*» sözünüň getirilmegi bilen aňladylýar: *-ýandyr/ -ýändir* goşulmasynyň *-dyr/-dir* böleginiň önünden däl sözi getirilip: *okaýan däldirin, gelyän däldirin, okaýan däldiris, gelyän däldiris, okaýan däl(dir)siň, gelyän däl(dir)siň, okaýan däl(dir)siňiz, gelyän däl(dir)siňiz, okaýan däldir, gelyän däl-dir, okaýan däldirler, gelyän däldirler* we ş.m. görnüşde ulanylýar.

Sorag goşulmasy, ýöňkeme goşulmasynyň soňunda hem, ortak işlik şekiliniň (-ýaň/ -ýäň) yzyndan hem goşulyp bilýär: *okaýandyrynmy? gelyändirinmi? okaýanmydyryn? gelyänmidirin?* we ş.m.

Çaklama häzirki zaman sözlemde gelşine görä, dürli manylary aňladýar:

Sözleýji çaklamany aýdyp durka, gymyldy-hereketi, işi, wakany, ýagdaýy görmeyär, emma özüniň akyl ýetirmegi esasynda gymyldy-hereketiň, işiň häzirki wagtda amala aşyrylýandygyny pikir edýär we ol pikir ynam etmezligi, şübhelenmegi aňladýar. Meselem: Ol şu wagt men hakynda näme pikir *edýändir*. Belki, ol öýüne ýetmäge *howlугýandyр* («Edebiýat we sungat»).

Kähalatda, ilki şert, soňra hem çaklama häzirki zamanyň gaýtalanyp gelmegi çak etmegi has hem güýçlendirýär. Meselem: Sen bu sözleri peýda diýip *aytsaň aýdýansyň*. Bu zatlar durmuşda *bolsa-da bolýandyр* («Zenan kalby»).

Çaklama häzirki zamanyň bu görnüşi diňe bir sözlenilýän pursatda bolup geçýän gymyldy-hereketi däl-de, eýsem öň bolup, häzir hem dowam edýän gymyldyny, nygtamagy, berk ynanmagy, ündewi aňladýar. Meselem: Durmuş ähli bereniňi özünde alyp galman, saňa *gaýtaryр берýändir*. Durmuşa şatlyk berseň – şatlyk, bagt berseň – bagty *gaýtaryр берýändir* («Zenan kalby»).

Häzirki zamanda bolýan gymyldy-herekete, waka, ýagdaýa sözleýjiniň berk ynanýandygy, şoňa görä-de, diňleýjä duýdurmak isleýändigini bildirilýär. Meselem: Bu ýerlere guş gelse, ganatyndan, gulan gelse toýnagyndan *ayrylyandyр* («Türkmen halk ertekileri»). Aýtdy-aýtmady diýme, ol ertir *gelyändir* («Edebiýat we sungat»).

Häzirki – öten zaman

Birnäçe işlerde işligiň häzirki-öten zaman şekili (*alamok, gelemok*) degişlilik goşulmasy ulanylan öten zaman ortak işliginiň -an/-en şekiliniň barlyk galybynyň *ýo:k* sözi bilen birleşip gysgalmagyndan emele gelyändigini dogrusynda bellenilýär: *alanyм ýok, gelenim ýok>alam ýok, gelem ýok> alamo:k, gelemok> alamo:k, gelemo:k* kimin.

Häzirki-öten zamanyň ýöňkemedä ulanylyşy aşakdaky ýalydyr:

Birlik sany

1. al-amok, gel-emok
2. al-aňok, gel-eňok
3. al-anok, gel-enok

Köplük sany

- al-amyzok, gel-emizok
- al-aňyzok, gel-eňizok
- al-anoklar, gel-enoklar

Käbir türkmen şiwelerinde munuň has doly görnüşi – *alanym ýok, alam ýok, gelenim ýok* (meselem, ärsary şiwesinde) görnüşinde, *gelen ýok* görnüşinde duş gelýär.

Häzirki-öten zaman şekiliniň düzüminde çekimli sesleriň sazlaşygyna boýun egmeýän «*ýok*» sözünüň bardygy sebäpli bu şekiliň barlyk galyby ýokdur.

Sorag goşulmasy häzirki-öten zaman şekiliniň yzyna goşulýar: *alanokmy? gelenokmy?*

Meselem: Watana ikilik etmekden **gorkaňokmy?** (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy»*). Işligiň häzirki-öten zamany häzirki we öten zamany, hat-da geljek zamany hem aňladýar, onuň häzirki zaman aňladyşy has işjeň ulanylýar.

Onuň öten zaman aňladyşy many taýdan çäkli bolup, öten zamana degişli manysy uzak geçmişe degişli hereket, waka däl-de, sözlenilýän pursadyň edil önüsyndasynda amala aşyrylýan işi, ýagdaýy görkezýär. Şeýlelikde, onuň görkezýän öten zamany wagt taýyndan häzirki zamandan onçakly uzaklaşmaýar. Bu bolsa onuň öten zaman manysynyň barha gowşaýandygyny, häzirki zaman aňladyşynyň bolsa gitdigiçe güýçlenýändigini görkezýär.

Häzirki zaman türkmen diliniň sözleýşinde duş gelýän mysallar işligiň häzirki-öten zaman şekiliniň manysynyň häzirki we öten zamana degişlidigini tassyklaýar. Mysal üçin: «*Sen, şu kitaby okadyňmy?*» diýen soraga-da «*Sen, şu kitaby okaýarmyň?*» diýen soraga-da «*Ýok, okamok*» diýlip jogap berilýär. Diýmek, sözlemde bu şekil iki manyny-da aňladyp bilýär. Şeýle-de bolsa, bu şekil häzirki zaman manysynda köp duş gelýär. Meselem: Mukaddes ojagyň ody **öçenok** ... (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»*). Birnäçe adam dynç almagy-da *oňaranok*. Men bir zada *düşünemok* («*Zenan kalby*»).

Kähalatda häzirki-öten zaman şekili yzyna *-dy/-di* goşulmasy goşulanda, sözlenilýän wagtdan oň amala aşmadyk gymyldy-hereketi

bildirýär, manysy boýunça mälim dowamly öten zamana meňzeş bolýar. Meselem: Ol edilýän gürrüňleriň köpüsini *eşidenokdy* («*Zenan kalby*»).

Häzirki-öten zamanyň modal şekilleri onuň yzyna *-mys/-miş* goşulmasynyň goşulmagy ýa-da «*eken*» sözüniň getirilmegi bilen ýasalýar: *okamokmysym, gelemokmysym, okamokmysyň, geleňokmysyň, okanokmys, gelenokmys, okamok ekenim, gelemok ekenim, okaňok ekeniň, gelenok ekeniň, okanok eken, gelenok eken*. Bu işlikler many taýyndan gümansyratmagy, ýaňsa almagy, göwnü-ýetmezçiligi aňladýarlar.

III. Işligiň geljek zamany

Sözlenilýän pursatdan soň bolup biljek ýa-da boljak gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy, wakany aňladýan işliklere işligiň **geljek zamany** diýilýär. Bu işlik zamany manylaryna görä, iki topara bölünýär: nämälim geljek zaman (*-ar/-er*) we mälim geljek zaman (*-jak/-jek*) işlikleri.

Nämälim geljek zaman

Sözlenilýän pursatdan soň bolup biljek gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy aňladýar. Düýp işlikleriň soňuna *-ar/-er* goşulmasynyň we degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

1. ok-ar-yn, gel-er-in
2. ok-ar-syň, gel-er-siň
3. oka:r, geler

Köplük sany

- ok-ar-ys, gel-er-is
- ok-ar-syňyz, gel-er-siňiz
- ok-ar-lar, gel-er-ler

Nämälim geljek zaman işliginiň ýoklugy düýp işlik hem zaman şekiliniň arasyndan *-ma/-me* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar. Üçünji ýöňkemedede *r* sesi *z* sesine öwrülip, ol *-maz/-mez* görnüşde bolýar.

Birlik sany

1. okamaryn, gelmerin
2. okamarsyň, gelmersiň
3. okamaz, gelmez

Köplük sany

- okamarys, gelmeris
- okamarsyňyz, gelmersiňiz
- okamazlar, gelmezler

Nämälim geljek zaman işliginiň ýoklugy birinji ýöňkemedede *okamaryn, gelmerin, gysgalyp, okaman, gelmen* görnüşde hem ulanylýar. Meselem: Men senden *geçip bilmen*. Elimi goşuryp, *arkaýyn oturman* («Edebiýat we sungat»).

-my/-mi sorag goşulmasy nämälim geljek zamanyň şahs görkezýän goşulmasyndan soň getirilýär. Meselem: – *okarynmy?, gelerinmi?, okarsyňmy? gellersiňmi?, okarmy, gelermi?, okarysmy? gelerismi? okarsyňyzmy? gellersiňizmi? okarlarmy? gelerlermi? okamarynmy? gelmerinmi? okamarsyňmy? gellersiňmi? okamazmy? gelmezmi? okamarysmy? gelmerismi? okamarsyňyzmy? gelmersiňizmi? okamazlarmy? gelmezlermi?*

-my/-mi sorag goşulmasy nämälim geljek zaman şekiliniň dogrudan-dogry hut özüne goşulyp hem ulanylýar: *okarmysyň? gelermisiň? okarmysyňyz? gelermisiňiz?...*

Nämälim geljek zamanyň barlygy yzy çekimli sese gutarýan düýp işliklere goşulanda, iki çekimli birleşip uzyn çekimli emele gelyär: *oka-ar – oka:r, bar-la-ar – barla:r, işle-er – işlä:r*. Gepleşikde, köplenç, bu zaman şekiliniň *gutarar – guta:r, göterer – götä:r* görnüşi ulanylýar. Beýle gysgaldylsa-da, mana täsir etmeýär.

Nämälim geljek zamanyň aňladylýan manylary aşakdakylardan ybarat:

1. Köplenç, çak etmegi, ähtimallyk ýaly many ýokundylaryny aňladýar. Meselem: Megerem, indi işler ýola *düşer* (*H.Ysmaýylow*).

2. Gymyldy-hereketiň, wakanyň, ýagdaýyň ýüze çykjagyna ynamly garamak, oňa şübhelenmezlik ýaly many ýokundylaryny aňladýar. Meselem: Ýürekde näme bolsa, dil şony *diýer* (*Nakyl*). Men ýüregime düwen maksadyma *yeterin* («*Zenan kalby*»).

3. Ikinji we üçünji ýöňkemelerde *buýruk, höküm, görkezme, tekliip, maslahat, haýyş* manylaryny hem aňladýar. Meselem: Bir hepde içinde iki yüz telpek *toplarsyň*. Işe başlanyňy maňa *mälim edersiň* (*B.Kerbabayew*). Bize-de *gelerler, oturarlar, gürrüň ederler* («*Zenan kalby*»).

4. Hemişe bolup durýan gymyldy-hereketi ýa-da adama, bir zada häsiýetli bolan gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy hem aňladýar. Meselem: Sözi paýhas *bezä:r*. Adamyň akyllysy dil *öwrener*. Köp

dil bilen *köp biler*. Gawunyň gowusyn şagal *iýer*. Suw küýzesi suwda *synar (nakyl)*.

5. Kāwagt öten zaman manysyny hem berip bilýär. Meselem: Ol *gider-de*, biz *galarysmy?* Ýörün, bizem *işlemäge gideliň* («*Garagum*»).

Aýdar gider oturar, ýörär gider oturar, barar gider oturar – ýaly sintaktik gurluşda gelen nämälim geljek zaman işligi geljekde boljak gymyldy-hereketiň, wakanyň, ýagdaýyň has hem dowamlydygyny aňladýar.

Nämälim geljek zamanyň yzyna *-mys/-miş* goşulmasy we «*eken*» sözi goşulsa, onda onuň dürli öwüşgin berýänligini bildirýär. Meselem: Döw halky ynanjaň *bolýarmyş* («*Türkmen halk ertekileri*»). Gadyň zamanda belent dagyň gaýasynda bir garga *ýaşar eken* (*Şol ýerde*).

Mälim geljek zaman

Mälim geljek zaman şekili sözleýjiniň pikirine, ynanjyna görä, esasan, hökmany suratda, gümansyz, şübhesiz geljekde ýerine ýetiriljek gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy aňladýar.

Mälim geljek zaman düýp işlige *-jak/-jek* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar we şahs-san goşulmasyny kabul etmeýär. Haýsy şahsa degişlidigi atlaryň, at ýerine ulanylýan sözleriň ýa-da at çalyşmalarynyň üsti bilen aňladylýar.

Birlik sany

1. Men oka-jak, gel-jek
2. Sen oka-jak, gel-jek
3. Ol oka-jak, gel-jek

Köplük sany

- biz okajak, gel-jek
siz oka-jak, gel-jek
olar oka-jaklar, gel-jekler

Mälim geljek zaman işliginiň ýoklugy bu şekildäki işligiň soňundan «*däl*» sözüniň getirilmegi bilen aňladylýar: men *okajak däl, işlejek däl*; sen *okajak däl, işlejek däl*; ol *okajak däl, işlejek däl*; biz *okajak däl, işlejek däl*; siz *okajak däl, işlejek däl*, olar *okajak däl(ler), işlejek däl(ler)*. Kāhalatda mälim geljek zaman işliginiň ýoklugy *-ma/-me* goşulmasynyň üsti bilen hem aňladylýar. Meselem: Belki, ogluň bu pikire *göwnemejek* (*A. Durdyýew*).

Sorag goşulmasy zaman şekiliniň yzyna goşulýar. Sen *okajakmy?* işlejekmi?, Siz *okajakmy?*, *işlejekmi?*

«*Bilmek*» işligi mälim geljek zamanyň ýoklugynda we birinji ýöňkemedede ulanylanda, sözleýişde mälim geljek zamany aňlatmakdan başga-da, häzirki zaman manysyny hem berýär. Meselem: Nämedendigini *biljek däl*, birhili ýüregim gysýar («*Zenan kalby*»).

Mälim geljek zamanyň soňuna *-dyr/-dir*, *-mys/-miş* goşulmalary we «*eken*» sözi goşulyp modal manyly işlik zamany ýasalýar. Meselem: – Wiý, guda bolman näme, ol gyzyny Annaguludan gowa *berjekmişinmi?* Sähel öňräk gelen bolsam, ony *göräýjek ekenim-dä* (*A. Durdyýew*).

İŞLIGIŇ ZAMANY NÄBELLI ŞEKILLERI

Türkmen dilinde işligiň zamany näbelli şekillerine şert, şert-arzuw, arzuw, buýruk, hökmanlyk we hyýal şekilleri degişlidir. Bu şekiller işligiň esasy grammatik aýratynlyklarynyň biri bolup, sözleýjiniň ýerine ýetirilýän gymyldy-hereketi hem-de gymyldy-hereketiň netijesinde emele gelen ýagdaýa many we grammatik gatnaşygyny görkezýän kategoriýadyr. Bu işlik şekilleriniň her haýsynyň özlerine mahsus bolan şekil ýasaýjy goşulmalary bar we her haýsy dürli grammatik manylary aňladýar. Sözlemde, esasan, habaryň, eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlemiň habarynyň we käbir beýleki agzalaryň hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

İşligiň şert şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde iň bir işjeň ulanylýan we köp hili grammatik manylary aňladýan, köp dürli sintaktik hyzmaty bolan işlik şekilleriniň biri-de işligiň şert şekilidir. Bu şekiliň grammatik aýratynlyklary alymlar tarapyndan ýörite işlenildi.

İşligiň şert şekili esasan, bir işiň, gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň ýa-da çykmazlygynyň şertini bildirýär. Ol düýp işlikleriň soňuna *-sa/-se* goşulmasyny, birinji we ikinji ýöňkemelerde şahs görkezýän bellibir ýöňkeme goşulmasyny kabul etmek bilen hasyl bolýar. Üçünji ýöňkemeňiň birlik sany hiç hili ýöňkeme goşulmasyny

kabul etmeyär. Köplük sanynda *-lar/-ler* goşulmasy ulanylýar. Türkmen dilinde onuň *-lar/-ler*, *-siz* ulanylyşy hem duş gelýär. Meselem:

Birlik sany

1. oka-sa-m, bil-se-m
2. oka-sa-ň, bil-se-ň
3. oka-sa, bil-se

Köplük sany

- oka-sa-k, bil-se-k
oka-sa-ňyz, bil-se-ňiz
oka-sa-lar, bil-se-ler

Işligiň şert şekiliniň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma/-me** goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar: *okamasam, bilmesem; okamasaň, bilmeseň; okamasa, bilmese; okamasak, bilmesek, okamasaňyz, bilmeseňiz; okamasalar, bilmeseler..*

Işligiň şert şekiliniň esasy manysy bellibir şerti görkezmekden ybarat bolup, aňladýan dürli manylary, many öwürşginleri diňe sözlemde gelşine görä anyk bolýar. Şert şekili özbaşdak ulanylanda bellibir zamany aňlatmaýar. Sözlemde haýsy zamandaky işlige baglanýandygyna ýa-da işlik şekilinde gelşine görä, dürli zamanlara degişli gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladyp bilýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde şert şekilini kabul etmedik ortak, hal işlik, hökmanlyk, hyýal şekillerinde gelen sözleriň, *-yp/-ip, -up, -üp* şekilindäki hal işlikleriň, birnäçe isimleriň soňundan «*bolmak*» işligi şert şekilinde getirilende, dürli grammatik manylary aňladýar. Meselem: Yhlas bilen, zähmet bilen, ylym-bilim bilen *almaly bolsa*, men siziň aljagyňyza ynanýaryn («*Edebiyat we sungat*»). Goýunlary sag-aman oba *eltip bolsa*, biziň uly iş bitirdigimiz bolardy (*B. Seýtäkow*).

«*Bolmak*» kömekçi işligi *-sa/-se* görnüşinde iki gezek gaýtalanyp ulanylanda, birinji bölegiň ön ýanyndan gelýän söz ortak işlik, işligiň hökmanlyk, hyýal şekillerindäki hal işligiň *-yp/-ip, -up/-üp* şekilindäki sözler bolup hem şert manysy aňladylýar. Meselem: gitmejek *bolýan bolsa*, gitmedik *bolan bolsa*, gitmeli *boljak bolsa*, gitmekçi *bolýan bolsa*, gidip *bolýan bolsa* ... Bu işlikler ýerine ýetirilýän gymyldy-hereketiň zamanyny dürli tarapdan takyklaşdyryp, *göwnüýetmezçilik etmek, kemsitmek, gümansyratmak, ökünmek, ahmyr etmek, geňirgenmek* ýaly many öwürşginlerini berýär.

Işligiň şert şekili eýerjeň sözlemiň habary bolup gelende, diňe şert aňladyp hem durmaýar, käte sözleme görä *wagt, sebäp*, ýaly manylary-da berýär. Meselem: «Aý *dogsä*, älem görer», «Yhlas bilen *aglasaň*, sokur gözden ýaş çykar», «Suw bir ýerde *kän ýatsa*, žeňlä» («*Türkmen nakyllary*»).

Käbir şert eýerjeňli goşma sözlemlerde gelen şert şekili gymyldy-herketiň ýa-da ýagdaýyň döremeginiň şertini aňlatmaýar. Meselem: *Seretseň*, hakyt kakaňyz. *Gitseňiz*, maşyn geldi («*Garagum*»). Şeýle görnüşde gelen sözlemi alym B. Hojaýew gepleşik diliniň stilistik aýratynlyklary bilen baglydygyny, onuň aslynda bir ýönekeý we bir şert eýerjeňli goşma sözlem bilen aňladylmaly pikirleriň gysgaça beýan edilişidigini belleýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde işligiň şert şekili sözlemiň habary bolup gelmek bilen birlikde, dürli-dürli manylary aňlatmaga hyzmat edýär. Şeýlelikde, işligiň şert şekili, esasan, eýerjeňli goşma sözlemlere, belli derejede giriş hem-de ýönekeý sözlemleriň gurluşyna gatnaşyp bilýär.

Şert eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlemiň habary şert şekilinde bolanda, baş sözlemiň habary dürli-dürli işlik zamanlarynda gelip bilýär. Meselem: Ertir *turup görseň*, öz düşegimde ýatandyryn. Eje, men sözümi *yzyma alsam*, bu oglanlar näme diýerler («*Garagum*»).

Işligiň şert şekili käte gaýdym eýerjeňli goşma sözlemiň eýerjeň sözlemineň habary bolup gelýär. Şonda many taýyndan eýerjeň we baş sözlemlerdäki pikirler bir-birine garşy goýulýar. Meselem: Söýgi muhabbete *öwrülme*, duýgy bolup galýar. Her näçe *kösensem-de*, soňundan obanyň bir çetinden girdim («*Zenan kalby*»).

Işligiň şert şekilinde gelen söz *wagt, orun, eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç, mukdar, meňzetme, degşirme, eýerjeňli goşma sözlemleriň* eýerjeň sözlemineň habarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär, dürli-dürli manylary aňladýar. Meselem: Eger bu goja zemiňiň üstünde gudrat *bar bolsa*, ol gudrat-ejedir («*Zenan kalby*»). Ýürekde *näme bolsa*, dil şony diýer. Dil *bolmasa*, il bolmaz (*nakyl*).

Türkmen dilinde şert şekilinde gelen işlikler eýerjeňli goşma sözlemleriň eýerjeň sözlemleriniň habaryny şekillendirmekden baş-

ga-da, ýönekeý sözlemiň habary ýa-da habarynyň bir bölegi bolup gelýärler. Şonda olar şert manysyndan birneme daşlaşyp, *arzuw, isleg, ökünç, çak etmek* ýaly manylary aňladýarlar. Meselem: Wah, şu ene topragyň *gurbany bolsaň!* Käşki adam bu dünýäge *gelmese,*/ Gelenden soň ömür *sürse, ölmese* (*Magtymguly*). Howa bulutlaşdy, şu gün ýagyş *ýagaýmasa* («*Güneş*»).

Şert şekiliniň yzyna **-myka/-mikä** sorag goşulmasy ýa-da **-ka/-kü** goşulmasy goşulsa, onda maslahat soramak, öz özüne ýa-da başga birine geňeşip sorag bermegi gymyldy-herketi, işi ýerine ýetirmäge iki göwünliligi aňladýar. Meselem: Men nähili görelde *bolsamkam?* (*H.Ysmaýylow*). – Ýa, özüm *alaysammykam?* Indi kimi han *götersekkäk?* («*Görogly*»).

Şert şekilindäki işligiň yz ýanyndan «*bolmak*» işligini ulanmak bilen ýönekeý sözlemiň habary ýasalýar. Meselem: – Nury jan, ozalyndan şeýle diýip *aydaýsaň bolmadymy?* (*N.Saryhanow*).

Bu hili şert işligi käbir sözlemlerde gelende, gaharlanmagy aňladýar. Meselem: Göreýin, Durdy şu gün *gitmä bilse gitmesin!* (*N. Saryhanow*).

Başga bir ýagdaýda, şert işliginiň yz ýanyndan **-da/-de** ownuk bölegini we *biridir* sözünü ýa-da «*bilmek*» işligini öten we häzirki zamanda hem-de **-my/-mi** sorag goşulmasyny goşmak, «*nätmek*» sözünü umumy häzirki zamanda ulanmak bilen hem ýönekeý sözlemiň habary ýasalýar. Olar *arzuw, ätiýaç etmek, çekinmek, gorkmak, ýaňsa almak, degişmek, haýyş etmek* ýaly manylary aňladýarlar. Meselem: Onuň maňa ýamanlyk *etmese-de* biridir. Eliňden zat gelenok diýip *kowsalar bildiňmi?* Aý, Görogly, şularyň günäsini *geçseň nädyä?* («*Görogly*»). Ýöne iýdirmäge-geýdirmäge zady *bol-masa näme etsin?* («*Edebiýat we sungat*»).

Bulardan başga-da, häzirki zaman türkmen dilinde işligiň şert şekiliniň üsti bilen käbir giriş sözler, giriş sözlemler hem düzülip bilinýär:

1. Şert şekiliniň eýerjeň sözlemden giriş sözleme geçip barýan görnüşi: Meselem: Garryny razy etmegiň hyllallasýandan, *eger razy bolsa*, oturaga-da göçürüp alaymagyň işi on esse aňsat düşjek (*N. Saryhanow*).

2. Giriş sözlemiň hyzmatyna geçen, emma özlerinde bellibir derejede şert manysyny saklaýan sözlemler. Meselem: *Göwnüme bolmasa*, uruş ýyllary halkyň dogan-dostlugy bilen açlykdan çykylandy («*Garagum*»).

3. Giriş sözlemiň hyzmatyna doly geçen sözlemler. Meselem: – Gyzlar, *eşider bolsaňyz*, Şirini çykarypmyşlar (*N. Saryhanow*).

Öz hakyky manylaryndan daşlaşan şert şekilindäki sözler we söz düzümleri.

Türkmen dilinde şert şekilinde gelen käbir sözler wagtyň geçmegi bilen özleriniň hakyky grammatik manysyndan we sintaktik hyzmatyndan daşlaşyp, täze leksik mana eýe bolupdyrlar.

Şert şekilinde gelýän, emma şert manysyny berip bilmeýän sözleri şu görnüşde bölmek bolar:

1. **«Bolmak»** işligi. Bu şert şekilinde gelen işlik häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, garşylygy görkezýän baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: Sen tiz şu ýerden göteril, *bolmasa* işiňi gaýtararyn («*Türkmen halk ertekileri*»).

Kähalatda «*Bolmak*» işligi şert şekiliniň ýoklugynda gelende, baglaýjynyň hyzmatyny hem ýerine ýetirýär. Meselem: Eliňi galdyr, *bolmasa*, ine, gitdiň (*N.Saryhanow*).

Şular ýaly sözlemlerde «*bolmasa*» sözi garşylygy görkezýän baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Şeýle bolanda bu söz ýöňkeme goşulmasyny kabul etmeýär. «*Bolsa*» sözi **-da** ownuk bölegini kabul edip ulanylanda, giriş sözün hyzmatynda gelýär. Meselem: Ol gyzyň ýüzi şeýle bir tanyş ýüzdi, emma *bolsa-da*, Durdyýew ony nirede we haçan görendigini hakydasyna getirýänçä, gaty-gaty ýöräp gitdi. *Bolsa-da*, ol gyz örän düşbi ekeni (*H.Ysmaýyłow*).

Bulardan başga-da, öz hakyky manysyndan daşlaşan «*bolsa*» şert şekilinde gelen söz *şeýle-de bolsa*, *ýene-de bolsa*, *näme-de bolsa*, *bu gün bolsa*, *bir tarapdan bolsa...* ýaly söz düzümlerinde hem ulanylýar.

Ol modallyk aňladýan **-aý/ -äý** goşulmasyny kabul edip, ölçeg, möçber görkezýän sözleriň ön ýanyndan gelýär, takmyn, çen etmegi aňladýar. Meselem: *Bolaýsa*, ol ýigrimi, ýigrimi baş ýaşlaryndady (*H.Ysmaýyłow*).

2. «**Diýmek**» işligi. Sözleşiş dilinde **näme üçin, sebäbi** ýaly sözler bilen bilelikde, köplenç, ikinji ýöňkemedede ulanylýar. Meselem: Bu otluga bular seýrek gelerdiler, sebäbi *diýseň*, ol otluk obadan ep-esli daşdy (*A. Durdyýew*).

Işligiň şert şekilinde gelen **diýseň** işligi, köplenç, sypatlaryň artyklyk derejesiniň bir görnüşini ýasamakda örän işjeň ulanylýar. Sebäbi bu söz öz hakyky şert aňlatmak manysyndan bütinleý daşlaşyp, güýçlendirmegi aňladýan modal sözleriň hataryna geçip gidipdir. Meselem: Ol *diýseň* sada adamdy («*Älemgoşar*»).

Mundan başga-da, «*diýseň*» sözi şert aňlatmak manysyndan daşlaşyp, dürli-dürli manylarda ulanylýar. «*öň diýseň öň*» görnüşinde **-a, -ä** ownuk bölegini, **-de** ownuk bölegi ýa-da **hem** sözüniň gysgalan görnüşini bilen bilelikde «emma» baglaýjysynyň, näçe sözi bilen ulanylanda, bir zadyň köpdüğini görkezip, «*örän köp*», «*islendik mukdarda*» diýen manylarda; «*diýseň-diýmeseň*» görnüşde tirkeşdirilip güman-syratmak manylarynda gelýär. Meselem: *Öň diýseň öň*, biziň başymyzy agyrtýňyz. – *Haý, diýseňem*, gürrüň men hakynda bolsa gerek. – *Hä, diýseň-diýmeseňem* şol meniň birwagtky tanşym bolaýmasa! («*Garagum*»).

Bu şert şekilindäki işlik türkmen nusgawy edebiýatynda, halk döredijiliginde köp ulanylýar we *dek, deý* ýaly baglaýjylara ýakyn manyny berýär. Meselem: Bu tördüsi biri-birinden owadan erdi, aý *diýseň* – agzy bar, gün *diýseň* – gözi bar erdi (*Mollanepes «Zöhre-Tahyr»*).

3. «**Aýtmak**» işligi. «*aýtsaň-aýtmasaň*» görnüşinde, esasan, gaýdym eýerjeň sözlemiň habarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: – Be, *aýtsaň-aýtmasaň*, bu şonuň edil özi («*Edebiýat we sungat*»).

4. «**Görmek, seretmek**» işlikleri-de gezekleşmegi görkezýän baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: Ol *bir görseň*, ekerançylyk meýdanlaryna aýlanyp ýörendir, *bir görseň*, bagbanlaryň işlerine seredip ýörendir (*A. Gowşudow*). **Haçan** çalyşmasy bilen gelip, «**elmydama**», «**mydama**», «**hemişe**» manysynda gelýär. Meselem: *Haçan görseň*, adamlaryň arasyndadyr. *Bir seretseň*, ýaldyr-ýuldur, ýanyna barsaň – gulply kendir («*Türkmen halk döredijiligi*»).

5. «**Ýatmak-turmak, oturmak-turmak**» işlikleri şert şekilinde gelip, hemişe, hemme wagt, hiç wagt manylaryny aňladýar. Meselem: Men oýlanýardym *ýatsam-tursam*, oýlanýardym. Bu zatlar onuň *ýatsa-tursa* ýadyna düşjek zatlar däl. Häli-şindi, *otursa-tursa* edilen ýagşylygy ýatlady oturdy («*Edebiýat we sungat*»).

Häzirki zaman türkmen dilinde şert işlik şekliniň goşulmasyny kabul edip, dürli manylarda gelýän *seredip otursam, üns berseň, göwnüme bolmasa, bolsa-bolmasa, gynansak-da, nebsimiz agyrsa-da, galyberse-de* ýaly sözler, söz düzümleri giňden ulanylýar. Bulardan başga-da, şert aňlatmakdan düýbünden daşlaşan: *kimse, kimseler, närse* sözleri; düzüminde şert şekliniň bardygyny çak edip bolýan *eýse, eýsem, ýogsa, ýogsam* ýaly garşylygy görkezýän baglaýja öwürülip giden sözler türkmen dilinde örän işjeň ulanylýar.

Işligiň şert-arzuw şekili

Işligiň şert-arzuw şekili degişli ýöňkeme goşulmasyny kabul eden **-sady/-sedi** çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen hasyl bolýar. Bir gymyldy-hereketiň, işiň ýerine ýetirilmegi, ýerine ýetirilmegli üçin gerek bolan şerti we arzuwy aňladýar.

Birlik sany

1. Oka-sa-m-dy-m
2. Oka-sa-ň-dy-ň
3. Oka-sa-dy

Köplük sany

- oka-sa-k-dy-k
- oka-sa-(ňyz)-dy-ňyz
- oka-sa-dy-lar

Işligiň şert-arzuw şekili ýasalanda, ýöňkeme goşulmalary iki gezek gaýtalanýar, ýöne gepleşikde birinjisi taşlanylyp, **-sady**m, **-sedim** ýa-da **-samdy**, **-sedi** görnüşinde ulanylýar.

Bu şekiliň hem ýoklugy düýp işligiň yzyndan **-ma/-me** ýokluk goşulmasynyň ulanylmagy bilen aňladylýar: *okamasamdym, işle-mesemdim, ýazmasady, gelmesedi* we ş.m.

Bu işlik şekili adyndan belli bolşy ýaly, şert we arzuw manylaryny bilelikde aňladýar. Meselem: Eger ol özüniň şu diýenlerini *edäýsedi*, şonda meniň işim oňardy. – Eger ol seň çagyrmagyň bilen *geläýsedi*, enesiniň göresi gelýänini özünden bilip *gaýdybersedi*, bu nähili go-wulyk bolardy (*N.Saryhanow*).

Ýönekeý sözlemde şert-arzuw şekiliniň şert manysy peselip, arzuw manysy güýçlenýär. Meselem: Sen meniň çekýän hasratymy *bilseňdiň* (B.Kerbabaýew). Şumat Oraty dagy *görüýsedi* (H.Ysmaýylow).

Habary işligiň şert-arzuw şekilinde bolan ýönekeý sözlemler ýzly-yzyna tirkeşip hem gelip bilýärler. Meselem: Urşam *gutarsady*, bizem *dynsakdyk* (B.Kerbabaýew).

Işligiň şert-arzuw şekiliniň diňe özi bilen berip bolmaýan käbir manylary aňlatmak üçin esasy sözleri dürli işlik şekillerinde gelen *ýazan bolsady*, *ýazýan bolsady*, *ýazjak bolsady*, *ýazmaly bolsady*, *ýazmakçy bolsady*, *ýazyp bolsady* ýaly söz düzümleri dilde ulanylýarlar.

Aňladýan many ýokundylary bilen baglylykda «*bolmak*» kömekçi işligi iki gezek (ilki, esasan, ortak işlik, soň bolsa şert-arzuw şekilinde) gaýtalanyp hem ulanylýar: *ýazan bolan bolsady*, *ýazjak bolýan bolsady*, *yazmaly bolan bolsady*, *ýazmakçy bolan bolsady*, *ýazyp bolýan bolsady* ýaly ulanylýar we modal manylary hem aňladýar. Meselem: Eger Dursunyň ozaldan iş tejribesi köp *bolan bolsady*, ol derrew işe başlajerjekdi (H.Ysmaýylow).

Şert-arzuw şekilde gelýän **bolmak** işligi atlaşmak bilen, atlar ýaly ulanylyp, arzuw sözünüň manysyna ýakyn manyda gelýär we köplenç, *bolsady ekmek*, *bolsady eken ýaly* durnukly söz düzümlerinde duşýar. Meselem: – Hoşgeldiniň bu aýdan zatlary hiç *bolsady däl* (A.Gowşudow). – Ekin diýeniň-ä, eje, edil *bolsady eken ýaly* (B.Kerbabaýew).

Görnüşi ýaly, işligiň şert-arzuw şekili, köplenç, şert we arzuw manylaryny bilelikde aňladýar. Bu şekildäki işlik şert eýerjeň sözlemiň habary bolup gelende, köplenç, şert-arzuw aňladýan bolsa, ýönekeý sözlemiň habary bolup gelende, onuň şert manysy peselip, arzuw manysy güýçlenýär.

Işligiň arzuw şekili

Türkmen dilinde işligiň arzuw şekili (-*ay*+/-*ady*/-*äy*+/-*edi*<-*ayady*/-*äýedi*) bir gymyldy-herketiň ýüze çykmagy ýa-da çykmazlygy üçin edilýän arzuwy, islegi, dilegi, niýeti aňladýar. Ýöňkemeler bilen şu aşakdakylar ýaly üýtgeýär:

Birlik sany

1. Ýaz-aýady-m, gel-äýedi-m
2. Ýaz-aýady-ň, gel-äýedi-ň
3. Ýaz-aýady, gel-äýedi

Köplük sany

- ýaz-aýady-k, gel-äýedi-k
ýaz-aýady-ňyz, gel-äýedi-ňiz
ýaz-aýady-lar, gel-äýedi-ler

1. Şert-arzuw şekiliniň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma/-me** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *ýazmaýadym, gelmäýedim, ýazmaýadyň, gelmäýediň, ýazmaýady, gelmäýedi, ýazmaýadyňyz, gelmäýediňiz* we ş.m.

Kä ýagdaýlarda *belki, hernä* modal sözleri we **-da/-de** ownuk bölegi bilelikde ulanylanda, şu şekiliň arzuw manysy has güýçlenýär. Meselem: *Belki, şu ýyl bir bol-elinlik bolayady-da!*» diýip dileg etdi (*B. Kerbabayew*). Indem, *belki, idemäýedi-dä* (*H. Derýayew*). *Belki, şeýle bolayady-da...* («Edebiyat we sungat»).

Mundan başga-da, **-a/-e** goşulmasy işlik şekili ikinji we üçünji ýöňkemelerde gelip, arzuw, dileg aňladýar, üçünji ýöňkemede bolsa, onuň diňe **-a** görnüşi *bolmak* işligine goşulan görnüşde duşýar. Meselem: – Ugur *haýyr bola?* Medetberdi han, *eýgilik bola* («*Türkmenistan*»). Toýuň *gutly bola!* Ogul *ýaşı uzyn bola!*

Görnüşi ýaly, häzirki zaman türkmen dilinde **-a/-e, -ady/-edi** we **-aýady/-äýedi** işlik şekilleri arzuw aňladýarlar. Bulardan **-aýady/-äýedi** şekili köpräk ulanylyp, hemme ýöňkemelerde duşýan bolsa, **-a/-e** ikinji we üçünji, **-ady/edi** hem, esasan, ikinji ýöňkemede ulanylyp, örän seýrek duşýar.

İşligiň buýruk şekili

Türkmen dilinde işligiň buýruk şekilini ýasaýjy ýörite goşulma ýokdur. Şonuň üçin hem buýruk äheňi bilen aýdylýan, ikinji ýöňkemede gelen her bir asyl we ýasama işlik buýruk manysyny aňladyp bilýär.

Şu aşakdaky şahs-san goşulmalary işligiň buýruk şekilini aňladýar.

Birlik sany

1. -aýyn/-eýin
2. düýp işlik görnüşindäki ähli işlikler
3. -syn/-sin/-sun/-sün,

Köplük sany

- aly:ň/-eli:ň; -aly/ -eli
-yň/-iň/-uň/-üň
-synlar/-sinler/ sunlar/- sünler

Işligiň buýruk şekiliniň birinji ýöňkemesinde görkezilýän gymyldy-hereket gös-göni sözleýjiniň özüne ýa-da sözleýjini hem öz içine alýan köpçülige degişlidigi sebäpli bu şekiliň grammatik manysy hakyky buýrugy berip bilmeýär. Munuň manysyndan buýruk däl-de, sözleýjiniň gymyldy-hereketi, bir işi hut özüniň ýerine ýetirmäge meýliniň, niýetiniň, isleginiň bardygy aňlanylýar. Meselem: *men okaýyn, işläýin*.

Bu ugurdan ýörite işlän birnäçe alymlar işligiň buýruk şekilini aňladýan birinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanynyň hakyky buýruk manysyny bermeýändigini belleýärler.

Birinji ýöňkemäniň köplük sany bolsa, *meýil, niýet, isleg* bilen birlikde *çagyryşy, haýyşy, maslahaty, ýüzlenmegi* hem aňladýar. Meselem: *biz okalyň, işläliň* we ş.m.

Birinji ýöňkemäniň köplük sanyny aňladýan goşulmanyň *-aly, -eli* görnüşi käte diňe iki adama degişli gymyldy-hereketi, işi görkezýär. Meselem: *Gel, oglum görşeli! Ýör çay içeli!*

Işligiň buýruk şekiliniň birinji ýöňkemesiniň ýoklugy *-ma/-me* goşulmasynyň düýp işligiň soňundan getirilmegi bilen hasyl bolýar: *Men okamaýyn, işlemäýin; Biz okama:lyň, işlemä:liň, okama:ly, işlemä:li.*

Işligiň buýruk şekiliniň ikinji ýöňkemesinde gelen her bir asyl we ýasama işlik hakyky buýruk manysyny aňladyp, sözleýjiniň diňleýjä – bir adama ýa-da köpçülige bir işi, gymyldy-hereketi ýerine ýetirmegi buýurmagyny, tabşyrmagy, berk tabşyrmagy, haýyş etmegi, soramagy aňladýar. Meselem: *Sen oka, işle; Siz oka:ň, işlä:ň.*

Munuň ýoklugy hem düýp işligiň soňuna – *ma/-me* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *Sen okama, işleme; Siz okama:ň, işlemä:ň...*

Işligiň buýruk şekiliniň ikinji ýöňkemesi birnäçe görnüşde berlip, birnäçe manylary aňladýar:

a) Buýruk äheňi bilen aýdylan düýp işlik görnüşinde ýa-da düýp işlige *-yň/-iň, -uň/-üň* goşulmasy goşulyp ulanylanda, sözleýjiniň diňleýjä – bir adama ýa-da köpçülige bir işi, gymyldy-hereketi ýerine ýetirmegi buýurmagy, tabşyrmagy, haýyş etmegi we ş.m. aňladýar. Meselem: – *Sapar jan, semawaryň gaýnan ýaly, çalt bol-da, çay*

demle! (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»*). Goşun hataryna *git-de, oka, öwren*, adam bolup *gel*. – Jan oglum, biziň bir şu sapar dilimizi *gysga etme!* (*A.Durdyýew*). Ýagşy *dilegde boluň* («*Türkmen pýesalary*»).

Ikinji ýöňkemäniň köplük sany üçin ulanylýan *-yň/-iň/-uň/-üň* şekili bir adama sypaýyçylyk, hormat goýmak bilen ýüzlenilende ulanylýar. Meselem: – Satmasaňyz, onda ýöne *beräýiň*. – Hormatly Durdy, siz, ine, şu sese *gulak asyň* (*N. Saryhanow*).

b) Düýp işlige *-gyn/-gin/-gun/-gün* ownuk bölegi goşulanda, ikinji ýöňkemäniň birlik sany, esasan, sargamak, tabşyrmak, maslahat bermek many ýokundylary bolan buýrugy aňladýar. Meselem: Öwrenişbergin. Biziň adamlarymyzyň göwnaşykdyr (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»*) «Razydyryn» *diýgin*, «Özüm halaşyp geldim» *diýgin* (*N. Saryhanow*). – *Ynha, Näzik eje, şu haty göni Myrada elt, ýolda hiç bir adama görkezmegin* (*A. Durdyýew*).

ç) Düýp işliklere *-sana/sene* ownuk bölegini ýa-da *-saňyz-la/-seňiz-le, -saňyzlaň/seňizläň* goşulmalary goşulanda, buýruk bilen birlikde ýalbarmak, haýyş etmek, igenmek ýa-da öň bolan bir waka haýran galmak we ş.m. many ýokundylar aňladylýar. Meselem: – Aý, eje, basymrak *gelsene!* (*B.Kerbabayew*). Gören-eşiden zadyňyzdan gürrüň *etseňizläň!* – diýdi («*Görogly*»). – Ah, Şirini çykardyk *diýsene!* (*N.Saryhanow*). Şu goşulmalar bilen ulanylýan *näme (et) diýsene, näme (edeliň) diýseňizläň* ýaly görnüşleri öz hakyky manylaryndan daşlaşyp, giriş söz hyzmatynda gelýär we ünsi çekmek üçin hem ulanylýar. Meselem: – Hawa, gyz, *näme diýsene*, iş, alada köp bolýar (*B.Kerbabayew*). – *Näme et diýsene*, biliňe gylyç dakyn, onsoňam ata mün-de, meniň yzyma düş! (*N.Saryhanow*). Adamlar, *näme edeliň diýseňizläň*, geliň, şu biderek gürrüňleri goýalyň-da, işe başlalyň!

Ýönekeý sözlemiň habary bolup gelen işligiň şert şekili arzuw ýokundysy bolan haýyşy aňladýar: Bize bir baryp *gaýtasaň/gaýtasaňyz!* İşligiň şert şekiliniň şu hili manysy bilen *-sana/-sene, -saňyzlaň/seňizläň* görnüşdäki buýruk şekilleriniň arasynda many taýdan hem käbir ýakynlyk duýulýar. Deňeşdir: Bize bir baryp *gaýtasana//gaýtasaňyzlaň!* Diýmek, işligiň şert şekilinden buýruk şekili emele

getirmekde oňa goşulýan ownuk bölegiň manysy hem belli derejede rol oýnaýar.

Işligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesinde gürrüňe gatnaşmaýan üçünji biriniň (bir ýa-da köp adamyň, zadyň) bir gymyldy-hereketi, işi ýerine ýetirmegini ýa-da ýetirmezligini buýurmak, tabşyrmak, islemek, arzuw etmek, dileg etmek ýaly manylar aňladylýar. Meselem: – ... *oň bolsun*, işiň *rowaç bolsun*, meýlis halkasy *giň bolsun*, mundan-da uly toý edeweri («*Görogly*»). – Aknabat eje, tamyň *gutly bolsun!* (*A. Durdyýew*).

Işligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesi diňe adamlara degişli bolman, haýwanlara, predmeti ýa-da abstrakt düşünjäni aňladýan sözlere-de degişli bolup bilýär: bularyň hemmesi üçünji şahs hökmünde göz önüne getirilýär. Işligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesiniň goşulmasy gaýdym derejesinde gelen işliklere goşulanda, gymyldy-hereketi, işi ýerine ýetirmek üçünji şahsa buýrulman, köplenç, ikinji, belli derejede hem birinji şahsa resmi görnüşde ýa-da medeniýetli, aýlawly görnüşde buýrulýar, tabşyrylýar, görkezme ýa-da maslahat berilýär. Meselem: Baş ýüz bedew bir teblede *çatylsyn*,/ Her haýsyna bir seýisban seniňdir («*Görogly*»). Pagta ýygymyna taýýarlyk işleri şu hepdäniň ahyryna çenli *gutarylsyn*. Ýaş juwanlaryň toýunda saz *çalylsyn*, *áýdym áýdylsyn*, *tans edilsin*. Işe wagtynda *gelinsin*, işden wagtynda *gidilsin*.

Işligiň buýruk şekili stilistik maksatlar göz önünde tutulanda ýa-da käbir başga hili ýagdaýlarda:

1. Geljek zaman manysynda gelýär. Meselem: Ana, onsoň garbyň gününe it *aglasyn* (*H. Derýaýew*).

2. Gaýdymlyk (garşylyk) manysynda gelýär. Meselem: Aýda *gelsin*, aman *gelsin* («*Türkmen nakyllary*»). Az *bolsun*, uz *bolsun*. (*nakyl*).

Gaýdymlyk (garşylyk) many bir işligiň buýruk şekiliniň barlyk we ýokluk galyplarynda gaýtalanyp gelmegi bilen hem aňladylýar. Bu hili ýagdaýda olaryň her biriniň önünden, köplenç, **ha** kömekçisi getirilýär. Meselem: Sen *ha ynan*, *ha ynanma*, men seniň pikir edişiň ýaly erbet adam däl («*Edebiýat we sungat*»). Uruş nyzamyny *ha bilsin*,

ha bilmesin, söweşmeli bolupdylar («*Nesil*»). Men *geleýin-gelmäýin*, siz ýygnagyňyzy geçiriberiň.

3. Buýruk şekilindäki işlikler *näme, nä, kim* ýaly sorag çalyşmalary bilen bilelikde ulanylanda, aýdylyş äheňine we kontekste görä sorag aňlatman, tersine, jogap aňladyp hem bilýär. Muňa ritoriki sorag hem diýilýär. Meselem: Arynyň zährin çekmedik, balyň gadyryn *näbilsin* («*Türkmen nakyllary*»).

4. Buýruk şekilindäki işlikler eýerjeň sözlemiň habary bolup, baş sözleme üçin sözsoňusy, *diýip, diýen* baglaýjy hyzmatynda gelen sözler bilen baglananda, köplenç, maksat, isleg, niýet, hyýal we ş.m. manylar aňlanylýar. Meselem: Aknabat ejäniň tamyny *göreýin diýip* sowlaýdym. Ömürlük *yadygär bolsun diýip*, bir gowy haly dokamak işine girişjek bolýaryn (*A. Durdyýew*). Ýadaw myhmanlary wagtyndan ir *bimaza edäýmäýin diýen* ätiýaç bilen hyýalyndan el çekdi (*A. Atajanow*).

Şu hili manylar aňladylanda, *diýmek* işligi şahs görkezýän işlik şekilleriniň käbirinde ulanylyp, sözlemiň habary hem bolup bilýär. Meselem: Şu gün bir gezelenje çykaýyn *diýdim* (*B. Kerbabaýew*). Seňkä-de degip geçäýeýin *diýdim...* («*Edebiýat we sungat*»).

5. Buýruk şekilinde (köplenç, üçünji ýöňkemedede) gelen **bolmak** işligi wagt-orun düşümde gelen sözüň yz ýanynda ulanylmak bilen, baglaýjylyk rolunda gelip, *-da/-de* ownuk böleginiň ýa-da **hem** sözüniň manysynda-da ulanylýar. Meselem: Nabat eje, hemişe ogluna çay başynda *bolsun*, nahar başynda *bolsun*, öwüt-nesihat bermäni adat edinipdir. Men pagta ýygmakda *bolsun*, otag otamakda *bolsun*, hiç kimden yza galamok (*A. Durdyýew*).

6. Işligiň buýruk şekiliniň üçünji ýöňkemesiniň birlik sanynda gelen *durmak* sözi iş adynyň *-ma/-me, -mak/-mek* goşulmalarynda gelen bir işlik we wagt-orun düşümde gelen **beýle** sözi bilen birlikde ulanylanda, iki gymyldy-herket özara deňeşdirilýär. Şunda *beýlede dursun* söz düzümi inkärlik aňladýar we *-a/-ä* ownuk bölegi bilen *däl* sözüniň bilelikdäki manysyna ýakyn manyda ulanylýar. Meselem: Ine, indi ony gözleme *beýlede dursun*, başga biriniň ýanynda ol hakda agzymy ýarmaga-da ygtyýarym galmady. Men bu ýerden göçüp gitmek *beýlede dursun*, şol hakda pikirem edemok. Ýagyş ýagmak

beýlede dursun, hatda şu gün howa-da bulutlaşmaz. Gülmek *beýlede dursun*, hatda ýylgyranogam («*Edebiýat we sungat*»).

7. *Goý, gel, bakaly* sözleri öz hakyky manylaryndan daşlaşyp, buýruk şekilinde gelen başga bir işligiň manysyny güýçlendiriji modal söz hyzmatynda gelip bilýär. Meselem: Geçme namart köprüsinden, *goý*, aparsyn sil seni («*Türkmen nakyllary*»). *Gel*, oturyp, çayyny içeýin. Gelin edin, toý et *bakaly*, onsoň ýörite geläýeris (*A.Durdyýew*).

Görnüşi ýaly, işligiň buýruk şekili özüniň ýöňkeme goşulmalarynyň morfologik we fonetik taýdan biri-birinden tapawutlanýandyklaryna, dürli-dürli manylary aňladýandyklaryna garamazdan, üç ýöňkemesi hem bar bolan bitewi bir grammatik kategoriýadyr.

İşligiň hökmanlyk şekili

İşligiň hökmanlyk şekili düýp işligiň soňuna *-maly/-meli* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar we düýp işlikden aňlanylan gymyldy-herketiň, ýagdaýyň ýerine ýetirilmeginiň ýa-da ýerine ýetirilmezliginiň hökmanydygyny, zerurdygyny, wajypdygyny, ýa-da şoňa bir mätäçligiň bardygyny aňladýar we şahs görkezýän ýöňkeme goşulmasyz ulanylýar. Şoňa görä şahs, köplenç, at çalyşmalary, at ýerine ulanylyp bilýän käbir sorag, gaýdym, san çalyşmalary, üçünji ýöňkemede bolsa atlar ýa-da atlaşan sözler arkaly aňladylýar; şeýle hem şahs kontekste görä kesgitlenilýär. Şahs görkezýän söz hökmanlyk şekilindäki işlikden, esasan, öňde getirilip ulanylýar. Munuň ýöňkemelerde ulanylyşy şu aşakdaky ýalydyr:

Birlik sany

1. Men ýazmaly, men bilmeli
2. Sen ýazmaly, sen bilmeli
3. Ol ýazmaly, ol bilmeli

Köplük sany

- Biz ýazmaly, biz bilmeli
- Siz ýazmaly, siz bilmeli
- Olar ýazmaly, olar bilmeli

Türkmen dilinde işligiň hökmanlyk şekiliniň ýoklugy iki hili ýol bilen aňladylýar:

1. Hökmanlyk şekilindäki işligiň yz ýanyndan *däl* modal sözüni ulanmak bilen. Meselem: Jogapkärçiligiň adatdan daşary ulu-

dygyny birje sekunt hem *unutmaly däl* (B.Kerbabayew). Öňüni-soňuny ölçermän, dänäni ýere *taşlamaly däl* (H.Derýayew).

2. –*maly/ -meli* goşulmasynyň *-ly/-li* bölegini taşlap, onuň ýerine ýokluk aňladýan –*syz/ -siz* goşulmasyny goşmak bilen. Şu hili ýokluk aňladylyşy, köplenç, hökmanlyk şekilindäki söz aýyrgyç hyzmatynda gelende ulanylýar. Meselem: Gylyjy gynyna salmaly wagtam bar, *salmasyz* wagtam (G.Kulyýew). Eşitdim, *etmesiz* işi eden ekenler («Türkmenistan»).

Sorag goşulmasy işligiň hökmanlyk şekiliniň soňuna goşulýar. Ýokluk *däl* sözi bilen aňladylanda, sorag goşulmasy şonuň yzyndan getirilýär. Meselem: *Ynanmalymy, ynanmaly dälmi*, onçasyny häzir göreris (B. Seýtäkow). Rast, gelip gideniňi hiç kime *áýtmaly dälmi* aýtmaryn («Edebiýat we sungat»).

Işligiň hökmanlyk şekili, esasan, aşakdakylar ýaly grammatik aýratynlyklara eýedir:

1. Başga hiç hili goşulma kabul etmän, ýönekeý sözlemiň habary bolup işjeň ulanylýar. Meselem: Men bu gün şu noburyň ugrundaky arçynlaryň hemmesine hat *ýetirmeli* (B. Kerbabayew). Hany, biz şu ekin-tikinleriň tizräk ýygnaľmagynyň *aladasyny etmeli* (A. Durdyýew).

Aýry-aýry ýagdaýlarda eýesi umumylaşan sözlemlerde ýerine ýetirilmeli hereketi, ýagdaýy bellibir şahsa degişli edilmän, umumy görnüşde aňladýar. Meselem: Ertir irden arçynyňka *ýygnaľmaly* (B.Kerbabayew). Uzak obalardaky öýleri ýeke-ýeke *sanap çykmaľy* (N.Hojageldiýew).

Şunuň ýaly sözlemler buýruk, çagyryş äheňi bolan gazet-žurnal makalalarynyň sözbaşysy hökmünde hem ulanylýar. Meselem: Işgärleri seçip almaga aýratyn *üns bermeli*. Ýygymyň depginini üzüľ-kesil *güýçlendirmeli* («Türkmenistan»).

Käte habar hyzmatynda ulanylan işligiň hökmanlyk şekili çaklama manysynda-da duşýar. Şu manyda ol, köplenç, *bolmak* işligine goşulyp ulanylýar. Meselem: Ol häzir altmyş baş ýaşlarynda *bolmaly*. Çopanlar maşynly *bolmaly* (P. Magsymow).

Işligiň hökmanlyk şekilinde gelen *diýmek* sözi netije çykarmagy, umumylaşdyrmagy aňladýan modal söz manysynda gelip, giriş söz hökmünde ulanylýar. Meselem: *Diýmeli*, siz meseläni barlyşyk

bilen gutarmak isleýärsiňiz. *Diýmeli*, iki dogan ikä bölünýär? (*B.Kerbabaýew*).

2. Sözleşme hökmanlyk şeklinde gelen işlikler aýyrgyç hyzmatynda hem işjeň ulanylýar. Meselem: Näme, bu taýy *gelinmesiz* ýermi? (*G. Gurbansähedow*). *Diýmesiz* sözleri diýäýdimmikäm? (*G.Ezizow*).

3. İşligiň hökmanlyk şeklindeki söz goşma işligiň esasy sözi bolup gelende, köplenç, ol gymyldy-hereketi subýektiň yerine ýetirmäge mejburdygyny, mätäçdigini aňladýar. Meselem: Meniň in ýagşy görýän adamym bolanyň üçin saňa *äýtmaly bolýaryn* (*A. Durdyýew*). Ýigit Moskwada *galmaý boldy* (*A. Kekilow*).

4. İşligiň hökmanlyk şeklinde gelen işlikler atlaşýarlar we atlaryň söz üýtgediji goşulmalaryny dogrudan-dogry ýa-da *-dyk/-dik* goşulmasy goşulandan soňra kabul edýärler. Meselem: *Hasabat bermeli ýene özümizdiris* (*G. Gurbansähedow*). Ýogsa, bilýän-le *etmelisini*... Hany, beýdişip durmaň-da, önbaýraga nireden *gitmelidiginiň* bellisini etseňiz-le (*N. Hojageldiýew*).

Görnüş i ýaly, işligiň hökmanlyk şekili türkmen edebi dilinde şahs görkezýän işlik ýöňkemelerini kabul etmeýän işlik şekilidir.

İşligiň hyýal şekili

İşligiň hyýal şekili düýp işlige *-makçy/-mekçi* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Bu şekil şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Şahs işligiň hökmanlyk şeklindeki ýaly, köplenç, at çalyşmalary, at yerine ulanylyp bilýän käbir sorag, gaýdym, san çalyşmalary, üçünji ýöňkemede bolsa atlar ýa-da atlaşan sözler arkaly aňladylýar, şeýle hem, şahs kontekste görä kesgitlenilýär:

Birlik sany

Men ýazmakçy, men görmekçi,
Sen ýazmakçy, sen görmekçi,
Ol ýazmakçy, ol görmekçi,

Köplük sany

Biz ýazmakçy, biz görmekçi
Siz ýazmakçy, siz görmekçi
Olar ýazmakçy, olar görmekçi

İşligiň hyýal şekliniň ýoklugy *däl* sözünüň üsti bilen aňladylýar we türkmen dilinde seýrek ulanylýar. Meselem: Häzir-ä *göçüp-gonmakçy däl* (*G.Kulyýew*).

Sorag goşulmasy *-makçy/-mekçi* şekiliniň we ýokluk aňladýan *däl* sözünüň soňundan goşulýar. Meselem: Ol öýe girip, ol öýden çykyp, söw-söw syrýp *ýörmekçimi?* (*A. Durdyýew*). Sen bu ýerde *işlemekçi dälmi?* Siz ertir oba *gitmekçi dälmi?*

Bu işlik şekiliniň iş adyny ýasaýan *-mak/-mek* goşulmasyna söz ýasaýjy *-çy/-çi* goşulmasynyň goşulyp emele gelendigini türkologlar belleýärler.

Işligiň hyýal şekili häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, hyýal, meýil, niýet, isleg aňladýar. Ol aşakdaky ýaly grammatik aýratynlyklara eýedir:

1. Ýönekeý sözlemiň habary hyzmatynda ulanylýar. Meselem: – Men biraz ussahanada *güýmenmekçi* (*G.Kulyýew*).

2. Işligiň hyýal şekilindäki söz *bolmak* işligi bilen birlikde işjeň ulanylýar. Meselem: Aýna ýanlygyň ýagyny *almakçy bolanda*, Mama gelip ýetdi (*B.Kerbabaýew*).

3. Şu şekilde gelen işlikler aýyrgyç hyzmatynda örän seýrek duşýarlar. Meselem: Muhammet, sen hany kimleri çagyryjak bol-saň aýt, men öz *çagyrmakçy adamlarymy* çagyrmaga gidýärim (*N.Saryhanow*).

4. Işligiň hyýal şekiliniň yzyndan *-dyk/-dik* goşulmasy goşulanda, atlaryň söz üýtgediji goşulmalaryny kabul edip bilýär. Meselem: Ol şu ýerde *işlemekçidigini* bize aýtdy. Siziň *gürrüňleşmekçidigiňizden* onuň habary ýok.

Görnüş ýaly, işligiň hyýal şekili türkmen dilinde işlik ýöňkemelerini kabul etmeýär, ýoklugy *däl* sözi bilen ýasalýar, yzyna *-my/-mi* sorag goşulmasyny kabul edip bilýär. Bu işlik şekili, esasan, hyýal, meýil, niýet, isleg aňladýar we köplenç, ýönekeý sözlemiň habary bolup ulanylýar, aýyrgyç hyzmatynda seýrek duşýar.

GOŞMA IŞLIKLER

Goşma işlikler kömekçi işlikler bilen isimiň ýa-da işligiň bilelikde ulanylmagyndan hasyl bolup, onuň başdaky sözüne **esasy söz**, ikinjisine bolsa **kömekçi işlik** diýilýär. Goşma işlik, adatça, iki sözden düzülýär. Şol sözleriň biri işliklerden, beýlekisi bolsa, köplenç, goşma işligiň asyl manysyny aňladýan isimlerden ýa-da işlik şekillerinden bolýar.

Goşma işligiň esasy sözi kömekçi işlikden ön gelyär. Kömekçi işlik bolsa esasy sözün yzyndan gelip, zaman we ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýär we dürli şekillerde ulanylýar. Meselem: *çykyş etmek, tankyt etmek, geň galmak, ýazyp gutarmak, habar etmek* we ş.m.

Goşma işlikleriň esasy sözi bellibir şekilde gelen atlardan, sypatlardan, işliklerden we käbir beýleki söz toparlaryndan bolup biler. Goşma işlikler esasy sözün aňladýan manysyna görä iki topara: a) esasy sözi isimlerden bolan goşma işliklere; b) esasy sözi işliklerden bolan goşma işliklere bölünýärler. Goşma işlikleriň bu toparlary aňladýan manylary we many öwüşginleri boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar.

Esasy sözi isimlerden bolan goşma işlikler

Goşma işlikleriň bu görnüşi öz manylaryndan gymyldy-hereket aňlanylmaýan sözler arkaly şol hili düşüňjeleri öz içine alýan gymyldy-hereketi aňlatmak zerurlygy sebäpli ýüze çykýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde kömekçi işlikleriň sany has köp bolup, olara aşakdaky sözleri mysal getirmek bolar: *etmek, eşitmek, aýtmak, gatmak, bozmak, asmak, bolmak, gelmek, tutmak, görmek*. Häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, *etmek* işligi kömekçi hyzmatynda köp ulanylýar.

1. **Etmek** kömekçi işligi. Bu işlik baş düşümdäki atlar we sypatlar bilen goşma işligi emele getirýär. Ol özbaşdak ulanylanda, täsirini geçirýän işlik hasaplanylýar. Onuň kömegi bilen emele gelen goşma işlikleriň köpüsine obýekt görkezýän sözün baglanmagy ýa-da baglanmazlygy goşma işligiň esasy sözüne bagly bolýar. *Etmek* sözünden soň gelyän sözler aňladýan manylary boýunça aşakdaky toparlara bölünýärler:

a) *Etmek* işligi hünär, kesp-kär aňladýan sözler bilen utgaşykly ulanylýar. Meselem: *mugallymçylyk etmek, ussaçylyk etmek, awçylyk etmek* we ş.m.

b) *Etmek* kömekçi işligi umumylaşan düşüňjeleri aňladýan atlar bilen hem ulanylyp bilner. Şeýle goşma işlikler esasy sözün manysy bilen baglanyşykly hereketi aňladýar: *iş, arzuw, azat, tankyt*,

arz, şikayət, syýahat, bagyş, beýan, bes, bizar, gahar, gulluk, gark, guman, gürrüň, dowam, karar, kabul, mälim, habardar, puşman, pikir, rehim, subut, sarp, umyt, halas, syn, hereket, yhlas, çak, ýaltaçylyk, geleňsizlik, biperwaylyk, hyýanatçylyk we ş.m.

Etmek kömekçi işligi sanalyp geçilen sözler bilen has-da köp ulanylýar. Şeýle ýol bilen häzirki zaman türkmen dilinde çylşyrymly düşüňjeleriň aňladylyşy giň ýaýrandyr. Dogry, ýokarda görkezilen sözleriň manylary bilen baglanyşykly hereketi aňlatmak üçin käbir goşulmalaryň goşulmagy arkaly, atlardan *tassyklamak, tankytlamak, pikirlenmek, howatryrlanmak, çaklamak, gaharlanmak, ýaly* sada işlikler hem ýasalýarlar. Şeýlelikde, *-la/-le* goşulmasynyň aňladýan manysy *etmek* kömekçi işligiň manysy bilen deňdir: *Harç etmek-harçlamak, tankyt etmek- tankytlamak* we ş.m.

Kähalatlarda *-la/-le* goşulmasynyň we *etmek* işliginiň aňladýan manylary dürli-dürlüdür. Mysal üçin, *etmek* işligi ýasamak, döretmek, emele getirmek ýaly işlikleriň manysyna ýakyn manyny-da aňladýar. Şonuň üçin *böwetlemek* we *böwet etmek* ähli ýagdaýlarda manydaş bolup bilmezler, sebäbi *etmek* sözi özüniň esasy manysynda çykyş edýär. Meselem:

1. *Biz ýabymyza nogta etdik. Gurban goýunlaryna bag etdi.*
2. *Biz ýabymyzy nogtaladyk. Gurban goýunlaryny baglady.*

Mysallaryň ilkinji *etdik* sözüne derek *ýasadyk, etdi* sözüne derek *ýasady* işliklerini ulanmak mümkin. Emma soňky mysallarda *nogtaladyk, bagladyk* sözlerini ýokardaky ýaly çalyşmak mümkin däl.

ç) *Etmek* kömekçi işligi sypatlar bilen hem bile ulanylyp, goşma işligi emele getirip biler. Şeýle sözlere sypatlar ýa-da hal-ýagdaý, gylyk-häsiýet aňladýan sözler degişlidir: *bölek-bölek, eleme-deşik, aýdyň, tanyş, tussag, mahrum, melul, mejbur, masgara, halas, närazy, heläk, äşgär* we ş.m.

d) *Etmek* kömekçi işligi ses aňladýan sözler bilen utgaşyp, manysy boýunça ses we şekil aňladýan sözlere ýakyn goşma işlikleri emele getirýär. Meselem: *güw etmek (güwlemek), mä etmek (mälemek), mo etmek (molamak).*

Etmek kömekçi işligi bilen gelen esasy sözleriň ep-eslisiniň *-la /-le* goşulmasy bilen ulanylyp, sada işlik bolup gelşi ýokarda-da

bellenişlipdi. Ýöne, birinji tarapdan, olaryň manylary goşma işlikleriň manylaryna hemişe gabat gelmeýär, ikinji tarapdan bolsa, olaryň stil taýdan ulanyşlary bütinleý tapawutlanýar. Goşma işliklerdäki esasy söz köp ýagdaýlarda, hatda üýtgeýän görnüşlerde-de dürli hili ulanylyp bilner. Kähalatlarda esasy söz bilen kömekçi işligiň aralygynda dürli sözler ulanylyp bilner. Meselem: 1. *Hödür hem etmedi*. 2. *Onuň harç edeni*. 3. *Onuň eden harjy. Biziň eden kömegimiz. Harjy ol etdi*.

İkinji sözlemede (*harç edeni*) esasy sözün tertibi ozalkysy ýaly saklanylýar. Şonuň üçin-de, sözlemdäki sözler goşma işligi emele getirýärler. Üçünji mysalda bolsa, ozal goşma işligiň düzüminde bolan sözün tertibiniň üýtgemegi bilen, olaryň hyzmatlary hem üýtgeýär. *Eden harjy, eden kömegimiz*, görnüşindäki söz utgaşmalarynda *harjy, kömegimiz* sözleri esasy sözler hasaplanylmaýar. Netijede *etmek* kömekçi işligi bilen ulanylýan sözleriň esasy sözlük hyzmatyny hemişe saklap-saklamazlygy dogrusynda aşakdakylary bellemek bolar: eger esasy söz bolup gelen söz sözlemiň gurluşy üýtgedilende, kömekçi işligiň yzyna geçirilip ulanylýan hem bolsa, ýa-da soňuna geçmese-de, ýeňiş düşümiň goşulmasyny kabul edip bilýän bolsa, şeýle ýagdaýlarda esasy sözlük hyzmatyny üýtgedip, bir özi sözlem agzasy bolup bilýär. Anyk düşüňjani aňladýan atlar hemişe şu hili ulanylyp bilner, çünki bularda zatlyk, maddylyk düşüňjesi güýçli.

2. **Bolmak** sözi kömekçi işlik bolup gelende, esasan, *etmek* işligiň gaýdym derejesi bilen manydaş ulanylýar. Meselem: *Harç bolmak-harç edilmek, tamam bolmak- tamam edilmek* we ş.m.

Şonuň ýaly ulanyşyň ähli ýagdaýlarda mümkin dälidigini bellemek bolar. *Harç bolmak, tamam bolmak* ýaly işliklerde gymyldy-hereket öz-özünden ýüze çykýan ýaly, ýöne *harç edilmek, tamam edilmek* ýaly işliklerde bolsa şol gymyldy-hereketiň ýüze çykmagy töwerekden biriniň (ýa-da bir zadyň) täsir etmegi, gatnaşmagy bilen ýüze çykan ýaly duýulýar. Mundan başga-da, şunuň ýaly çalşyryp ulanmak *etmek* kömekçi işligiň gatnaşmagy bilen emele gelen goşma işlik işiň netijesini başga zada geçirýän ýagdaýlarynda bolup biler.

Häzirki zaman türkmen edebi dilinde *bolmak* işligi many taýdan böleklere bölünip, onuň käbir manylarynyň häzir goşulmalar görnüşine eýe bolandygyny bellemek bolar.

Asyl sypatlardan we hal-ýagdaý aňladýan sözlerden işlik ýasamaga hyzmat edýän *-al/-el/-l* goşulmasynyň *bolmak* diýen işlikden emele gelen bolmagy ähtimal. Sebäbi *az bolmak*, *kelte bolmak* we *azalmak*, *keltelmek* ýaly sözleriň arasynda many taýdan ýakynlyk, umumylyk bar hem bolsa, birinji mysallardaky *bolmak* sözi rus dilindäki *быть* sözi bilen manydaş bolup, ikinji mysaldaky *-al/-el* goşulmasy bolsa rus dilindäki *иметь* işligi bilen manydaşdyr.

Bolmak, *olmak* işlikleri barada aýdylanda, bularyň arasynda many taýdan tapawut ýok, ýöne bularyň birinjisi *bolmak* häzirki zaman türkmen edebi dilinde, ikinjisi bolsa (*olmak*) edebi ýazuw ýadygärliklerinde duş gelýär.

Olmak işligi goşulma öwrülende, onuň başdaky çekimlisi ozalky görnüşini ýitirip, sesleriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygy esasynda *-a*, *-e* böleklere bölünip, düýp söze boýun egýär: *az bolmak* > *az olmak*, *az + almak*; *gysga bolmak* > *gysga olmak* > *gysga + almak*, *uzyn bolmak* > *uzyn olmak* > *uz (yn) + almak*; *köp bolmak* > *köp olmak* > *köp + elmek*; *kelte bolmak* > *kelte olmak* > *kelte + lmek* we ş.m.

3. **Görmek** işligi bilen utgaşýan esasy sözleri iki topara bölmek mümkin. *Görmek* işliginiň täsirini geçirýän işlikdigine garamazdan, birinji topara degişli sözler ozalky durkuny saklaýarlar. Bulara degişli esasy sözler, köplenç, umumylaşan düşüňjani aňladýan sypatlardan we atlardan bolýarlar: *ýüz görmek*, *gaty görmek*, *aňsat görmek*, *ýaman görmek* we ş.m. Bu goşma işlikler ýeňiş düşümi talap edýärler. Mundan hem başga, *görmek* işligi bu mysallarda (goşma işligiň düzüm bölegi hökmünde) özüniň esasy manysynda çykyş etmeýär. Şonuň üçin hem **ýagsy görmek**, **ýaman görmek** ýaly söz utgaşmalary iki hili manyny aňladyp biler, Sebäbi bu işlik şu söz düzüminde özüniň esasy (asyl) manysynda-da ulanylyp bilner.

4. **Gelmek** işligi aşakdaky sözler bilen utgaşyp, goşma işligi emele getirýär: 1) degişlilik goşulmasyny kabul etmezden, ýöneliş düşümdäki esasy söz bilen utgaşmak arkaly; 2) *-asy/-esi/-s* goşulmasy arkaly işliklerden ýasalan iş atlary, şeýle hem bellibir ýöňkemedäki asyl atlar bilen utgaşmak arkaly. Meselem: 1. *Gatyk süýt-den emele gelýär* we ş.m. 2. *Ýaşulyňnyň çay içesi gelipdir*.

Mundan hem başga, *gelmek* işligi beýleki sözleriň käbiri bilen hem ulanylyp, goşma işligi emele getirýär: *gabat gelmek, laýyk gelmek, dogry gelmek* we ş.m.

5. **Bermek** sözi umumylaşan düşüňjäni aňladýan we baş düşüm şekilinde gelyän sözlere ysnyşmak bilen goşma işlikleri emele getirýär: *salam bermek, söz bermek, jogap bermek, wada bermek, göwünlik bermek, gara bermek, temmi bermek* we ş.m.

Esasy sözi işlikden bolan goşma işlikler

Goşma işlikleriň bu topary çylşyrymly hereketi, bir işlik bilen aňladylmagy mümkin bolmadyk gymyldy-hereketi aňlatmak üçin ulanylýar. Goşma işlikleriň düzümindäki kömekçi işlikler, esasan, öz manylaryny ýitirýän bolsalar-da, kähalatlarda olar esasy many öwürşegini saklaýarlar. Şol sebäpli hem şeýle ýagdaýlarda işligiň ilkibaşky manysynda ulanylýandygyny ýa-da kömekçi işlik hökmünde çykyş edýändigini tapawutlandyrmak kyn. Esasy söz hal işlik şekilinde ilkibaşky manysynda ulanylanda, onuň sözlemiň işlikden bolan aýykläýjy agzasy bilen garyşdyrylmagy mümkin. Şol sebäpli goşma işlik şekili boýunça *gabat* gelyän beýleki sözlerden tapawutlandyrmak üçin bir wagtyň özünde olaryň grammatik hyzmatlaryna we aňladýan manylaryna aýratyn üns berilmelidir.

Türkmen dilinde goşma işlikleriň düzüminde ulanylýan aşakdaky kömekçi işliklere düş gelinýär: *ýörmek, gelmek, durmak, oturmak, almak, bermek, çykmak, gutarmak, girmek, başlamak* we ş.m.

Eger işlikleri manylary boýunça gapma-garşylykly iki topara bölseň, olaryň köpüsiniň taýdaşdygyna göz ýetirmek bolar.

Şol sözleriň käbiri dynçlyga ýa-da gymyldy-hereket bolan gatnaşyk boýunça hereketi aňladýar: *durmak, oturmak, ýatmak, ýörmek, geçmek*.

Beýlekileri bolsa başlangyja ýa-da soň ýüze çykan gatnaşyk boýunça garşylykly hereketi aňladýar: *başlamak, bolmak, gutarmak*.

Bu sözlemiň üçünji bir topary onuň ugry boýunça garşylykly hereketi aňladýar (*bäri, aňry*): *gelmek, gitmek, barmak, girmek, çykmak, almak, bermek*.

Ýokarda agzalan garşylykly manyly kömekçi işlikleriň başdaky iki topary, köplenç, hereket aňlatmaýan işlikler bilen, üçünji topary bolsa hereket aňladýan işlikler bilen utgaşýarlar.

Birinji topara degişli işlikler gymyldy-hereketiň tutuşlaýyn bolup geçişini hem-de onuň netijesini aňladýan goşma işlikler diýlip, hasap edilip bilner. Bu topara girýän goşma işlikler hereketiň başlangyjyny, dowamlylygyny ýa-da dowamly dældigini, ugruny we netijesini görkezýärler. Goşma işlikleriň bu aýratynlygyny rus diliniň işlikleriniň sözöňi goşulmasynyň hyzmaty bilen deňeşdirmek bolar.

Goşma işlikleriň uly topary zaman (şu pursatdaky häzirki zaman) aňladýar. Şunuň ýaly goşma işlikler *ýörmek, durmak, oturmak, ýatmak* ýaly kömekçi işlikleriň kömegi bilen ýasalýarlar. Bu işlikleriň *ýatmak* işliginden beýlekileri gymyldynyň dowamlylygyny aňladýan goşma işlikleriň düzüminde hem duş gelýärler. Munuň özi, elbetde, tötänleýin däl: zamanyň aňladylyşy görnüşini (wid) aňladylyşy bilen berk baglanyşyklydyr. Şonuň üçin hem, häzirki zaman goşma işligi arkaly aňladylýan gymyldy-hereket hem dowamlydyr. Mysal üçin, *Ýagyş ýagyp dur* diýlende, häzirki pursatda-da dowam edýän, mundan öň hem dowam eden, haçan tamamlanjagy mälim bolmadyk hereket göz önüne tutulýar.

Goşma işlikleriň üçünjisi modallygy aňladýan topardyr. Muňa aşakdaky kiçi toparlar degişlidir: 1) hereketiň ýüze çykmagynyň mümkindigini ýa-da mümkin dældigini aňladýan goşma işlikler (*bolmak, bilmek* kömekçi işlikleri); 2) gymyldy-hereketi amal etmäge synanyşygy aňladýan goşma işlikler (*görmek* kömekçi işligi); 3) göwniýetmezçiligi aňladýan goşma işlikler (*bolmak* kömekçi işligi); 4) hyýallanmagy aňladýan goşma işlikler (*bolmak* kömekçi işligi).

Esasy sözi işlikden bolan goşma işlikleriň düzüminde çykyş edýän käbir kömekçi işlikler bir wagtyň özünde birnäçe topara degişli bolup bilerler. Mysal üçin, *durmak, oturmak* işlikleri hereketiň başlangyjyny, uzak wagtlylygyny, dowamlylygyny aňladýan goşma işlikleriň düzüminde-de, çylşyrymly häzirki zamany görkezýän işlikleriň düzüminde-de ulanylýar. Bu kömekçi işlikler özleriniň

esasy manysynda haýsy-da bolsa bir zadyň asudalyk ýagdaýyny görkezýärler. Olar goşma işlikleriň düzüminde ulanylanda şol asudalyk, dynçlyk ýokundysy saklanylýar. Şol sözleriň kömegi bilen ýasalýan goşma işlikler hem dowamly gymyldy-hereketi aňladýarlar. *Ýazmaga oturmak, zeyrenmäge durmak* kimin goşma işlikler gymyldy-hereketiň başlangyjyny görkezmek bilen bir hatarda, şol gymyldy-hereketiň birnäçe wagt dowam etjekdigini-de aňladýarlar. Çylşyrymly häzirki zaman işligi hemişe diýen ýaly dowamly gymyldy-hereketi aňladýar. Umuman, birinji topara girýän işlikleriň köpüsi dowamly gymyldy-hereketi, azragy bolsa gysga wagtlaýyn hereketi aňladýarlar.

Ýörmek işligi dowamly hereket aňladýan goşma işligiň we çylşyrymly häzirki zamany görkezýän goşma işligiň düzüminde ulanylýar. Düýp işligiň özi häzirki wagtda bolup geçýän hereketi aňladýar. Şonuň üçin hem gymyldy-hereketiň dowamlylygyny aňladýan goşma işligiň düzümindäki *ýörmek* sözi häzirki pursatdaky gymyldy-hereketi aňlatmak üçin ulanylýar.

Gelmek işligi bir ýerden başga bir ýere süýşmegi aňlatmak bilen, hereketiň dowamlylygyny bildirýär we hereketiň tamamlanmaga golaýlaýanlygy bilen baglanyşykly manyny öz içine alýan goşma söz utgaşmasyny emele getirýär. Şonuň üçin, ol garşylykly many aňladýan *barmak, gitmek* ýaly işlikler bilen utgaşýar. Şeýlelik-de, *aňryk-bärik* sözi bilen meňzeş *barmak, gelmek* işlikleri, hereketiň ugruny görkezmek bilen, *al-ber, gir-çyk* ýaly ulanylýar.

Çykmak işligi haýsy-da bolsa bir ýerden çykmagy aňlatmak bilen bir hatarda, haýsy hem bolsa bir hereketiň tamamlanandygyny aňladýar. **Gitmek** işligi «*aňryk*» hereket etmek düşüňjesi bilen birlikde gymyldynyň bolup geçişini däl-de, eýsem diňe onuň netijesini aňladýar. Şol sebäpden hem, ol gysga wagtlylygy, dowamsyzlygy aňladýan goşma işlikleriň düzüminde ulanylýar. **Goýmak, goýbermek** işlikleri birden ýüze çykýan we tamamlanýan hereketi aňladýandyklary üçin hem olar goşma işliklerde-de hereketiň gysga wagtda, birden bolup geçýändigini aňladýar.

1. Gymyldy-hereketiň geçişiniň tutuş ýagdaýyny we netijesini aňladýan goşma işlikler

a) Gymyldy-hereketiň başlanyşyny görkezýän goşma işlikler

Goşma işlikleriň bu toparý gymyldy-hereketiň başlanyşyny görkezip, olar *başlamak*, *ugramak*, *durmak*, *oturmak* kömekçi işlikleriň kömegi bilen ýasalýarlar.

Başlamak. Esasy söz hal işlik ýa-da ýöneliş düşümdäki iş ady görnüşinde ulanylýar. Meselem: Eýýäm koridorda primusyň üstündäki çänek lakyr-lakyr edip *gaýnamaga başlady* (A. Agamäm-madow). Eýýäm meýdanyň ýüzi ýagtylyp *başlady* («Garagum»).

Ugramak. Esasy sözi hal işlik görnüşinde gelýär. Meselem: Ol işe ýürekli ýapyşmagy adat *edip ugrady* (A. Durdyýew).

Durmak. Esasy sözi ýöneliş düşümde gelen iş ady şekilinde ulanylýar. Meselem: Altyn Annagulyňnyň ýüzüne ýylgyryp seretdi-de, bedresiniň bagyny *külterlemäge durdy* (A. Durdyýew).

Durmak sözünüň aňladýan manysy haýsy-da bolsa bir zadyň dynçlyk, gymyldysyzlyk ýagdaýyny aňlatmak bilen baglanyşyklydyr. Meselem: Meret çal bilen çöregini *ýmäge durdy* (A. Durdyýew).

Oturmak. Esasy sözi iş adynyň ýöneliş düşümünde gelýär. Düzümünde *oturmak* sözi bolan goşma işlikleriň esasy aýratynlygy olaryň gymyldy-hereketiň başlangyjyny, oturylan ýagdaýda ýerine ýetirilýändigini görkezmekden ybaratdyr. Şeýlelikde, munda kömekçi işlik bir wagtyň özünde hereketiň başlangyjyny hem-de onuň nähili ýagdaýda bolup geçýändigini aňladýar. Meselem: Meret aýnadyr ýolgujy alyp, sakgalynyň eteklerini *ýolmaga oturdy* (A. Durdyýew).

b) Gymyldy-hereketiň dowamlylygyny aňladýan goşma işlikler

Bu topara girýän goşma işlikler uzak wagtlap dowam eden we geljekde dowam etjek hereketi aňladýarlar. Mundan hem başga, olar bellibir zat (predmet) üçin şol gymyldy-hereketiň adat, häsiýet bolandygyny bildirýärler. Goşma işlikleriň bu toparyny, esasan, *durmak*, *ýörmek*, *oturmak*, *gelmek* ýaly kömekçi işlikleri emele getirýärler.

Durmak. Esasy söz köplenç hal işlik şeklinde gelýär. Ýöne şonuň bilen birlikde, esasy sözün zaman we ýöňkeme goşulmalary kömekçi işligiňkä meňzeş (häzirki zamandan we onuň goşulmalaryndan başga) bolup biler. Meselem: Likbez müdirleri mugallymlaryň okadyş usullaryny *barlap durýarlar*. – Sorasynlar, şol bir diýjegimi *diýerin duraryn* (N. Saryhanow).

Ýörmek. Esasy sözi, köplenç, hal işligi şeklinde gelýär, ýöne käte ol kömekçi işligiňkä meňzeş goşulmany kabul edip hem biler. Meselem: Hojaguly birnäçe wagtdan bäri Altynyň daşyndan aşyk bolan bolup, däli-porhan *bolup ýörýärdi* (A. Durdyýew).

Oturmak. Esasy söz, köplenç, hal işlik şeklinde, kähalatlarda öten we geljek zaman şekillerinde (eger kömekçi işlik şol zamanlarda bolsa) gelip biler. Meselem: Olar heniz hem *gidip oturandyrlar*. Meniň atam gaty käýinjeň, bir käýinmäge başlasa bir sagatlap *käýiner oturar*.

Gelmek. Esasy sözi hal işlik şeklinde gelýär. Şeýle goşma işlik öten we häzirki zamanda ulanylyp, geljek zamanda bolsa ulanylmaýar. Başgaça aýdylanda, şeýle goşma işlik ozal bolup geçen dowamly hereketi ýa-da häzirki pursada (geplenilip durlan wagta) çenli bolan, ýöne mundan beýläk dowam etjegi, etmejegi belli bolmadyk gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Ikisi-de zähmet gahrymany, hojalyk işinde Jahan eje-de özi bilen deň *işleşip gelipdir* (D. Agamämmedow). Bu ýyl bolsa ikinji ýyldyr hat ýazyşyp, *gepleşip gelýäris* (A. Çarygulyýew).

ç) Gymyldy-hereketiň bolup geçişini we ugruny aňladýan goşma işlikler

Bu topara girýän goşma işlikler gymyldy-hereketiň tamamlanmaga barha ýakynlaşýandygyny, ýöne heniz gutarmandygyny we şonuň bilen birlikde onuň gönükdirilen ugruny görkezýär. Munda esasy söz hökmünde hal işlik çykyş edýär. *Gelmek, gitmek, barmak* işlikleri bolsa kömekçi işligiň hyzmatyny ýerine ýetirýärler we esasy manysynyň ýokundysyny saklaýarlar.

Gelmek, gitmek işlikleriniň asyl manylary bir-birine garşylykly bolup, *gelmek* işligi süýşmegiň, kimdir birine ýa-da bir zada ýakynlaşmak arkaly bolýandygyny, *gitmek* işligi bolsa bir ýerden başga

bir ýere süýşmegiň birinden ýa-da bir zatdan daşlaşmak ýoly bilen bolýandygyny aňladýar.

Gitmek, barmak işlikleriniň arasyndaky tapawut barada şulary bellemek bolar. *Gitmek* işligi gymyldy-hereketiň sözleýjiniň duran ýerinden daşlaşmagyny aňladýar, ýöne gymyldy-hereketiň görkezilen nokada ýeteni, ýetmäni, gutarany ýa-da gutarmany onuň üçin möhüm däl. Şeýlelikde, onuň üçin iň wajyp zat gymyldy-hereketiň ýüze çykyp başlamagydyr. *Barmak* işligi-de, esasan, gymyldy-hereketiň daşlaşmak arkaly ýüze çykýandygyny görkezse-de, onuň üçin gymyldy-hereketiň netijesini görkezmek wajypdyr. Meselem: a) *Gözel gitdi*. b) *Gözel toýa gitdi*.

Mysallaryň birinjisi gymyldy-hereketiň diňe başlanandygyny, ýagny hadysanyň diňe ýüze çykandygyny görkezýär. Mysallaryň ikinjisi bolsa diňe şol hadysanyň (barmak bilen baglanyşykly gymyldy-hereketiň) ýüze çykyşy däl, hatda şol hadysany görkezmegiň onçakly ähmiýeti hem ýokdugyny aňladýar.

d) Gymyldy-hereketiň çaltlygyny we dowamlylygyny aňladýan goşma işlikler

Bu hili işlikler gymyldy-hereketiň çaltlygyny we dowamlylygyny aňladýarlar. Munda esasy söz, düýp işlik şekilinde bolup, kömekçi işlik bilen goşulýşar. Esasy sözün soňy çekimsiz ses bilen gutarsa, onuň soňuna *y* ýa-da *i* sesi goşulyp, çekimli sese gutarýan bolsa, soňky çekimli uzalýar. Şeýlelikde, eger esasy söz *e* sesine gutarýan bolsa, kömekçi işlik bilen goşulyşanda, *ä* sesine öwrülýär. Meselem: Ussa ol ýerini, bu ýerini gozgaşdyrdy weli, sagat *yöräberdi*. *Haýal etme-de iýiber*, men ýaňyja *iýdim* (*A. Durdyýew*).

Bu hili goşma işlikler arasy kesilen gymyldy-hereketiň ýene-de dowam etdirilendigini hem görkezýärler. Meselem: A, gyz, gyzlar, siz *gidiberiň*, men kätmenimi bejertmesem boljak däl (*Şol ýerde*).

e) Gymyldy-hereketiň tamamlanandygyny aňladýan goşma işlikler

Bu topara degişli goşma işlikler gymyldy-hereketiň doly tamamlanandygyny aňladýarlar.

Bolmak, gutarmak. Goşma işlikleriň düzüminde bularyň ikisiniň hem aňladýan manylary meňzeşdir. Şonuň üçin hem hemişe

olaryň birini beýlekisine derek ulanmak mümkin. Esasy söz hal işlik şekilinde gelýär. Meselem: Annaguly çayyny *içip boldy* (A. Durdyýew). *Ýazyp bolandan soň*, haty epläp pikir etdi (*Şol ýerde*). Mekdepde birinji çäryeginiň barlag sapagy *geçirilip gutaryldy*.

Goybermek işligi täsirini geçirýän işlik bolmak bilen, adatça hal işlik bolan esasy söz hem täsirini geçirýän işlikdir. Meselem: Jahan eje ýaşyl gabsaly tama girmegi bilen radionyň nurbatyny *towlap goýberdi* (D. Agamämmedow).

Seýrek ýagdaýlarda esasy söz täsirini geçirmeýän işlik arkaly aňladylýar. Meselem: Ol aýalyň elindäki oglanjyk lak atsaň, *ýyl-gyryp goýberýär* (N. Saryhanow.)

Galmak işligi manysy boýunça bellibir ýerde aýak çekmegi we gymyldy-hereketiň gutarandygyny aňladýar. Şunuň ýaly goşma işlikleriň esasy sözi hal işlik şekilinde bolýar. Meselem: Biz onuň bilen öz enemiz ýaly *öwrenişip galypdyrys* (N. Saryhanow).

Çykmak. Esasy söz hal işlik şekilinde gelýär. Bu goşma işlik gymyldy-hereketiň doly tamamlanandygyny aňladýar. Meselem: Magtymgulyynyň goşgularyny birnäçe gezek *okap çykdy*.

2. Çylşyrymly häzirki zamany aňladýan goşma işlikler

Türkmen dilinde häzirki zamany aňlatmak üçin ulanylýan işligiň ýönekeý şekili (*okayar, ýazýar*), köplenç, subýekte mahsus bolan gymyldy-hereketi aňladýar, ýöne hemişe häzirki pursatda, sözlenilip durlan wagtda bolup geçýän gymyldy-hereketi aňlatmaýar. Şonuň üçin hem häzirki pursatda, sözlenilýän wagtda bolup geçýän anyk hereketi aňlatmak üçin düzümine girýän kömekçi işlikleri dürli-dürli bolan, biri-birinden tapawutlanýan goşma işlikler ulanylýar.

Şunuň ýaly goşma işlikleriň düzümindäki kömekçi işlikler iki hili ulanylýar: olaryň birisi umuman bolup geçýän (-*ýar/-ýär* goşulmasy bilen ulanylýar) we geplenilip durlan pursatda bolup geçýän hereketi aňladýar, ol ýönekeý hem-de çylşyrymly häzirki zamany aňlatmak üçin ulanylýar. Munda kömekçi işlik hökmünde *ýörmek, durmak, oturmak, ýatmak* ýaly işlikler ulanylýar.

Düzümünde *yörmek* kömekçi işligi bolan goşma işlikler arasy üznükli, emma şonuň bilen birlikde dowamly gymyldy-hereketi aňladýarlar. Şu kömekçi işlik bilen utgaşdyrylyp ulanylýan esasy sözleri iki topara bölmek bolar.

1. Eger esasy söz gymyldy-hereketi görkezmeýän işliklerden bolsa, onda goşma işlik häzirki zamany bildirmek bilen bir hatarda, şol gymyldynyň ep-esli wagt dowam edýändigini we şol wagt üçin adaty bolan gymyldyny görkezýär. Meselem: Biz baýrama taýýarlyk *görüp ýörüs*. Gurbanjanam Aşgabatda *okap ýör* (*D. Agamämmedow*).

2. Eger esasy söz hereket ýa-da umuman giňişlik boýunça bir ýerden başga bir ýere süýşmek bilen baglanyşykly hereketi aňladýan işlikden bolsa, onda goşma işlik gymyldy-hereketiň edil şu pursatda amal edilýändigini aňladýar. Meselem: Zöhre bilen Bibi ýaly öz geljeklerine garaşyp, *gezmeläp ýörenler* başga-da az däl (*A. Çarygulyýew*). Atam gaýrada orak *orup ýör*.

Şeýlelikde, *yörmek* sözi bilen ulanylýan goşma işlik, köplenç, gymyldy-hereketiň diňe bir netijesini görkezmän, onuň geçiş ýagdaýyny hem aňladýar.

Durmak kömekçi işlikli goşma işlik sözlenilip durlan pursatda bolup geçýän gymyldy-hereketi aňladýar we şol wagtyň özünde şol gymyldy-hereketiň dowamlylygyny, yzygiderligini ýa-da arakesmeli gaýtalanyp durýandygyny görkezýär. Meselem: Aýuw, Meret, indi nira barýarsyň, çäýyň bolsa *gaýnap dur-la* (*A. Durdyýew*). Gözel ejäň oglundan her hepde-de bir hat *gelip dur*.

Oturmak işliginiň kömegi bilen ýasalan goşma işlikde esasy söz hökmünde *yöremek*, *ylgamak*, *gaçmak*, *kowmak* ýaly hereketi aňladýan sözler ulanylýar. Bu ýerde *oturmak* sözi özüniň asyl manysyny bütinleý ýitirip, dowamly häzirki zamany aňladýar. Meselem: Biz ekinçiligiň gyrasy bilen *gidip otyrys*. Taýjagaz hem enesiniň yzy bilen *ylgap otyr*.

Oturmak işligi gymyldy-hereketi aňlatmaýan ýa-da oturylan halda ýerine ýetirilmegi güman edilmeýän işlikler bilen ulanylmaýar. Meselem: eger-de *agyrmak*, *awuşamak*, *gijemek*, *eremek* işlikleri arkaly aňladylýan gymyldy-hereket dowamly häzirki zamanda görkeziljek bolsa, onda kömekçi işlik hökmünde *oturmak* işligi däl-de,

durmak sözi ulanylyp bilner. Meselem: Kelläm birsyhly *gijäp dur-da*.

Ýatmak işliginiň kömegi bilen ýasalan goşma işlik şu wagt, häzirki pursatda bolup geçýän dowamly hereketi aňladýar we şunuň bilen birlikde esasy gymyldy-hereketiň ýatuw halda ýerine ýetirilýändigini bildirýär. Meselem: Köpriniň aşagyndan suw *akyp ýatyr* (A. Nyýazow). Kem-kemden galkyjaklaýan läbik mele suw nobury dolduryp, *çaykanyp ýatyr* (B. Kerbabayew).

3. Modallygy aňladýan goşma işlikler

Bu topara degişli goşma işlikler modallygy aňladýarlar, ýagny sözleýjiniň gymyldy-hereketi bolan garaýşyny bildirýärler. Muňa aşakdaky toparlar girýärler:

1. Gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň mümkindigini ýa-da mümkin dälendigini aňladýan goşma işlikler. Bu topara degişli goşma işlikleri ýasamaga *bolmak*, *bilmek* kömekçi işlikleri gatnaşýarlar.

Kömekçi işligiň hyzmatyny ýerine ýetirýän *bolmak* sözi gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň mümkindigini ýa-da mümkin dälendigini aňladýar. Şonuň üçin hem kömekçi işlik nämälim geljek zaman şekiliniň barlyk ýa-da ýokluk galybynda hiç bir ýöňkeme goşulmasyz ulanylýar. Esasy söz, köplenç, hal işlik, seýrek ýagdaýda, şert işlik şekilinde gelýär. Meselem: Bu köprüden *geçip bolarmy?* Elbetde, *geçip (geçse) bolar*.

Bilmek kömekçi işligi arkaly ýasalan goşma işlik esasy söz arkaly aňladylýan gymyldy-hereketiň subýekt üçin edilip bilinýändigini ýa-da bilinmeýändigini aňladýar. *Bilmek* kömekçi işligi bu ýerde *başarmak* manysynda ulanylýar. Esasy söz hemişe hal işlik galybynda çykyş edýär. Barlyk we ýokluk galyplary arkaly kömekçi işlik aňladylýar. Meselem: – Jarçy, sen syrkaw, *okap bilmersiň*, bar doktora git. Bibi hem *oturyp bilmän*, Zöhräniň golaýjygyna baryp: – Doganjan, hany maňa ber, men näme üçin oňat *çalyp bilmeyärim-ä...* – *diýdi* (A. Çarygulyýew).

2. Gymyldy-hereketi amala aşyrmaga synanyşygy aňladýan goşma işlikler. Bu goşma işlikler esasy söz arkaly aňladylýan

gymyldy-hereketi amal etmäge bolan synanyşygy bildirýärler. Diňe *görmek* sözi kömekçi işligiň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Esasy söz hal işlik şekilinde gelýär. Meselem: – Bu oturgyçda *oturyp gördüm* weli, üsti gaty ýumşak ekeni. – Men-ä bilmedim, bolmasa *sorap gör*, belki, hat gowuşmasa-da gowşan dälär (*A. Çarygulyýew*).

Esasy söz hal işlik şekilinde gelip, kömekçi işlik bilen goşulyp ulanylýar. Şonda goşma işlikler diňe işligiň buýruk, isleg şekillerinde gelýärler. Sözleýjiniň özi işiň amal edilmegini zerur hasaplaýar. Eger başga birine ýüzlenilip gürrüň edilýän bolsa, onda gymyldy-hereket barada nygtalyp aýdylýar. Meselem: – Durda aýt, ertir irräk *gelewersin*. – Bolýar, ussajan, men tizräk *gideweräýin*, otaga ýetmelidirin (*A. Durdyýew*).

Ýokardaky mysallarda kömekçi işligiň başdaky *g* sesine derek *w* sesi ulanylýar.

3. Göwnüýetmezçiligi aňladýan goşma işlikler. Goşma işlikleriň bu görnüşi göwnüýetmezçilik, äsgermezlik, bir işi kiçeldip görkezmek ýaly modal manylary aňladýarlar. Mundan başga-da, bu goşma işlik bir işiň göwünli-göwünsiz amal edilýändigini bildirýär. Munda diňe *bolmak* sözi kömekçi işligiň, barlyk we ýokluk galybyndaky öten zaman ortak işligi bolsa esasy sözüň hyzmatynda gelýär. Meselem: – Beýle göwnüýetmezçilik *eden bolýarsyňyz*, her zat diýseňiz-de meni Gyzyň Goşuna göterýärler, ertirem gidýän. Hojaguly birnäçe wagtdan bäri Altynyň daşyndan aşyk *bolan bolup*, däl porhan bolup ýörýärdi (*A. Durdyýew*).

Bu mysallardaky goşma işlikler göwnüýetmezçiligi, äsgermezligi aňladýarlar. Meselem: Ejegyz suwuň başynda çommalyp oturyp, elini *ýuwuşdyran bolup*, jogaba garaşdy. – Näme, näme diýip, sen bilmedik *bolan bolýarsyň* (*A. Durdyýew*).

Bu mysallardaky goşma işlikler zerurlyk boýunça däl-de, ýöne wagt geçirmek üçin amal edilen gymyldy-hereketi aňladýarlar.

4. Hyýallanmagy aňladýan goşma işlikler. Bu goşma işlikler haýsy-da bolsa bir işi etmäge ýa-da etmezlige hyýallanmagy, synanyşmagy, islegi aňladýarlar. Kömekçi işlik hökmünde diňe *bolmak* sözi ulanylýar. Esasy söz mälum geljek zamanyň – *jak*, *-jek* galybynda bolan her bir işlikden bolup biler. Meselem: – Bir

sygyrjagaz *aljak bolýarys*. Nepesleriň myhmany ertir ugraýar, size azar bermejek bolup, indiki gelerine *garaşýjak bolduk*.

Goşma işlikler, esasan, iki sözden durýarlar. Ýöne has çylşyrymly gymyldy-hereket aňladylmaly bolanda, goşma işlikleriň düzümine girýän sany ikiden artdyrylyp, şol aýratyn sözleriň manylaryny öz içine alýan has çylşyrymly gymyldy-hereketi aňladyp bilerler. Meselem: Sadabyň azar çekip, içinde iňläp ýatan tamynyň gapysyndan baryp, tä kowulýança seredip, *durup bilýärdik* (N. Saryhanow).

IŞ ATLARY

Iş atlary düýp işlige **-ma/-me/-mak/-mek, -yş/-iş/ (-ýyş, -ýiş), -asy/-esi** goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Iş adyny ýasaýjy goşulmalar, bellibir derejede, köpmanyly häsiýetlidir. Olar, esasan, iş atlaryny ýasaýjylar hökmünde tanalýar we şol goşulmalary kabul eden sözleriň at bolup gidenleri-de türkmen dilinde duş gelýär. **-ma/-me, -mak/-mek, -yş/-iş, (-ýyş, -ýiş), -asy/-esi** şekillerindäki iş atlary many taýdan işliklik, grammatik taýdan-da atlyk alamaty bolan işlik şekilleridir. Leksika-semantik taýdan iş atlary işi, hereketi, gymyldyny atlandyрма bilen aňladýarlar. Iş atlarynyň leksika-grammatik häsiýetinde hem işliklere, hem atlara mahsus aýratynlyklary bolansoň, olaryň şol söz toparlaryna bolan gatnaşygyny bellemek zerurdyr.

Leksika-semantik taýdan atlar zatlaryň, düşünjeleriň adyny aňladýan bolsa, işlikler işi, hereketi, gymyldyny aňladýarlar. Iş atlarynda şu iki many aýratynlygyň ikisi-de özboluşly häsiýetde jemlenýär. Iş atlary atlardan tapawutlanyp, işiň, hereketiň, gymyldynyň ýagdaýyň adyny aňladýar.

Iş atlary işlikden ýasalan *algý, bergi, okuw, oturgyç, goşun, darak, döwek* ýaly atlar bilenem bellibir umumylyk düzýär, ýagny bularyň ikisi-de işlikden ýasalanlygy bilen meňzeşdirler. Ýöne iş atlary grammatik many aňladyp, işiň, hereketiň, gymyldynyň adyny bildirýär, emma işlikden ýasalan atlar leksik many aňladyp, bellibir zady, düşünjäni gös-göni atlandyrýar we sözüň doly manysynda at bolýar.

Iş atlaryny ýasaýjy goşulmalar asyl we ýasama işlikleriň hemmesine des-deň derejede goşulyp bilýär we olar nähili işlige go-

şulsa-da, onuň işlik manysyna täsir etmeýär. Emma işlikden isim ýasaýjy köp sanly goşulmalar bolsa, esasan bellibir topar işliklerden ýa-da onuň bellibir many toparyndan, käbiri bolsa onuň bir-iki sanysyndan täze söz ýasamaga ukyplydyr we şu hili ýasama isimlerde işliklik alamatlar saklanmaýar. Mysal üçin: *otur-gyç, dara-k, gork-ak, ör-i, ýit-i, öt-gür, goş-un, ber-gi, döw-ek...* Şu sözlerdäki işlikden isim ýasaýjy goşulmalaryň önünden işligiň dereje ýasaýjy goşulmalaryny, işliklerde ýokluk aňladýan *-ma/-me* goşulmasyny getirmek mümkin däl. Emma iş atlaryny ýasaýjy *-ma/ -me, -mak/-mek, -yş/-iş, (-ýyş, -ýiş)* *-asy/-esi* goşulmalary bolsa her hili düýp işliklere goşulyp bilýär: *otur-mak, oturt-mak, oturdyş-mak, otur-yş, oturd-yş, oturdyr-yş* we ş.m. İş atlary düýp işlige mahsus bolan uýdurma, täsirini geçirmek ýa-da geçirmezlik, dereje ýaly manylary özlerinde bolşy ýaly saklaýarlar. Emma işlikden ýasalan isimlerde bolsa şol many we grammatik alamat duýulmaýar. Şeýlelikde, iş atlary işlikden arasyny doly üzüp bilmedik we şol bir wagtyň özünde-de isimlik alamaty bolan sözlerdir. İşlikden ýasalan isimler bolsa, işlikden bütinleý arasyny üzen we başga söz toparyna geçen sözlerdir.

Käbir işlerde ortak işlikler sypatlar bilen deňeşdirilýän bolsa, iş atlaryny hem atlar bilen deňeşdirmek dogry bolar. İş atlarynda işlik alamatlary bilen birlikde atlara häsiýetli grammatik aýratynlyklar-da bar. İş atlary-da atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. Ýöne iş atlarynyň aýry-aýry şekilleriniň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde tapawut bar. Mysal üçin: *-ma/-me, -mak/-mek, -yş/-iş, (-ýyş, -ýiş)* şekilindäki iş atlary düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny doly kabul edýän bolsa, *-asy/-esi* şekilindäki iş atlary ýöňkemede üýtgese-de, düşüm goşulmasyny kabul etmeýär.

İş atlarynda barlyk we ýokluk aňladylyşynda-da atlara bolan meňzeşlik bar. Mälim bolşy ýaly, isimlerde şol manylar *bar, yok, däl* sözleri we *-ly/-li, -syz/-siz* goşulmalary bilen aňladylýar. Barlyk we ýokluk manylarynyň şeýle serişdeler arkaly aňladylyşy iş atlarynda-da gabat gelýär.

Atlar ýaly iş atlary-da baglaýjy kömekçiler we kömekçi atlar bilen ulanylýar, düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny kabul edýärler. Bular iş atlaryny işlikden tapawutlandyryan we isimlik häsiýetini

berkidýän esasy aýratynlyklardyr. Mazmun taýdan iş atlaryna goşulan degişlilik goşulmalary atlardaky ýaly zada bolan eýeçiligi aňlatman, eýsem iş adyndan aňlanylýan işiň, hereketiň, gymyldynyň kimiň we haýsy tarapyň edýändigini bildirýär. İş atlaryna goşulýan köplük goşulmasy bolsa, işiň, hereketiň, gymyldynyň köplük tarapyndan ýerine ýetirilýändigini aňladýar. İş atlaryna goşulýan düşüm goşulmalary iş adyny sözlemiň başga bir agzasy bilen baglanyşdyrýar.

Hem işlikleriň, hem atlaryň aýratynlyklaryny özünde jemleýändigine garamazdan, iş atlary işliklere ýakyn durýarlar. Edil işlikler ýaly, iş atlary-da özüne baglanýan sözleri uýdurýar. Şonuň üçin iş atlary işlikden ýasalan beýleki funksional-grammatik işlik şekilleri bolan ortak işlikler, hal işlikler bilen bir hatarda durýar. Öz gezeginde bularyň her biriniň at söz toparlary bilen iş atlarynyň, sypatlar bilen ortak işlikleriň, hallar bilen hal işlikleriň özara umumylygy bardyr. İş atlary sap işlik şekillerinden tapawutlanyp, işlikleriň ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýärler. Şoňa esaslanyp, iş atlaryna, şonuň ýaly ortak işliklere, hal işliklere şahs görkezmeýän işlik şekilleri diýilýär. Şahs görkezýän işlik şekillerinden tapawutlanyp, iş atlarynda şahs oňa goşulýan degişlilik goşulmalaryndan belli bolýar, ýa-da şol şahsy aňladýan at çalyşmasy iş adynyň esasynda emele gelen sintaktik gurluşynyň düzüminde ýörite at çalyşmasy bilen aňladylýar. Şonuň üçin iş atlaryna, şonuň ýaly-da, ortak işliklere goşulan degişlilik goşulmalary iki hyzmaty ýerine ýetirip, birinjiden, işiň, hereketiň, gymyldynyň degişli subýektini görkezýär, ikinjiden, işlik ýöňkemelerindäki ýaly, işi, hereketi, gymyldyny ýerine ýetirijini-de aňladýar. Mysal üçin: *meniň ýaşayşym, seniň pikirlenişiň, onuň okamagy...* we ş.m.

Türkmen dilinde *-ma/-me*, *-mak/-mek*, *-yş/-iş*, *(-ýyş, -ýiş)* *-asy/-esi* goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalan iş atlarynyň her biriniň özüne mahsus bolan aýratynlygy bardyr. Şonuň üçin, şol goşulmalaryň kömegi bilen emele gelen iş atlarynyň her birini aýry-aýrylykda beýan etmek dogry bolar.

İş atlarynyň her biriniň aňladýan manylarynyň, grammatik aýratynlyklarynyň derňelmezinden ozal, ilki bilen, *-ma/-me*, *-mak/-mek*

şekilleriniň hem işligiň nämälim şekili (infinitiw), hem iş ady hasap edilişi baradaky meseläniň aýdyňlaşdyrylmagy gerekdir.

Türkologiýada, şol sanda türkmen dilinde, adatça, grammatikalarda we beýleki işlerde işligiň nämälim şekili – infinitiw, onuň häsiýeti hakynda dürli pikirler duş gelýär: olarda iş atlary bilen infinitiwiň bir bitewülik düzyändigini, bir-birine ýakyndygyny, işlik isimleriniň (iş atlarynyň) işliklik we atlyk manylarynyň bardygyny, olaryň hem infinitiw, hem adaty isim ýaly ulanylýandygyny türkologlar tarapyndan belgilenýär.

Görnükli türkolog N.K.Dmitriýew türk dillerde infinitiwiň grammatik kategoriýa hökmünde örän yrgadygyny, onuň ýöňkemedäki üýtgeýän işlik şekilleri bilen işlik isimleriniň aralygyndaky zatdygyny belleýär. Soňra ol rus dilinde infinitiwiň sap işliklik häsiýetiniň köp bolup, düşümde üýtgemeyändigini, sypatlardan bolan aýyrgylygy kabul etmeýändigini nygtaýar.

N.K.Dmitriýew bu mesele dogrusyndaky pikirini jemläp, türk dilleriň köpüsünde infinitiwiň ymykly orun alyp bilmändigini, türk dillerde infinitiwiň rus we beýleki ýewropa dillerindäki ýaly grammatik we leksik manylarynyň ýokdugyny, onuň ulanylyş çäginde dardygyny baradaky netijä gelýär.

N.K.Dmitriýewiň belleýşi ýaly, janly türk dillerde infinitiwsiz oňupdyrlar. Olardaky infinitiwiň ösüşi haýsy-da bolsa, bir daşky güýje edebi diliň – arap diliniň masdarlarynyň (işlikleriň nämälim şekili-niň), soňky döwürlerde rus diliniň infinitiwiniň grammatik we leksik ornunyň täsiridir. Görnüşine görä, türk dilleriň ýa-da dürli ulgama girýän dilleriň infinitiwine häsiýetli umumy ýörelgeleriň bolmandygyny sebäpli işligiň nämälim şekili (infinitiw) bilen iş atlarynyň arasyndaky umumylyklar we özboşlygy aýratynlyklar dogrusyndaky meselede türkologiýada-da, türkmen dilinde-de häzire çenli gutarnykly netijä gelinmändigini görmek bolýar. Bu ýagdaý bolsa, orta mekdeplerden başlap, ýokary okuw mekdeplerinde, hatda olaryň ýörite hünär hökmünde okadylýan fakultetlerinde hem işligiň nämälim şekili we iş atlary öwredilende, bellibir derejede, kynçylyk döredýär.

Bellibir döwürde birnäçe işlerde, esasan, orta we ýörite mekdepleriň türkmen dili okuw kitaplarynda *-ma/-me*, *-mak/-mek*

goşulmalary bilen ýasalan işlik şekilleri işligiň nämälim şekili atlandyrylyp, ol many we grammatik taýdan bir hatary düzüp bilmeýän zamany näbelli şert, şert-arzuw, arzuw, buýruk, hökmanlyk, hyýallanma şekilleriniň biri hökmünde seredildi. Käbir işlerde bolsa, *-ma/-me*, *-mak/-mek* şekiller *yş/-iş*, *(-ýyş, -ýiş)* *-asy/-esi* şekillerindäki iş atlary bilen bir hatarda berilýär. Ýöne olar infinitiw atlandyrylyp, infinitiwiň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişi hasap edilýär. Bu iki ýagdaýyň ikisinde-de, infinitiw bilen iş adynyň hakyky häsiýetleri ýüze çykarylman, gaýtam tersine gatyşdyrylýar.

Infinitiwiň häsiýeti boýunça zamany näbelli işlik şekilleri bilen bir hatary düzüp bilmeýändigini bellemelidir. Sebäbi zamany näbelli işlik şekilleri dürli leksik we grammatik mana eýe bolup, işlik ýöňkemelerini kabul edýär. Emma infinitiwde beýle häsiýet ýok. Ol semantikasy boýunça işligiň zamany näbelli şekillerinden tapawutlanýar. Zamany näbelli işlik şekilleri semantik taýdan gymyldy-hereketiň kim tarapyndan ýerine ýetirilýändigini görkezýär. Gymyldy-hereketi emele getirmek üçin gerek bolan şerti, arzuwy, islegi, buýrugy, haýyşy, hyýallanmagy, meýli we ş.m. aňladýar. Emma bu infinitiwe häsiýetli alamat däl. Çünki, infinitiw diňe işligi, gymyldyny atlandyryar.

Infinitiw ýokarda bellenilişi ýaly, iş atlarynyň arasynda getirileni bilen hem, leksika-grammatik taýdan iş atlaryndan düýpgöter tapawutlanýar. Infinitiw işlik ýöňkemelerini-de, atlaryň söz üýtgediji goşulmalaryny-da kabul edip bilmeýär. İş atlary bolsa, semantikasy boýunça işlik, grammatik häsiýeti taýdan hem isimlik alamatyny özünde saklaýar.

Türkmen dilinde *-ma/-me*, *-mak/-mek* şekillerinde gelen işligiň nämälim şekili (infinitiw) we edil şu şekillerde gelen iş atlary biri-biri bilen bir bitewülik düzüp, ýakyn bolsalar-da, ýagny şol şekilleriň üsti bilen aňladylsalar hem, bularyň her haýsyna mahsus özboluşly aýratynlyklar bardyr:

Işligiň nämälim şekilinde many taýdan işliklik alamaty bolsa-da, iş atlaryndan tapawutlylykda grammatik taýdan olarda isimlik häsiýet ýokdur, emma iş atlary işliklere häsiýetli gymyldy-hereket manysyna-da, atlara mahsus grammatik alamatlara-da eýedir.

Işligiň nämälim şekili adyndan belli bolşy ýaly, morfologiýanyň uly bir söz topary – işlikler söz toparyna deňişli ähli işlikleriň başlangyç, nämälim alamatyny görkezýän işlik şekilidir.

Işligiň nämälim şekili asyl we ýasama işlikleriň hemmesine (*okamak, başlamak, gelmek, geplemek...*), täsirini geçirýän we geçirmeýän işliklere (*almak, getirmek, gelmek, gülmek...*), işlik derejelerine (*dokaşmak, ýazdyrmak, geýilmek, geýinmek...*) goşulyp bilýär. Şol şekillerdäki işlikleriň nämälim şeklini emele getirýär. Infinitiw başlangyçda, sözleşse, dil dolanyşygyna girizilmänkä, *-ma/-me, -mak/-mek*, ýagny *okama, ýazma, işleme okamak, ýazmak, gelmek, barlamak, dişemek, agarmak* şeklinde bolup, sözleşse aralaşanlarynda bolsa, asyl we ýasama işlikleriň soňundaky infinitiwiň goşulmalary taşlanylýar we *oka, ýaz, gel, barla, dişe, agar...* görnüşinde ulanylmaga başlaýar. Soňra olaryň, ýagny düýp işlikleriň soňundan işliklere häsiýetli bolan deňişli grammatik şekiller goşulýar: *oka-dy* (öten zaman), *oka-ýar* (häzirki zaman), *oka:-r, oka-jak* (geljek zaman); *oka-sa-m, oka-sa-ň* (şert şekili), *oka-sam-dym* (şert-arzuw şekili), *oka: -ýady* (arzuw şekili), *oka-maly* (hökmanlyk şekili)... görnüşde ulanylýar hem-de bellenilişi ýaly, dürli grammatik manylary aňladýar.

Iş atlary hem işlikleriň ähli görnüşine: asyl we ýasama, täsirini geçirýän we geçirmeýän işliklere, işlik derejelerine goşulyp bilýär. Şular ýaly işlik görnüşleriniň atlaryny aňladýar. Başda görkezilişi ýaly, iş atlary bir tarapdan, ýasama atlardan, beýleki tarapdan, işligiň nämälim şekilinden tapawutlanýarlar. Iş atlary-da edil infinitiwdäki ýaly sözleşse *-ma/-me, -mak/-mek* şeklinde goşulyp, ondan tapawutlykda leksika-semantikasy boýunça işiň, hereketiň, gymyldynyň adyny aňladýarlar, grammatik manysy boýunça hem işlikleriňki ýaly däl-de, eýsem atlaryň üýtgeýşi ýaly üýtgäp, deňişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler.

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany

1. okamagym, işlemegim
2. okamagyň, işlemegiň
3. okamagy, işlemegi

Köplük sany

- okamagymyz, işlemegimiz
- okamagyňyz, işlemegiňiz
- okamagy, işlemegi

Düşümde üýtgeýşi

1. Baş düşüm	ýaşamak
2. Eýelik düşüm	ýaşamagyň
3. Ýöneliş düşüm	ýaşamaga
4. Ýeňiş düşüm	ýaşamagy
5. Wagt-orun düşüm	ýaşamakda
6. Çykyş düşüm	ýaşamakdan

Meseläni anyklamak, aýdyňlaşdyrmak üçin şeýle pikir ýöretmek dogry bolar: *-ma/-me*, *-mak/-mek* goşulmaly işligiň nämälim şekili türkmen dilinde ulanylýar. Ýöne işligiň nämälim şekliniň (infinitiviň) ulanylyş çägi örän dar bolup, diňe sözlük düzmek işinde peýdalanylýar. Pikiri has nygtamak üçin şeýle netijäni getirýäris. Eger *-ma/-me*, *-mak/-mek* şekillerinde bolan sözler atlaryň grammatik kategoriýalaryny, (atlaryň düşüm, degişlilik) söz üýtgediji goşulmalary kabul eden bolsa, onda iş atlary diýlip hasaplanylmaladyr, tersine şol kategoriýalarda üýtgemese, onda işligiň nämälim şekili (infinitiw) diýlip kabul edilmelidir. Ýöne sözleşişde iş adynyň *-mak/-mek* şekiline garanda *-ma/-me* şekliniň ulanylyşy işjeň däl.

Iş atlarynyň *-ma/ -me* şekili

Iş adyny ýasaýjylaryň biri-de *-ma/-me* goşulmasydyr. Gelip çykyşy taýdan *-ma/-me* bilen *-mak/-mek* goşulmalarynyň özara baglanyşyklydygy görkezilse-de, bularyň haýsysynyň ilkinjiligi dogrusynda biri-birinden tapawutlanýan iki hili garaýyş bar. Alymlaryň birnäçesi *-ma/-me* goşulmasyny *-mak/-mek* goşulmasynyň gysgalan görnüşi hasap edýär. Birnäçe türkologlar bolsa, tersine, *-mak/-mek* goşulmasynyň *-ma/-me* goşulmasyndan emele gelendigini belleyär. Bularyň haýsysynyň ilkinjiligine garamazdan, *-ma/-me* we *-mak/-mek* goşulmalarynyň aslynyň özara biri-biri bilen baglanyşyklydygy bellidir.

Türkmen dilinde *-ma/-me* goşulmasy işlik şeklini ýasamakda ulanylýar. Bu goşulma haýsy işlige goşulsa, onuň manysyna görä, işiň, hereketiň, gymyldynyň barşyny, şonuň netijesinde bolýan hadysanyň adyny aňladýar. Şeýle manyda gelende, *-ma/-me* düýp işlikleriň her

birine goşulyp bilýär. Meselem: Daşarda bolsa şemalyň şuwuldysy güýçlenip, öýüň *ýranmasy* artýardy (*A.Gowşudow*). Ýöne Ogulaýyň ymykly *oturmasy*, ýetişibildiginden ejesiniň ellerini *owkalaşdyrmasy*, ejemiňem gepleşmän göni oňa *seretmesi* meniň üçin aýylganç göründi (*R.Gelenow*).

Iş adynyň bu görnüşiniň ýoklugy *mazlyk/ – mezlik* goşulmasy bilen aňladylýar. Meselem: *ýaşama-ýaşamazlyk, işleme-işlemezlik* we ş.m.

-ma/-me şekiliniň üýtgeýşi

Iş adynyň *-ma/-me* şekili atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Onuň üýtgeýşi soňy çekimli sese gutaran atlaryň üýtgeýşi ýalydyr.

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany

1. oka:mam, işle:mäm
2. oka:maň, işle:mäň
3. oka:masy, işle:mesi

Köplük sany

- oka:mamyz, işle:mämiz
oka:maňyz, işle:mäňiz
oka:malary, işle:meleri

Düşümde üýtgeýşi

Baş düşüm	okama, işleme
Eýelik düşüm	okamaň/okamanyň (peýdasy), işlemäň/ işlemäniň (ähmiýeti)
Ýöneliş düşüm	okama (zerurlyk), işlemä (höwes)
Ýeňiş düşüm	okamany (öwrenmek), işlemäni (başarmak)
Wagt-orun düşüm	okamada (peýda bar), işlemede (höwes bar)
Çykyş düşüm	okamadan (peýda), işlemeden (peýda)

Görnüş i ýaly, *-ma/-me* şekiliniň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde käbir aýratynlyklar bar. Degişlilik kategoriýasynyň 1-nji we 2-nji ýöňkemeleriniň birliginde-de, köplüğünde-de we eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerde goşulmanyň *-ma* görnüşiniň çekimlisi uzyn aýdylýar, *-me* görnüşiniň-de inçe çekimli *-e* sesi uzyn aýdylýan *-ä* sesine geçýär. Şu uzynlyk *-ma/-me* goşulmasyna häsiýetli däl. Şuňa

seredende, oňa goşulýan söz üýtgediji goşulmalaryň aslynda çekimli ses bilen başlanýan goşulma bolandygyny çak etmek mümkin. Şeýle ýasaýjynyň çekimlisi bilen söz üýtgediji goşulmanyň çekimli sesleri birleşip, iki meňzeş çekimliniň ýanaşmagy bilen ýogyn çekimlilerde kanuny uzynlyk emele gelen bolsa, inçe çekimlilerde olaryň hiç birine-de meňzemeýän we hemişe uzyn aýdylýan *-ä* sesine geçýär. Şu fonetik hadysa degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň birlik we köplük sanlaryna, şonuň ýaly-da wagt-orun, çykyş düşümlerine ýaýramaýar. Adatça soňy çekimli sese gutaran sözlere eýelik düşümiň goşulmasynyň *-nyň/-niň* görnüşi goşulýan bolsa-da, *-ma/-me* şekiline onuň *-yň/-iň* görnüşiniň goşulyşyny-da görmek bolýar. Şeýlelikde, bu şekiliň eýelik düşümde iki hili görnüşi deň derejede ulanylýar. Ýoneliş düşümde bu şekiliň *-ma/-mä* (çekimlisi uzyn) görnüşi bilen bilelikde gepleşiğe häsiýetli *-mana/ -mäne* aýdylyşy-da duş gelýär. Meselem: Ol baýtalçasyny satyp, bir alaşa *almanyň* arzuwyndady (B.Kerbabaýew). Onuň ozal şunuň ýaly çynlakaý işe *gatyşmadan* agzy bişipdi, ädi ýanypdy (*Şol ýerde*). Bir eýýämden bari tamdyrlardan tüsse *çykmasy* galypdy (*A.Gowşudow*). Hat *okamany* köne mekdepe döwrenipdi.

Iş atlarynyň *-mak/-mek* şekili

Iş atlaryny ýasaýjy beýleki goşulmalar ýaly, *-mak/-mek* goşulmasy önde bellenişine görä, iki hyzmaty ýerine ýetirip, işligiň nämälim şekilini (infinitiw), iş atlaryny emele getirýär. Bu şekil hemme asyl we ýasama işliklere: täsirini geçirýän ýa-da geçirmeýän işliklere, işlik derejelerine goşulyp bilýär, barlyk we ýokluk aňladýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde *-mak/-mek* iki görnüşdedir. Onuň *-mak* görnüşi düzüminde ýogyn çekimli, *-mek* inçe çekimlisi bolan işliklere goşulýar. Bu goşulma nähili işlige goşulsa, onuň manysyna görä, işiň, hereketiň, gymyldynyň barşyny, adyny aňladýar. Meselem: Onsoňam seniň okatjak oğlanlaryň çarwadarlaryň çagalarydyr, olar çägede *oturмага*, gum *ýassanmaga* endik edendirler... (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Äläm içre at gezer»*). Işden gaýdyp gelen daýhanlar hemişe özleriniň *saplatmaga* goýan pilleriniň, *taplatmaga* goýan paltalarynyň, *dişetmäge* goýan oraklarynyň we başga şuna meňzeş işleriniň zyndan günün şu wagty gelýärdi (*A.Gowşudow*).

-mak/-mek şekiliniň ýoklugy

Türkmen dilinde bu şekiliň ýoklugy onuň ýerine başga morfologik birligiň getirilmegi bilen aňladylýar, ýagny aslynda ortak işlikden bolan *-mazlyk/-mezlik* şu *-mak/-mek* şekiliniň ýoklugy hökmünde ulanylýar. Gurluşy taýdan *-mazlyk/-mezlik* işliklerde ýokluk ýasaýjy *-ma/-me*, ortak işlik ýasaýjy *-ar/-er* we isim ýasaýjy *-lyk/-lik* goşulmalaryndan emele gelipdir. Üç sany goşulmanyň birleşmegi netijesinde *-ar/-er* goşulmasynyň soňky *r* sesi *z* sesine geçip, onuň düzüminde fonetik özgeriş ýüze çykypdyr. Ortak işlige goşulan *-lyk/-lik* ony atlaşdyrýar we şonuň netijesinde *-mazlyk/-mezlik -mak/-mek* şekiliniň ýoklugyny aňlatmaga ukyply bolýar. Ortak işlikleriniň-de, iş atlarynyň-da isimlik alamaty bolan funksional-grammatik şekillerdigini nazara alsaň we *-lyk/-lik* goşulmasynyň goşulmagy bilen ortak işliklerden iş atlarynyň ýasalyşyny hasaba alsaň, onda *-mazlyk/-mezlik* goşulmasynyň iş atlarynyň ýoklugy üçin ulanylmagy kanuny hadysadyr. *-mazlyk/-mezlik* goşulmasy iş atlarynyň *-maklyk/-meklik* görnüşini bilen hatarda durýar, ýagny bularyň ikisiniň-de düzüminde isim ýasaýjy *-lyk/-lik* bar. Şeýlelikde, *-mak/-mek*, *-maklyk/-meklik* şekilleriniň ýoklugy *-mazlyk/-mezlik* bolup çykýar: *almak*, *almaklyk-almazlyk*, *gelmek*, *gelmeklik-gelmezlik* we ş.m.

-mak/-mek şekiliniň üýtgeýşi

Iş adynyň *-mak/-mek* görnüşli şekili atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Olaryň üýtgeýşi soň çekimsiz sese gutaran atlaryň üýtgeýşi ýalydyr. Ýöne grammatik manysy boýunça iş atlaryna goşulan söz üýtgediji goşulmalar atlara goşulandakysyndan tapawutlanýar. Onuň bu aýratynlygy *-yş/-iş* görnüşli iş atlarynyň üýtgeýşinde berilýändigini üçin bu ýerde *-mak/-mek* şekiliniň söz üýtgediji goşulmalaryny kabul edişini bermek bilen çäklenýäris.

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany

1. okamagym, işlemegim,
2. okamagyň, işlemegiň,
3. okamagy, işlemegi,

Köplük sany

- okamagymyz, işlemegimiz,
- okamagyňyz, işlemegiňiz,
- okamaklary, işlemekleri

Düşümde üýtgeýşi

Görnüşine görä, söz üýtgediji goşulmalary kabul edende, *-mak/-mek* goşulmasynyň soňky *k* sesi üçünji ýöňkemäniň köplük sanyndan beýleki ýöňkemelerde we eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerde degişli açyk *g* sesine geçýär. Ýöneliş düşümde *-mek* goşulmasynyň *e* sesi *ä* sesine öwrülýär. Bular *-mak/-mek* şekiliniň söz üýtgedijileri kabul edişinde ýüze çykyan aýratynlyklardyr. Düşüm goşulmalary gös-göni *-mak/-mek* şekiline-de, onuň degişlilik goşulmasyny kabul eden görnüşine-de goşulýar.

Baş düşüm	okamak, işlemek
Eýelik düşüm	okamagyň (peýdasy), işlemegiň (ähmiýeti)
Ýöneliş düşüm	okamaga (zerurlyk), işlemäge (höwes)
Ýeňiş düşüm	okamagy (öwrenmek), işlemegi (başarmak)
Wagt-orun düşüm	okamakda (peýda bar), işlemekde (many bar)
Çykyş düşüm	okamakdan (peýda), işlemekden (peýda)

Meselem: Ýagdaý bizden daýaw *dabyramagy*, aýgytly *hereket etmegi* talap edýär (*G. Kulyýew*).

Baş düşümde gelen *-mak/-mek* şekilindäki sözler **gerek, mümkin, zerur** modal sözleri we *bol-* işligi bilen ulanylanda, olaryň ikisi bilelikde bir hyzmaty ýerine ýetirip, eýesiz sözlemiň habary bolýar. Bu hili goşma habaryň komponentleri aslynda özara biri-biri bilen habarly gatnaşykda düzülen bolsa-da, häzirki wagtda bitewülikde bir hyzmatda gelýär. Meselem: Gurtgeldi agany iberip, derrew bu ýere *getirmek gerek* (*B. Seýtäkow*). Nesliň öz köklerini *bilmegi gerek*, oňa *guwanmagy, buýsanmagy gerek* (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Äläm içre at gezer»*). Men dogruçyl bolanym üçin, siziň ýüzüňize *aytmagym zerur* (*B. Kerbabayew*). Ara şeýtan düşende, dogan bilen doganyň *gyrlyşmagy mümkin* (*G. Kulyýew*).

Edil şu mysallarda bolşy ýaly, *-mak/-mek* şekili **bar, ýok** sözleri bilen gelende-de, olar şol sözleriň grammatik eýesi ýaly görünse-de, olaryň ikisi bilelikde bir hyzmatda gelip, habar bolýarlar. Meselem: Ömre *gutarmak bar*, işe *gutarmak ýok* (*G. Kulyýew*).

Iş atlarynyň *-maklyk/-meklik* şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde *-mak/-mek* bilen bir hatarda onuň *-maklyk/-meklik* çylşyrymly şekili-de ulanylýar. Semantik taýdan *-maklyk/-meklik* şekilinde bir hili umumylaşdyryjy, jemleýji many öwüşginlik bar. Sada *-mak/-mek* şekiline goşulan *-lyk/-lik* onuň isimlik tarapyny has güýçlendirýär. Ýöne bular manysy taýdan özara biri-biriniň ýerine gelip bilýär. Şuňa seredeňde, *-lyk/-lik* bir hili fakultatiw hyzmatda gelyän ýaly görünýär. Umuman, *-mak/-mek* bilen *-maklyk/-meklik* şekilleri many hem grammatik taýdan düýpli tapawutlanmaýar. Edil sada şekil ýaly, *-maklyk/-meklik* hem işiň, hereketiň, gymyldynyň barşyny adyny aňladýar, söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär, munuňam ýoklugy üçin *-mazlyk/-mezlik* ulanylýar. Şeýle-de bolsa, bularyň ikisi-de häzirki zaman türkmen dilinde işjeň ulanylýar. Meselem: Gülendam daga Röwşen jandan *göz-gulak bolmaklygy*, ony uzak ýere *goýbermezligi* tabşyrdy («Görogly»). Eýsem-de bolsa, onuň üçin dünýäniň gyzyk-höwesi, durmuşyň manysy diňe *öýlenmeklige*, kim-de bolsa bir näzenin bilen ykbalyny *çatmaklyga* bagly ýaly görünýärdi (*G.Kulyýew*).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili

Iş atlaryny ýasaýjy *-yş/-iş* goşulmasy gadymdyr we dürli fonetik şekilde türki dilleriň köpüsünde ulanylýar.

Häzirki zaman türkmen dilinde iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili *-yş/-iş/-uş/-üş/-ýyş/-ýiş/-ş* görnüşlerde ulanylýar. Şulardan *-yş* düzüminde ýogyn çekimlisi, *-iş* inçe çekimlisi bolan çekimsiz sese gutarýan sözlere, *-uş* düzüminde dodaklanýan ýogyn çekimlisi, *-üş* dodaklanýan inçe çekimlisi bolan çekimsiz sese gutarýan bir bogunly sözlere, *-ýyş* ýogyn çekimlili, *-ýiş* inçe çekimlili, ahyrlary çekimli sese tamamlanýan sözlere we *-ş* hem goşulýan işliginiň çekimlisiniň hiline garamazdan, ýogyn we inçe çekimlä gutaran sözleriň ikisine-de goşulýar: *bar-yş*, *gel-iş*, *gon-uş*, *gör-üş*, *oka-ýyş*, *geple-ýiş*, *başla-ş*, *işle-ş* we ş.m.

Türkmen diliniň orfografik kadasyna laýyklykda iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiliniň ýazuw düzgüninde bolan üýtgeşikleri-de bellemek gerek. Soňy *z*, *l*, *n*, *r*, *s*, *ş* seslerine tamamlanýan birinji bogny açyk we

çekimlileri gysga aýdylýan iki bogunly düýp sözleriň yzyndan çekimli sese başlanýan goşulma goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimliler öz öňlerinden *z, d* seslerinden beýleki açyk çekimsizler gelende, düşürilip ýazylýarlar. Şoňa laýyklykda, iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili *z, d* seslerinden başga açyk çekimsiz seslere gutaran bir bogunly sözlere goşulyp we onuň yzyndan hem çekimli sese başlanýan goşulma goşulanda, ýokarky orfografik kada esasynda *-ýýş/-ýiş* goşulmasynyň çekimli sesi düşürilip ýazylýar: *okaýýş-okaýýşy, gepleýiş-gepleýişi ...*

Orfografik kada boýunça iş adynyň *-iş* goşulmasy *yör-* işligine goşulyp, onuň yzyndan hem çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimli düşürilip ýazylmaly bolsa-da (*yör-iş – ýöriş*), sözleýişde şol dar çekimliniň uzyn aýdylmagy (gysga aýdylanda däl) netijesinde ikinji bogundaky çekimliniň düşürilmän ýazylyşynyň-da bardygyny bellemek gerek. Bu ýagdaý *-iş* goşulmasy goşulyp ýasalan bu sözüň *yörüş* hem *ýöriş* görnüşinde iki hili ulanylyşy bilen baglydyr. Diýmek, individual ulanylyşyna garap, ony *yörüş-yörüşi* hem *ýöriş-ýörişi* kimin ýazmak bolar.

Häzirki zaman türkmen dilinde *-yş/-iş* şekili iş atlaryny ýasaýjy iň işjeň goşulmadyr. İş atlarynyň *-yş/-iş* şekili işiň, hereketiň, gymyldynyň, ýagdaýynyň adyny aňladýar. Şonuň bilen birlikde, şol işiň, hereketiň, gymyldynyň ýüze çykyş ýagdaýyny, äheňini, bolşuny we başga-da şuna meňzeşleri bildirýär we ony atlandyrýar. Meselem: ... çaganyň jykyrdap *gülşi*, murtuny oýkap, onuň gyjygyny *tutduryşy* ... Anna aga bu zatlaryň hemmesiniň soňky gezek bolup geçýändigini syzýan ýalydy (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Äläm içre at gezer»*). Gudaçylyk arasynda *gezişinden*, işiniň şowlylygyndan, kä ýerden masgara edilip *kowluşyndan* wäşilik bilen hekaýa sözledi (*B. Kerbabayew*). Ýeke göz adam... onuň *ýasalyşyny* düşündirdi (*A. Gowşudow*). Batyryň şol ýerde oturyp, hanyň ýüzüne *seredişi*, onuň bolup *oturyşyny* masgaralap gülesi gelyän ýalydy (*N. Saryhanow*).

İş atlarynyň *-yş/-iş* şekilindäki sözler şol duruşlaryna atlaryň hataryna geçip bilýär, şonda işiň, hereketiň, gymyldynyň, ýagdaýyň adyny däl-de, eýsem zadyň, düşünjäniň adyny aňladýar we leksik manyly söz bolýar. Meselem: Ýaz *ekişi* hem tohumlar tapmak

hakynda sözleşşärdiler. Güýçli ýagyş ýagyp, ýagşyň suwy böreň-böreň bolup akdy. (A. Gowşudow).

-yş/-iş şekiliniň ýoklugy

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiliniň ýoklugynyň ýasalysy beýleki işlik şekillerinde ýokluk aňladylyşy bilen meňzeşdir. Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiliniň ýoklugy şu goşulmanyň öňünden *-ma/-me* goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar: *-ma+yş/-me+iş*. Şeýle bolanda, bu goşulmalaryň ýanaşyp gelen çekimli sesleriniň aralygyndan ý sesi artdyrylýar we olar *-maýyş/-meýiş* görnüşinde ulanylýar. Şonuň bilen bir hatarda häzirki zaman türkmen dilinde ýokluk aňladýan *-ma/-me* bilen iş adynyň *-yş/-iş* goşulmasynyň ýanaşyp gelen çekimlileriniň özara bir-birine täsir etmegi netijesinde onuň *-myş/-miş* (orfoepik kadasy: *-my:ş/-mi:ş*) we *-maş/-meş* şekilinde ulanylyşy-da bar. Ýöne bulardan soňky iki görnüşi edebi diliň orfoepik kadasy däl. Meselem: ...Kakaň niräk gidenini bileňok gerek, bilmeyän bolsaň, ýene şol *bilmeyşiň* ýaly geziber (N.Saryhanow). Şonuň hiç bir kanuna *gelmişi*, hiç bir kowahata *sygmyşy* ikisiniň-de keýpini bozýardy (B.Kerbabaýew).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiliniň ýoklugynyň garalyp geçilen üç görnüşiniň her biriniň özüne häsiýetli bolan many ýa-da stilistik aýratynlygy ýokdur. Türkmen dilinde *-maýyş/-meýiş*, *-my:ş/-mi:ş*, *-maş/-meş* goşulmalarynyň üçüsi-de ulanylýar, ýöne olaryň birinjisi esasy bolup, beýleki ikisi gepleşige häsiýetlidir.

-yş/-iş şekiliniň üýtgeýşi

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili edil atlar ýaly söz üýtgediji goşulmalary kabul edýär. Ýöne iş atlaryna goşulýan söz üýtgediji goşulmalar many taýdan edil atlara goşulandakysy ýaly bolman, bellibir derejede, ondan tapawutlanýar.

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili goşulan *-lar/-ler* işiň, hereketiň, gymldynyň köp gezek gaýtalanýanlygyny ýa-da öwran-öwran bolýanlygyny we onuň düzüm böleklerden ybaratdygyny aňladýar. Meselem: Onuň at üstünde oturyşy we başga *boluşlary* bu adamyň örän gazaply harby nyzamy görenligini tassyklaýardy (A.Gowşudow).

Ýadyňyzda bolsa, Hünkaryň şol *çozuşlarynda* siziň hem ene-atalaryňyzdan, ilen-çalanlaryňyzdan öldürilip, ýitirim edileni az däldir («Görogly»).

Iş atalarynyň *-yş/-iş* şekiline goşulan *-lar/-ler* ondan aňlanylýan işiň, hereketiň, gymyldynyň köplük tarapyndan ýerine ýetirilýänligini aňladyp, iş, hereket, gymyldy bilen onuň subýektini ylalaşdyryjy hyzmatda gelýär. Meselem: Goýunlaryň häzirki daň atyp gelýän wagtky salkynda *ýörişleri* ýagşydy (*B.Seýtäkow*). Olar çaga wagtlary *oýnaýyşlaryny*, jümjüme *gözleýişlerini*, ysmanak ýygмага *gidişlerini* ýatlaýardylar (*T.Taganow*).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekili degişlilik goşulmalaryny kabul edýär:

Ýöňkemedede üýtgeýşi

Birlik sany

1. okaýşym, işleýşim
2. okaýşyň, işleýşiň
3. okaýşy, işleýşi

Köplük sany

- okaýşymyz, işleýşimiz
- okaýşyňyz, işleýşiňiz
- okaýşlary, işleýişleri

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekiline goşulýan degişlilik goşulmalary soňy çekimsiz sese gutaran atlaryň ýöňkemedede üýtgeýşi ýalydyr. Ýöne atlara goşulan degişlilik goşulmasy zadyň bellibir şahsa (maňa ýa-da bize, saňa ýa-da size, oňa ýa-da olara) degişlidigini ýa-da oňa kimiň eýeçilik edýändigini aňladýan bolsa, degişlilik goşulmalary iş atlaryna goşulanda, işiň, hereketiň, gymyldynyň bellibir şahs tarapyndan (men ýa-da biz, sen ýa-da siz, ol ýa-da olar) edilýänliginde aňladyp, özüniň häsiýeti boýunça logiki subýekti görkezýär ýa-da iş, hereketiň bellibir şahs tarapyndan ýerine ýetirilýändigini aňladýar. Netijede, iki sany aýry-aýry düşünje bir şekilde jemlenýär. Birinjiden, iş, hereket bellibir şahsa degişli bolsa, ikinjiden, şol iş, hereket hut bellibir şahs tarapyndan ýerine ýetirilýär. Meselem: *Ymyzganyşyň* şol bolsa, *ýatyşyňa* duşmakdan Alla saklasyn (*B.Kerbabaýew*). Dostlar, indi gulak asyň, siz bu *gidişiňize* ýolda haýal etmän (*A.Gowşudow*).

Iş atlarynyň *-yş/-iş* şekilinde gelen sözleriň logiki subýektini aňladýan sözüň sözlem içinde bolmagy-da, bolmazlygy-da mümkin. Onuň sözlemiň düzüminde bolup – bolmazlygy sözlemde aňlanylýan

düşünjä, oý-pikire täsir edip durmaýar. Şonuň ýaly-da, şol subýekti bildirýän söz baş düşümde-de, eýelik düşümde-de bolup biler. Eger iş adynyň logiki subýektini bildirýän söz sözlemde anyk getirilmeyän bolsa, ony iş atlaryna goşulan degişlilik goşulmalarynyň kömegi bilen baş düşümde ýa-da eýelik düşümde gelen at çalyşmaları arkaly dikeltmek mümkin. Eger iş adynyň logiki subýektini bildirýän söz sözlemiň grammatik eýesi bolup gelse, onda ol diňe baş düşümde gelýär ýa-da ony baş düşümde gelen at çalyşmasy arkaly dikeldip bolar. Meselem: *Gelişleri* göýä gözsüz batyr ýalydy (*B.Seýtäkow*). Görogly şol *barşyna* ýeňňesi Gülendamy hem-de goş-golaň, paty-putylaryny goýan ýerine- Üçgümmez dagyna ýetdi («*Görogly*»).

Iş atlarynyň -yş/-iş şekilindäki sözler düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Olaryň düşümde üýtgeýşi soň çekimsiz sese gutaran atlaryň düşüm goşulmalaryny kabul edişine meňzeşdir.

Baş düşüm	-yş/-iş
Eýelik düşüm	-yşyň/-işiň
Ýöneliş düşüm	-yş-a/-iş-e
Ýeňiş düşüm	-yş-y/-iş-i
Wagt-orun düşüm	-yş-da/-iş-de
Çykyş düşüm	-yş-dan/-iş-den

Edil atlarda bolşy ýaly, iş atlarynyň -yş/-iş şekiline goşulan düşüm goşulmaları-da grammatik hyzmaty ýerine ýetirip, iş atlarynyň esasynda emele gelen sözi sözlemiň başga bir agzasyna baglanyşdyrýar. Meselem: Şol ýagdaý Mawynyň durmuşynda uly bir *özgeriş* boldy (*B.Kerbabaýew*) Men şu *gidişde*, Mäneden däl-de, belki Saragtdan çykaryn (*B.Kerbabaýew. «Gaygyysyz Atabaý»*). Ol adamlaryň dargap *gidişlerinden* hem razy boldy (*B.Seýtäkow*). Gurbanmämmet serdar täze *çozuşyň* pikirini edýärdi (*Şol ýerde*).

Iş atlarynyň -asy/-esi şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde -asy/-esi goşulmany kabul eden işlikler iş ady hasaplanylýar. Morfologik gurluşy taýdan -asy/-esi çylşyrymly goşulmadyr.

-asy/-esi baradaky garaýyşlara esaslansaň, dürli-dürli manyly aýry-aýry goşulmalaryň birleşmegi bilen emele gelipdir diýen netije çykýar. Aýry-aýry sözler ýaly, goşulmalar hem köp manyly bolup bilerler. Bu aýratynlyk türkî dilleriň irki döwrüne häsiýetli bolşy ýaly, olaryň häzirki ýagdaýynda-da şeýledir.

Häzirki zaman türkmen dilinde goşulan sözleriniň çekimlisiniň ýogyn we inçelik taýdan häsiýetine görä, -asy/-esi iki görnüşde ulanylyp, onuň -asy görnüşi düzüminde ýogyn çekimlisi bolan soňy çekimsiz sese gutarýan işliklere goşulýar. Sözün düzüminde inçe çekimlisi bolan çekimsiz seslere gutarýan işliklere bolsa, bu goşulmanyň -esi görnüşi goşulýar. Eger -asy/-esi soňy çekimli ses bilen gutarýan işliklere goşulsa, onda düýp işligiň soňky çekimlisi bilen goşulmanyň başky çekimlisi birleşip, olar uzyn aýdylýan sese geçýär: *oka-asy – okasy, işle-esi – işläsi* we ş.m. Bu uzynlyk inçe çekimlilerde olaryň hiç birine meňzemeýän we uzyn aýdylýan *ä* sesine öwrülýär.

Türkmen dilinde -asy/-esi goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan iş atlary, köplenç, *gel* – işligi bilen ulanylyp, olar durnukly häsiýet alypdyr. Şonuň üçin olaryň ikisi bilelikde bir bitewi grammatik many aňladýar. Şu düzümiň birinji bölegi bolan iş ady hemişe degişlilik kategoriýasynyň bellibir yönkemesinde gelýär we leksik manyny bildirýär, ikinji bölek bolan *gel* – bolsa grammatik hyzmaty ýerine ýetirýär we işliklere häsiýetli her bir şekilde gelip bilýär. Şonuň üçin -asy/-esi *gel* – düzüminiň birinji bölegi grammatik taýdan «mizemez» bolup, onuň ikinji bölegi her hili işlik şeklinde gelip bilýär.

Türkmen dilinde – *asy/-esi* goşulmasy *gel-* düzümi bilen bite-wülikde arzuw, isleg aňladýar. Ýöne bu şekil subýektiň özüne bagly bolmadyk, ýöne onda özakymlaýyn dörän islegi, arzuwy aňladýar. Meselem: Siziň baý mülkünizi, bala-çagalaryňyzy *gorasyňyz gel-ýändir*, meniň hem *şeydesim gelýär* (*B.Seýtäkow*). ...Magtymgulynyň häzir hem il gözünden uzakda, ýalňyzlykda pikirini *durlasy gelýär* (*G.Kulyýew*).

Taryhy taýdan seredeňde, häzirki bitewi many aňladýan -asy/-esi, -gel- durnukly düzümiň birinji iş adyndan bolan böleginiň gel-

işliginiň eýesi bolanlygy çak edilýär. Şu ýerde *-asy/-esi* görnüşli iş adynyň degişlilik kategoriýasynyň bellibir yönkemesinde gelmegi-de şeýle çaklamany aýtmaga mümkinçilik berýär. A.P.Poseluýewskiý «göresim gelyär» görnüşindäki frazeologik düzümiň ilki dörän wagtynda tutuş sözlem bolup, onuň subýektiniň (göresim) we predikatynyň (gelyär) bolanlygyny, häzirki wagtda şeýle düzümiň tutuşlygyna habarlyk hyzmatynda gelyänligini belläpdir. Hut şu hili pikir başga türkologlaryň işlerinde-de aýdylýar. A. Annanurow *-asy/-esi gel* - durnukly söz düzüminiň eýeli sözlemdigim, ýagny, *göresim* (*göresiň, göresi, göresimiz, göresiňiz, göresleri*) *gelyär, barasym* (*we ş.m.*) *gelyär* sözlemlerinde *gelyär* habar *göresimiň, barasymyň* hem eýe hökmünde gelyändigini belleýär. Ýöne, *-asy/-esi gel* - durnukly söz düzümi subýekti belli eýesiz sözlemiň habary bolup bilýär. Onuň logiki subýekti *-asy/-esi* iş adyna goşulýan degişlilik goşulmasyndan belli bolýar. Şol subýekti aňladýan sözün baş düşümde-de, eýelik düşümde-de gelmegi mümkin. Eger ol sözlemiň düzüminde ýok bolsa, onda ony *-asy/-esi* şekiline goşulan degişlilik goşulmasynyň kömegi bilen degişli at çalyşmalary arkaly dikeltmek bolýar. Meselem: ...Dostlarymyzyň bizi *ataraslary gelmeýärdi* («*Zenan kalby*»). Müdir näçe gyjyt berse, köplükde berýärdi, kimi *öwesi gelse* köplükde öwýärdi («*Edebiýat we sungat*»).

Häzirki zaman türkmen dilinde düzüminde *-asy/-esi* görnüşli iş ady bolan *oňa nä ýetesi, oňa ýetesi näme bar, oňa ýetesi zat barmy, oňa ýetesi zat ýok* kimin durnukly aňlatmalarda bolup, bularam hoş niýetli, ýagşy niýetli arzuw, isleg aňladýarlar. Bulardan *oňa ýetesi näme bar, oňa ýetesi zat barmy*, hemişe ritorik sorag bolup, jogap talap etmeýär, mazmun taýdan tassyklama, ykrar etme manyda bolýar. Meselem: ...Ilata ýagşylyk etse, *oňa ýetesi näme bar?* (*B. Kerbabaýew*). Galam tutup, oýnadyp bilseler, *oňa nä ýetesi.* (*B. Seytäkow*). Akyl zähmetini çekýän bolsaňyz, *oňa ýetesi zat ýok* (*G. Seyitmadow*).

Şu durnukly aňlatmalarda diňe arzuw, isleg bolup, onuň anyk nämeligini şol aňlatmanyň önünden gelen şert eýerjeň sözlemden mälim bolýar. Şonuň üçin düzüminde, *-asy/-esi* iş ady bolan bu durnukly aňlatma, köplenç, şert eýerjeňli goşma sözlemde ulanylýar.

-asy/-esi şekiliniň ýoklugy

Häzirki zaman türkmen dilinde *-asy/-esi* iş adynyň *gel-* kömekçi işlik bilen ulanylyşynyň ýoklugy dürli hili ýol bilen ýasalýar.

1. İşliklerde ýokluk aňlatmak üçin ulanylýan *-ma/-me* goşulmasyň *gel-* işligine goşulmagy bilen ýokluk aňladylyşy, işlik şekillerinde ýokluk aňladylyşyndan hiç hili tapawutlanmaýar. Ýöne *-asy/-esi gel-* düzüminde *gel-* işliginiň her hili işlik şekilinde gelşi bilen baglylykda onuň ýoklugynyň başga görnüşde bolmagy-da mümkin. Mysal üçin, *-asy/-esi gel-*ortak işlik bolup gelende, onuň ýoklugy *-ma/-me, däl, ýok, we ýok* sözüniň enklitik görnüşi bolan *-ok/-ak* bilen-de aňladylyp bilner. Şuňa seredeňde, ýoklugyň şu hili ýol bilen ýasalyşyny iş adynyň ýoklugy hasaplamak-da şertlidir. Ýöne *-asy/-esi gel-* düzüminiň durnukly häsiýetini nazara alsaň, oňa iş adynyň ýokluk galyby diýmegem mümkin. Meselem: Hiç kişiň kakamyň göwnüne *degesi gelmeýär* (B.Seýtäkow). Ýel bolsaňam ukusyny bimaza *edesiň geljek däl* (R.Gelenow).

2. Nazaryýet taýdan *-asy/-esi gel-* düzüminde *-ma/-me* ýokluk goşulmasynyň *-asy/-esi* şekiliniň önünden getirilmegi bilen ýasalýar. Mysal üçin, *Okasy gelse okasyn, okamasy gelse okamasyň. Işläsi gelse işlesin, işlemäsi gelse işlemesin* kimin köp sanly jümlelerde *-ma/-me* goşulmasynyň gös-göni iş adyny ýasaýjy bilen gelşi-de bar. İş adynyň *-asy/-esi* şekili *gel-* kömekçi işliksiz gelende, onuň ýoklugy *-ma/-me* goşulmasynyň iş adyny ýasaýjy *-asy/-esi* goşulmasynyň önünden getirilmegi bilen emele gelýär. Şonuň täsiri netijesinde *-masy/-mäsi gel-* görnüşindäki ýokluk galybynyň bar ýaly bolup görünmegi mümkin. Hakykatda bolsa, şu soňky şekildäki ýokluk örän az duşýar, hatda ulanylmaýar diýerlikdir.

3. *Gel-* kömekçi işliksiz ulanylýan *-asy/-esi* görnüşli iş atlarynyň ýoklugy *-ma/-me* goşulmasynyň we *ýok* sözüniň üsti bilen ýasalýar. Şeýle bolanda, *-ma/-me* goşulmasynyň çekimli sesi bilen *-asy/-esi* goşulmasynyň başky çekimlisi birleşip, uzyn çekimli sese geçýär: *-ma-asy-masy/-me-esi-mesi* (orfoepik kadasy *-ma:sy/-mä:sî*). Ýöne şeýle ýokluk galyp gaýtalanma görnüşinde ulanylan sözlerde we diňe *bol-* işliginde duşýar we bu-da, köplenç, **iş, zat** sözleri bilen ulanylyp, gös-göni aýdylmasy ýerlikli hasaplanylmaryk düşüňjani

aýtmak gerek bolanda peýdalanylýar: *bolmasy zat, bolmasy iş*. Meselem: Onuň ýöne ýerden gelmändigine gözünü ýetirip, *bir bolmasy iş* bolaýmasyn diýip aladalandy (*B.Seýtäkow*). Ol gürleýärdi, *bolmasy zatlary-da* aýdyşdyryp otyrды (*N.Saryhanow*). Bu taýda *görüþ-görmäsi* zat ýok (*G.Kulyýew*).

-asy/-esi şekiliniň üýtgeýşi

Iş atlarynyň *-asy/-esi* şekilindäki sözler bellibir sözi aýyklar, atributiw hyzmatda gelende, söz üýtgediji goşulmalaryň hiç birini kabul etmeýär. Ýöne iş atlarynyň bu görnüşi atlaşanda, atlara häsiýetli söz üýtgediji goşulmalaryň käbirini kabul edýär.

1. Iş atlarynyň *-asy/-esi* şekili *-lar/-ler* goşulmany kabul edip gelende, köplük goşulmasy sap stilistik mazmunda ulanylyp, işiň, hereketiň, gymyldynyň köplügini däl-de, eýsem subýektiň şol işi, hereketi ýerine ýetirmäge bolan içki duýgusyny aňladýar. Meselem: Muny okadygyňça, *okaslaryň gelyär* (*N.Saryhanow*). Içimi it ýyrtýardy. *Turabereslerim geldi* (*R.Gelenow*).

Şu mysallarda iş atlaryna goşulan *-lar/-ler* atlara goşulandakysy ýaly (Mysal üçin, agaçlar, göleler) köplük düşünjesini aňlatmaýar. Ýöne *-asy/-esi* görnüşli iş atlary degişlilik kategoriýasynyň üçünji ýöňkemesiniň köplük sanynda gelende, *-lar/-ler* köplük aňladyp, işiň, hereketiň köplük tarapyndan ýerine ýetirilýänligini bildirýär. Meselem: Olaryň şol ýagdaýdan käte biraz *daş duraslary*, az-da bolsa dem-dynç *alaslary gelyärdi* (*B.Kerbabaýew*).

2. Iş atlarynyň *-asy/-esi* şekili degişlilik goşulmalaryny kabul edýär. Olaryň ýöňkemedä üýtgeýşi ahyry çekimsiz sese gutaran atlaryň (palas, meýlis) üýtgeýşine meňzeşdir.

Ýöňkemedä üýtgeýşi

Birlik sany

1. *-asym, -es-im,*
2. *-as-yň, -es-iň,*
3. *-as-y, -es-i,*

Köplük sany

- as-ymyz, -es-imiz*
- as-yňyz, -es-iňiz*
- as-(lary)y, -es-(ler)i*

3. Iş atlarynyň bu görnüşi hemişe degişlilik kategoriýasynyň bellibir ýöňkemesinde ulanylýar. Ylaýta-da, onuň üçünji ýöňkemäniň birliginde gelşi köpdür. Meselem: – Hã, düşnükli, meniň obany *gö-resim gelipdir*. Belli zat. Adam bir zady *göresi gelse*, şeýle eder eken (*B.Seytäkow*). Şeýle diýmek bilen onuň bir zady *gürrüň beresi gelyärdi* (*N.Saryhanow*).

4. Iş atlarynyň *-asy/-esi* şekili düşüm goşulmalaryny kabul etmeýärler. Şonuň bilenem iş atlarynyň bu görnüşi onuň beýleki görnüşlerinden tapawutlanýarlar. Iş atlarynyň bu görnüşine işliklere häsiýetli üýtgediji goşulmalaryň-da hiç biri goşulmaýar.

Türkmen dilinde *-yş/-iş*, *-mak/-mek*, *-ma/-me* goşulmalary esasan, işligiň funksional – grammatik şekilini ýasaýjy bolsa-da, şu goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalan leksik manyly sözler-de köp. Olar işlikden arasyňy üzüp, başga söz toparlaryna geçip gidipdirler. Şonuň bilenem, olar işlik manysyny saklaýan iş atlaryndan düýpli tapawutlanýarlar.

Leksik manyda gelen *-yş/-iş*, *-mak/-mek*, *-ma/-me* şekilindäki isimlerde gymyldy, waka manysy ýok bolsa-da, şol şekilde gelen iş atlarynda şol hili işliklik many doly saklanýar. *-yş/-iş*, *-mak/-mek*, *-ma/-me* şekillerinde gelen *ýagyş*, *bulamak*, *gowurma* ýaly leksik manyly sözler bilen şol görnüşde gelen grammatik şekiller öz aralarynda deňeşdirilende, aşakdaky ýaly aýratynlyklar ýüze çykýar.

1. *Ýagyş*, *bulamak*, *gowurma* kimin isimlerde düýp söz bilen goşulmanyň aralygynda işlik derejelerini ýasaýjy goşulmalary goşmak mümkin däl. Eger olara dereje ýasaýjy goşulmalar goşulsa, olar özläriniň isimlik häsiýetini ýitirip, grammatik mana eýe bolýarlar. Munuň tersine, grammatik manyda gelen şol şekildäki *alyş*, *al-mak*, *alma* sözlerinde düýp söz bilen goşulmanyň aralygyndan işlik derejeleriniň, täsirini geçirýän we geçirmeýän işlik ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy mümkin: *alyş*, *aldyryş*, *almak*, *aldyrmak*, *alyşmak*, *alynmak*, *alma*, *alynma*, *aldyrma*, *aldyrylma* we ş.m.

2. *Ýagyş*, *bulamak*, *gowurma* ýaly atlarda düýp söz bilen goşulmanyň aralygynda işliklerde ýokluk aňlatmakda ulanylýan *-ma/-me* goşulmasyny getirmek bolýar. Eger şeýle bolajanda-da, olar grammatik many aňladyp, işlik şekiline öwürülýärler: *alyş-almaýyş*, *almak-almazlyk*, *alma-almazlyk*.

3. *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* goşulmaly sözler grammatik manyda gelende, düýp işlige häsiýetli uýdurma ukybyny saklaýar: *kitap alyş, kitap almak, kitap alma*. Emma *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin atlarda şu hili alamat bolmaýar.

4. *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* goşulmalar grammatik şekil ýasap gelende, olar analitik düzüm bölegi bolup, işiň, hereketiň, gymyldynyň dürli ýagdaýyny: başlangyjyny, dowamlylygyny, gutarmaga ýakynlaşýandygyny we ş.m. aňladýar. Leksik manyda gelen *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin sözlerde şol hili mümkinçilik ýokdur.

5. *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* grammatik many aňladyp, işlik şekilini ýasap, olar bellibir derejede, baglanýan işligine görä zaman aňladýarlar: *onuň sylag alşyna (almagyna, almasyna) begendi* – öten zaman, *begenýär* – häzirki zaman, *begenjek* – geljek zaman. Ýöne leksik manyda gelen *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin sözlerde bu hili aýratynlyk ýokdur.

6. *Ýagyş, bulamak, gowurma* kimin isimleri sypatdan bolan aýyrgyçlar aýyklar bilýän bolsa, *-yş/-iş, -mak/-mek, -ma/-me* goşulyp ýasalan işlik şekilini hallar ýa-da hal işlikden bolan aýyrgyçlar aýyklar bilýär.

Şeýlelikde, *ýagyş, bulamak, gowurma* kimin leksik manyly sözler bilen şol görnüşde gelen grammatik şekiller meňzeş goşulma bilen ýasalan, ýöne aýry-aýry birliklerdirler.

KEM IŞLIKLER

Türkmen dilinde goşulan sözlerine habarlyk ýokundysyny, işlik nyşanyny berýän sözlere **kem işlikler** diýilýär. Kem işlikler sözleriň işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemegine, bellibir zaman aňlatmagyna sebäp bolýar. Olara *-dy/-di; -dyr/-dir; -dur/-dür; -myş/-miş; -muş/-müş* goşulmalary we *eken* sözi degişli bolup, bular esasan atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, hallar, şeýle hem dürli işlik şekilleri bilen ulanylýarlar. Meselem: *talyp (Maral talypdy); işçi (Ol demir ýol işçisidi); eken (Gözeliň çagalary okuwda eken)*. *-dy/-di; -dyr/-dir; -dur/-dür* goşulmaly kem işlikler işlik goşulmalaryny, beýlekiler bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edýärler.

Kem işligiň -dy/ -di goşulmasy

Bu goşulmanyň -dy görnüşi düzüminde ýogyn, -di görnüşi inçe çekimli bolan atlara, atlaşan sözlere we sanlara, çalyşmalara, hallara goşulýar.

-dy, -di kem işlik goşulmasy, belleniş geçilişi ýaly, isimlere, şeýle hem işlik şekillerine goşulýar. Ol *boldy* sözünüň manysynda ulanylýar. Meselem: *Jeren talypdy. Jeren talyp boldy.*

-dy, -di goşulmaly kem işlikler aşadaky söz toparlaryna goşulýar:

1. Atlara: Ol rysgally-döwletli *adamdy*. Ol Meret aga bilen *goň-sudy* («*Garagum*»).

2. Sypatlara: – Seniň kakaň menden baş-üç ýaş *uludy* («*Ga-ragum*»).

3. Sanlara: Bu şol Nazaryň gadymkyja bile oýnan dostlaryndan *biridi* («*Gunça*»). Şol gijäniň ertiri oktyabryň *yigrimisidi* (*N.Saryhanow*).

4. Çalyşmalara: Onuň häzirki iş ýagdaýy *şeyledi* («*Der gelmese, dür gelmez*»).

5. Hallara: Gijäniň ep-eslisi geçen hem bolsa, entek obada ayak çekilerden *irdi* («*Der gelmese, dür gelmez*»). Olaryň hüý-häsiýeti bütinleý *başgaçady* («*Gunça*»).

6. Modal sözlere: Ota münüp, görmedik ýerleriňi, ýurtlaryňy görüp, tomaşa edip, ýol sökmegiň aýratyn lezzeti *bardy* («*Edebiýat we sungat*»). Onda bu bulaşyklygyň bolmazlygy *mümkindi* («*Gunça*»).

-dy, -di kem işlik goşulmasy dürli işlik şekilleri bilen hem ulanylyp bilner. Şonuň bilen birlikde, işlik şekiliniň sözlemdäki or-nuna baglylykda, ol dürli many öwüşginlerini aňladýar.

1. -dy, -di goşulmasy işligiň hökmanlyk şekili bilen ulanylyp, gymyldy-hereketiň sözleýjiniň gürrüňinden öň bolmalydygyny, ýöne haýsy-da bolsa bir sebäbe görä, şol gymyldy-hereketiň bolmandygyny görkezýär. Meselem: Emma oňa häzir gepleşmek kyndy, özüni ele *almalydy* («*Der gelmese, dür gelmez*»).

2. -dy, -di goşulmasy işligiň şert aňladýan şekili bilen ulanylanda, gymyldy-hereketiň sözleýjiniň gürrüňinden öň bolup geçmelidigini, sözleýjiniň-de şol gymyldy-hereketiň bolmagyny isleýändigini we ş.m. aňladýan şert-arzuw şeklini ýasaýar. Meselem: Ezizim, duşamok men seniň bilen/, Ah, tiz-tizden *görüşsedik* ýene biz

(«Gunça»). Eger Rozy şeýle bolmadyk *bolsady*, onda ne gözəl bolardy («Der gelmese, dür gelmez»).

3. Soňuna *-dy, -di* goşulmasy goşulan hal işligi sözleýji tarapyn-dan habar berilýän tamamlanan gymyldy-hereketi aňladýan öňki öten zaman işligini ýasaýar. Meselem: Ol duýgular Watanyň mährini hem gadyr-gymmatyny syzan günlerim *döräpdi* («Aşgabat» gazeti).

Kem işligiň *-dyr/-dir, -dur/-dür* goşulmasy

-dyr kem işlik goşulmasy düzüminde ýogyn, *-dir* goşulmasy düzüminde inçe çekimlileri bolan sözlere, bu işligiň *-dur/-dür* goşulmasy bolsa düzüminde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulýar. *-dyr/-dir/-dur/-dür* kem işlik goşulmasy atlar, atlaşan sözler we sypatlar, sanlar, çalyşmalar, hallar bilen utgaşyp, aňlanylýan düşünjäniň häzirki pursatdaky ýagdaýyny aňladýar, şeýle hem bu goşulmaly kem işlikler sözlemde habaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

-dyr/-dir/-dur/-dür goşulmaly işlikler ýöňkemedä üýtgeýärler. Meselem:

Birlik sanda:

1. Talypdyryn, işçidirin, zorduryn, kiçidirin.
2. Talyp(dyrsyň, işçi(dir)siň, zor(dur)syň, kiçi(dir)siň.
3. Talypdyr, işçidir, zordur, kiçidir.

Köplük sanda:

1. Talypdyrys, işçidiris, zordurys, kiçidiris.
2. Talyp(dyrsyňyz, işçi(dir)siňiz, zor(dur)syňyz, kiçi(dir)siňiz.
3. Talypdyrlar, işçidirler, zordurlar, kiçidirler.

Ikinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda kem işligiň *-dyr/-dir/-dur/-dür* goşulmasy, esasan, taşlanylýar. Kem işligiň *-dyr/-dir* goşulmasy dürli ýöňkemedä üýtgäp gelen sözlere goşulmaga ukyplydyr.

-dyr/-dir/-dur/-dür goşulmasy, esasan, aşakdaky ýaly isim söz toparlary bilen ulanylýar:

1. Atlar bilen: mugallymdyr, işçidir, ussadyr, halyçydyr, otdur, güldür.

2. Sypatlar bilen: akylydyr, edeplidir, zordur, gökdür.

3. Sanlar bilen: altydyr, ikidir, ondur, üçdür.

4. Çalyşmalar bilen: haçandyr, hemmesidir, şodur.

5. Hallar bilen: agşamdyr, çaltdyr, köýnekçedir, giçdir, soňdur, öňdür.

-dyr/ -dir/ -dur/ -dür goşulmaly kem işlikler käbir işlik şekilleri bilen hem ulanylyp, olara dürli many ýokundysyny berýär.

1. İşligiň hyýallanma şekili (**-makçy, -mekçi**) bilen ulanylanda, işlikler aňlanylýan gymyldy-hereketiň sözleýjiniň gürrüňinden amala aşmalydygyny görkezýär. Meselem: *okamakçydyr, galmakçydyr, işlemekçidir, gitmekçidir*.

2. -dyr/ -dir goşulmasy hal işligiň yzyna (**-yp, -ip**) goşulýar we oňa habarlyk öwüşginini berýär. Hal işlik goşulmasy bilen birlikde subýektiw öten zamany aňladýar. Meselem: *okapdyr, ýazypdyr, başlapdyr, işläpdir*.

3. -dyr/ -dir goşulmasy öten zaman ortak işliginiň (**-an, -en**) yzy-na goşulýar we ikisi birlikde çaklama öten zamanyny aňladýar. Meselem: *okandyr, ýazandyr, başlandyr, işländir*.

4. -dyr/ -dir goşulmasy häzirki zaman ortak işliginiň (**-ýan, -ýän**) yzyna goşulýar we ikisi birlikde çaklama häzirki zamany aňladýar. Meselem: *okayandyr, ýazyandyr, başlaýandyr, işleýändir*.

5. -dyr/ -dir goşulmasy işligiň hökmanlyk şekili (**-maly, -meli**) bilen ulanylanda, düýp işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň sözlenilip durlan pursatdan soň amala aşyryandygyny aňladýar. Meselem: *okamalydyr, ýazmalydyr, başlamalydyr, işlemelidir*.

Kem işligiň -mys/-miş, -muş/-müş goşulmasy

-mys/-miş/-muş/-müş kem işlik goşulmasy isim söz toparlary we aýry-aýry işlik şekilleri bilen ulanylyp, mundaky düşünje başga bir şahsyň üsti bilen aňladylýar. Sözleýji bolup geçen wakany, hadysany öz gözi bilen görmän, ol hakda başga birinden eşidendigini gümansyratmak bilen beýan edýär.

-mys/-miş kem işlik goşulmasy isimlere we käbir işlik şekillerine goşulýar. Bu goşulmany kabul eden isimlerdir işlikler, esasan, ýakyn manyda ulanylýarlar. Türkmen dilinde *-mys/-miş* kem işlik goşulmasy aşakdaky ýaly many aýratynlyklary boýunça tapawutlanýarlar:

1. *-mys/-miş* goşulmaly sözüň manysy sözleýjiniň beýan edýän pikirini öz gözi bilen görmän, başga biriniň üsti bilen eşidip, onuň dogrudygyna, takykdygyna ynamsyzlyk etmegi, şübhelenmegi, gümansyratmagy aňladýar. Şunlukda, *-mys/-miş* goşulmasyny kabul eden isimler we *-ýar/-ýär + -mys/-miş* (*okaýarmys, işleýärmis*); *-jak/-jek + -mys/-miş* (*okajakmys, işlejekmis*); *-ar/-er + -mys/-miş* (*okarmys, işlärmis*); *-an/-en + -mys/-miş* (*soranmys, görenmis*); *-yp/-ip + -mys/-miş* (*alypmys, gelipmis*) ýaly galyplarda gelýär.

2. *-mys/-miş* goşulmasyny kabul eden isimler we käbir işlik şekilleriniň manysy sözleýjiniň kimdir birinden ýa-da bir zatdan närazydygyny, oňa göwniýetmezçilik, äsgermezçilik edýändigini aňladýar. Şunlukda, *-mys/-miş* goşulmasyny kabul eden käbir isimler (*Orazmys, mugallymmys, işçimis, zormys, gülmüs...*), modal sözler (*barmys, ýokmys...*) hem-de *-ýar/-ýär + -mys/-miş* (*okaýarmys, işleýärmis*); *-jak/-jek + -mys/-miş* (*okajakmys, işlejekmis*); *-maly/-meli + -mys/-miş* (*okamalymys, işlemelimis*) ýaly galyplarda ulanylýar.

-mys/-miş goşulmasy, esasan, aşakdaky işlik şekilleri bilen utgaşykly ulanylýar we dürli many öwürşginlerini aňladýar:

1. Hal işlikleri bilen: *okapmys, başlapmys, gelipmis, görüpmis*.
2. Ortak işlikleri bilen: *okanmys, başlanmys, gelenmis, görenmis*.
3. Hökmanlyk şekil bilen: *okamalymys, başlamalymys, gelmelimis, görmelimis*.

Eken(i) kem işligi

Eken sözi kem işligiň *-dy/-di/-dyr/-dir/-mys/-miş* goşulmalaryndan özüniň aýratyn söz hökmünde ulanylýanlygy bilen tapawutlanýar. Ol, esasan, isimler, dürli işlik şekilleri we käbir kömekçi sözler bilen utgaşykly ulanylýar. *Eken* kem işligi öz utgaşýan sözi bilen bilelikde sözlemin habarynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde *eken* kem işligi isimler, işlikler we käbir kömekçi sözler bilen gelip bilýär. Ol haýsy söz topary bilen gelýändigine garamazdan, esasan, birmeňzeş manyny, ýagny beýan edilýän pikiri, mazmuny sözleýjiniň öňden bilmeýändigini, onuň sözleýjä diňe häzir, indi belli bolýandygyny aňladýar. İşlikleriň zaman aňladyşyna täsir etmeýär, ýöne olara käbir modal manylary berýär. Başgaça aýdylanda, işliklerden aňlanylan zaman manysy geň, haýran galmak ýaly modal manylar bilen utgaşdyrylýar.

Meselem: Indi seredip otursam, seniň özüň *eken*niň. Oba adamlaryna habar ýetirerden ara gaty *uzak eken* («Nowça»).

Eken sözi hekaýalarda, ertekilerde we ş.m. köp duş gelýär. Onuň *bar* we *ýok* sözleri bilen ulanylyşy giň ýaýrandyr. Meselem: *Bir bar eken, bir ýok eken*.

Eken kem işligi degişiligi aňladýan *-im/-iň/-(i)*, *-imiz(-ik)/-iňiz, -ler* goşulmalaryny kabul edýär:

Birlik sany

1. okan, ýazan eken+im,
2. okan, ýazan eken+iň,
3. okan, ýazan eken(i),

Köplük sany

- okan, ýazan eken+imiz
- okan, ýazan eken+iňiz
- okan, ýazan eken+ler

Eken sözi, esasan, atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, hallar bilen utgaşykly ulanylýar:

Atlar bilen ulanylyşy: *Oraz eken, mugallym eken, gullukçy eken, işçi eken ...*

Sypatlar bilen ulanylyşy: *owadan eken, gyzykly eken, akyllly eken, gaharjaň eken ...*

Sanlar bilen ulanylyşy: *iki müň eken, ýedinji eken ...*

Çalyşmalar bilen ulanylyşy: *şol eken, özi eken, biziňki eken ...*

Hallar bilen ulanylyşy: *başgaça eken, gaýrak eken, ir eken ...*

Ýokardakylardan başga-da, *eken* kem işligi käbir beýleki işlik şekilleri bilen hem utgaşykly ulanylyp bilner. Meselem: *okaýar eken, işleýär eken, okajak eken, işlejek eken, okar eken, işlär eken, okamakçy eken, işlemekçi eken, okamaly eken, işlemeli eken ...*

Kem işligiň -ka/-kä goşulmasy

Häzirki zaman türkmen dilinde *-ka/-kä* kem işlik goşulmasy-nyň *-ka* görnüşi düzüminde ýogyn, *-kä* görnüşi bolsa inçe çekimlili söze goşulýar. *Eken* kem işliginden gysgalyp emele gelen *-ka/-kä* goşulmasy özüniň ulanylyşy we aňladýan manylary boýunça beýleki kem işlik goşulmalaryndan belli derejede tapawutlanýar. Munuň gelip çykyşyny aşakdaky ýaly tertipde görkezmek bolar: *-er/-ir- + -kan/-ken/(-kin)* ortak işlik goşulmasy *>erkan/ erken/(irkin) > ekan/ eken/(ikin)>-kan/-ken/-kin>-ka/-kä*.

-ka, -kä kem işlik goşulmasy bilen gelen sözler san we ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýärler. *-lar/-ler* affiksi isimlerde, köplenç, *-ka/-kä* goşulmasynyň önünden (atlylarka, işçilerkä...), işliklerde bolsa (barýarkalar, gelýärkäler...) yzyndan goşulýar.

Kem işliklere häsiýetli bolan işlik ýöňkemelerinde üýtgemeklik *-ka/-kä* goşulmasyny kabul eden sözlere-de mahsusdyr. *-ka/-kä* kem işlik goşulmasyny kabul eden sözleriň ýöňkemede üýtgeýşi öten zamandaky işlikleriň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edişi ýalydyr:

Birlik sany

1. Okuwçykam, işçikäm, ýokkam,
2. Okuwçykaň, işçikäň, ýokkaň,
3. Okuwçyka, işçikä, ýokka,

Köplük sany

- okuwçykak, işçikäk, ýokkak
okuwçykaňyz, işçikäňiz,
ýokkaňyz
okuwçykalar işçikäler, ýokkalar

-ka/-kä kem işlik goşulmasyny kabul eden sözler aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar:

1. *-ka/-kä* kem işlik goşulmasyny kabul eden käbir isimler beýan edilýän pikirini, mazmunyň aslyny, öňki ýagdaýyny, bolşuny aňladýarlar. Bu many öňki *er*-işliginiň we häzirki *bol*-işliginin manysynda ulanylmagyndan gelip çykandyr diýip çaklamak bolar. Meselem: Nurjemal on baş, on alty ýaşlaryndaky gyzka şeýle bir waka boldy (*B. Seýtäkow*). Guzusy hem *körpejekä* ýetim galdy («*Hutdy Humar*»).

2. *-ka, -kă* kem işlik goşulmasyny kabul eden käbir isimler beýan edilýän pikirini, mazmunyň öňki ýagdaýynyň, bolşunyň nähilidigine anyk göz ýetirilmän, onuň gümansyradylýandygyny, çaklanylýandygyny aňladýar. Bu many kem işligiň *-ka/-kă* we *-my/-mi* sorag goşulmalaryny kabul eden sözlere goşulanda, has aýdyň ýüze çykýar. Şu sebäpli bu hili sözlemler sorag sözlemi bolup gelýärler we, köplenç, olaryň düzüminde sorag çalyşmalary ulanylýar.

Meselem: – Nähili *yigitkă*, nähili *adamka*, ölmänkäk bir görüp *bolmazmyka* diýip, arzuw edip ýördük («Görogly»).

3. *-ka/-kă* gosulmasy häzirki zaman şekilindäki (*-ýar/-ýär*) işliklere we hal işliklere (*-man/-män*) goşulyp gelende, beýan edilýän pikirini, mazmunyň ýüze çykýan wagtyny bildirýärler. Bu hili işlikler, köplenç, wagt eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýärler. Meselem: Ol puly *ölmänkäm*, üçinziň araňyzda deňje paýlajakdym weli, bolmady («*Hutdy Humar*»). Hemra ozal Çyn-maçyna *barýarka*, bir suwly guýyny belläp erdi («*Iki dessan*»).

4. *-ka/-kă* kem işlik goşulmasy öten we geljek zaman işlikleriniň, hyýallanma we hökmanlyk aňladýan işlik şekilleriniň yzyna goşulyp, sorag sozlemleriniň habaryny emele getirýär we sözleýjiniň beýan edilýän pikirini, mazmuny anyk, dogry bilmeýändigini üçin onuň ynamsyzlyk edýändigini, ol hakynda çen edýändigini, çaklaýandygyny aňladýar. Bu işlikleriň aňladýan zaman, hyýallanma we hökmanlyk manylary üýtgemeyär, eýsem, olar yokarky agzalan goşmaça many yokundylaryna-da eýe bolýarlar. Meselem: Men-ä näme *etjekkă* diýip, ýüregim hem ýaryldy. Ol gelýänler kim *bolma-lyka* (*H.Derýaýew*).

Şu hili ynamsyzlyk etmek, çaklamak manysy kem işligiň *-ka/-kă* we *-my/-mi* sorag goşulmalaryny kabul eden işlikleriň we *bar, yok* ýaly sözleriň yzyndan goşulanda, has-da güýçli duýulýar. Meselem: Pollyýew bilen işleşip *bilermikă*? (*G. Kulyýew*). Onuň demi bir barmyka? («*Edebiyat we sungat*»)

-ka/-kă kem işlik gosulmasyny kabul eden yokarky ýaly işlik şekilleri we *bar, yok* sözleri öz yzyndan degişli ýöňkemedede gelen *öýtmek* hem-de *diýmek* işlikleriniň getirilmegi bilen sözleýjiniň

beýan edilýän pikiri, mazmuny ynam bilen çaklaýandygyny, belli derejede oňa ynanyandygyny aňladýarlar. Meselem: Bu ýerde gaty görer ýaly zat *ýokmuka öýdýän*. Men *ölermikäm diýýärim* («*Hutdy Humar*»).

Görnüş i ýaly, häzirk i zaman türkmen dilinde kem işlik goşulmalary dürli isim söz toparlarynyň, birnäçe işlik şekilleriniň we käbir kömekçi sözleriň yzyna goşulyp, goşulan sözlerine dürli many ýokundylaryny bermek hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

ORTAK İŞLİKLER

Ortak işlikler atlaryň öňünden gelip, predmetleriň, zatlaryň, düşüňjeleriň gymyldy-hereket taýdan häsiýetini, bolşuny, ornuny we ş.m. bildirmäge hyzmat edýän sözlerdir. Ortak işlikler düýp işliklere ýörite ortak işlik ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalyp, her hili grammatik manylary aňlatmaga gatnaşýarlar we sözlemde dürli-dürli sintaktik hyzmatlary ýerine ýetirýärler. Ortak işlikler morfologik alamatlary, grammatik manylary babatda, bir tarapdan, işliklere, beýleki bir tarapdan bolsa, sypatlara meňzeýär. Şoňa görä-de, olar degişli edebiýatlarda işlikler bilen isimleriň arasynda duran sözler hökmünde häsiýetlendirilýär. Ortak işlikler dogrusyndaky bu hili garaýyş diňe bir türkmen diline däl-de, eýsem beýleki türk dillere hem degişlidir. Türkmen dilinde ortak işlikleriň hem işliklere, hem sypatlara meňzeş bolan häsiýetli aýratynlyklary hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar.

I. Ortak işlikleriň işliklere häsiýetli bolan aýratynlyklary:

1) Ortak işlikleriň düýp sözleri işlik bolup, olar gymyldy-hereket aňladýarlar. Meselem: *ýaz-ýan*, *gör-en*, *ayd-ýan*, *bil-ýän*.

2) Ortak işlileriň düýp sözi täsirini geçirýän we geçirmeýän häsiýete eýedir we täsirini geçirýän görnüşü baglanyşýan sözüni özüne uýdurýar. Meselem: *ýazan*, *alyan*, *gören* (*nämäni?*) – täsirini geçirýän işlikler; *oturan*, *ylgaýan*, *ýatýan* – täsirini geçirmeýän işlikler.

3) Ortak işliklere-de zaman düşünjesi mahsusdyr. Meselem: okalan kitap – *öten zaman*; okalyan kitap – *häzirki zaman*; okaljak kitap – *geljek zaman*.

4) Ortak işliklere-de işliklerdäki dereje kategoriýasy mahsusdyr we olar hem dereje goşulmalaryny kabul edip bilýärler. Meselem: *bagy eken adam* (*düýp dereje*), *halyny dokaşan gelin* (*şäriklik dereje*), *kitaby ýazdyran adam* (*ýükletme dereje*), *gidilen ýol* (*gaýdym dereje*); *geýnen çaga* (*özlük dereje*).

5) Ortak işlikler hem işlikler ýaly barlyk we ýokluk galyplaryna eýedirler. Meselem: *güllän ösümlik* – *güllemeyän ösümlik*, *boljak iş* – *bolmajak iş*, *geljek myhman* – *gelmejek myhman*.

II. Ortak işlikleriň sypatlara häsiýetli bolan aýratynlyklary:

1) Ortak işlikler hem sypatlar ýaly predmeti, zady häsiýetlendirýärler we nähili?, haýsy? diýen soraglara jogap bolýarlar, ýöne sypatlardan tapawutlylykda olar predmeti zady olaryň ýerine ýetirýän gymyldy-hereketine baglylykda häsiýetlendirýärler. Meselem: *okan kitabym, ýazýan haty, aljak depderi*.

2) Ortak işlikler hem sypatlar ýaly ady aýyklar gelýärler we onuň bilen ysnyşma ýoly arkaly baglanyşýarlar. Meselem: *işlän adam, görmedik ýeri, baryan öýi, aýtjak sözi*.

3) Ortak işlikler hem sypatlar ýaly öz hyzmatynda ady aýyklar gelseler, üýtgemeyärler. Meselem: *okan kitaby, okan kitabynyň, okan kitabýnda*.

4) Ortak işlikler hem atlaşýarlar, ýagny aýyklaýan ady sözlem-den galdyrylsa, özleri şol galdyrylýan adyň manysynda ulanylýarlar we şonuň grammatik şekilini hem kabul edýärler hem-de şeýle ýagdaýda üýtgeýärler. Meselem: *Bir okana bar, bir-de – dokana. Onuň sesine ýatanlar oýanar öýtdüm* («Edebiýat we sungat»). *Institutdan bäsleşige gatnaşjaklaryň sanawy düzüldi*.

5) Ortak işlikler öz manysynda ady aýyklar gelseler, aýyrgyç hyzmatynda bolýarlar. Meselem: *Ol oturan çagalary gözden geçirdi. İşlejek adamlar ekin meýdanyna geldiler. Her kim ýazýan zadyna jogapkär bolmaly bolýar. Dag üstünden akan silleri. Bu jaýa ýeňňem geldimi?* («Görogly»). *Göroglynyň geler mütdeti golaýlady* («Görogly»). *Dogmadyk oguldan dogan ýat ýagşy*.

Eger atlaşyp gelseler, onda olar sözlemiň beýleki agzalary hem bolup bilýärler. Meselem: *Giden getirer, oturan nyrh sorar* (eýe). *Berenden al, urandan gaç* (çykyş doldurgyç). *Onuň özi bir ergeneksiz eklenen, terbiýesiz saklanan* (habar). *Gorkana goşa görner* (doldurgyç).

Şeýlelikde, ortak işlikler işlikleriň sypatlara meňzeş häsiýetlere eýe bolan görnüşleri hem hasap edilýärler. Ortak işlikleriň zaman aňlatmak aýratynlygynyň esasynda olar dürli toparlara bölünýärler.

ORTAK IŞLIGIŇ ÖTEN ZAMAN ŞEKİLLERİ

Ortak işligiň öten zamany *-an/-en* (ýoklugy çekimlisi uzyn aýdylyan *-man/-mān*) we *-dyk/-dik/-duk/-dük* (ýoklugy *-madyk/-medik*) goşulmalarynyň üsti bilen aňladylýar. Mundan başga-da, ortak işligiň öten zamanynyň *-myş/-miş/-muş/-müş* goýulmaly şekili türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, halk döredijiliginiň dilinde ulanylypdyr. Munuň häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşy we aňladýan grammatik manylary örän çäklidir.

Ortak işligiň öten zamanynyň *-an/-en* şekili

Ortak işligiň öten zamanynyň bu şekili häzirki zaman türkmen dilinde işjeň ulanylýar. Ortak işligiň bu goşulmasy Orhon-Ýeniseý (VII-VIII asyr) ýazuw ýadygärliklerinde duş gelmeýär. Ortak işligiň bu şekili türki dilleriň X-XIII asyr ýazuw ýadygärliklerinde *-gan/-gen* (Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde *-gan/-gen* we *-an/-en*) görnüşinde ulanylypdyr. Türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde bu ortak işlik şekili *-an/-en*, *-gan/-gen* ýaly görnüşlerde örän işjeň ulanylypdyr.

Ortak işligiň öten zaman şekili häzirki zaman türkmen edebi dilinde diňe *-an/-en* görnüşde ýazylýar. Ýöne bu goşulma dodak çekimlili sözlere goşulanda dodak singarmonizminiň kadasyna eýerip, sözleýişde *-on/-ön* görnüşinde hem aýdylyar: *oran – oron, gören – görön, guran – guron, gülen – gülön* we ş.m. Şeýlelikde, bu şekil türkmen edebi sözleýişde dört görnüşde ulanylýar: *-an/-en/-on/-ön*.

a) Ortak işligiň *-an/-en* şekiliniň ulanylyşy we manylary

Ortak işligiň bu şekili häzirki zaman türkmen dilinde *-an/-en* görnüşde ýazylýar we *-an/-en/-on/-ön* görnüşinde aýdylyar. Bu goşulmalar soňy çekimli seslere gutarýan düýp işliklere goşulanda, ýa-da iki ýogyn çekimli ses birleşende, uzyn fonema emele gelýär, ýa-da iki inçe çekimli sesiň birleşmeginden olardan hil taýdan tapawutlanýan uzyn çekimli, ýagny *ä* çekimlisi emele gelýär: *oka-an – oka:n, doka-an – doka:n, akla-an – akla:n, barla-an – barla:n, işle-*

en – islä:n, gözle-en – gözlä:n, dişe-en – dişä:n, sözle-en – sozlä:n, başla-an – başla:n we ş.m.

İşliklerde, şol sanda ortak işliklerde-de ýokluk aňlatmak üçin düýp işligiň soňuna kada hökmünde *-ma/-me* ýokluk goşulmasy goşulýar. Ortak işligiň *-an/-en* şekiliniň ýoklugy häzirki zaman türkmen dilinde çekimlileri uzyn aýdylýan *-ma:n/-ma:n* goşulmasy bilen aňladylýar, emma munuň barlyk we ýokluk galyplarynyň ulanylyş gerimi deň derejede dälir: ýokluk galyby aýyrgyç hyzmatynda gelip bilmeýär, şeýle hem atlaşanda, degişlilik goşulmasy ulanylmaýar. Şu hili ýagdaýlarda häzir *-an/-en* şekiliniň ýoklugy hökmünde ortak işligiň *-dyk/-dik* şekiliniň ýoklugy ulanylýar. Meselem: *alan adam – almadyk adam, işlän işçi – işlemedik işçi, okan talyp – okamadyk talyp, bilen okuwçy – bilmedik okuwçy* we ş.m.

Ortak işligiň *-an/-en* şekiliniň zaman aňladyşy

Ortak işlikleriň, şol sanda onuň *-an/-en* şekiliniň hem, esasy grammatik aýratynlyklaryndan biri özüniň aýyklaýan sözünden aňlanylýan şahsyň, düşüňjäniň, ýa-da zadyň gymyldy-hereket, ýagdaý aýratynlygyny bellibir zaman taýdan häsiýetlendirmekden ybaratdyr.

Bu şekiliň zaman aňladyşyny, esasan, şu aşakdakylar ýaly toparlara bölmek bolar:

1. Kontekste bagly bolmazdan, köplenç, öten zamany aňladýar. Meselem: Anna aganyň neberesinde gylyç *gemren*, galkan *geren* ärlerem, bedew at *dabradan* seýsem, *emel salan* Pälwanam, daýhanam bardy (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»*). Aýna. Ol ýöne bir gyz bolman, bagyň açylan güli (*B. Kerbabaýew*). Ol baş müçäni egninden *atan* adamdy (*G.Kulyýew*).

2. Häzirki zaman manysynda seýrek ulanylýar. Meselem: Alynman, onuň *gurtlap galan* ýyllaram bolýa... (*B.Kerbabaýew*). Hormaty diňe halk bähbidine *hereket eden*, halka özüni *söýdüren* adam gazanýar (*«Edebiýat we sungat»*).

Häzirki zaman manysynda bu ortak işlik şekili, köplenç, folk-lorda duşýar. Meselem: Dag üstünden *akan* siller, / Bu jaýa ýeň-ňem geldimi? (*«Görogly»*). Gökde *uçan* top jygalý durnalar, / Arzurym

dagynda gary gördüňmi? (*Şol ýerde*). Köse ýol boýy *ysytma tutan* kişi bolup barýar, yzyndan habary ýok (*Şol ýerde*).

-an/-en goşulmasy *durmak, oturmak, ýatmak, ýörmek* işliklerine goşulanda, öten zaman manysynda azrak duşýan hem bolsa, ýekelikde ýa-da goşma, analitik işligiň ikinji komponenti bolup, köplenç, häzirki zaman manysynda ulanylýar. M e s e l e m : *Gaşynyp duran* alaşa gözüniň gytagyňy aýlap, sygra bakan düýrmegi bilen okduryldy (*B.Kerbabaýew*). Ol *oturan* adamlaryň hemmesine gahar edip... tasanjyrap galasy geldi (*Şol ýerde*). – Hany, ýörün, şu *ýatan* ýaralylaryň ýa-da maslyklaryň içinde bolaýmasyn («*Görogly*»). – Ine, şol maňa paç *bermän ýören* eşek ogrusy, bir bölek garakçynyň Soltany şu Jygalybegdir (*Şol ýerde*).

3. -an/-en şekili, köplenç, nakyllarda, atalar sözünde we şuňa meňzeşlerde anyk bir zamany aňlatmaýar, ýagny onuň zaman manysy umumylaşýar. Goşulan düýp işliginden aňlanylýan gymyldy-hereket, ýagdaý, köplenç, öten zamana-da, häzirki zamana-da degişli ýaly bolup göz önüne getirilýär. M e s e l e m : Gurt *gören* itiň agzy bir bolar (*nakyl*). Maslahatly *biçilen* don gysga bolmaz (*Şol ýerde*). Sürüden *áýrylan* goýny gurt alar (*Şol ýerde*). *Uzumsyran* gyzdan, *ýazymsyran* gyşdan gork (*Şol ýerde*).

4. -an/-en şekili örän seýrek bolsa-da, esasan, stil bilen baglanyşykly geljek zaman manysynda hem duşýar. Meselem: – *Aý, ýygan* tapylar-la, Toýly aga, iň bolmanda, maşyn ýygar (*G.Gurbansähedow*).

b) Ortak işligiň -an/-en şekiliniň atlaşmagy

Ortak işligiň aýyklar gelýän sözi hemme wagt sözlemde ulanylyp durmaýar. Kontekst boýunça ol sözüň aňladýan predmeti, düşünjesi belli bolsa ýa-da *adam, zat* diýen ýaly umumy düşüňjäni aňladýan sözlerden bolsa, ol sözleriň ýerine ýetirýän hyzmatyny, manysyny ortak işlikler ýerine ýetirýärler. Şonda ortak işlikler özlerine häsiýetli bolan zaman aňlatmak, asyl we ýasama işliklerden ýasalmak, dürli işlik şekillerine goşulyp bilmek, bellibir düşümde gelen, sözsoňy kömekçiler bilen ulanylan sözleri uýdurmak kimin aýratynlyklaryny doly saklaýarlar, şeýle hem atlara häsiýetli bolan käbir grammatik aýratynlyklara eýe bolýarlar we söz üýtgediji, käbir söz we şekil

ýasaýjy goşulmalary kabul hem edip bilýärler. Diýmek, ortak işlikler işliklik aýratynlygyny ýitirmeýärler we doly manysynda ada hem öwrülmeýärler, diňe belli derejede atlaşýarlar.

Ortak işligiň *-an/-en* şekili atlaşyp, esasan, şu aşakdakylar ýaly ulanylýar:

1. Tekstdе, gepleşikde ortak işligi aýyklar gelen şahs ýa-da zat aňladýan sözün galdyrylyp ulanylyşy duş gelyär. Şeýle ýagdaýlarda ortak işlik başga hiç hili goşulma kabul etmän, şol durşuna aýyklar gelmeli sözün ýerine ulanylyp atlaşýar. Meselem: Aýnany gabanjaňlyk atyna *atlandyran*, *gazabyny getiren*, *ynjydan*, Artykdan *öýkeleden*, elbetde, şol ýagdaýdyr!.. (*B.Kerbabaýew*). «*Arkalaşan ýow gaýtatar*» diýipdirler (*G.Kulyýew*). Şonda-da onuň janyna *tetärik bolan* men boldum (*H.Derýaýew*).

2. Barlyk galyby atlaşyp, yzyna köplük san goşulmasyny kabul edip bilýär. Meselem: *Oturanlar* wakyrdaşyp gülüşdiler (*G. Kulyýew*).

Ýokarda ýatlanylýp geçilişi ýaly, munuň ýokluk galyby (*-man/-mân*) şu hili hyzmatda häzirki zaman türkmen dilinde duşmaýar, onuň ýerine ortak işligiň öten zamanynyň *-dyk/-dik* şekiliniň ýokluk galyby ulanylýar: *işlänler – işlemedikler*, *okanlar – okamadyklar*, *gidenler – gitmedikler* we ş.m.

3. Ortak işligiň bu şekiliniň barlyk we ýokluk galyplary deňişlilik goşulmalaryny kabul edýär: *alanym*, *almanym*, *geleniň*, *gelmäniň*, *ýazanyň*, *ýazmanyň*, *saýlanymyz*, *saýlamanymyz*, *işlänimiz*, *işlemänimiz* we başgalar.

Ortak işligiň barlyk galyby köplük san we deňişlilik goşulmalaryny kabul edip hem ulanylýar: *meniň alanlarym*, *seniň alanlaryň*, *onuň alanlary*, *biziň aýdanlarymyz*, *siziň aýdanlaryňyz*, *olaryň aýdanlary* ... Üçünji ýöňkemäniň köplük sanynda öňden hem san goşulmasy ulanylýandygyna görä (*olaryň alanlary*), ol ikinji gezek goşulmaýar we şeýlelikde, birlik hem-de köplük san şekil taýdan meňzeş bolýar: *onuň alanlary – olaryň alanlary*. San we deňişlilik goşulmalary bilelikde goşulanda, ýokluk galyby hökmünde *-madyk/-medik* goşulmasy ulanylyar: *alanlarym – al-madyklarym*, *gelenlerimiz – gelmediklerimiz* we ş.m. Meselem:

Öýi uzakda *bolmadyklar* öýlerine ýelk ýasadylar («*Älem içre at gezer*»). Ony *tanamadyklar* weli bir baý maşgalanyň läligidir öýdýärdiler («*Döwlet guşy*»).

4. Düşüm goşulmasy dogrudan-dogry ortak işlige, şeýle hem köplük san we degişlilik goşulmalarynyň ikisini-de kabul eden ortak işlige goşulýar. Soňky ýagdaýda ortak işlige ilki köplük san, soňra degişlilik, iň ahyrynda hem düşüm goşulmasy goşulýar: *alanlarymdan, görenlerimden* we ş.m. Munuň ýokluk galyby ilki degişlilik goşulmaly gelip, düşüm goşulmasyny kabul edýär: *almanymdan, görmänimden* we ş.m.

Bu ortak işlik şekiline düşüm goşulmasy goşulanda (esasan hem, köplük san, degişlilik goşulmalary goşulan ýagdaýynda), käbir fonetik özgerişler ýüze çykýar. Şeýle hem käbir düşümlerde ortak işligiň aňladýan grammatik manysy, hyzmaty köp taraply bolýar. Şoňa görä-de, munuň düşümleriň her birinde ulanylyş aýratynlyklaryny, aňladýan grammatik manylaryny gysgaça beýan etmek zerurdyr:

1) Baş düşümde köplük san, degişlilik goşulmaly ulanylyşy ýokarda 1-3-nji bentlerde berildi. Käbir mysallar: – Wiý, bu gyzyň *aydýanyyny*? *Garran* garrawersin! (*B. Kerbabaýew*). ... seni *tanan* bor, *tanamadyk* bor, biri öldüräýmesin («*Görogly*»). Bezirgeniň *gideni* görünmez, *geleni* görner («*Nakyllar we atalar sözi*»).

2) Eýelik düşümde ulanylanda, degişlilik söz düzüminiň birinji *komponenti* bolup gelýär we *predmetlik* degişliliği (*ýazanyň ady, okanymyň sahypalary*) ýa-da gymyldy-hereket, ýagdaý degişliliği (*getirenimiň sebäbi, gelmänimiň sebäbi, ýatanymyň ýalňyşdygy, okamanymyň nädogrudygy*) aňladylýar. *Predmetlik* degişliliği aňladylanda, ýokluk galyby hökmünde *-madyk/-medik* ulanylýar (*ýazmadygyň ady, okamadygymyň sebäbi*), gymyldy-hereket, boluş, ýagdaý degişliliği aňladylanda-da, *-man/-män* goşulmasynyň ýerine *-madyk/-medik* goşulmasynyň ulanylyşy-da duşýar: *gelmänimiň sebäbi* – *gelmedigimiň sebäbi*. Düzgün boýunça ikinji ýöňkemäniň birlik sanynda we eýelik düşümde gelen söz *alanynyň, göreniniň, geleniniň, oturmanyň* ýaly görnüşde ulanylmaly bolsa-da, degişlilik goşulmasynyň düşürilip ulanylyşy köp duşýar: *seniň alanyň biri, seniň göreniň reňki, seniň geleniň sebäbi, seniň oturmanyň ýalňyşdygy*

we ş.m. Meselem: – Nirä gideniňi seniň çagalaryň bilýär ahyrýn. Ýöne näme üçin wagtynda öýe *gelmäniň* sebäbini weli bilenoklar (*H. Deryýew*). Polkownigiň aýaly... *haly getireniň* elini gysdy (*B. Kerbabaýew*).

3) Ýöneliş düşümde ulanylanda, özüniň aýyklaýan sözünden aňlanylýan gymyldy-herketiň, bolşuň, ýagdaýyň gönükdirilen obýektini, başlangyç pursadyny, sebäbini aňladýar. Meselem: ... stoluň başynda *oturanlara* salam berdi (*B. Kerbabaýew*). – Aýu, gyzlar, meniň *düýş görenime* şu gün kyrk gün boldy («*Görogly*»). Ol ussady Magtymguludan *ýyda düşenine* jigeri-jany bilen ýanýardy (*G. Kulyýew*). – *Geleniňize* minnetdar, sag boluň (*B. Seytäkow*).

4) Ýeňiş düşümde ulanylanda, esasan, predmeti ýa-da gymyldy-herketi, ýagdaýy aňladýan göni obýekti görkezýär. Meselem: Hudaýberdi aga öz gürrüňi bilen *oturanlary* agyr hala saldy (*H. Deryýew*).

5) Wagtorun düşümde ulanylanda, köplenç, degişlilik goşulmaly gelmegi talap edilýär, bellibir *predmeti* ýa-da *predmetleşen* düşünjani aňlatsa, ony aýyklarap gelýän atlar ýa-da at çalyşmalary eýelik düşümde gelýärler (*meniň münen maşynymda > meniň münenimde, meniň işlän işimde > meniň işlänimde, Orazyň alan kitabynda > Orazyň alanynda*), eger-de wagt, şert ýaly manylary aňlatsa, eýelik düşümiň goşulmasy ulanylmaýar (*men gelen wagtynda > men gelenimde, sen gelen mahalynda > sen geleninde, Oraz gelen wagtynda > Oraz geleninde, gün dogan wagtynda > gün doganynda*). Şeýle hem *predmetleşen* düşünjani aňladyp gelşi örän seýrek duşýar we şol ýagdaýda düýp işlige goşulan goşulmalar gysgaldylan ulanylýar (*münenimde, işlänimde, alanynda*), wagt, şert ýaly manylary (esasan hem wagt) aňladyp gelşi köp duşýar we düýp işlige goşulan goşulmalar gysgaldylyp hem ulanylýar (*baranynda-baramda, gelenimde-gelemde, gelmänimde-gelmämde, geleniňizde-gelenizde, gelmäniňizde-gelmäňizde, geleninde-gelende, gelmäninde-gelmände*). Mysallardan görnüşine görä, gysgaldylan görnüşde ortak işlik goşulmasynyň *n* sesi we degişlilik goşulmasynyň başky *y, i* sesleri düşüp galýar. Meselem: Ýagşyny *göreninde* pikir et, ýamany *göreninde* şükür et («*Türkmen nakyllary*»). – Aýdogdy

galtaman bilen atyşmaga *gidemizde*, men oňa myhman bolupdym (*B.Kerbabaýew*). Nebsine haý diýýän adamlar millete *serenjamlyk edende*, dünýä beýle tozmazdy (*G.Kulyýew*).

6) Çykyş düşümde ulanylanda, köplenç, degişlilik goşulmaly gelyän hem bolsa, degişlilik goşulmasyz ulanylyşy wagt-orun düşümde ulanylyşyna garanda köpräk duşýar. Çykyş düşümde munuň ýokluk galybynyň ulanylyşy örän çäkli bolup, *soň* sözsoňusy bilen gelip, sebäp aňlatmaga gatnaşýar: *görmänimden soň* > *görmämsoň*, *barmanyndan soň* > *barmansoň* we ş.m. Ortak işligiň bu şekili çykyş düşümde ulanylanda hem, wagt-orun düşümdäki ýaly fonetik özgerişler ýüze çykyp bilýär. Şeýle hem degişlilik goşulmaly ulanylanda, öň ýanyndan gelyän atlaryň ýa-da at çalyşmalarynyň eýelik düşümde ýa-da düşüm goşulmasyz gelmegi hem (*meniň alanymdan sen hem al* > *meň alamdan sen hem al*) wagt-orun düşümdäki ýalydyr (*5-nji bende serediň*).

Çykyş düşümde özüniň aýyklaýan sözünden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň, maglumatyň çykan ýerini, başlangyç nokadyny, kimden, nämeden alnandygyny, eşidilendigini, ýüze çykan pursadyny (wagtyny), ortak işlikden aňlanylan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň onuň aýyklaýan sözünden aňlanylýan gymyldy-hereketden, ýagdaýdan pes, ýaramaz hasaplanylýandygyny we ş.m. aňladýar. Meselem: *Sözläp başlanyndan*, aşaklykdan gözüne seredip başlardy (*H. Derýaýew*). Arçyn Çaryýary göreänden, tisingindi, mekir ýylgyrdy (*Ç.Aşyrow*).

5. Şu ortak işligiň barlyk galybynda gelen söz yzyna hiç hili goşulma kabul etmän, başga bir işlik şeklinde gelen *bolmak* sözi bilen bilelikde ulanylyp, dürli-dürli modal many ýokundylaryny (göwnüýetmezçilik etmek, çak etmek, howsala düşmek we ş.m.) aňladýan perifrastik şekilleri emele getirýär. Bu hili perifrastik (durnukly) şekiller ikiden köp sözden hem bolup bilýärler. Meselem: Ýanar Ýaýlyny başardygyndan myhmanlara *düşündiren boldy* (*A.Atajanow*). «Birden ol aňdarha *gelen bolaýmasyn*» diýen howsala aralaşdy (*Şol ýerde*). Olar *ataly-ogul bolan bolýardylar* (*G.Kulyýew*). – Aý, eýesi *gelip bolan bolsa gerek* («Görogly»). Şol iki arada *ymyzganan bolara çemelim-dä*, öz horuma tisinginip turdum («*Edebiýat we sungat*»).

ç) Ortak işligiň *-an/-en* şekiliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň bu şekili üýtgediji goşulmalary bilen birlikde käbir söz ýa-da şekil ýasaýjy goşulmalary hem kabul edýär: *-lyk/-lik/-dyk/-dik*, *-ly/-li*, *-ça/-çe*, *-syra/-sire*. Bulardan *-an/-en* şekiline goşulyp has işjeň ulanylýanlary *-lyk/-lik/*, *-dyk/-dik*, *-ça/-çe*, olara görä azrak ulanylýan *-syra/-sire*, has az ulanylýany bolsa *-ly/-li* goşulmasydyr.

1. *-lyk/-lik/*, *-dyk/-dik* goşulmasy bu şekiliň barlyk we ýokluk galyplaryna goşulyp, degişlilik goşulmaly ulanylýar we köplenç, degişlilik söz düzüminiň ikinji komponenti bolup gelýär, sözlemde aňladylýan many bilen baglylykda hemme düşümlerde gelip bilýär, käbir sözsoňy kömekçiler bilen bilelikde ulanylýar. Munuň *-lyk/-lik* we *-dyk/-dik* görnüşiniň haýsy biri goşulyp ulanylsa-da, şol bir many aňladylýar we olaryň ikisi hem edebi diliň kadasy hasaplanylýar. *-lyk/-lik/-dyk/-dik* goşulmasy ortak işliklere goşulyp, *meniň alanlygym// alandygym*, *seniň almanlygyň//almandygyň* ýaly ulanylanda, söz ýasaýjy goşulma bolman, şekil ýasaýjy goşulma hökmünde çykyş edýär. Meselem: Onuň azaşyp *barmanlygy* belli zat (*G.Kulyýew*). Olaryň aňkaryşyp *durandyklaryndan* ahunyň habary hem ýok! (*Şol ýerde*). Şahyr ýigit ezizini elden *giderenligine* ot bolup ýanypdy (*Şol ýerde*). ... ondan «sopymyz» sözünü *eşitmänligi* üçin, hakykatdan hem, ruhdan düşüpdü (*H. Derýaýew*).

2. *-ça/-çe* goşulmasy bu şekiliň barlyk galybyna goşulýar we esasan, deňeşdirmäni aňladýar. Ortak işlik *predmeti* ýa-da *predmetleşen* düşünjani aňlatsa, degişlilik goşulmasy ulanylýar (*alanym-ça bar*, *alanyňça yok*, *alanyça bolar*, *alanymyzça görýär*, *alanyňyzça görýäris*, *alanlaryça yok*, *önki getireniçe yok*), gymyldy-hereketi we onuň netijesini aňlatsa, degişlilik goşulmasyny kabul etmeýär (*alança göräý*, *alança bolar*, *kömekleşençe hasap etjek*). Meselem: Baýy dik gezip ýören bolsa-da, hat *gelençe* görjek (*B. Hudaýnazarow*). – Adam öldürmegi, adam tutmagy bu ýerde syçan *öldürençe-de* görenoklar (*A.Atajanow*). Eşegiň gulagyna ýasyn *okança-da* yok ahyry... (*Şol ýerde*). Bu getiren gawuny önki *getireniçe-de* yok.

3. *-syra/-sire* goşulmasy hem bu şekiliň barlyk galybyna goşulyp, birine ýa-da bir zada göwnüýetmezçilik bilen garamagy, şony

kemsitmegi aňladýan işlik ýasaýar. Bu hili söz ýasalýş ortak işligiň aýyklarap gelyän sözünüň düşmegi we aýyklanýan söze goşulyp ulanylýan *-syra/-sire* işlik ýasaýjy goşulmanyň hem ortak işlige goşulyp ulanylmagy sebäpli ýüze çykýar: *bilen kişisirmek > bilensirmek*. Bu hili ulanylyş örän çäklidir. Meselem: Öň *tanyş bolansyrap, dost bolansyrap* ýörenleriň baş-altý sanysy: – How, Mustapa, bari dur-la... – diýen kişi bolup, gapyllykda basdylar («Görogly»).

4. *-ly/-li* goşulmasy bu ortak işligiň barlyk galybyna goşulyp sypat ýasaýar. Bu hili söz ýasalýş hem örän çäklidir. Meselem: Ançalar adyna Görogly dakdy,/ Namysly, *edenli* pälwan galmady (*Magtymguly*).

d) Ortak işligiň *-an/-en* şekilindäki sözleriň leksikalaşmagy

Ortak işligiň barlyk galybyndaky käbir sözleriň köp wagtyň geçmegi bilen öz esasy manylaryndan daşlaşyp, başga söz toparlaryna geçip, ýagny leksikalaşyp gidenleri hem bar. Meselem: Kyrk ýyl *gyran* gelse-de, ajaly ýeten öler (*nakyl*). Bir ýandan ullakan ak çanak doly *agaran* gelip ýetdi (*B.Kerbabaýew*). Ony gaýtalap otalsa-da, ýene *torumgaldyran* basypdyr... (*Şol ýerde*). Dagyň arkasy ýene-de *giden* düzlükdi (*G.Kulyýew*). – Biz *Jangutaranyň* köne jaryna dolduk (*B.Kerbabaýew*). Ýolly mergen *köpügören* adam eken («*Edebiyat we sungat*»). – Goňşy, dört sany *yelyyrtan* ýaglyk gerek (*B.Hudaýnazarow*).

Ortak işligiň öten zamanynyň *-dyk/-dik* şekili

Ortak işligiň bu şekili türki dilleriň Orhon-Ýeniseý, gadymy uýgur ýaly ýazuw ýadygärliklerinde, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde, esasan, *-dük/-duk*, *-tuk/-tük* görnüşlerde ulanylypdyr. Ortak işlik manysynda bu şekil häzirki zaman türkmen, azerbaýjan, türk we gagauz dillerinde ulanylýar. Ortak işlik ýasamakda türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde *-dyk/-dik*, *-madyk/-medik* goşulmalary işjeň ulanylypdyr.

-dyk/-dik şekiliniň ulanylyşy we manylary

Ortak işligiň bu şekili häzirki zaman türkmen edebi dilinde *-dyk/-dik/-duk/-dük* ýaly görnüşlerde ulanylýar. Munuň ýoklugy düýp işligiň soňundan we ortak işlik goşulmasynyň önünden *-ma/-me* goşulmasynyň getirilmegi bilen aňladylýar. Ýazuwda ýokluk galyby diňe *-madyk/-medik*, sözleýişde, köplenç, *-moduk/-mödük* ýaly berilýär: *ormoduk, görmödük* we ş.m. Munuň ýokluk galyby hemme düýp işliklere goşulyp, aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýän bolsa, barlyk galyby diňe *ýetmek, söýmek, dogmak, islenmek, beslenmek* ýaly käbir işliklere goşulyp, aýyrgyç hyzmatynda gelýär we aýyklaýan sözi bilen bilelikde durnukly söz düzümlerine ýakyn söz düzümlerini emele getirýär: *dogduk depe, ýetdik haky, islendik ýolagçy, söýdük käri, (ýürekde) beslendik hyýal* we ş.m. Şu sebäbe görä, kada hökmünde munuň barlyk galybynyň hyzmatynda ortak işligiň *-an/-en* şekili ulanylýar. Deňeşdir: *alan oglan – almaryk oglan*. Meselem: Çykýardy kelleden *beslendik hyýal (A.Kekilow)*. Dünýäde her kesiniň *söýdük käri bar (Şol ýerde)*. Towşana *dogduk depe (nakyl)*. Tejen şäherinden aňyrsyny *görmedik* perzentleriniň ýurt aşmagyna ol nähili dözüp biler? (*B.Kerbabaýew*).

Eger-de munuň barlyk galyby häzir aýyrgyç hyzmatynda örän az duşýan bolsa, türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, folklor eserlerinde köp duşýar, özi hem aýyklaýan sözüne goşulyp ulanylmaly degişlilik goşulmasyny türk, azerbaýjan, belli bir derejede hem gagauz dillerindäki ýaly, köplenç, özi kabul edýär (*meniň besledigim baglar*), emma ýokluk galyby, köplenç, degişlilik goşulmasyz ulanylýar (*meniň görmedik jaýym*). Meselem: *Etdik käri bet, asy jafylar (Zelili)*. *Görmedik, bilmedik* jaýyma eltdiň («Görogly»). *Dogmaryk* oguldan dogan är ýagşy (*Magtymguly*).

a) Ortak işligiň -dyk/-dik şekiliniň zaman aňladyşy

Bu şekiliň zaman aňladyş aýratynlygy, esasan, şu aşakdakylar ýalydyr:

1. *-dyk/-dik* şekili, köplenç, öten zamany aňladýar. Öten zaman manysynda ýokluk galyby işjeň ulanylyp, barlyk galyby örän az duşýar. Meselem: Uruşdan soň ... Rejebow *dogduk* mekanyňa – güneşli

Türkmenistana gaýdyp geldi («*Türkmenistan*» gazetini). Gara işe onçakly *adatlanmadyk* çagalarynyň pälelik hetdine ýetmegine onuň nähili gözi gyýar? (B. Kerbabaýew).

Sözlemin habarynyň işligiň öten zaman şekilinde bolmagy ýa-da *ýok, bar, kän, az* ýaly ýagdaý aňladýan sözlerden bolmagy, şeýle hem sözlemede ortak işligi aýyklar gelýän *heniz, henize çenli, entek, öňräk, şu wagta çenli, üç gün mundan öň* we ş. m. wagt aňladýan sözleriň, söz düzümleriniň ulanylmagy ortak işligiň bu şekiliniň öten zamany aňlatmagyna täsir edip bilýär ýa-da onuň aňladýan öten zamanyny has anyklamaga, takykklamaga ýardam edýär. Meselem: Halnazar... *henize çenli eşitmedik* sözüni eşideni üçin, özüni unutdy... (B.Kerbabaýew). Ýagşyň öýden damjalap *geçmedik* ýeri, gözenegiň aşaklaryndan çygyň *girmedik* ýeri galmady (*Şol ýerde*). Onsoňam howlугyberme, entek *ýydylmadyk* zat kän (G.Kulyýew).

2. Bu şekil häzirki zaman manysynda az duşýar we onuň zamany, köplenç, ulanylan sözlemin habarynyň aňladýan zamanyna, kontekste görä kesgitlenilýär. Meselem: – Mälim zat: iýen çöregini *ödemedik* günlükçi-de öýde *saklanýan däl*dir (B.Kerbabaýew). Tebigatda nähili *garaşylmadyk* üýtgeşiklikler bolar! (G.Kulyýew). ...ýüreginiň ýeli içine *sygmadyk* wagty oňa *käýinýärdi* (*Şol ýerde*).

Nakyllarda, atalar sözünde we ş.m. umumylaşdyryjy häsiýetiň güýçludigine görä, sözlemin habary geljek zamanda, buýruk şekilinde we ş.m. bolsa-da, bu ortak işlik bellibir zamany aňlatman, eýsem durmuşda adaty bolup durýan gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýar. Şu tarapdan ol ortak işligiň häzirki zamanyna (-*mayan/-meyän*) çalyň edýär. Meselem: *Aglamadyk* oglana emjek ýok (*nakyl*). Küş *diýilmedik* ýerde küşşerme (*nakyl*). Ilini-gününi *yatlamadyk* ýigitden ýigit bolmaz («*Görogly*»).

3. Kontekste, sözlemin habarynyň geljek zamany aňlatmagyna we ş.m. baglylykda bu ortak işlik şekili örän seýrek ýagdaýlarda geljek zamany hem aňladyp bilýär. Meselem: Uruş odunyň *ýetmedik* ýeri, *yandyrmadyk* zady galmaz (B.Kerbabaýew). Şol hatda görkezilen möhletde *gelmedik* adamyň zyzndan milisiýa barjakdyr diýen duýduryş-da bardy (B. Kerbabaýew).

b) Ortak işliğin -dyk/-dik şekliniň atlaşmagy

Ortak işliğin bu şekili atlaşanda, esasan, şu aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

1. Öz yzyna hiç hili goşulma kabul etmän, munuň diňe ýokluk galyby ulanylýar. Meselem: «Meniň hatlarymy Bahara *ýetirmedik* öz kakasy bolsa gerek» (*A.Gowşudow*). Obada Serdaryň tarypyny *eşitmedik* ýokdy, emma özüni *görmedik* kändi (*G.Kulyýew*). – Geplemesini *bilmedik* – märeke bozar! (*B.Kerbabaýew*). *Işlemedik* – dişlemez (*nakyl*).

2. Munuň diňe ýokluk galyby degişlilik goşulmasyny kabul etmezden, köplük san goşulmasyny kabul edip bilýär. Meselem: – Siz gitseňiz, *gitmedikler* hem bolar (*B.Kerbabaýew*). Ýatanlar tisginip turdy, *ýatmadyklar* syçrap galdy (*G.Kulyýew*). – Işalla, *gelmediklerem* bu gün-erte gelerler, allanämelik bolar (*Şol ýerde*).

3. Yzyna degişlilik goşulmasy goşulanda, -dyk/-dik şekliniň dymyk *k* sesi üçünji ýöňkemaniň köplük sanýndan beýleki ýöňkemelerde açyk *g* sesine öwrülýär: *aldygym*, *aldygyň*, *aldygy*, *almadygymyz*, *almadygyňyz*, *gelmedigim*, *gelmedigiň*, *gelmedigi*, *gelmedigimiz*, *gelmedigiňiz* we ş.m.

Üçünji ýöňkemaniň köplüğinde san goşulmasy düşürilip ulanylanda, ortak işliğin dymyk *k* sesi açyk *g* sesine öwrülýär. Deňeşdir: *olaryň almadyklary* – *olaryň almadygy*, *olaryň gelmedikleri* – *olaryň gelmedigi*.

Munuň ýokluk galybynyň soňuna köplük san we degişlilik goşulmaları bilelikde hem goşulyp bilýär: *meniň almadyklarym*, *seniň almadyklaryň*, *onuň almadyklary*, *biziň almadyklarymyz*, *siziň almadyklaryňyz*, *olaryň almadyklary*. Görnüşi ýaly, üçünji ýöňkemaniň köplük sanynyň goşulmasynyň düzüminde öňden hem san goşulmasy ulanylýandygyna görä, san goşulmasy oňa ikinji gezek goşulmaýar. Şoňa görä-de üçünji ýöňkemede birlik we köplük san daş görnüşinden meňzeş bolýar. Deňeşdir: *onuň almadyklary* – *olaryň almadyklary*. Meselem: – Eziz han, çuňňur düşünseň, bu meniň *talandygym* däl-de, seniň *abraýyň döküldigi*! (*B.Kerbabaýew*). – Şu bolşuňyz siziň oňa *hormat goýdugyňyz*, onuň *gadyryny bildigiňizmi* (*Şol ýerde*). – Aý *görmedigimiz* şol bolsun... (*A.Durdyýew*).

Ortak işligiň barlyk galybynyň degişlilik goşulmaly gelip, häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşynda we aňladýan manylarynda hem ýokluk galybyndan tapawutlanýan ýerlerini görmek bolýar:

1) Ýokluk galybyndan tapawutlanyp, şu aşakdaky grammatik manylary aňladýar:

a) Wagt, şert ýaly manylarda ulanylýar. Şu manylaryň ikisi hem mysallardan, köplenç, deň derejede diýen ýaly aňlanylýp durulýar. Meselem: – Eger meni *öldürjek bolaýdygy*, men gygyrarn... («Görogly»). – Hawa, birdenkä jafarbaýlar hem topalaň turzup, uly ile *goşulaýdyklary*, ýeke galaryn öýdüp gorkýardy (*G.Kulyýew*).

Yz ýanyndan *bes* sözi ulanylanda, bu ortak işlik şekili, köplenç, şert aňladýar. Meselem: Şonuň sesini *eşitdiklerem bes*, oğlan-gyzlar biziň öýümize bakan eňibererdiler (*B.Hudaýnazarow*). Bu ýerde bir gezek *göze düşdigiň bes*, onsoň sypjak gümanyň ýok (*B.Seýtäkow*).

b) Deňeşdirme manysynda ulanylýar. Deňeşdirilýän gymlydy-hereketleri, ýagdaýlary aňladýan işlikleriň ikisi hem ortak işligiň *-dyk/-dik* şeklinde getirilýär. Munda hem şert many ýokundysynyň duýulýan mysallary az duşmaýar. Meselem: Duşmanyň *güldügi* – syryňy *bildigi (nakyl)*. Garybyň *tapdygy* – ýabynyň *çapdygy (Şol ýerde)*.

ç) Barlyk galyby yzly-yzyna iki gezek gaýtalanyp, düýp işlikden aňlanylýan gymlydy-hereketi ýerine ýetirmegi subýektiň berk ýürege düwendigini, şol niýetinden el çekmejekdigini ýa-da bir gymlydy-hereket, waka bolandan soň, ony düzedip bolmajakdygyny aňladýar. Meselem: – Meniň indi bu gün *gitdigim gitdigimdir (G.Gurbansähedow)*. – Biz ony hiç wagt yzyna gaýtaryp, dolandyryp bilmeris. Onuň *geçdigi geçdigidir (B.Seýtäkow)*.

2) Ýokluk galybyndan tapawutlanyp, şu aşakdaky ýaly sözler bilen ulanylýar:

a) *Ýok, däl* sözleri bilen bilelikde ulanylýp, ortak işlikden aňlanylýan gymlydy-hereketiň, ýagdaýyň inkär edilýändigini, *bar* sözi bilen ulanylýp hem, tassyklanylýandygyny aňladýar. Meselem: – Şol lasyrdawuk gyrnagy bolmanda-da *haladygym yokdur (B.Kerbabayew)*. – A gyz, Mama, seniň ýüzüň diýip *aýtdygym däl*: seniň bolşuňy başarmak her gyrnagyň işi dälidir! (*Şol ýerde*).

b) *Saýy(n)* sözsoňusy bilen bilelikde ulanylyp, sebäp many ýokundysy bolan deňeşdirmе аňladýar. Meselem: Ynha, öňüňizde gözel Aşgabat, *Seretdigiň saýy* bolýar göwnüň şat (*A.Kekilow*). Oturyşma wagt *geçdigi saýyn* janlanyp, gyzyşyp gitdi (*B.Seýtäkow*).

4. Düşüm goşulmasy özüniň goşulan sözünde köplük san goşulmasy ýa-da degişlilik goşulmasy bar bolsa, umumy kada eýerip, şolaryň ikisinden hem soň goşulýar:

1) Baş düşümde *-dyk/-dik* goşulmaly ortak işlik işjeň ulanylýar. Munuň atlaşyp, hiç hili goşulmasyz ýa-da köplük san hem-de degişlilik goşulmaly ulanylyşy we grammatik manylary ýokarda 1-3-nji bentlerde deňeşdirilendigine görä, mysal getirmek bilen çäklenýäris. Meselem: Öz *gadyryny bilmedik* ilň gadyryny näbilsin (*nakyl*) ... hernä hudaý, guýynyň başyndaky Hanbaýtal bolmabilse ýagşydyr. Ol bolsa, *işimiziň gaýtdygy*... (*B.Seýtäkow*). Ýedi yklymda *ýer tapmadyk*, binamys... (*G.Kulyýew*).

2) Eýelik düşümde munuň ýokluk galyby işjeň ulanylyp, barlyk galyby *gurbany gitdigimiň*, *sadagasy boldugymyň* ýaly az duşýan durnukly söz düzümlerinde gabat gelýär. Meselem: – *Gurbany gitdigimiň* adyn-a eşiđýäs (*H.Derýaýew*). *Ajysy bolmadygyň* süýjüsi bolmaz (*nakyl*). – Hyzmata taýyndygymy birbada *bildirmedigimiň* sebäbi, ... çekindim («Görogly»).

– *Nikasy bolmadygyň*, ýerde-suwda *hilesi bolmadygyň* mirap bolmaga nähili haky bolar? (*B.Kerbabaýew*).

3) Ýöneliş düşümde ýokluk galyby işjeň ulanylyp, barlyk galyby *aýagaldygyna* (*aýak + aldyk + y + na*) diýen goşma sözde ýa-da şondan gysgaldylyp ulanylýan *aldygyna* ýaly hallara geçen sözlerde duşýar. Munuň ýokluk galyby ýöneliş düşümde gelip, aýyklanýan sözden аňlanylýan gymyldy-herketiň, ýagdaýyň obýektini, ýüze çykmagynyň sebäbini görkezýär. Meselem: Ynha, özi *aýagaldygyna* gaçyp, uly ile gülki bolup geldi (*G.Kulyýew*). *Aldygyna* sürüp paýtuny, olar gaçdylar dessine (*Ç.Aşyrow*). Eşideniň *eşitmedige* habar beriň! (*H.Derýaýew*). Dag başyndan şaglap geler çeşmesi, *Görmedige* kyndyr münüp düşmesi (*Mätäji*). Men *gitmedigime* ökündim. Ol siziň *gelmedigiňize* gynandy.

4) Ýeňiş düşümde ýokluk galyby köp ulanylyp, barlyk galyby ýazuw ýadygärliklerinde, folklor eserlerinde duşýar. Ýeňiş düşümde, esasan, gymyldy-hereketi, ýagdaýy ýa-da predmeti aňladýan göni obýekti görkezýär. Meselem: Ýa-ha boýun bolup dyza çökerler, ýa-da *görmediklerini* görerler (*G.Kulyýew*). Käbirrazy *bolmadygy* / Ol haýbat bilen gorkuzýar (*Ç.Aşyrow*). Bu Zelili *bildigini* diýr öter (*Zelili*). Her molla öz *bildigini* okar (*nakyl*).

5) Wagtorun düşümde ulanylyşy häzirki zaman türkmen edebi diline häsiýetli bolmasada, türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, folklor eserlerinde (nakyllarda) gabat gelýär. Meselem: Ýöne ýene *ölmedikde* umyt bar-da (*A.Atajanow*). Bu hallary *gördüginde* Gazanyň gara gyýma gözleri gan ýaş oldy («*Gorkut ata*»).

6) Çykyş düşümde barlyk we ýokluk galyplarda, şeýlebir köp bolmasada, belli derejede duşýar. Munuň barlyk galyby, esasan, käbir işliklere goşulyp, çykyş düşümde gelýär we köplenç, öz manysyndan daşlaşan görnüşde hal-ýagdaý, deňeşdirmе we ş.m. manylarda ulanylýar: *bildigiňden galma, oňaryp bildiginden gürledi, ýetişibildiginden ugradylar, gurbunyň ýetdiginden//gurbunyň çatdygyndan kömek berdi, akylynyň ýetdiginden gürlýärdi, ýetdiginden paýlamaly, nesip etdiginden iýeli* we ş.m.

Ýokluk galyby, esasan, aýyklanýan sözden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň, maglumatyň çykan ýerini, kimden, nämeden gelip çykandygyny, alnandygyny görkezýär ýada deňeşdirmе aňladýar. Meselem: Ýogyn sesli biri *bogazyna sygdygyndan* gygyrdy (*G. Kulyýew*). *Ýanmadykdan* tüsse çykmaz (*nakyl*). Nämе-de bolsa *almadykdan* alan gowudyr, *bilmedikden* bilen ýagşydyr. Göwnäp *bermedikden* zorlap almak bolmaz.

5. Şu ortak işligiň ýokluk galybynda gelen söz yzyna hiç hili üýtgediji goşulma kabul etmän, *bolmak* işligi bilen bilelikde ulanylyp, perifrastik (durnukly) şekil emele getirýär we dürli-dürli modal many ýokundylaryny (göwnüýetmezçilik etmek, çaklamak we ş.m.) aňlatmaga gatnaşýar. Meselem: Eger ahun *gelmedik bolsa*, olaryň igenişiginiň gykylyk-gowga bilen gutarmagy ähtimaldy (*G.Kulyýew*). Ol beýle sözlere *garaşmadyk bolarly* (*B.Hudaýnazarow*). Annageldi

ussanyň ol adamyň soragyna *jogap beresi gelmedik bolara* çemeli (*H.Derýaýew*). Emma *düşünmedik boldy* (*A.Atajanow*).

ç) Ortak işligiň *-dyk/-dik* şekiliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň *-dyk/-dik* şekiline söz ýasaýjy *-syra/-sire* we şekil ýasaýjy *-ça/-çe* goşulmasy hem goşulýar:

1. *-syra/-sire* goşulmasy bu ortak işligiň ýokluk galybyna goşulyp, düýp işlik ýasaýar: *düşünmediksirmek, bilmediksirmek, eşitmediksirmek*. Bu goşulma arkaly emele gelen düýp işlikler biriniň bolşuna, gymyldy-hereketine göwnüýetmezçilik bilen garamagy aňladýarlar we köplenç, ortak işligiň *-an/-en* goşulmasyny hem kabul edip, *bolmak* işligi bilen bilelikde perifrastik şekil emele getirýärler. Meselem: Ogulnâzik onuň soragyna düşünse-de, *düşünmediksirän boldy* (*H. Derýaýew*). – Köpçüligiň içinde meni görende, *tanamadyksyran bolardy* (*B. Seytäkow*). ...ol *bilmediksirän bolup* sorady (*Şol ýerde*). – Ol meniň sözümü *eşitmediksiredi*.

2. *-ça/-çe* goşulmasy bu ortak işligiň, esasan, barlyk galybyna, seýregräk hem ýokluk galybyna goşulyp, degişlilik goşulmalyda (*-dygymça/ -digimçe, -dygyňça/-digiňçe, -dygyça/-digiçe, -dygymyzça/-digimiçe, dygyňyzça / -digiňizçe, -dyklaryça/-dikleriçe*), degişlilik goşulmasyz-da (*-dykça/-dikçe/-dukça/-dükçe*) ulanylýar. Şu çylşyrymly şekilde ulanylan işlikden aňlanylýan gymyldy-hereket, ýagdaý güýçlendikçe, ösdükçe, aýyklanýan sözden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň hem güýçlenýändigini, ösýändigini baglanyşdyrylyp, deňeşdirilip görkezilýär. Aýyklaýan we aýyklanýan sözlerden aňlanylýan gymyldy-hereketler, ýagdaýlar has nygtalyp görkezilende, sözlemde *näçe... şonça* ýaly degişli sözler ulanylýar. Meselem: Döwletliniň çagasy *ýaşadykça* baş bolar, Bidöwletiniň çagasy *ýaşadykça* ýaş bolar (*nakyl*). Onuň kalbynda dörän şübhe *näçe güýçlendiğiçe*, sopulyk duýgusy hem *şonça* peseldi (*H.Derýaýew*). Onuň *işlemediğiçe* işläsi gelenok.

Şu çylşyrymly şekilde gelen käbir sözler (esasan, *gitmek, bar-mak, durmak* işlikleri) kontekste görä, hal manysynda hem ulanylýar. Meselem: Hemmäniň ýüzünde şatlyk nyşany, *Bardykça* köpeliýär

gelyäniň sany (*A.Kekilow*). – Üýtgeşik adamlar iki günden bäri *dur-dugyça* köpeliä-le (*B.Kerbabaýew*).

Ortak işligiň öten zamanynyň -mys/-miş şekili

Ortak işligiň bu şekili türki dilleriniň Orhon-Ýeniseý, gadymy uýgur ýaly ýazuw ýadygärliklerinde *-mys/-miş*, *-mys/-mis* kimin fonetik görnüşlerde duşýar. Häzir bu ortak işlik ýasaýjy goşulma hökmünde azerbajjan, türk we gagauz dillerinde *-mys/ -miş/-muş/-müš* ýaly fonetik wariantlarda ulanylýar. Ortak işligiň bu goşulmasy türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde hem işjeň ulanylypdyr. Emma häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşy we aňladýan grammatik manylary örän çäklidir.

-mys/-miş şekiliniň ulanylyşy we manylary

Öň belläp geçişimiz ýaly, türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, türkmen şahyrana halk döredijiliginde bu goşulma *-mys/-miş/-muş/-müš* ýaly fonetik görnüşlerde ortak işligiň, öten zamanyny ýasaýjy hyzmatynda ulanylypdyr. Munuň ýokluk galyby hem *-ma/-me* goşulmasy arkaly ýasalypdyr. Meselem: Tapdy ol dem bir *tikilmüş* hymaýy (*Döwletmämmet Azady*). Bir *gurulmuş* tordur anlarga merez (*Şol ýerde*). Bikär goýma ömür tagty, Oýandyr sak *uýmuş* bagty (*Magtymguly*). *Ýetilmemiş* şunkarym, gamyş ganat-ak türpek (*Şol ýerde*). Ter *açylmış* nowbaharym, täze bostanym gerek (*Şabende*). Şu mysallarda ortak işligiň *-mys/-miş* şekilindäki sözler aýyrgyç hyzmatynda gelip, atlary aýyklaýarlar. Munuň atlaşan görnüşleri hem türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, halk döredijiliginde ulanylypdyr. Meselem: Bilmedim men, bu *oýanmış*, ýatgan ykbalymmydyr (*Şabende*). Hak diýmiş kysaň tasatdyk *söwmüşiň*, iki älem içre asandyr işiň (*Döwletmämmet Azady*). *Söwmüşiňni* sen eger sarp etmeseň Jan-u tilden Taňry emrin tutmasaň... (*Şol ýerde*). Bu *kylmyşyň* nedir maňa Zalym meni çekme dara («*Görogly*») Agaç *iýmişinden* belli, adam – *kylmyşyndan* (*nakyl*).

Häzirki zaman türkmen dilinde bu goşulma grammatik kategoriýa hökmünde ortak işlik ýasaýjy hyzmatynda ulanylmaýar, ýagny islendik düýp işlige goşulyp, ondan ortak işlik ýasap bilmeýär. Beýle diýildiği bu ortak işlik şekili türkmen dilinde häzirki wagtda düýpden ulanylmaýar, ol dilde hiç bir hili yz galdyрман, ýitip gidipdir diýildiği dälđir. Onuň ulanylyşy örän çäkli bolup, esasan, şu aşakdaky ýaly ýagdaýlarda duşýar we dürli-dürli manylary aňlatmaga gatnaşýar:

1. Käbir sözlere goşulyp gelende, gargyş aňladyp, aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýär. Meselem: – Bir zat bolsa, şol *nälet siňmiş* urşy ýatlaýan (*G.Gurbansähedow*). – Galyň bokurdagyna *tegek bolmuş* ýeňňä-hä ýeňňe diýjeksiň, agasynyň akylyna näme bolduka? (*Şol ýerde*).

2. Ortak işligiň şu şekilinde gelip, atlaşan käbir sözler gargyş aňladanda, yzyna üýtgediji goşulma kabul etmän, köplenç, ýüztutma söz bolup ulanylýarlar. Meselem: – Wah, göründe *dik oturmýş!* Wah, *meýdi yranmýş!* Ylahym, päliňden tapaýadyň-da! (*G.Kulyýew*). – Niredesiň, *ýer çekmiş!* (*Şol ýerde*). – Ylahym, ony yer ýuwutsyn! Maly janyna ganyм bolsun, *maly guramýş!* (*B.Kerbabaýew*). Gazyga döndüň-le, hyh, *haram ölmüş!* (*A.Kekilow*).

3. *Eşitmek* işliginden ýasalan *eşitmiş* ortak işligi hiç hili üýtgediji goşulma kabul etmän hem, atlaşyp ulanylýar. Meselem: – Waý-eý, biziňk-ä ýöne *eşitmiş*... Näme üstümize abanyp dursuňyz? (*B.Hudaynazarow*). – Meniňkem *eşitmiş*, anyk bilemok (*A.Kekilow*).

4. Atlaşan sözler seýregräk hem bolsa, san, käbir degişlilik we düşüm goşulmalaryny kabul edip ulanylýarlar. Meselem: – Ol *ýer ýylmamyşlar* Gylyçly diýip, şolaň öýünden çykmaýamyş ahyry (*H.Derýaýew*). – Daş gulakdan *eşitmişime görä*, rum halypasynyň eli bar bolara çemeli (*B.Kerbabaýew*). – *Hazan urmuşyň* düýbünü eliň aýasy ýaly çüri edýärler... (*Şol ýerde*). – Ol *al kakmýşy* nätjekmişin? (*G.Kulyýew*).

5. *Aýtmak*, *diýmek* sözleýiş işlikleri *-mýş/-miş* goşulmasyny we *-laýýn/ -leýin* goşulmasyny kabul edip gelenlerinde, öň ýanyndaky sözler bilen bilelikde giriş söz hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem: *Köneler diýmişleýin*, ýeke bolup ýol tapandan, köp bolup azaşan ýagşy (*G. Kulyýew*). *Keýmir kör aýtmýşlaýyn*, türkmeniň ýurdy hatap galady... (*B. Kerbabaýew*).

2) Ortak işligiň *-mys/-miş* şekilindäki sözleriň leksikalaşmagy

Ortak işligiň *-mys/-miş* goşulmasyny kabul eden birnäçe sözler işliklik manylaryndan daşlaşyp, täze leksik mana eýe bolmak bilen, başga söz toparyna (esasan, sypatlara, atlara) geçipdir. Leksikalaşan käbir sözleriň häzir sypatdygyny ýa-da atdygyny kesgitlemek hem çetin bolýar. Bu hili ýasama atlar aslynda ortak işlikleriň sypatlara, sypatlaryň hem öz gezeginde atlara geçmegi netijesinde emele gelen bolmagy mümkin. Meselem: – *Okumyş* adam gedaý gezmez (*B.Kerbabayew*). – Siziň *etmişiniz* näme? (*G.Kulyýew*). Ýöne bir zat diýdimi, *gaýtmyşy* bolmazdy (*R.Gelenow*). *Köpbilmişiň* boýnuna towky (*nakyl*).

Şu hili käbir sözleriň yzyna *-syr/-sire*, *-ak/-ek*, *-ly/-li* ýaly söz ýasaýjy goşulmalar goşulyp ulanylyşy hem duşýar. Meselem: ... şol bir äheňde *köpbilmişsiräp* jogap berdi (*G. Kulyýew*). – How, tagsyr, bu *gelmişek* türkmen seni oýnap ýör! («*Görogly*»). – Aga naçalnik, men *etmişli* däl ahyry! (*B.Kerbabayew*).

ORTAK IŞLIGIŇ HÄZIRKI ZAMAN ŞEKILLERI

Ortak işligiň häzirki zamany çekimlileri uzyn aýdylýan *-ýan/-ýän* (*ýa:n/-ýä:n*) goşulmasynyň kömegi bilen aňladylýar. Munuň ýokluk galyby hem düýp işlige *-ma/-me* goşulmasynyň goşulmagy bilen *-maýan/-meýän* (*-maýa:n/-meýä:n*) görnüşde ulanylýar. Ýokluk galybynyň sözleýişde *-myýan/-miýän* görnüşinde **a**, **e** sesleriniň **y**, **i** seslerine öwrülip aýdylýan görnüşleri hem bar, emma bu aýratynlyk düýp işlikleriň çekimli ýa-da çekimsiz sesler bilen gutarýandygyna bagly däldir. Şeýle hem barlyk galyby diňe inçelik-ýogynlyk (palatal) singarmonizm kadasyna boýun egýän bolsa, ýokluk galybynda *-ma/-me* goşulmasy, köplenç, dodak singarmonizm kadasyna hem boýun egýär: *barýän*, *gelyän*, *barmaýän*, *gelmeýän*, *orýän*, *göryän*, *ormaýän*, *görmeyän*. Sözleýişde ýokluk galyby *barmaýän*, *gelmeýän*, *ormoýän*/*ormyýän*, *görmöýän*/*görmüýän* görnüşlerde hem aýdylýar.

Ortak işligiň türkmen dilindäki *-ýä:n/-ýa:n* goşulmasy türki dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde duşmaýar we beýleki häzirki zaman edebi türki dillerde ulanylmaýar. Ortak işligiň bu şekiliniň

türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, hatda olaryň XVIII–XIX asyrlara degişlilerinde hem seýrek ulanylýandygyny bellemek bolar.

Ortak işligiň *-ýan/-ýän* şekiliniň ulanylyşy we manylary

a) *-ýan/-ýän* şekiliniň zaman aňladyşy

Ortak işligiň bu şekiliniň zaman aňladyşy, esasan, şu aşakdaky ýalydyr:

1. Ortak işligiň häzirki zaman şekilinde gelen işlik aýyrgyç hyzmatynda gelip, aýyklanýan atdan aňlanylýan zadyň, düşünjäniň geplenilýän wagtdaky gymyldy-hereketini, ýagdaýyny görkezýär. Meselem: Öňden *baryan*, yzdan *gelyän* jemende birden aýak çekdi, kömege ylgady (*G.Kuhyýew*). – Başaryp bolsa, duşmanyň.: *garaşmaýan* ýerinden urmaly... (*Şol ýerde*). – Gözleriňden *akýan* ýaşyň her damjasyna gurban, balam (*H.Derýaýew*). – Ýok, ýok, hudaý saklasyn, meniň *göwnüme gelyän* zatlar ne eýmenç! (*B.Seytäkow*).

Häzirki zaman manysy has takygrak görkeziljek bolanda, sözlemde *häzir, edil şu wagt, şu mahal* ýaly sözler hem ulanylýar. Meselem: – *Şu wagt* gölejigimizi *edil suwa ýakýan* wagtymdy... (*H.Ysmaýylow*).

2. Ortak işligiň häzirki zaman şekilinde gelen işlik aýyrgyç hyzmatynda ulanylyp, aýyklanýan atdan aňlanylýan zada, düşünjä, umuman, mahsus bolan gymyldy-hereketi, ýagdaýy görkezýär. Meselem: Şol ýeri ... örän düzgün-tertiplidi: *oýnalyan* aýtymlar, *towsulýan* agaçlar, başga-da her bir zat ýerli-ýerindedi (*Şol ýerde*). ... Öýüne baryp, motosikletine münüp, obanyň içinden *geçýän* köçä düşüp gitdi (*A.Gowşudow*). *Kär ýokmaýan* adamlar gazyny taşladylar, gitdiler (*H.Derýaýew*).

Aýyklanýan söz, köplenç, bir jynsdan bolan umumy düşünjäni aňladýan sözlerden (*adam, haywan, ösümlik, guş, maşyn* we ş.m.) bolup, şonuň gaýta-gaýta edýän hereketi, käri, tebigy aýratynlygy we ş.m. görkezilende, geçirýän işliklerde ortak işligiň häzirki zaman şekiliniň manysy sypat (şeýle hem at) ýasaýjy *-yjy/-iji/-ýyjy/-ýiji/-ujy/ -üji* goşulmasynyň manysyna ýakynlaşýar. Şoňa görä dilde olaryň ikisiniň hem deň ulanylýan ýagdaylaryny görmek bolýar:

harp ýygnaýan adam – harp ýygnaýjy adam, pagta ýygýan maşyn – pagta ýygýjy maşyn, oba hojalygyna zyýan berýän mör-möjekler – oba hojalygyna zyýan beriji mör-möjekler, tok geçirýän metal – tok geçiriji metal we ş.m. Meselem: ... hemme şertleri döredip, *pagta ýygýan maşynlaryň ählisiniň ýokary öndürijilikli işledilmegi zerurdyr («Türkmenistan»).*

b) Ortak işligiň häzirki zaman şekiliniň atlaşmagy

Atlaşyp ulanylyşy munuň barlyk we ýokluk galyplaryna deň derejede diýen ýaly degişli bolup, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Hiç hili goşulma kabul etmän ulanylýar. Meselem: – Adan, olary *gorkuzýan* egri gylyjyň ýiti ýüzüdir («*Türkmen pýesalary*»). *Alynýan-a* bir közdür weli, şoňa-da näçe diýseň gapyrgalanýansyň (*H.Derýaýew*). – Be, adamyny çyn *adam edýän* eşik ekeni... (*A.Durdyýew*).

2. Köplük san goşulmasyny kabul edip ulanylýar. Meselem: – Ine, şu *gelyänler* biziňkiler bolsa gerek (*H.Ysmaýylow*). *Aýdylýanlar* dogry bolýan bolsa, ol ... esgerlere zat öwredýän bolmalydyr (*N.Saryhanow*). Bar ilde peşeden pili *ýasaýanlar/* Tapylýar olara *gulak asýanlar!* (*A.Kekilow*).

3. Degişlilik goşulmalaryny soňy çekimsiz bilen gutaran atlar ýaly kabul edip, hemme ýöňkemeleriň birliginde we köplüğünde barlyk we ýokluk galyplarda ulanylýar. Meselem: – Bujagaz *görýäniň* oduň külüdir (*A.Durdyýew*). – Bar *sagýanymyz* iki sanjak sygyr-la (*B.Kerbabaýew*). ...mülkde oturymly adamlaryň nobur gazysyna *meýil edýänleri* bar bolsa, eşitmän galmasynlar (*H.Derýaýew*).

4. Düşüm goşulmalary ortak işligiň häzirki zaman şekiliniň hut özüne, şeýle hem köplük san we degişlilik goşulmaly şekiline goşulyp ulanylýarlar. Meselem: – Esenaly aga biziň *toý tutjak bolýanymyzdan* habarly ýaly, oňat halatlyk hem alyp gelipdir (*B. Kerbabaýew*). Başy *agyr-maýanyň* ýanynda başym agyrýar diýme («*Nakyllar we atalar sözi*»).

5. Ortak işligiň häzirki zaman şekilinde gelen söz atlaşyp, öz yzy-na hiç hili goşulma kabul etmän, *bolmak* kömekçi işligi bilen bilelikde ulanylyp, dürli-dürli modal many ýokundylaryny aňladýan perifrastik şekilleri emele getirmäge gatnaşýar. Meselem: – Sen onuň dilini

bilmeyän bolsaň, men saňa öwredeýin (A.Durdyýew). – Ýanar saňa ýöne ýerden münkür bolmaýan bolara çemeli (A.Atajanow).

ç) Ortak işligiň häzirki zaman şekiliniň goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň häzirki zaman şekili *-lyk/-lik/-dyk/-dik, -ça/-çä (-çe)* ýaly şekil ýasaýjy goşulmalary hem kabul edip ulanylýar:

1. *-lyk/-lik/-dyk/-dik* goşulmasy ortak işligiň häzirki zaman şekiline goşulanda, deňşlilik goşulmaly gelýär, düşüm goşulmasyny kabul edip bilýär. Many taýdan hem häzirki zamanda bolýan gymyldy-hereketi, ýagdaýy anyk görnüşde aňladýar. Meselem: – Gel, Gyrata ýagy *ýetip gelýändigini* duýduraýyn («Görogly»).

2. *-ça/-çä (-çe)* goşulmasy goşulanda, eger-de deňşlilik goşulmalary ortak işlik şekiline goşulyp ulanylsa (bu ýagdaýda inçe görnüşü diňe *-çe* şekilinde bolýar), predmeti ýa-da predmetleşen düşünjani başga bir zat bilen deňşdirmegi aňladýar: *alýanymça yok, alýanyňça bar, alýanyça bolar, getirýänimçe yok, getirýäniňçe bar, getirýäniçe bolar* we ş.m. Eger-de işligiň şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalary *-ça/-çä* goşulmasynyň soňuna goşulsalar (bu ýagdaýda inçe görnüşü diňe *-çä* şekilinde bolýar), gymyldy-hereket, ýagdaý aňladyp, esasan, wagt, deňşdirme, çäklendirme ýaly manylarda gelýär. Şu soňky hili ulanylyşy çeper edebiýatda, folklorda köp duşýar. Meselem:– Adamlar, belli bir habar *eşidýänçäňiz*, öýli-öýüňizde öz işiňiz bilen boluberiň... (*B. Seytäkow*).

ORTAK IŞLIGIŇ GELJEK ZAMAN ŞEKILLERI

1. Ortak işligiň mälüm geljek zaman şekili

Ortak işligiň mälüm geljek zamany türkmen dilinde *-jak/-jek* goşulmasy bilen aňladylýar. Ortak işligiň bu şekili käbir fonetik tapawutlar bilen türki dilleriň köpüsünde (azerbaýjan, türk, gagauz, gumuk, krym-tatar, garagalpak, özbek, başgyrt, tatar, hakas, şor, nogaý, ýakut we başgalar) ulanylýar. Ortak işligiň *-(a)jak/-(e)jek* goşulmaly görnüşü türki dilleriň has irki, ýagny VIII–XIII asyr ýazuw ýadygärliklerinde ulanylmadyr. Emma munuň Mahmyt Kaşgarynyň

sözlüğünde (XI asyr), Alynyň «Kyssa Ýusuf» poemasynda (XIII asyr), Nesiminiň şygrylarynda (XIV asyr) seýregräk (iki-ýeke) duş gelyändig, «Gorkut Ata» eserinde, takmynan, XV asyrdan türk dilinde ulanylandygy käbir işlerde bellenipdir. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde XIX asyra çenli, esasan, *-ajak/-ejek*, XIX asyrdan bolsa, köplenç, *-jak/-jek* görnüşleri ulanylypdyr.

Ortak işligiň mälim geljek zaman şekiliniň ulanylyşy we manylary

Bu ortak işlik goşulmasy türkmen edebi dilinde *-jak/-jek* görnüşde ýazylsa-da, sözleýişde *-jak/-jek/-jok/-jök*, *-şak/-şek/-şok/-şök* görnüşlerinde ulanylýar. Sebäbi bu goşulmada **o**, **ö** giň dodak çekimlileri düýp işligiň soňky bognundaky dodak çekimlisiniň täsiri bilen emele gelýär, açyk *j* çekimsiziniň dymyk *ç* çekimsizine öwrülmegi bolsa soňy *ç*, *ş* çekimsiz sesleri bilen gutarýan düýp işliklere goşulanda emele gelip, progressiw assimiýasiýanyň netijesidir: *barjak, geljek, görjök; gurjok, üzjök, geşşek, aşşak, uşşok, göşşök, uruşşok, baryşşak, çekişşek* we ş.m. Bu sözler şu aşadakylyk ýaly ýazylyr: *barjak, geljek, görjek, gurjak, üzjek, geçjek, açjak, uçjak, göçjek, uruşjak, baryşjak, çekişjek*.

Ýokluk galyby düýp işligiň soňundan we ortak işlik goşulmasynyň öňünden *-ma/-me* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okamajak oylan, işlemejek adam, ýazylmajak hat* we ş.m. Ýokluk galybynda sözleýişde dodak singarmonizm kadasy saklanýar: *görmöjök, gurmojok, uruşmojok, okomojok, göçmöjök* we ş.m.

Bellik: Ortak işligiň mälim geljek zaman şekiliniň ýokluk goşulmasy *gerek* sözüne hem goşulyp ulanylýar. Meselem: Men oglumy gowy görýän, emma oňa *gerekmejek* zatly gowy göreňok (*B.Seytäkow*). *Gerekmejek* ýerinde-hä tarhandökerligem edýäsiň weli... (*G.Gurbansähadow*).

Gerekmejek sözi aslynda *gerek imejek* ýaly ulanylyp, soňra kem işligiň düşüp galmagy netijesinde häzirki görnüşine gelen bolmagy mümkin.

a) *-jak/-jek* şekiliniň zaman aňladyşy

Şu şekildäki ortak işlik aýyrgyç hyzmatynda gelip, özüniň aýyklaýan sözünden aýyklanylýan zadyň, düşünjäniň gymyldy-hereket, ýagdaý taýdan geljekde boljak ýa-da bolmajak aýratynlygyny, häsiýetini, alamatyny aňladýar. Meselem: – Onsoň agaja bir düýp urduryp bilsek, hiç bir wagt suw *islemejek* ýerlerimiz hem bar (*A.Gowşudow*). – Ýöne weli saňa *kömek beräýjek* aýaly salgy bereýin (*A.Durdyýew*). Ýasawul ozal hem *aytjak* habaryny aýdyp bilmän, ýaýdanyp durdy (*B.Kerbabayew*).

Bu ortak işlik degişlilik goşulmaly gelen *güman* sözüniň aýyrgyç hyzmatynda gelip, *ýok* sözi bilen bilelikde *-jak gümany ýok* kimin ulanylyp, durnukly häsiýete eýe bolupdyr we düýp işlikden aňlanylýan gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň geljekde boljakdygyny inkär etmegi (eger düýp işlik barlyk galypda bolsa) ýa-da tassyklamagy (eger düýp işlik ýokluk galypda bolsa) aňladýar. Meselem: – Birinj-ä, onuň *başarmajak* işi ýok, ikinjem, *ýüzüne çirk getirjek gümany ýok* (*B.Kerbabayew*). – Munuň ýaly ýagdaýlarda *rugsat berilmejek gümany ýokdur* (*B.Seýtäkow*).

Şu hili sözlemlerde *ýok* sözüniň ýerine onuň manysyny ritorik sorag görnüşde aňladyp bilýän *barmy* sözi hem ulanylyp bilner. Meselem: – Päheý, senem, *çkaryp biljek gümany barmy!* (*G.Kulyýew*). – Bolmasa bu töwerege *ayak sekip boljak gümany barmy!* (*Şol ýerde*).

b) Ortak işligiň mälüm geljek zaman şekiliniň atlaşmagy

Ortak işligiň bu şekili atlaşanda, esasan, şu aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

1. Öz yzyna hiç hili goşulma kabul etmän, aýyklarap gelmeli sözüniň ýerine ulanylýar. Meselem: – Aý, ýok-la... Ýene-de *geljek barmy*ka diýdim (*G.Kulyýew*). Her kimiň öz islegine bagly. Şoňa görä-de *gitjek* gitsin, *gitmejek* galybersin. *Okajak* okar, *okamajak* hiç okamaz.

2. Köplük san goşulmasyny edil atlar ýaly kabul edýär. Meselem: – Ýoldaşlar, ýygnagy açsak bolmazmyka, *geljekler* geliş-

medilermi? (*N.Saryhanow*). – Soňra biziň aýagymyza *eýerip bilmejekler* häzir gaýtsyn (*B.Seýtäkow*).

3. Değişlilik goşulmaları goşulanda, üçünji ýöňkemäniň köplük sanyndan beýlekilerinde ortak işligiň *-jak/-jek* goşulmasynyň soňundaky *k* sesi *g* sesine öwrülýär. Meselem: – Ýok, Berdi, beýle wagtda siziň *çozjagyňyz* ýatsam-tursam düşüme girjek zat däl (*H.Derýayew*). – Ine menden sorasaňyz *aytjagym!* (*N.Saryhanow*). – *Içjegim çay* bolsa, hemişe-de taparyn (*G.Kulyýew*).

4. Düşüm goşulmaları, umuman, dogrudan-dogry ortak işligiň mälim geljek zaman şekiline ýa-da onuň değişlilik, köplük san goşulmaly görnüşine goşulýar, ýöne değişlilik goşulmaly ulanylyşy köpräk duşýar: Bu ortak işlik şekili hemme düşümlerde hem ulanylyýar, emma wagt-orun we çykyş düşümlerde az duşýar. Meselem: Ol oglanyň bu geňesi *ýokuş görjegini aňyardy...* (*G.Kulyýew*). Ýöne gep onuň *beýdip biljeginde* ýa-da *bilmejegindedi* (*N.Hojageldiyew*). Jüneyit han arkaýyn *ýatjaklardan* däl! (*B.Seýtäkow*). ...*indiki pälini bozjaklara-da göz* bolsun! (*B.Kerbabayew*). *Ata-ene boljaklaryň* göwni şat (*A.Kekilow*).

5. Perifrastik şekiliň birinji komponenti bolanda, esasan, gymyldy-hereketi ýerine ýetirmäge synanyşmak, hyýal etmek, niýetlenmek aňladylýar. Meselem: – Men-ä, eje, seniň *aytjak bolýan* zadyňa düşünemok! (*B. Kerbabayew*). – Onsoňam işi çig *etmejek bolmaly* (*G. Kulyýew*). – Kim diýseň bar, obany *bulajak bolýanlaryň* hemmesi bar (*N.Saryhanow*).

Göwnüýetmezçilik etmek, çaklamak ýaly käbir many ýokundylary bilen baglanyşykly *bolmak* işligi iki ýa-da üç gezek gaýtalanyp bilýär. Meselem: *Boljak bolan bolup* asylly bir gyz,/ Könäniň önünde epipdirin dyz (*A.Kekilow*).

Şeýle hem munuň birinji komponentiniň iki gezek gaýtalanyp ulanylyşy duşýar. Meselem: Biçimçi gyz şeýle diýip, birden ejizläp, *aglaýjak-aglaýjak boldy* (*G.Gurbansähedow*). Harap bolan maşynyň eýlesine bir geçip, beýlesine bir geçip, gözlerini *ýaşardaýjak-ýaşardaýjak bolýardy* (*Şol ýerde*).

ç) Ortak işligiň mälim geljek zaman şekiliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň bu şekili *-lyk/-lik/-dyk/-dik* we *-ça/-çe* şekil ýasaýjy goşulmalary kabul edip ulanylýar:

-lyk/-lik/-dyk/-dik goşulmasy ortak işlik şekiline goşulanda, degişlilik goşulmaly ulanylýar. Şu hili ortak işlikleriň soňuna düşüm goşulmasy hem goşulyp bilýär. Meselem: Indi hem onuň busup *ýatmajaklygy*, mün hilä *ýüz urjaklygy* belli zatdy (*G.Kulyýew*). Gyzyllaryň *ýeňjekliginiň* bir sebäbi bar (*H.Derýaýew*).

-ça/-çe goşulmasy degişlilik goşulmaly ulanylan ortak işlik şekiline goşulýar we esasan, deňeşdirme aňladýar. Meselem: Meniň aljagym seniň *aljagyňça* ýokdur. Biziň göçjek jaýymyz olaryň *göçjekleriçe* bardyr.

d) *-jak/-jek* şekilindäki sözleriň leksikalaşmagy

Ortak işligiň mälim geljek zaman şekilindäki käbir sözleriň leksikalaşmagy arkaly başga söz toparlaryna (esasan, atlara) geçişi önümsiz bolsa-da, türki dillerde bellibir derejede duşýar. Türkmen dilinde has hem önümsiz bolup, diňe *geljek* diýen söz täze leksik manyda ulanylýar. Bu söz beýleki oguz dillerindäki ýaly *gelejek* görnüşde hem duşýar. Meselem: – Men eger ýalňysmaýan bolsam, ýakyn *geljekde* şu çöller gülzarlyga öwürüler... (*B. Kerbabaýew*). – *Geljeginiz* önde, Ogulnäzik, gaýgy etmäň (*H.Derýaýew*). Biz *gelejege* zyýarata gitdik ahyry! («*Watan*» gazetini).

2. Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekili

Ortak işligiň bu goşulmasy orhon-ýeniseý, gadymy uýgur ýazuw ýadygärliklerinde barlyk galypda *-ar/-er/-yr/-ir/-ur/-ür/-ýur/-ýür* ýokluk galypda hem *-maz/-mez* ýaly görnüşlerde duşýar. Türki dilleriň bulardan soňky ýazuw ýadygärliklerinde hem bu ortak işlik goşulmasy ulanylypdyr. Ol häzir käbir fonetik tapawutlar bilen türki dilleriň hemmesinde ulanylýar diýsek, ýalňys bolmasa gerek. Türkmen diliniň XII-XIX asyr ýazuw ýadygärliklerinde häzirki za-

man türkmen dilindäki ýaly *-ar/-er*, *-maz/-mez* we bellibir derejede käbir türki dillerdäki ýaly *-yr/-ir/-ur/-ür*, *-mas/-mes* görnüşlerde ulanylypdyr.

Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň ulanylyşy we manylary

Türkmen ýazuw edebi dilinde bu ortak işlik şekiliniň barlyk galyby *-ar/-er*, ýokluk galyby hem *-maz/-mez* kimin ulanylýar. Sözleşişde düýp işligiň soňky bognundaky dodak çekimlisiniň täsiri bilen munuň çekimli sesi dodaklanyp, *-or/-ör*, *-moz/-möz* (*görör*, *uçor*, *görmöz*, *gurmoz*, *görüsmöz*, *uruşmoz*) kimin aýdylýar. Özüniň barlyk we ýokluk galyplarynyň ulanylýandygyna garamazdan, bu ortak işlik şekili häzirki zaman türkmen dilinde grammatik kategoriýa hökmünde, beýleki ortak işlik şekilleri ýaly, islendik düýp işlige goşulyp, olardan ortak işlik ýasap bilmeýär. Şeýle hem, bir düýp işlik munuň barlyk we ýokluk galyplarynda deň derejede ortak işlik manysynda ulanylmaýar, ýagny käbir işliklerden barlyk we ýokluk galyplary ýasalyp bilse-de, käbir işliklerden diňe barlyk, käbirinden hem diňe ýokluk galyby ýasalýar.

a) *-ar/-er* şekiliniň zaman aňladýşy

Bu ortak işlik şekili aýyrgyç hyzmatynda gelip, köplenç, häzirki-geljek zamany aňladýar. Şeýle hem käbir mysallarda kontekst bilen baglanyşykly häzirki ýa-da geljek zamany aňladyp bilýär. Barlyk galybynda gelşine mysallar: – Hojaguly han Tejen şäherinden, ýagny gulluk edýän yerinden *gaçar* uçurynda, şol betnyşan Ýelli ýyndamy men şolaryň öýünde gördüm (*B.Kerbabayew*). – Siziň baryňyzam *gider* ýoluňyzy tapman, garaňkyda sermenişiň ýören adamlar (*H.Derýaýew*). – Bu eger *gurbum ýeter* ýerine satylýan zat bolsa alayyn... (*N.Saryhanow*). ...ikinji depäniň *ýagty düşer* tarapy garamtyl-goňras öwüsýärdi (*G.Gurbansähedow*).

Şu mysallaryň käbirinde ortak işlik (*gaçar*, *gider*), esasan, geljek zamany, käbirinde (*gurbum ýeter*, *ýagty düşer*) häzirki geljek zamany aňladýar. Zaman manysynyň durnukly däldegi üçin, bu sözlerde kontekste görä häzirki-geljek zamanyň dürli ýokundylary hem duýlup biler.

Ýokluk galyby aýyrgyç hyzmatynda gelip, köplenç, häzirki-geljek zamany aňladýar, ýagny bu belli derejede häzirki, belli derejede hem geljek zamany aňladýar. Munuň ýeke häzirki ýa-da geljek zamany aňladýan ýagdaýyna az duşulýar. Meselem: *Dolmaz* petekeleriniň ýesiri bolan towuklar demir dyrnaklary bilen tezek dörýärler (*B.Kerbabaýew*). – *Ýalňyşmaz* adam bolmaz (*B.Seýtäkow*). *Satylmaz* zat bolmaz diýilýändir weli... (*N.Saryhanow*). Garaşsyzlygyň bize beren *egsilmez* baýlygynyň biri-de Türkmenistanda ýaşaýan halklaryň *mizemez* dostlugydyr.

Aýyrgyç hyzmatynda ulanylanda hem, şu ortak işlik şekilinde gelen käbir sözleriň öz işliklik manylaryndan daşlaşyp, leksikalaşmak häsiýeti bar: ortak işlik işliklik manysyny ýitirip, başga söz toparyna (köplenç, sypatlara) geçýär ýa-da özüniň öňünden gelen sözler bilen birlikde durnukly söz düzümini emele getirip, bellibir leksik manyny çeper aňlatmaga gatnaşýar. Meselem: ... yhlas bilen çekilen zähmet *ýaramaz* netije bermedi («*Türkmenistan*» gazet). Horasanyň *ümmülmez* çöllüginde gapyllykda ýaga üstlerini basdyryp, bary diýen ýaly gyrlypdy (*G.Kulyýew*).

Şu mysallardaky *ýaramaz* sözi *ýaman*, *ümmülmez* (<üm bilmez) sözi *örän giň*, *örän*, *has* sözleriniň manylarynda ýa-da şolara ýakyn manylarda ulanylýarlar.

Käbir köp ulanylýan *görer göz*, *güler ýüz*, *ýanar ot*, *akar suw*, *inlär siňek* ýaly söz düzümlerinde hem häzirki zaman türkmen dilinde öz esasy manylaryndan daşlaşyp, sypatlaryň hataryna geçipdirler. Meselem: Olar *görer göze* şol meselä janyksalar-da, mümkinlik bolan ýerinde päsgellik döredýärdiler (*B. Kerbabaýew*). Wagt bolsa *akar suw* ýaly bolup, zyrmrylyp geçip dur (*B.Seýtäkow*). ... *inlär siňeksiz*. çölün içi bile mytdyldap gelyärkä-de, edil ýaňkylar ýaly bir topbak gaz görnüpdi (*A.Atajanow*). Ol gaty gyzyppdyr. Ýöne *ýanar ot* bolup ýatyr. *Görer gözün* gymmaty kör ýanynda bellidir (*Magtymguly*).

b) Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň atlaşmagy

Ortak işligiň bu şekili atlaşanda, esasan, şu aşakdaky ýaly aýratnylyklara eýedir:

Hiç hili goşulma kabul etmän, galdyrylan adyň ýerine ulanylyşy köp duşmaýar. Meselem: Siz, ýaşlar, ýa barypýatan *ışsöýmez*,/ Ýa ýürekde päklik ýokundyňyz kän (*G.Ezizow*). *Tanamaz* – sylamaz (*nakyl*).

Köplük san goşulmaly (onda-da ýekelikde, ýagny degişlilik, goşulmaly, düşüm goşulmasyz) ulanylyşy seýrek duşýar. Meselem: Kābir düşünjesizler, talaňçylyga ymsynan *ışýakmazlar* hem olaryň yzyna düşdüler (*N.Hojageldiýew*). – Iş diňe *aňlamazlaryň* ýanynda müşgildir (*B.Seytākow*). – Be, walla, biz bu *gepe düşmezleri* nätsek-kāk-aýt? (*G.Gurbansāhedow*).

Degişlilik goşulmaly ulanylýar, emma düşüm goşulmasyz, diňe degişlilik goşulmaly ulanylyşy onçakly köp däl. Meselem: – Bu ýagdaýda *goşularyň-goşulmazyň* bolmaz, myhman (*B.Hudaýnazarow*). – Aý, nätseňiz şeýdiň, meniň-ä indi *durarym* galmady (*N.Hojageldiýew*). Meniň garrymyň öýden *gozganary* bolmaz, bilagyrysy heläk edýär («*Edebiýat we sungat*»). Garaşyp-garaşyp *garaşmazymyz* çykdy («*Mugallymlar gazet*i»).

Ortak işligiň bu şekili, umuman, hemme düşümlerde ulanylýar. Düşüm goşulmalarynyň käbirleri (ýöneliş, wagt-orun, çykyş) dogrudan-dogry bu şekiliň özüne ýa-da degişlilik goşulmaly görnüşine goşulyp bilýän bolsa, käbirleri (eýelik, ýeňiş), esasan, degişlilik goşulmaly ulanylyşyna goşulýar. Şeýle hem düşümlerde ulanylyş gerimi birmeňzeş däl: käbir düşümlerde (ýöneliş, çykyş) köp ulanylýan bolsa, käbir düşümlerde (eýelik, ýeňiş, wagt-orun) onçakly işjeň däl, has hem wagt-orun düşümde seýrek duşýar. Mundan başga-da, düşüm goşulmalarynyň munuň barlyk we ýokluk galyplaryna goşulyp ulanylyş ukyby bir meňzeş däl: umuman, hemme düşüm goşulmalarynyň bu ortak işligiň barlyk we ýokluk galyplaryna goşulyşy duşýar, emma barlyk galypda bellibir düşümde gelen bu ortak işligi hemme ýerde şol düşümde getirip, ýokluk galypda ulanyp bolmaýar (Meselem: *öwrenere wagt tapdy, gelen bolara çemeli* ýaly mysallarda ýokluk aňlatmak üçin *öwrenmeze wagt tapdy, gelen bolmaza çemeli* görnüşde ulanyp bolmaýar, ony *öwrenere wagt tapmady, gelmedik bolara çemeli* görnüşde ulanyp bolýar) ýa-da munuň tersine, ýokluk galypdaky ortak işligi hemme ýerde barlyk

galypda getirip bolmaýar (Meselem: *anyklamazdan şeýle diýipdir* diýen sözlemi barlyk aňlatmak üçin *anyklardan şeýle diýipdir* diýip ulanyň bolmaýar, ony *anyklap şeýle diýipdir* görnüşde ulanmaly bolýar). Şu aýdylanlar hem bu ortak işlik şekiliniň atlaşyp, üýtgediji goşulmalary kabul edende, ulanylyş ýagdaýynyň çäklidigini we käbir düşümlerde ulanylanda, ortak işlik manysyndan daşlaşyp, başga hili manylary aňlatmaga gatnaşýandygyny görkezýär. Meselem: Bally Artygyň sözünü *gutararyna* maý bermän, ýasgynjak gyrmyzy donuny arkan zyňyp, Artyga bakan okduryldy (*B.Kerbabaýew*). – Aýagymyzdaky dolagyň, egnimizdäki köýnek-balagyň, donuň *derde ýararyny* saýlap berenimize heniz salym geçenok ahyry! (*Şol ýerde*). Şonuň üçin hem komitet *saýlanmazynyň* öňküsi günü Bekmyrat baýyňka üýşmeli etdiler (*H.Derýaýew*). *Ýykylaryndan* gorkup, Durdy Kepbanyň çiginden ýapyşdy (*G.Gurbansähedow*).

Perifrastik şekiliň birinji komponenti bolup ulanylyşy ýazuw ýadygärliklerinde, folklorda köp duşýar. Meselem: Adam ogly *barmaz bolsa* yzyndan,/ Munda diýip aldar sen maly, dünýä heý! (*Magtymguly*). Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy,/ *Gider boldum* hoş gal, gözeli Şirgazy (*Şol ýerde*). Görogly batyrlyk, agzybirlikden gürrüň açyp, bir nama *aýdar boldy* («Görogly»). Suwa pažžyldap düşüşine *görünmez bolup* gitdi (*H.Derýaýew*).

Perifrastik şekiliň birinji komponenti *eşitmek, bilmek* sözlerinden bolup, ikinji komponenti hem şert şeklinde gelende, häzirki zaman türkmen dilinde, köplenç, giriş söz, giriş sözlem hyzmatynda ulanylýar. Meselem: – *Eşider bolsaň*, Artykjan, bu gün Halnazar baý dagy gedaý gezip geldiler... (*B.Kerbabaýew*). – Gyzlar, *eşider bolsaňyz*, Şirini çykarypmyşlar! (*N.Saryhanow*). – Oglum, *biler bolsaň*, obamyza mugallym diýen bir molla geldi (*Şol ýerde*).

ç) Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň ýasaýjy goşulmaly ulanylyşy

Ortak işligiň bu şekiline *-lyk/-lik, -çylyk/-çilik, -ça/-çe, -ly/-li, -syz/-siz, -ak/-ek, -man/-men, -la/-le* ýasaýjy goşulmalary goşulyp bilýär. Bu affiksleriň goşulyp ulanylyş gerimi bir meňzeş däldir: *-lyk/-lik, -ça/-çe* affiksleri bu ortak işlige goşulyp has işjeň ulanylýan bolsa, *-syz/-siz, -la/-le* goşulmalaryň goşulyşy has önümsizdir, *-man/-*

-men, -ly/-li, -syz/siz, -la/-le goşulmalaryň diňe barlyk galybyna goşulýan bolsa, -çylyk/-çilik, -ak/-ek goşulmalary diňe ýokluk galybyna goşulýar, -lyk/-lik, -ça/-çe goşulmalaryň hem barlyk, hem ýokluk galyplaryna goşulyp bilýär. Meselem: Reformada *peýda getirip bilerli* adamlaryň hemmesi işe çagyrylýardy (*B.Kerbabaýew*). Çerkez işanyň aýdan sözi onuň ýüregine jüňk bolansoň, *ynanmazçylyk* hem etjek bolmady (*H. Deryýew*). ...garry ýeňňe *Uzugy alarlady*p başlady (*Şol ýerde*). Dogrudan-da, ussat goluň miwesi *täsin galarça* bardy (*G.Kulyýew*). Onuň üstesine-de, ol çaga *dogurmazakdy* (*Şol ýerde*). ... Döwluhanow ýoldaşlary bilen oba *gaýdarman* boldy (*B.Hudaýnazarow*). – Sebäbi biz halk köpçüligi bilen *kanagatlanarsyz* işledik (*Şol ýerde*).

d) -ar/-er şekilindäki sözleriň leksikalaşmagy

Ortak işligiň nämälim geljek zaman şekilindäki käbir sözlerden semantik (meselem: *açar, keser, çapar, gezer, mañramaz, ýetmez, ýaramaz*) we semantika-sintaktik (Meselem: *gündogar, günbatar, atbakar, attutar, başatar, günebakar, götinsümer*) tärler bilen taze sözler ýasalypdyr. Meselem: Günortana çenli baş-alty sany gowy *keser* ýasady (*A. Durdyýew*). *Ganyokmazlar* Emin ahunyň gep urşundan närazy bolup, öýkeläp çykyp gitdiler (*G.Kulyýew*). Mazendarana kyblaýy älemden *çapar* gelipmişin... (*Şol ýerde*). ...atyny maýda *gezerine* sürüp, Adna serdar barýardy (*Şol ýerde*). Könäniň galyndysy edil *götinsümer* ýaly bir zat (*B.Kerbabaýew*). Ol gün bizin obamyzyň *atbakarlary* dokuz çapyşygyň sekizisinde ýeňiş gazandylar.

Şeýlelikde, ortak işlik şekilleri işlikleriň özboluşly şekil ýasaýjy goşulmalarydyr. Häzirki zaman türkmen edebi dilinde -an/-en, -dyk/-dik, -ýan/-ýän, -jak/-jek we -ar/-er ortak işlik şekilleri ulanylýar. Türk, azerbaýjan we gagauz dillerine häsiýetli bolan ortak işligiň -myş/-miş şekili türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, şahyrana halk döredijiliginde ulanylypdyr, emma olar häzirki zaman türkmen dilinde käbir sözlerde, söz düzümlerinde we leksikalaşan sözlerde duşýar. Ortak işlik şekilleriniň ýokluk galyby düýp işligiň soňundan, ortak işlik goşulmasynyň bolsa önünden -ma/-me goşulmalarynyň

ulanylmagy bilen ýasalýar: *-man/-men*, *-madyk/-medik*, *-maýan/-meýan*, *-majak/ /-mejek*, *-maz/-mez*.

Ortak işlik goşulmalary söz ýasaýjy däl-de, şekil ýasaýjy goşulmalar bolany üçin, onuň goşulan düýp işligi işliklere häsiýetli bolan alamatlaryny saklaýar, ýagny ýokluk goşulmasyny kabul edýär, geçirýän we geçirmeýän işlikligini saklaýar hem-de bellibir düşümde gelen, sözsoňy kömekçiler bilen ulanylan sözleri uýdurýar. Düýp işlik ortak işlik şekilinde gelip, diňe bir aýyrgyç hyzmatynda ulanylanda däl, eýsem atlaşyp, özüniň aýyklarap gelmeli bolan sözünüň hyzmatyny öz üstüne alanynda hem, söz üýtgediji we käbir şekil ýasaýjy goşulmalary kabul edeninde hem, işliklik aýratynlygyny ýitirmeýär. Diňe leksikalaşanynda hem-de yzyna käbir söz ýasaýjy goşulmalar goşulyp, täze söz ýasalanynda, ortak işlikler işliklik aýratynlygyny ýitirýärler. Diýmek, ortak işlikler semantika-morfologik taýdan işlik bolup, diňe sintaktik hyzmatlary taýdan isimlere (esasan, atlara, sypatlara) meňzeýärler.

Bellibir zamana degişli gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňlatmak we aýyrgyç hyzmatynda gelip, aýyklanýan sözden aňlanylýan şahsy, predmeti, düşüňjani zaman taýdan häsiýetlendirmek ortak işlikleriň esasy aýratynlyklaryndan biridir. Ortak işligiň öten zamany manysynda onuň *-an/-en* (ýoklugy *-man/-män*) we *-dyk/-dik* (ýoklugy *-madyk/-medik*) şekilleri ulanylýar. Bularyň barlyk we ýokluk galyplarynyň ulanylyş gerimi bir meňzeş däl: birinjisiniň barlyk galyby (*-an/-en*) işjeň ulanylýan bolsa, ikinjisiniň ýokluk galyby (*-madyk/-medik*) işjeňdir. Sebäbi häzirki zaman türkmen dilinde ortak işligiň *-man/-män* şekilindäki sözler aýyrgyç hyzmatynda gelip bilmeýär, atlaşanda-da, köplük san goşulmasyny kabul etmeýär we degişlilik goşulmasyz ulanylmaýar. Şoňa görä-de, bu hili ýagdaýlarda munuň ýerine ortak işligiň *-dyk/-dik* şekiliniň ýoklugy ulanylýar. Şeýle hem ortak işligiň *-dyk/-dik* şekiliniň ýoklugy hemme düýp işliklere goşulyp, aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýän bolsa, barlyk galyby diňe käbir işliklere goşulyp, aýyrgyç bolup ulanylýar. Munuň barlyk galyby atlaşanda-da, degişlilik köplük san goşulmalaryny kabul etmeýär. Şoňa görä-de, bu hili ýagdaýlarda munuň ýerine ortak işligiň *-an/-en* şekiliniň barlygy ulanylýar. Şular ýaly häsiýetli aýratynlyklaryna

görä, bu şekilleriň ikisi hem häzirki zaman türkmen dilinde ortak işligiň öten zamany manysynda gelýär. Ortak işligiň häzirki zamany çekimlileri uzyn aýdylýan *-ýan/-ýan* goşulmasynyň kömegi bilen aňladylýar. Ortak işligiň *-an/-en* goşulmasy hem *durmak, oturmak, ýatmak, ýörmek* işliklerine goşulanda, öten zaman manysynda azrak, häzirki zaman manysynda köpräk duş gelýär. Ortak işligiň *-jak/-jek* goşulmasy geljek zamany aňladýar, *-ar/-er* goşulmasy bolsa, köplenç, häzirki-geljek, şeýle hem kontekst bilen baglanyşykly häzirki ýa-da geljek zaman manysynda ulanylýar.

Leksikalaşan sözler, köplenç, ortak işligiň *-an/-en, -myş/-miş, -ar/-er, -maz/-mez*, örän az mukdarda hem *-jak/-jek* şekillerinde duşýar.

HAL İŞLİKLER

Häzirki zaman türkmen dilinde hal işlikler işlik şekilleriniň bir görnüşi bolup, düýp işlikleriň soňuna ýörite şekil ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar. Sintaktik taýdan hal işlikleriniň hyzmaty dürli hilidir. Sözlüm içinde işlikden bolan bellibir agza baglanyp ulanmak bilen ahwalat hyzmatyny ýerine ýetirýärler ýa-da eýerjeň sözlemiň habary bolýarlar. Ahwalat bolup gelmek bilen hal işlikler sintaktik taýdan hallar söz toparyna golaýlaşýarlar. Türkmen dil biliminde işlikleriň bu grammatik kategoriýasyny aňlatmak üçin «Hal işlikler» adalgasynyň alynmagy-da şonuň bilen baglanyşyklydyr.

Hal işlikler üýtgemeyän söz toparydyr. Olar adatça, grammatik zaman aňlatmaýarlar we işlik ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeyärler, yöne işlik söz toparyna mahsus bolan aýratynlyklaryň hemmesini özüde jemleýärler: olaryň leksik manysyndan gymyldy-hereket, ýagdaý aňlanylýar, özüne baglanan adyň bellibir düşümde gelmegini talap edýär, işligiň täsirini geçirmek we geçirmezlik häsiýetini saklap galýar, dereje goşulmalary bilen gelip bilýär, barlyk we ýokluk galyplary bolýar we ş. m.

Gurluşyna, ulanylyş aýratynlyklaryna we aňladýan manylaryna garap, häzirki zaman türkmen dilindäki hal işlikleri «Hal işligiň asyl şekilleri» hem-de «Hal işligiň ýasama şekilleri» diýen iki topara bölmek bolýar.

Hal işlikleriň asyl şekilleri, ilkinji nobatda, olary özbaşdak grammatik kategoriýa hökmünde kesgitleýär. Hal işligiň asyl şekilleri bu kategoriýa deňişli häsiýetleriň hemmesini özünde jemleýärler. Olar ýokarda belenenlişi ýaly, leksik manysy boýunça gymyldy-heraket, ýagdaý aňladýarlar, özüne baglanýan adyň bellibir düşüm şekilinde bolmagyny talap edýärler, täsirini geçirmek ýa-da geçirmezlik häsiýetini saklaýarlar. Mysal üçin, *günde ir turmak, nahary iýip gutarmak, dostuňa garaşa-garaşa ýadamak* we ş.m.

Ýasama şekilleriň hal işliklere deňişli edilişi, bellibir derejede, şertlidir, çünki olaryň köpüsi hal işliklere mahsus bolmadyk käbir aýratynlyklara eýedir.

I. Hal işligiň asyl şekilleri

Hal işligiň asyl şekilleri *-yp/-ip/-up/-üp* we *-a/-e/-ý* goşulmalary arkaly emele gelip, olaryň sözlere goşulýşynda, ulanylyşynda we aňladylýan manylarynda hersiniň özüne häsiýetli aýratynlyklary bar. Häzirki zaman türkmen dilinde *-yp/-ip* şekili *-a/-e* şekiline garanda, işjeň bolup, dürli manylary aňladyp gelýär.

Hal işligiň *-yp/-ip* şekili

Hal işligiň bu şekili *-yp/-ip/-up/-üp* görnüşindedir.

Hal işligiň *-yp/-ip/-up/-üp* şekili deňişli sözlere ýogynlyk-inçelik we dodak sazlaşygy esasynda goşulýar, ýagny *-yp/-up* ýogyn çekimlili, *-ip/-üp* bolsa inçe çekimlili işlikler bilen gelýär.

Bir bogunly dodak çekimlili işliklere *-yp/-ip* goşulmasy goşulýar we munda dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri saklanylýar: *bolup, guýup, doýup* we ş.m.

Soňy çekimli ses bilen gutaran işliklere *-p* goşulmasy goşulýar. Şunda soňky bogundaky çekimli uzyn aýdylýar: *sana:p, tekizlä:p, oka:p* we ş.m.

Eger söz *-e* sesine gutarýan bolsa, ol *-ä* sesine öwrülýär; *tirkäp, sözläp, gözläp*. Bu hili hal işliklere *-rak/-rak* goşulmasy goşulanda, hal işlikleriň soňundaky *-p* sesi *-b* sesine öwrülýär: *gysylybrak, tegeläbräk, alarybrak* we ş.m.

Ýokarky hal işliklere **-rak, -rāk** goşulmasyndan soň, **-jyk, -jik** goşulmasy-da goşulyp bilýär. Şonda **-rak, -rāk** goşulmasynyň soňundaky **-k** sesi düşürilýär: *gysylybrajyk, gözläbräjik*.

-yp/ -ip şekiliniň ýoklugy

Häzirki zaman türkmen dilinde **-yp/ -ip** goşulmasy ýokluk aňladýan **-ma/ -me** goşulmasyny kabul eden işliklere goşulyp bilmeýär. Onuň ýokluk manysy çekimlileri uzyn aýdylýan **-ma:n/ -mä:n** goşulmasy arkaly aňladylýar. Meselem: *Okaman* molla bolan, *çokaman* garga bolan. («*Türkmen nakyllary*»). *Ol şo gije oňat uklady, basyrganman ýatdy* («*Garagum*»). *Maslahat etmän*, toýa başlamadylar.

Häzirki zaman türkmen dilinde şol bir düýp işlik, ilki, **-yp/ -ip**, soňra **-man/-män** şekilinde ulanylyp, gaýtalanyp gelip bilýär. Meselem: Ol bir aý *okap-okaman*, ýene oba gaýdypdy. Bir aý *geçip-geçmän*, toý habaryny eşitdi.

Isimler bilen ulanylýan *däl* sözi **-yp/ -ip** şekilindäki işligiň yzýanyndan gelende, manysyndan inkärlik aňlanylýan özboluşly utgaşma ýüze çykýar. Meselem: Ol bu hünäri *okap däl-de, görüp, diňläp* öwrendi. Suwy *bedreläp* däl-de, ýörite maşyn bilen *sepip* başlady («*Garagum*»).

-yp/ -ip şekiliniň ulanylyşy we manylary

Gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň ýüze çykyş wagty taýýndan **-yp/ -ip** şekilinde gelen hal işlik öz baglanýan işligi bilen üç hili gatnaşykda bolýar:

1. Hal işlikden aňlanylýan gymyldy-hereket, ýagdaý baglanýan sözüninkiden ön bolup geçýär. Meselem: Aýnabat saçagyny *ýazyşdyryp*, onuň üstüne çöregini ýaýratdy. (*B.Kerbabaýew*).

2. Köplenç, ikisi-de bir wagtda ýüze çykýar. Meselem: Oglanjyk *sakynyp-sakynyp*, habaryny zordan aýtdy.

3. Käte hal işligiň gymyldy-hereketi, ýagdaýy many (logiki) taýdan baglanýan işliginiňkiden soň bolup geçýär. Meselem: Seniň hijriň tygy batyp, / Etden ötdi, süňňe ýetip (*Zelili*).

Bu gatnaşygyň üç görnüşi-de ýokluk şekilde gelip bilýär. Ol *-ma:n/ – mä:n* goşulmasy arkaly aňladylýar.

Hal işligiň *-yp/-ip* şekilinde gelen sözler şol duruşlaryna grammatik zaman aňlatmaýarlar, baglanýan işligi haýsy zamanda (öten, häzirki, geljek) bolsa, olar hem, köplenç, şol zamana degişli bolýarlar.

Hal işliginiň *-yp/-ip* şekilindäki sözler öz baglanýan işliginiň bildirýän gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň ýüze çykyş aýratynlygyny görkezip, ony dürli tarapdan aýyklar gelýärler. Aňladýan manylary boýunça olary aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkin:

1) Baglanýan işliginiň gymyldy-hereketiniň, neneşi, nä halda ýüze çykýandygyny bildirýär, ýagny hal-ýagdaý aňladýar. Meselem: *Patladyp elini goýmak, ýadap ysgyndan gaçmak, gülüp armandan çykmak.*

2) Baglanýan işliginiň bildirýän gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň ýüze çykmagynyň sebäbini aňladýar. Meselem: *Dynç alman işläp, aňkasy aşmak; çekinip, aýtmaly sözleriň baryny aýtmazlyk; görüp gynanmak.*

3) Baglanýan işliginiň gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň ýüze çykyş wagtyny görkezýär. Meselem: *Aý ötüp, gün ötüp, möhleti dolup, ogly bolmak; ukudan turup, ejesini gözlemek.*

4) Hal işligiň *-man/-mān* ýokluk şekilinde gelen söz baglanýan işliginiň gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň ýüze çykmagy üçin zerur bolan şerti bildirýär. Munda hal işligiň baglanýan sözi hem ýokluk galypda gelýär. Meselem: *Dok çaykanman, aç doýmaz. Çykdaýy çykman, girdeji girmez («Türkmen nakyllary»).*

5) «**Diý**» işligi *-yp/ -ip* şekilinde gelip, kömekçi hyzmatynda ulanylanda, oň ýanyndaky sözler bilen bilelikde baglanýan işliginiň gymyldy-hereketiniň ýagdaýynyň ýüze çykmagynyň maksadyny görkezýär. Meselem: *un diýip gelmek, sen diýip ýaşamak, bildim diýip begenmek.*

6) Hal işlik bilen onuň baglanýan sözi özara gaýdymlyk (garşylyk) gatnaşygynda bolýarlar. Hal işlik öz leksik manysy boýunça baglanýan işliginiň aňladýan gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň ýüze çykmagyna päsgelçilik döredýär. Ol muňa garamazdan ýüze çykýar,

bolup geçýär. Hal işlik **-yp/ -ip** şekilinde-de, **-man/ män** şekilinde-de gelip bilýär. Meselem: *Arpa ekip, bugdaý aljak bolma.* («Türkmen nakyllary»). *Men zeyrenmän, kim zeyrensins.* Zähmet çekmän, hasyl aljak bolmak.

Hal işligiň **-yp/-ip** şekilinde gelen sözleriň yzyna isimlerde köplük aňladýan **-lar/-ler**, deňeşdirme bildirýän **-rak/-räk**, söýgülik, kemlik aňlatmak üçin ulanylýan **-jyk/-jik** affiksleri goşulyp bilýär. Bu affiksler hal işliklere goşulanda, özleriniň isimler bilen ulanylanda aňladýan manylaryny, bellibir derejede, saklap galýan bolsalar-da, bu ýerde olar gymyldy-hereket, ýagdaý bilen baglanyşykly dürli many öwürşginlerini bildirmäge hyzmat edýärler. Meselem: *Üzülipler galmak, görüpjik gaýtmak, ulaldybrak aýtmak.*

Hal işlikleriň atlaşma hadysasyna sezewar bolan ýagdaýyny hem görmek bolýar. Hal işligiň **-yp/ -ip** şekilinde gelip, diliň ösüş taryhynyň dowamynda Ýalkap, Sylap, ýaly halys atlaşyp gidenleri-de, arty:p galam şekilinde durnukly mana eýe bolanlary-da bar. Meselem: *Ýalkap Sylabyň, iň ýakyn dosty. Artyp galan işim biter ýerde bitmedi.*

-Bar, -bol, -gaýt, diý – ýaly işlikler hal işligiň **-yp/-ip** goşulmasyny kabul edip, öz leksik manysyndan başga, dürli hili kömekçi hyzmatynda gelýärler. Meselem: *Barlasalar, gaýtyp, gowy bolar.* (*G.Gurbansähedow*). *Sen diýip uzak yollary söküp geldim. Has irki, baryp daş asyryna degişli tapyndylar hem muzeýde saklanylýar* («Mugallymlar gazetini»).

Hal işliginiň **-a/-e** şekili

Hal işligiň **-a/ -e** şekili ýazuwda **-a/ -e/ -ý** şekilinde üç wariantly bolup, olardan **-e** soňy çekimsiz bilen gutaran inçe çekimlili sözlere, **-ý** bolsa soňy çekimlär gutaran sözleriň hemmesine goşulýar. **-A/ -e** goşulmasyny kabul eden sözler hakyky hal işlik manysynda gelende, adatça, yzly-yzyna iki gezek gaýtalanyp ulanylýarlar. Meselem: *Gatnaý-gatnaý razy etmek, döre-döre tapmak, ýaza-ýaza gutarmak.*

Hal işligiň **-ý** goşulmasy aslynda **-ýä/-ýe** görnüşinde bolup, diliň taryhy ösüşiniň bellibir döwründe onuň soňky çekimlileri düşüpdür we başga sözün ahyryndaky çekimli bilen goşulmanyň (**-a/ -e**) arasyndaky sazlaşyk üçin artdyrylýan **-ý** sesi bu kategoriýanyň

ýeke-täk görkezijisi bolup durýar. Meselem: *Aglaý-aglaý daňy atyrmak*.

Ahyrky sesi çekimliden bolan işlikler şu şekilde gelende, **-ý/ -i** goşulmasy söz soňundaky gysga çekimliler bilen birigýär we degişli uzyn çekimli emele gelýär. Meselem: *Işleseň işläbermek, oklasaň oklabermek, gözleseň gözläbermek*.

Çekimsiz sese gutarýan ýogyn çekimlili işlikleriň soňuna **-a**, inçe çekimlili işlikleriň soňuna **-e**, çekimli sese gutarýan tirkeş işlikleriň soňuna hem **-y** goşulmasy goşulyp, hal işlikler ýasalýar. Meselem: *Otura-otura ýadamak, aglaý-aglaý kör bolmak, yzlaý-yzlaý tapmak*.

Hal işligiň bu şekili sinonim ýa-da antonim gatnaşygynda **-a/-e** goşulmasyny kabul edip, özara tirkeşip ulanylýar. Şeýle bolanda, olaryň käbirinde hallaşma bolup geçýär: *uýala – gorka (bakmak), dura-bara (giňemek) we ş. m.*

Käte hallaşmak meýli **-a/ -e** şeklinde gelip, iki gezek gaýtalanyp ulanylýan işliklerde hem duýulýar: *bara-bara (dolmak), dura-dura (ýadamak), diýe-diýe (öwretmek) we ş.m.*

-a/ -e şekliniň ýoklugy

Hal işligiň **-yp/ -ip** şekliniň ýoklugy üçin ulanylýan **-man/ -män** goşulmasy häzirki zaman türkmen edebi dilinde hal işligiň **-a/-e** şekliniň ýoklugy üçin hem ulanylýar. Mysal üçin, «Men **-ala-ala** gelýändiriň, ýene-de alaryň!» (*B.Kerbabäýew*). «Gelin *uýala-uýala* elini uzatdy» (*A. Paýtyk*) ýaly sözlemlerde **-a/-e** şeklinde gelen işlikleri ýoklukda ulanjak bolsaň, ol sözlemleri «*Men alman* gelýandirin, ýene-de almaryň!», «Gelin... *uýalman* elini uzatdy» kimin görünüşinde üýtgetmeli bolýar, ýagny agzalan işlikler **-man/-män** goşulmasyny kabul edýarler.

Şol bir işlik ilki **-a/-e** şeklinde, soňra **-man/-män** şeklinde ulanylyp, özara tirkeşip gelýär. Munuň soňky işligiň ahyryndan **a, e** sesleriniň atrdyrylan görnüşi köp duşýar. Meselem: Gelne bak, gelne, /Gele-gelmän diline,/ Geler eýer gaşynda./ Gözi ojak başynda (*Türkmen halk ertekileri*). Men bara-barmana, ol meniň boýnuma zyňar (*B. Kerbabäýew*).

-a/ -e şekiliniň ulanylyşy we manylary

Hal işligiň bu şekili beýleki ähli şekillerden tapawutlanyp, öz kategorial manysynda hemişe diýen ýaly iki gezek gaýtalanyp ulanylýar. Şonuň bilen gymyldy-hereketiň, ýagdaýyň has doly, adatdakysyndan güýçli ýüze çykýandygy bildirilýär. Düşp işligiň semantikasy bilen baglylykda onuň arasy kesilip, emma çalt-çalt gaýtalanyp-da biler ýa-da arasy kesilmän, uzak wagt dowam edip-de biler. Meselem: *Çeke-çeke çykarmak, darta-darta üzmek, gözleý-gözleý tapmak.*

Türkmen dilinde -a/-e şekilindäki hal işlikler şu aşakdaky manylary aňladýarlar:

1. Hal-ýagdaý aňladýarlar, ýagny baglanýan işliginiň bildirýän gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň neneşi, nädip bolup geçýändigini, amala aşýandygyny görkezýärler. Meselem: *Sakyna-sakyna geplemek, göre-göre ýadamak, çekine-çekine soramak.*

2. Sebäp aňladýarlar, ýagny baglanýan işliginiň gymyldy-hereketiniň, prosesiniň ýüze çykmagyna hal işliginiň aňladýan manysynyň ýüze çykmagy sebäp bolýar. Meselem: *Seni adam sanyna goşjak bola-bola, ... men ne- hä doýa-doýa ukymy alyp bildim, ne-de etime-ganyma çykdim (B.Kerbabayew).* Mahlasý, şäher bilen arada *gatnaý-gatnaý*, ýol üstünde öz başyma ýoda ýasadym (*Şol ýerde*).

3. Käte baglanýan işlikleriniň gymyldy-hereketiniň ýagdaýynyň ýüze çykmagy üçin **-a/-e** şekilindäki işligiň gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň bolup geçmegi şert bolup durýar. Meselem: *Agajan aga köp heläkçiliklerden soň, etrap bilen welaýatyň arasynda gatnaý-gatnaý, ahyry özüni aklamagy başardy (A. Paýtyk).*

4. Hal işlik şekilindäki söz bilen onuň baglanýan işligi sözlemiň tutuş manysyna görä, özara gaýdymlyk (garşylyk) gatnaşygynda bolup bilýär. Meselem: *... ol agyr ýaranyň agyr derdini çeke-çeke, ahyry aýak üstüne galdy (T. Taganow).* ... gözleriniň agyny *köpelde-köplede*, gitmek bilen boldy (*G.Şamyýew*).

Sintaktik manyly **-maý/-meý** (**-maýa/ -meýe**) goşulmasyndan soňky ý sesiniň düşmegi bilen, onuň **-ma** wariantynda **a** çekimlisi uzynlyk alýar, **-me** wariantynda bolsa gysga **-e** çekimlisi uzyn **ä**: çekimlisine öwrülýär. Meselem: *Arma:weri oglum! (B.Kerbabayew).* *Bermä:bilseň berme! (Şol ýerde).*

II. Hal işligiň ýasama şekilleri

Häzirki zaman türkmen dilinde hal işligiň ýasama şekillerine gelip çykyşy we düzümi boýunça dürli-dürli, ulanylyşy we manylary boýunça biri-birinden tapawutlanýan *-aly/ -eli, -ynça/ -inçä, -dykça/ -dikçe, -mazdan/ -mezden* we *agada(n)/ -ägede(n)* şekiller degişlidir. Bu işlikler hal işligiň asyl şekilleri ýaly köp manyly däl, olar, köplenç, bir ýa-da, aňry gitse, iki-üç manyny aňlatmak üçin ýöriteleşipdir. Bularyň *-agada(n)/ -ägede(n)* şekilinden beýlekileri gelip çykyşy boýunça ortak işlikler bilen baglanyşyklydyr. Olar käte işlik ýöňkemeleriniň hyzmatyny ýerine ýetirmäge hem ukyply bolan degişlilik affikslerini kabul edýärler, köpüsi sözsoňy kömekçiler bilen ulanylyp bilýärler. Dilde ýaýraýyş gerimi we ulanylyş işjeňligi meselesinde hem hal işligiň ýasama şekilleri onuň asyl şekillerinden, hususan *-da, -yp/ -ip* şekilinden yzda durýarlar.

Hal işligiň *-aly/ -eli* şekili

Häzirki zaman türkmen dilinde *-aly/ -eli* şekilinde gelen işlikler birinji we ikinji şahsyň birliginiň we köplügiň degişlilik affiksini kabul edýärler, şonda olar **bäri** sözsoňusy bilen tirkeşip ulanýarlar. Hal işlikler öz baglanýan sözünüňkiden başga aýratyn subýekte eýe bolup, eýerjeň sözlemiň habary bolup gelenlerinde, olara goşulan degişlilik goşulmalary işlik ýöňkemeleriniň hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem:

I şahs. – Biz bu ýurda *gelelimiz bäri*, gör, näçe hyşa goparyldyka? (*B. Hudaýnazarow*).

II şahs. – Sen *gideliň bäri* telim ýyl ötdi. (*A. Gowşudow*).

III şahsy aňlatmak üçin, adatça, işliklerde bolmaýşy ýaly, munda hem formal görkeziji ýok. Ol şol durşuna üçünji şahsyň ýa birligine ýa-da köplügiňe degişli bolýar. *Men gözleň aşygy döräli bäri, / Sen ony, naýynsap, nireden bilýän?* (*G. Seyitliýew*).

Ýokarky mysallarda *-aly/-eli* şekilindäki işlikler wagt eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýärler. Wagt aňlatmak hal işligiň bu şekiliniň türkmen dilindäki esasy manysyndan gelip çykýar.

Bäri sözsoňy kömekçisiniň galdyrylyp, degişlilik affiksinden soň, ýöneliş düşümiň goşulmasynyň goşulyp ulanylyşy hem bar, emma onuň hal işligiň aňladýan manysyna täsiri ýokdur. Meselem: Biziň olary *görelimize* iki gije-gündiz boldy. (*B.Kerbabaýew*).

Hal işligiň bu şekiliniň ýoklugy düýp söz bilen şekil ýasaýjy goşulmanyň arasyndan **-ma/-me** goşulmasynyň getirilmegi bilen ýasalýar. Şonda **-ma/-me** affiksiniň ahyrky, **-aly/-eli** goşulmasynyň bolsa başky çekimlileri özara goşulýarlar, ýagny iki sany gysga **a** sesi uzyn **a**: çekimlisini emele getirýär. Iki sany **e** sesi bolsa uzyn **ä**: çekimlisine öwrülýär: **alma** + – **aly** = **alma:ly**, **berme** + – **eli** = **bermä:li**. Meselem: Sizi *görmälim bäri* dört – baş ýyl geçdi öýd-ýän. (*Ç.Aşyrow*).

Käte **-aly/-eli** şekiliniň ýerine **-an/-en** ortak işliginiň ýeňiş düşüminde üýtgän **-any/-eni** görnüşi ulanylýar. Meselem: Atam şu dünýäden *öteni bäri*, / Hiç kime rowa *görmän ýörenim*, / Seňki bolsun, myhman! (*K.Gurbanpesow*). Meniň ýanyma gatnap *ýöreniň bärem* ep-esli wagt geçdi.

Hal işligiň **-ynça/-inçe** şekili

Hal işligiň bu şekili ortak işligiň **-gan/-gen (-gyn/ gin)** goşulmasy bilen **-çak/-çag** ýa-da **çen** sözünden gysgalan **-ça/-çe** affiksiniň özara birleşmegi netijesinde ýüze çykydyr. Munuň gysgalmadyk, doly **-gança/-gençe** görnüşleri türkmen diliniň XVIII–XIX asyr ýazuw ýadygärliklerine-de häsiýetlidir.

Häzirki zaman türkmen dilinde **-ynça/-inçä** şekili **-ma/-me** goşulmasy kabul eden işliklere goşulyp bilmeýär, başgaça aýdanyňda, onuň ýokluk galyby ýasalmaýar. Ýoklugy nusgawy edebiýatyň dilinde ulanylýar. Meselem: *Men seniň üçin gelmişem*, / *Almagynça gitmezem men* («*Nejeboglan*»).

Edebi dilde **-ynça/-inçä** hal işliginiň ýerine ortak işligiň häzirki zamanyny aňladýan **-ýan/-ýän** goşulmasy bilen **-ça/-çä** goşulmasynyň özara birleşmegi netijesinde emele gelen **-ýança/-ýançä (-ýa:nça:/-ýä:nça:)** şekili barha işjeň ulanylýar.

Hal işliginiň **-ynça/-inçä** goşulmasyny kabul eden sözler işlik ýöňkemelerinde üýtgäp bilýär. Şonda birinji we ikinji şahsyň

birliğinde we köplüğünde degişli ýöňkeme goşulmalary goşulýar, üçünji şahsyň formal görkezijileri bolmaýar, onuň köplüğünde **-lar/ -ler** affiksi gelip bilýär. Meselem:

I şahs. Şol geçelgäni men öz gözüm bilen *göriňçäm* ynanyp bilmen (*A.Gowşudow*).

II şahs. *Ölinçäň* çöregiň menden, ýöne indi ýüzüňi görmäýin (*G.Gurbansähadow*).

III şahs. ... tä *alyp gidinçäler*, onuň alaran gözleri Wepa baka dikilip galdy (*A.Gowşudow*).

Hal işliginiň **-ynça/-inçä** şeklinde gelen sözler aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Şu şekilde gelen işligiň aňladýan gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýan sözünüňki ýüze çykança dowam edýär, ýagny wagt bilen bagly çäk bildirýär. Meselem: *Gelinçä garaşmak, gutarynça iýmek, ýadyňça okamak*.

2. Hal işlik şeklinde ulanylýan sözüň gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň ýüze çykanyndan, onuň baglanýan işliginiň aňladýan gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň ýüze çykmagynyň gowudygy, peýdalydygy, zerurdygy we ş. m. bildirilýär. Meselem: *Kyrk ýyl maýa gezinçäň*, bütün bir ýyl ner gezgin (*Mollanepes*).

3. Käte **-ynça/-inçä** şekilindäki söz bilen onuň baglanýan işliginiň arasynda gaýdymlyk (garşylyk) many gatnaşygy döreýär. Meselem: *Mal galynça*, zürýat galsyn (*Magtymguly*).

-gynça/-ginçä goşulmasynyň başky **g** sesi diliň ösüşiniň bellibir tapgyrynda düşüp galypdyr we netijede onuň yz ýanyndan gelen **y, i** çekimlileri uzynlyk alypdyr. **-ynça/-inçä** goşulmasynyň düzümindäki çekimlileriň hemmesi **-y:nça/- i:nçä** görnüşinde uzyn aýdylýar.

Hal işliginiň **-dykça/-dikçe** şekili

Bu hal işlik şekili öten zaman ortak işliginiň **-dyk/ -dik** goşulmasy bilen **çen (çenli)** sözünüň özara birleşmeginden emele gelipdir. Ol häzirki zaman türkmen dilinde **-dykça/-dikçe, -dukça/-dükçe** şeklinde dört görnüşlidir. Olar degişli sözlere ýogynlyk – inçelik we dodak sazlaşygyňa eýerip goşulýar. Meselem: *Golaýlaşdykça ýadamak, boldukça baýamak, ýaşadykça söýmek*.

Munuň ýoklugy barlygyna seredende, işjeň dälidir. Meselem: *Diýilmedikçe arkayynlaşmak, aýdylmadykça görmek, duýmadykça duýmazlyk.*

Hal işligiň bu şekili, köplenç, **-dyk/-dik we -ça/-çe** bölekleriniň aralygyndan degişlilik goşulmasyny kabul eden görnüşinde ulanylýar. Bu bolsa şu bölekleriň heniz özara berk birleşmändigini görkezýär. Meselem:

I şahs. *Batdygymça, gitdigimçe* aýlara, / Bolýan seniň bilen ömürlük hemdem. («Edebiyat we sungat»).

II şahs. *Okadygyňça* okasyň gelýär. Işläp bildigiňçe işlemeli.

III şahs. Begenç Aýsoltany günde-de görýärdi, *gördügiçe-de* oňa syny oturýardy (*B. Kerbabaýew*). Meseläni *çözdügiçe*, olaryň işleri ýola düşýärdi.

Işliklerde üçünji şahsy bildirýän formal görkezijileriň, köplenç, bolmaýandygy sebäpli, **-dykça/-dikçe** şekiliniň degişlilik goşulmasyz ulanylyşyna köp duşmak bolýar. Şol bir wagtyň özünde üçünji şahsyň **-y/-i** goşulmasy bilen bilelikde ulanylyşy hem bar. Meselem: *Işledikçe işlemek, gyzardygyça gyzarmak.*

Ikinji şahsyň birliginiň **-yň/-iň** goşulmasyny kabul edende, onuň şahs görkezmek ukyby peselýär, şahs umumylaşýar, aňlanylyan gymyldy-hereket üç şahsa-da degişli ýaly bolup duýulýar. Meselem: *Okadygyňça okamak, diňledigiňçe diňlemek, işledigiňçe işlemek.*

Bar -, git -, dur – ýaly işlikler **-dykça/-dikçe** goşulmasyny kabul edende, olarda hallaşmak ýagdaýy ýüze çykyar, ýagny şeýle sözler hal işliklerden daşlaşyp, hallar söz toparyna golaýlaşýar. Meselem: *Gitdigiçe ösmek, bardygyça pajarlamak, durdugyça ýadamak.*

Hal işligiň – *mazdan/ – mezden* şekili

Mazdan/-mezden goşulmasy ortak işligiň geljek zaman şekiliniň ýoklugy bolan **-maz/-mez** bilen çykyş düşümiň **-dan/-den** goşulmasynyň goşulmagyndan emele gelip, inkärlik manysyny aňladýär. Meselem: *Ýatmazdan* öňürti ýüregim ýardy,/ Jan doganlar, gören zadym aýdaýyn (*Durdy Gylyç*). *Gitmezden* öňürti öýüň içine üns bilen syn etdi.

Görnüşü ýaly, **-mazdan/-mezden** şekilinden soň, köplenç, *öň, öňinçä, öňürti, ozal* ýaly sözsoňular gelyär we şeýlelikde, bu hal işligiň aňladýan esasy manysy (wagt) nygtalýar. Hal işlik goşulmasynyň **-maz/-mez** we **-dan/-den** bölekleriniň aralygyndan degişlilik kategoriýasynyň affiksleri gelip bilýär. Meselem:

I şahs. – Işe *ugramazymdan ozal*, kitaplary tertipleşdirip, sumka saldym.

II şahs. Goşgyny ýat *tutmazyňyzdan* öňürti özüňize düşnüksiz sözleri göçüriň.

III şahs. Ýöne özi *gitmezinden ozal*, dabarasy gelipdi (*A.Paýtyk*).

Hal işligiň **-mazdan/-mezden** şekilinde gelen sözler, köplenç, haçan? diýen soraga jogap bolup, wagt aňladýar. Emma ol anyk wagt bolman, eýsem hal işligiň baglanýan sözüniň gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň onuň özüniňkiden öň ýüze çykandygy, çykýandygy, çykjakdygy, çykmaladygy we ş.m. görkezýär. Meselem: Bir işi boýnuňa *almazdan öň*, ol işiň bütin jogapkärçiligini göz öňüne getirmeli («*Garagum*»).

Käte **-mazdan/-mezden** şekilinde ulanylýan işliklerde hal-ýagdaý, şert, maksat ýaly manylar duýulýar. Meselem: – Eý oglan, *oýlanmazdan* başga söz aýdyberme («*Nejeboglan*»). Halk bilen *maslahatlaşmazdan*, mesele çözülmeyär («*Türkmenistan*»).

Seret, gara sözleri hal işligiň bu goşulmasyny kabul edip, kömekçi söz hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: Irdigine *garamazdan* howlukmak, kynlygyna *seretmezden* çözmek.

Hal işligiň – *agada(n)/ – ägede(n)* şekili

Hal işlikleriň bu goşulmasynyň türkmen diliniň dialektlerinde we gepleşiklerinde köp dürli morfologik hem-de fonetik görnüşleri bar. Edebi dile onuň **-yp/ -ip** goşulmasynyň, **gel-** analitik işligiňiň we **-da/ -de** ownuk böleginiň özara tanalmaz ýaly derejede goşulyşan görnüşi ornaşypdyr. Ol gadymy ýazuw ýadygärliklerinde duş gelmeyär. Hal işligiň bu şekili diňe barlyk galypda ulanylýar. Ýokluk galyby ýasalmaýar. Meselem: *Gidägeden getirmek, baragada soramak, alagada içmek.*

Manysy taýyndan – *agada (n)*/ – *ägede(n)* goşulmasy öz goşulan işliginiň, şeýle-de, baglanýan sözünüň aňladýan gymyldy-hereketiniň, ýagdaýynyň çalt we hiç hili päsgelçiliksiz, aňsatlyk bilen amala aşýandygyny görkezip, köplenç, hal-ýagdaý bildirýär. Meselem: *Çekägede düşmek, dökülägede çözmek*.

Hal işligiň bu şekiliniň soňundan käte *-n* sesi artdyrylýar, sözlere ýogynlyk-inçelik sazlaşygyna eýerip goşulýan iki görnüşde ulanylýar: *alagada(n)*, *gidägedä(n)*, *duragada(n)* we ş.m. Goşulmanyň soňundan artdyrylýan *-n* sesi hiç hili grammatik mana eýe däldir we hyzmaty ýokdur, ol sap fonetik hadysadyr.

Goşulmanyň *-da(n)*, *-de(n)* bölegi basymy kabul etmeýär. Ol çylşyrymly goşulmanyň düzüm bölegi bolup, ondan aýry hem ýazylmaýar.

HALLAR

Hallar sözlemiň işlikden bolan agzasyna bagly bolup, şol işligiň aňladýan hereketiniň hal-ýagdaýyny, häsiýetini, nädip, nähili ýagdaýda ýüze çykyşyny, onuň wagtyny, ornuny, ugruny, sebäbini, maksadyny we ş.m. bildirýär. Meselem: *Ir* turan işinden dynar. *Giç* ýat, *ir* tur, *alty pişegi artyk ur* (*nakyl*).

Beýleki söz toparlary ýaly hallar hem özüne mahsus morfologik we sintatik aýratynlyklaryna eýedirler.

1. Hallar üýtgetmeýän söz topary hasap edilýärler, ýagny olar söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Olara beýleki söz toparlaryndaky san, düşüm, degişlilik ýaly grammatik kategoriýalar mahsus dälär.

Käbir hallar özleriniň grammatik gurluşy boýunça düşüm, degişlilik, san goşulmasyny kabul eden atlara (*çyndan*, *gorkusyna*, *gyşyna*, *durşuna*, *irden*, *öňden*, *agşamlaryna*) çalyşmalara (*onda-munda*) meňzeşdir. Bu meňzeşlik şeýle hallaryň ýasalýş ýoly bilen, ýagny olaryň öňki degişli söz toparlaryndan daşlaşyp, semantik usul arkaly hallaryň hataryna geçmegi bilen baglydyr. Şoňa görä-de olaryň düzümindäki bu goşulmalar hem özleriniň öňki grammatik manysyny ýitirýärler.

2. Hallar öz aýyklaýan sözlerine hiç hili goşulmasyz ysnyşma ýoly bilen baglanýarlar. Meselem: *Gyşyna howa çalt sowayár*.

3. Hallar söz ýasalýşa gatnaşýarlar:

a) Hallar dürli usullar arkaly beýleki söz toparlaryndan ýasalýarlar. Meselem: *ogryn*, *tomsuna*, *şunça*, *täzeden*, *gijara*, *obama-oba*, *gije-gündiz* we ş.m.

b) Hallar beýleki söz toparlaryna degişli sözleri ýasamaga hem gatnaşýarlar. Meselem: *ertirki*, *jikme-jiklik*, *hemişelik*, *çaltlaşmak*, *batyrgaýlaşmak* we ş.m.

4. Hallar sözlem agzasy bolup bilýärler we olar sözlemde ahwalat hökmünde çykyş edýärler. Meselem: *Hemişe beýle bolanokdy, ol gaty ir gelgiçdi* (*A.Gowşudow*). *Olar biri-biriniň ýüzüne edermenlerçe çişnerilişip, ýañadan gujaklaşdylar* (*B.Kerbabaýew*).

Hallaryň ýasalyşy

Türkmen dilinde hallar gurluşy boýunça asyl (*ir, giç, çalt, haýal*) we ýasama (*gijesine, gyşyna, elin, irden, бүтинleý, ýygy-ýygydan*) hallardan ybarat bolýarlar. Ýasama hallar türkmen dilindäki söz ýasalyşyň esasan üç ýoly arkaly ýasalýarlar we olaryň hersi özleriniň leksika-grammatik aýratynlyklaryna eýedirler.

1. **Hallaryň leksika-semantik ýol arkaly ýasalyşy.** Bu usulda sözler diliň sözlük düzüminiň ösüş ýolunda özüniň leksika-semantik we grammatik häsiýetlerini üýtgedip, bir söz toparyndan başga bir söz toparyna geçýärler, şol sözün manyсында ulanylýarlar we onuň grammatik häsiýetine eýe bolýarlar. Türkmen dilindäki hallaryň bellibir topary şu usul bilen emele gelipdirler we olar dürli görnüşe eýedirler.

a) **Goşulmasyz hallar.** Meselem: *ertir, agşam, gije, gündiz, ýaňy, çalt, haýal* we ş.m. Bu hallaryň käbirini gelip çykyşy taýdan ýasama hasap etmek mümkin bolsa-da: (*ertir, agşam, gündiz*) olar häzirki döwürde bir morfemadan ybarat hasap edilýär we bölünmeýärler.

b) **Goşulmaly hallar.** Bu hallardaky goşulmalar taryhy gelip çykyşy taýdan, düşüm, degişlilik we beýleki goşulmalar hasap edilseler-de, olar hallaryň düzüminde özleriniň öňki leksika-grammatik hyzmatyny ýitirýärler we bu sözler şol görnüşinde doňup hallara öwrülýärler. Bular grammatik şekilleriň täze manydaky we başga bir grammatik häsiýetdäki söz hökmünde ulanylmagynyň netijesinde döran sözlerdir.

-yna, -ine, -syna-, -sine, goşulmaly hallar. Bu affiksler taryhy taýdan degişlilik (**-y, -i, -sy, -si**) we düşüm (**-na-ne**) goşulmalaryndan düzülen çylşyrymly affikslerdir. Bu hallar many taýdan wagt, hal-ýagdaý, sebäp, maksat we ş.m. aňladýarlar. Meselem: *gyşyna, ýazyna, gijesine, gündizine, begenjine, keýýpine, zarbyna, barşyna, öýlänine, gijelerine* we ş.m.

-da, -de, goşulmaly hallar. Aslynda wagt-orun düşüminiň goşulmasy bolan bu affiksli hallar many taýdan wagt, orun, möçber aňladýarlar. Meselem: *golaýda, ýakynda, ahyrda.*

-dan, -den goşulmaly hallar. Gelip çykyşy taýdan çykyş düşüminiň goşulmasy bolan bu affiksli hallar hem manysy boýunça hereketiň ýüze çykyş häsiýetini, ýagdaýyny, wagtyny we ş.m. görkezýärler. Meselem: *gorkudan, täzeden, düýbünden, ozaldan, irden, görenden, birden, çyndan* we ş.m.

-lygyna, -ligine goşulmaly hallar. Hallaryň bu çylşyrymly goşulmasy üç sany morfemadan ybarat bolup, **-lyk, -lik,** abstrakt at ýasaýjy, **-y/-i** degişlilik, **-na, -ne** düşüm goşulmalarydyr. Emma hallaryň düzüminde olar özlerine mahsus bolan öňki grammatik häsiýetlerini ýitirýärler. Bu hallar hereketiň ugruny, ýagdaýyny aňladýarlar. Meselem: *ilerligine, ýüzinligine, diriligine* we ş.m.

-a, -e goşulmaly hallar. Aslynda hal işlik şekilini ýasaýan bu goşulmaly hallar hereketiň ýagdaýyny aňladýarlar. Meselem: *aşa, öte, doga, bada, gaça* we ş.m.

Şeýlelikde, bu hallaryň düzümindäki söz ýasaýjy, şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalar özleriniň öňki ýasaýjylyk, söz üýtgedijilik hyzmatyndan arasyny üzüpdirler. Olar şol şekilde täze mana – hal manysyna we halyň ýerine ýetirýän grammatik hyzmatyna eýe bolupdyrlar.

2. Hallaryň morfologik ýol arkaly ýasalysy. Hallaryň ýasalysyndaky bu usul has gadymy bolup, ol häzirki döwürde-de önümlü hasap edilýär. Bu ýol bilen ýasalan hallar dilde köp duş gelýärler we olary emele getirmek üçin ulanylýan affiksler ýörite hal ýasaýjy goşulmalardyr. Häzirki döwürde morfologik ýol bilen hallary ýasamaga esasan aşakdaky söz ýasaýjy goşulmalar gatnaşýarlar:

-ça, -çe goşulmasy. Bu affiks atlara, sypatlara, çalyşmalara, käbir hallara goşulyp, ýasaýjy sözüň leksika-grammatik manysy bilen baglanyşykly mana eýe bolan hal ýasaýar we olar hereketiň häsiýetini, ýagdaýyny, deňeşdirmegi we ş.m. aňladýarlar. Meselem: *türkmençe, rusça, täzeçe, mençe, meniňçe, şunça, biziňçe, özüçe, gahrymanlarça, mertlerçe, ogrynça* we ş.m.

-yn, -in, -n goşulmasy. Gelip çykyşy taýdan gadymy düşüm goşulmalarynyň biri hasap edilýän bu affiks häzirki döwürde hal ýasaýjy önümlü goşulmadyr. Bu affiks atlara, iş atlaryna, käbir beýleki sözlere goşulup, goşulan sözüniň manysy bilen baglanyşykly wagt,

hal-ýagdaý hallaryny ýasaýar. Meselem: *gyşyn, günin, elin, ogryn, ýanyn, arkan, günortan, gidişin, gaýdyşyn, öýlän* we ş.m.

-laýyn, -leýin, -laý, -leý goşulmalary. Bu çylşyrymly affiksler atlara, sypatlara, käbir işlik şekillerine goşulyp, ýasaýjy sözüň manysy bilen baglanyşykly bolan wagt, hal-ýagdaý, mukdar, sebäp-maksat hallaryny ýasaýar. Meselem: *aýlaýyn, wagtlaýyn, bilgeşleýin, ýatymlaýyn, töwerekleýin, köpçülikleýin, dirileýin, bütinleý, ýüzleý* we ş.m.

-ary(k), -eri(k), -k goşulmalary. Taryhy gelip çykyşy taýdan gadymy ýöneliş düşümiň goşulmasy hasap edilýän bu affiksler häzirkä döwürde ugur, tarap, orun görkezýän sözlere, hal sözlerine goşulyp, orun we ugur-tarap hallaryny ýasaýarlar. Meselem: *içeri(k), daşary(k), ýokary(k), aňry(k), bäre(k), beýlä(k), şeýlä(k)* we ş.m.

-gaý (kaý), geý goşulmasy. Bu önümsiz affiks käbir sözlere goşulyp, hal-ýagdaý hallaryny ýasaýar. Meselem: *batyrgaý, çynlakaý* we ş.m.

3. Hallaryň sintaktik ýol arkaly ýasalysy. Hallaryň ýasalysynyň sintaktik ýoly türkmen dilindäki söz ýasalysynyň işjeň we önümlü usullarynyň biridir. Bu usulda esasan goşma we tirkeş hallar ýasalyp, olar iki sözüň goşulyşmagynyň ýa-da tirkeşdirilip ulanylmagynyň, bir sözüň gaýtalanmagynyň netijesinde emele gelýär. Şeýle ýagdaýda goşma we tirkeş hallary emele getirýän sözleriň manylary, özara grammatik gatnaşyklary we baglanyşyklary dürli görnüşde bolýar.

1. Iki sany dürli manydaky sözüň goşulyşmagy bilen ýasalan goşma hallar. Meselem: *birigün, birwagtlar, birsyhly, biragyzdan, bireýýäm, ikiçäk, gijara, agşamara, günsaýyn* we ş.m. Şeýle hallara käbir fonetik özgerişe sezewar bolan bildir (*bir+ýyl+dyr*), *öňňin* (*öňki+gün*), *öňňil* (*öňki+ýyl*) ýaly goşma hallary hem goşmak mümkin.

2. Manylary boýunça bir-birine ýakyn, ugurdaş iki sözüň tirkeşdirilip ulanylmagy bilen ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *erte-birigün, düýn-öňňin, belli-külli, ine-gana* we ş.m.

3. Iki sany manydaş (sinonimdeş) sözüň tirkeşdirilip ulanylmagy bilen ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *sag-aman, häli-häzir, häli-şindi, assa-ýuwaş*.

4. Manylary biri-birine garşylykly (antonimdeş) bolan iki sözüň tirkeşdirilip ulanylmagyndan ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *gi-je-gündiz, ertir-agşam, aňry-bäri, gýşyn-ýazyn, azda-kände, aşak-ýokaryk, arkan-ýüzin, ogryn-dogryn, göwünli-göwünsiz* we ş.m.

5. Goşulmasyz ýa-da goşulmaly sözleriň, ses, şekil meňzetmeleriniň gaýtalanyp gelmeginden ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *oba-oba, aram-aram, içgin-içgin, tiz-tiz ýygy-ýygydan, yzly-yzyna, gezekli-gezegine, ilki-ilkiler, pert-pert, hasyr-husur, şart-şurt*.

Şeýle ýagdaýda käte iki sözüň biri beýlekisiniň käbir fonetik özgerişdäki görnüşi bolup, şoňa meňzedilip, hem gaýtalanýar we hal ýasalýar. Meselem: *büs-bütün, mese-mälim, aç-açan, haýal-ýagal, heran-haçan* we ş.m.

6. Gaýtalanýan iki sözüň birinjisine *-ma, -me, -ba, -be* goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalan tirkeş hallar. Meselem: *öýme-öý, jikme-jik, obama-oba, günbe-gün, aýba-aý* we ş.m.

Mundan hem başga *bir* mukdar sanynyň, *her, bu, şu, şol* ýaly çalyşmalaryň hem-de wagt aňladýan *gün, ýyl, aý, gezek, wagt, agşam, salym, bada* ýaly sözleriň gatnaşmagynda emele gelen söz düzümlerini hem sintaktik ýol bilen ýasalan goşma hal hasaplaýarlar. Sebäbi olar hem halyň manysynda we hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem: *bir gün, şu gün, bir gezek, her gün, bu ýyl, her gezek, bir salym, şo bada, şol wagt* we ş.m.

Hal derejeleri

Hallaryň dereje kategoriýasy hem beýleki söz toparlaryndaky ýaly grammatik häsiýete eýedir. Hal derejeleri hallaryň leksik manysy bilen baglanyşykly bolup, hereketiň, gymyldynyň, alamatynyň, häsiýetiniň, wagtyň we ş.m. ýüze çykyş derejesini aňladýar. Hallaryň derejeleri dürli görnüşde bolýarlar we hersiniň özüne mahsus grammatik manysy, dereje ýasaýjy goşulmalary, ýasalýş ýollary bar.

1. **Hallaryň düýp derejesi.** Hallaryň bu derejesi hereketiň, gymyldynyň kadaly ýagdaýda ýüze çykyandygyny bildirýär we şekil taýdan dereje görkeziji goşulmalarynyň ýoklugy bilen beýleki derejelerden tapawutlanýar. Meselem: *çalt, haýal, ir, derrew, ýaňy, agşam, arkaýyn, elin, gaharyna* we ş.m.

2. **Hallaryň deňeşdirme derejesi.** Bu dereje hereketiň, gymyldynyň alamatyny deňeşdirmek bilen, onuň ýüze çykyşyny bildirýär. Bu şekil *-rāk, -rak* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar. Meselem: *irrāk, gijrāk, bārrāk, ýaňyrak, ağşamrak, çaltrak, ilerrāk, içginrāk* we ş.m.

3. **Hallaryň artyklyk, güýçlendirme derejesi.** Hallaryň bu derejesi hereketiň, gymyldynyň alamatynyň ýüze çykyşynyň kadaly ýagdaýdan artykdygyny, güýçländigini bildirýär we dürli ýol bilen ýasalýar.

a) Hallaryň öňünden *iň, juda, örän, has, iňňän* ýaly güýçlendiriji manyly modal sözleriň getirilmegi bilen ýasalýar. Meselem: *örän çalt, juda ir, iňňän giç, iň basym* we ş.m.

b) Hallaryň birinji bogundaky çekimlisiniň yzyndan *m, p, s* sesleriniň biri getirilip, şol halyň öňünden gaýtalanmagy bilen ýasalýar. Meselem: *ýap-ýaňy, gös-göni, dep-derrew, büs-bütün, ap-arkaýyn* we ş.m.

ç) Käte hallaryň doly görnüşinde *ýa-da* birneme özgeren görnüşde gaýtalanyp ulanmagy hem şu derejäniň manysyny aňladýar. Meselem: *çalt-çalt, tiz-tizden, çypba-çyn, aç-açan, mese-mälim* we ş.m.

4. **Hallaryň söýgülik-kiçilik derejesi.** Bu dereje hereketiň, gymyldynyň alamatynyň ýüze çykyş derejesine söýgülik, kiçilik many ýokundysyny berýär we esasan, *-ja, -je, -jyk, -jik* affiksleriniň kömegi bilen ýasalýar. Meselem: *ýaňyja, elinje, derrewjik, entejik, basymjak, arkaýynja* we ş.m.

Käte bu şekil *-jyk, -jik* goşulmasynyň *-rak, -rāk* affiksli hala goşulmagy bilen hem ýasalýar we şeýle ýagdaýda *-rak, -rāk* affiksiniň soňundaky dymyk «k» sesi düşürilýär. Meselem: *irrājik, tizrājik, çaltrajyk* we ş.m.

Hallaryň many toparlary

Hallar işliklere bagly bolup gelýärler we hereketiň häsiýetini, alamatyny, wagty, ornuny we ş.m. aňladýarlar. Olar sözlemde köplenç ahwalat *ýa-da* doldurgyç hyzmatynda gelýärler. Hallaryň leksika-semantik häsiýeti dürli hili bolýar we olaryň aňladýan anyk manysy sözlemde, gepleşikde ýüze çykýar. Meselem: Birine *ýa-kyndan* kömek bermek (hal-ýagdaý). Ses *ýakyndan* eşidildi (orun).

Häzirki zaman türkmen edebi dilinde ulanylýan hallar aňladýan manylary boýunça aşakdaky toparlara bölünýärler:

1. **Hal-ýagdaý hallary.** Bu hallar *nähili?*, *neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň bolşuny, ýagdaýyny, onuň nähili ýüze çykýandygyny bildirýärler. Meselem: *ogryňça, ýaşyryn, içgin, ýüzleý, zordan, batyrgaý, gyssanmaç, zoraýakdan, gezek-gezegine, birin-birin, ine-gana, birbada, ýatymlaýyn, arkaýyn, ýüzinligine, çalt-çalt, arkan, diriligine, jikme-jik, ýüzbe-ýüz, sowuk-sala, üzül-kesil, howul-hara* we ş.m.

2. **Wagt hallary.** Bu hallar *haçan, näwagt?* diýen soraglara jogap bolup, hereketiň, gymyldynyň ýüze çykýan wagty, dowam edýän möhletini bildirýärler. Meselem: *ir, giç, ertir, agşam, düýn, mydama, öň, ýaňy, agşamyna, gyşyna, gijesine, eýýäm, gije-gündiz, gyşyn-ýazyn, iru-giç, ýyl-ýyldan, gün-günden, ilki-ilkiler, günsaýyn, deslap, entek, öňňin, ilki-bada* we ş.m.

3. **Orun we ugur-tarap hallary.** Bu hallar *nirede, nirä?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň ornuny, gönükdirilen ugruny görkezýärler. Meselem: *bärde, aňyrd, aňryk, aşak, ýokaryk, ilerik, daşaryk, içerik, eýläk, aşaklygyna, bäriligine, ileriligine, eýläk-beýläk, aşak-ýokaryk* we ş.m.

4. **Sebäp-maksat hallary.** Bu hallar *näme üçin, näme sebäpden?* diýen soraglara jogap bolup, hereketiň, gymyldynyň ýüze çykmagynyň sebäbini, nähili maksat bilen edilýändigini bildirýärler. Meselem: *gaharyna, gazabyna, gorkusyna, keypine, bilkastdan, tötänden, bilgeşleýin* we ş.m.

5. **Ölçeg-mukdar hallary.** Bu hallar *näçe, näçeden, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň ýüze çykyş derejesiniň, onuň ölçeginiň mukdaryny aňladýarlar. Meselem: *az-azdan, az-kem, tutuşlaýyn, azda-kände, ýeke-ýekeden, aýlap, ýyl-lap, öte, çala* we ş.m.

6. **Meňzetme-deňeşdirme hallary.** Bu hallar *kimçe, nämeçe, niçik, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýarlar we hereketiň, gymyldynyň özara meňzedilmegini, deňeşdirilmegini aňladýarlar. Meselem: *mertlerçe, gahrymanlarça, öňküçe, özüçe, mençe, sençe* we ş.m.

SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE KÖMEKÇI ATLAR

Özbaşdak many aňlatmaýan kömekçi söz toparlarynyň arasynda özboluşly leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça tapawutlanýan sözlere **sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar** degişlidir. Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň arasyndaky tapawut, esasan, şekil taýdan bolup, ulanylyşlary we ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlary meňzeşdir. Şonuň üçin olaryň ikisini bilelikde *kömekçi sözler* diýip atlandyrmak bolar.

Kömekçi sözler hem taryhy taýdan seredilende, aslynda özbaşdak mana eýe bolupdyr. Kömekçi atlaryň hemmesi, sözsoňy kömekçileriň-de birnäçesi häzir hem belli ýagdaýlarda özbaşdak many aňladýarlar we sözlem agzasy bolup, başga sözler bilen baglanyşýarlar. Olaryň leksik manyly söz ýa-da kömekçi hyzmatynda gelşi diňe kontekstde takyklanylýar. Meselem: Gündogar *tarapda* bolsa bişen kerpiçden nagyşlanan, üsti demirden, hatara penjireli goşa tam görüňýärdi (*B.Kerbabaýew*). Siziň *arkaňyzdan* olar bu üstünlige eýe boldular. *Agam bar, arkam bar (nakyl)*.

Diliň taryhy ösüşinde özbaşdak ulanylýan sözleriň birnäçesi öz leksik manysyndan daşlaşmak bilen kömekçi atlara we sözsoňy kömekçilere öwrülipdir. Şu hili ýagdaý beýleki türki dillerde bolşy ýaly, türkmen dilinde hem dowam edýär.

Kömekçi sözler bellibir grammatik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Ol esasy hyzmat özbaşdak many aňladýan, biri beýlekisine garaşly sözleri özara baglanyşdyrmakdan, şolaryň arasyndaky her hili many taýdan bolan gatnaşyklary görkezmekden ybaratdyr. Şu tarapdan olar düşüm goşulmalaryna meňzeşdir, kömekçileriň esasy tapawudy özbaşdak söz görnüşinde ulanylmagydyr. Çünki dildäki goşulmalar ilki özbaşdak many aňladýan sözlerden emele gelipdir. Kömekçiler goşulmalar ýaly, öz önündäki sözün yzyna gös-göni goşulmaýarlar. Kömekçi sözler özbaşdak many aňlatmaýarlar, diliň häzirki ýagdaýynda olar leksik manylaryny ýitiripdirler, olar bellibir düşümde gelen özbaşdak many aňladýan sözleriň yzyndan gelip, şolar bilen bilelikde ulanylýar.

Käbir kömekçi atlaryň sözsoňy hyzmatynda ulanylyşy-da duş gelyär.

Kada hökmünde, atlar lokal düşümleriň üçüsinde-de gelyär. Olaryň käbiri bolsa kömekçi at hyzmatynda diňe iki düşümde gelip, üçünji düşümde gelmeýär. Mysal üçin, **ugur** sözi kömekçi hyzmatynda, esasan, wagt-orun düşümde gelyär (*goramak ugrunda, ekerançylyk ugrunda, parahatçylyk ugrunda*). Seýrek ýagdaýda ýöneliş düşümde hem gelyär (*işiň ugruna* we ş.m.), ýöne bu düşümde *ýüzüniň ugruna* diýen ýaly durnukly söz düzümleriniň manysynda işjeň ulanylýar. Käbir atlar lokal düşümleriň diňe birinde gelende, kömekçi at bolýar. Mysal üçin, bellibir ýöňkeme goşulmasyny kabul eden *dert* sözi diňe çykyş düşümde gelende (*sowugyň derdinden, seniň derdiňden*), kömekçi at hasaplanyp, başga ýagdaýlarda öz hakyky manysynda ulanylýar. Şular ýaly kömekçi atlaryň бүтінлеý sözsoňy kömekçilerine öwrülip gidenleri-de bar. Meselem: *hakynda, barasynda, dogrusynda* sözsoňulary häzire çenli kömekçi atlaryň şekilini saklaýarlar. Bularyň *hakda, barada, dogruda* ýaly görnüşde ulanylyşy-da bar.

Edil şunuň ýaly *tarapyndan* sözsoňusy hem çykyş düşümde gelyän kömekçi at şekilinde ulanylýar (*kakasy tarapyndan, gyzlar tarapyndan*).

Kömekçi atlar bilen sözsoňy kömekçileriň ulanylyşynda başga-da ýakynlyklar bar. Mysal üçin, sözsoňular degişli sözleri bilen ýanaşyk gelyärler. Olaryň arasynda başga sözler düşmeýär. Şeýle-de bolsa, wagt taýdan bellibir dowamlylyk ýa-da aýratyn pursat takyklanyp, nygtalyp görkezilmeli bolanda, olaryň arasyndan başga sözler gelip biler. Meselem: *Mundan kyrk ýyl ozal, ýygnakdan bir gün soň*.

Käbir sözsoňularyň sinonimdeş bolşy ýaly, kömekçi atlaryň-da käbiri özara manydaş ulanylýar. Mysal üçin, *ýaly, kimi (n), kibi, dek, deý; çenli, çen, deňiç, deň; öň, ozal, owal* sözsoňularyň aňladýan manysy meňzeş bolup, olaryň birine derek başgasyny ulanmak bolýar. Dogry, olaryň ulanylyşlary öndümlilik taýdan bir meňzeş däl, ýagny käbiri işjeň ulanylyp, birnäçesi seýrek duş gelyär. Kömekçi atlaryň ulanylyşynda hem, bellibir derejede, ýakynlyk bar. Olaryň manysy hemme ýerde meňzeş bolmasa-da, ýakyn bolany üçin, özara

manydaşlyk gatnaşygyna girýärler: (*obanyň*) *üstünde*, *depesinde*, *ýokarsynda* we ş.m.

Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň arasynda ýokarky ýaly ýakynlyklar bolmak bilen bir hatarda, käbir tapawutly aýratynlyklar-da bar.

Sözsoňularyň ulanylyş gerimi has giň bolýar. Olar baş, ýöneliş hem-de çykyş düşümdäki sözlerden soň gelyärler, ýagny sözsoňularyň bir topary (*bilen*, *ýaly*, *kimin*, *sebäbi* we ş.m.) baş düşümdäki atlar ýa-da eýelik düşümdäki at, görkezme çalyşmaları bilen ulanylýar, başga birnäçesi (*çenli*, *deňiç*, *tarap*, *bakan*, *garşy*, *garaman* we ş.m.) öz önündäki sözleriň ýöneliş düşümde gelmegini talap edýär, üçünji bir topary bolsa (*öň*, *owal*, *soň*, *başga*, *ýaña* we ş.m.) çykyş düşümdäki sözlerden soň gelyär.

Kömekçi atlar, köplenç, orun-giňişlik gatnaşygyny bildirýändikleri sebäpli, lokal düşümleriň birinde gelyärler. Başga hili gatnaşyklary aňlatmakda kömekçi atlar seýrek ulanylýar.

Sözsoňy kömekçileri bolsa orun-giňişlik aňlatmakdan başga-da, wagt, sebäp-maksat, hal-ýagdaý, meňzetme-deňeşdirme ýaly dürli-dürli gatnaşyklary görkezmekde hem işjeň ulanylýar.

Many taýdan hem sözsoňular kömekçi atlardan, bellibir de-rejede, tapawutlanýarlar. Sözsoňularyň birnäçesi diliň häzirki ýagdaýynda özbaşdak many aňlatmak ukybyny бүтінлеý ýitiripdir: *ýaly*, *üçin*, *bilen*, *ötri*, *göra*, *deňiç*, *bakan*, *dek*, *saýyn* we ş. m. Sözsoňular aýratynlykda ulanylýar. Olar diňe özbaşdak manyly sözleri baglanyşdyrýan grammatik serişde hökmünde hyzmat etmek bilen, bir tarapdan, düşüm goşulmalarynyň hyzmatynda ulanylýar (*seniň üçin*- *saňa*, *odun üçin*-*oduna*), ikinji tarapdan, şol goşulmalaryň manysyny has takykklamaga kömek edýärler (*ertire deňiç*, *baga baka*), üçünjiden bolsa, düşüm goşulmalary arkaly aňladyp bolmaýan dürli gatnaşyklary görkezýär.

Kömekçi atlary sözsoňulardan tapawutlandyryýan aýratynlyklaryň biri hem, olaryň many aňlatmak ukybyny бүтінлеý ýitirmändigidir. Olar özbaşdak ulanylanda, öz hakyky manysynda gelyärler. Kömekçi atlar öz önündäki sözden aňlanylýan bellibir orun, ugur-tarap ýaly düşüňjeleri takykklamaga hyzmat edýärler. Mysal üçin, *howluda*

diýlende, wagt-orun düşüm goşulmasy orny görkezmäge hyzmat etse-de, şu manyny has takyklamak üçin kömekçi atlar ulanylýar: *howlynyň içinde, daşynda, agzynda, önünde, ýanynda, ortasynda, garşysynda, arkasynda, ýokarsynda* ýaly kömekçi atlardan biri wagt-orun düşümde gelip, howlynyň niresindedigi has takyklanylýar. Şu hyzmatyny ýerine ýetirmekde kömekçi atlaryň öz leksik manylary bilen birlikde olara goşulýan düşüm goşulmalary aýratyn ähmiýete eýedir.

Şeýlelikde, kömekçi atlaryň öz hakyky leksik manysynda ulanylýandygyny ýa-da ony ýitirip, kömekçi hyzmatynda gelýändigini olaryň diňe sözlem içinde gelşine görä kesgitlemek mümkin.

I. SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK AÝRATYNLYKLARY

Sözsoňy kömekçiler özbaşdak leksik manysy bolan sözleriň arasyndaky dürli-dürli garaşly gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýärler. Olaryň nähili gatnaşygy bildirmegi önünden gelýän sözleriň manysyna baglydyr. Sözsoňularyň haýsy düşümdäki sözlerden soň gelşine görä, olary üç topara bölmek bolýar:

1. Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýanlar.

2. Ýöneliş düşümdäki sözler bilen gelýänler.

3. Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýanlar.

1) Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýan sözsoňular

Bilen, ýaly, dek, kimin, üçin, sebäpli, boýunça we ş.m. sözsoňular, esasan, baş düşümdäki sözler bilen ulanylýar: *mylaýymlyk bilen, Güljan üçin, kitap boýunça* we ş.m.

At we görkezme çalyşmalary bu hili sözsoňulardan ön eýelik düşümde gelýär: *sonuň üçin, meniň üçin, onuň kimin* we ş.m.

Olaryň baş düşümde ulanylyşy-da duşýar: *biz bilen, sen ýaly, şolar ýaly* we ş.m.

Türkmen dilinde ulanylýan sözsoňular bilelikde ulanylýan sözi bilen dürli manylary aňladyp gelýärler. Olaryň arasynda iň köp

manyda ulanylýany *bilen* sözsoňusydyr. *Bilen* sözsoňusy aşakdaky ýaly many gatnaşyklaryny görkezmäge hyzmat edýär:

1) Işi, gymyldyny ýerine ýetirmäge gatnaşýan subýekti bildirýär: *biri bilen, ogly bilen, Aşyr bilen* we ş.m. Onuň bilen gelýän söz düýp ýa-da şariklik derejesindäki işliklere baglanýar.

2) Onuň bilen ulanylýan söz işiň, hereketiň obýektini bildirýär. *Ýmit bilen üpjün etmek, düzgün-tertíp bilen tanyşdyrmak* we ş.m.

3) Sözsoňy bilen gelen söz hereketi ýerine ýetiriji diýlip aňlanylýan düşünjäni bildirýär. Bu sözler gaýdym derejesindäki işliklere baglanýarlar: *reňk bilen boýalmak, tozan bilen gömülmek, ýagşy bilen suwarylmak* we ş.m.

4) Onuň bilen gelen söz hereketiň kimiň, nämäniň ýa-da nähili ýagdaýyň kömegi bilen amala aşyrylýandygyny görkezýär. Şeýle bolanda sözsoňy bilen eýelik düşümdäki sözüň arasynda bellibir ýöňkeme goşulmasyny kabul eden *üst* sözi gelýär: *adamlaryň üsti bilen, Pökgen aganyň üsti bilen, sorag-idegiň üsti bilen* we ş.m.

5) Sözsoňy bilen gelýän söz işiň, gymyldynyň, wakanyň, hadysanyň ýüze çykan ýa-da dowam eden wagtyny görkezýär. Şonda sözsoňudan öň wagt aňladýan söz ýa-da käbir işlik şekilleri gelýär: *daň bilen, girmegimiz bilen* we ş.m.

6) Sözsoňy bilen ulanylýan söz işiň, hereketiň maksadyny bildirýär. *Bilen* sözsoňusyndan öň, köplenç, *maksat, niýet* diýen ýaly sözler gelýär: *parahatçylyk maksady bilen, geleýin diýen niýet bilen* we ş.m.

7) Sözsoňy öz önündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň, wakanyň ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär: *ýaltalygyň bilen, buýrugy bilen, baýram bilen* we ş.m.

8) Sözsoňy bilen ulanylýan söz bellibir pikire, netijä gelmegi görkezýär: *şunluk bilen, şunuň bilen birlikde* we ş.m.

9) Sözsoňy öz önündäki söz ýa-da söz düzümi bilen birlikde hereketiň amala aşyrylýan ornuny bildirýär: *ýol bilen, gelen ýeri bilen, ýanyoda bilen* we ş.m.

10) Sözsoňy bilen gelen söz bir işi ýerine ýetirmek üçin ulanylan guraly, hereketiň nämäniň kömegi bilen amala aşyrylandygyny bildirýär: *palta bilen, ukyby bilen, uçar bilen* we ş.m.

11) Sözsoňy bilen ulanylýan söz işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny bildirýär: *höwes bilen, sabysyzlyk bilen, çaltlyk bilen* we ş.m.

Netijede, *bilen* sözsoňusynyň şunuň ýaly köp manyda ulanylmagy aýdylýan pikiriň, düşünjäniň has anyk bolmagyna kömek edýär.

Ýaly sözsoňusy hem köp dürli manylary aňlatmakda işjeň ulanylýar. *Ýaly* sözsoňusy meňzetme, deňeşdirme ýaly gatnaşyklary görkezýär. Onuň nähili gatnaşygy görkezişi, bir tarapdan, öňünden gelyän sözüň häsiýetine, ikinji tarapdan bolsa, şonuň nähili söze baglanmagy bilen takykklanýar.

a) Atlar we çalyşmalar *ýaly* sözsoňusy bilen ulanylyp, bellibir düşümde gelen söze baglananda, bir zadyň ikinji zat bilen deňeşdirilýändigini, soňra meňzedilýändigini aňladýar: *seniň ýaly, surat ýaly* we ş.m.

Sözsoňy bilen ulanylýan sözler işliklere baglansalar, şol işlikden aňlanylýan hereketiň, gymyldynyň bir zada meňzedilýändigini görkezmek bilen, şonuň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny hem bildirýär: *suw kädiň sapagy ýaly, horaz ýaly, hemişekisi ýaly* we ş.m.

b) Sypatlar, sanlar we beýleki käbir isimler *ýaly* sözsoňusy bilen gelende, işliklere baglanyp, hal-ýagdaý gatnaşygyny görkezýär: *kyn ýaly, utançly ýaly, habarsyz ýaly* we ş.m.

ç) *ýaly* sözsoňusy iş atларыndan soň gelende, meňzetme, deňeşdirme, hal-ýagdaý kimin gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýär: *görşüň ýaly, ýaramaýşy ýaly, gorkanyň bolşy ýaly* we ş.m.

d) Ortak işlikler *ýaly* sözsoňy bilen ulanylanda, işiň, hereketiň, wakanyň, hadysanyň nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny görkezmek bilen birlikde, şonuň başga bir hereket, waka bilen deňeşdirilýändigini, şoňa meňzedilýändigini görkezýär: *gül pürkülen ýaly, öler ýaly, ikirjiňlenýän ýaly* we ş.m.

e) *ýaly* sözsoňusy wagt, takmynlyk, jemleýjilik, gatnaşyklaryny-da görkezip bilýär: *her ýyl diýen ýaly, alma, üzüm, nar ýaly* we ş.m.

Ýaly sözsoňusyndan soň, *bolup* kömekçi işligi gelende, gymyldynyň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygy has nygtalýar:

eräp-akyp baryan ýaly bolup, ürken ýaly bolup, jadylanan ýaly bolup we ş.m.

Ýaly sözsoňusynyň gepleşikde *ýalak, ýalaky* görnüşinde ulanylyşy hem bar.

Ýaly sözsoňusy bilen manydaş *kimin, kibi, dek, tek, deý, deýin* sözsoňulary hem meňzetme, deňeşdirme gatnaşyklaryny görkezýärler. Olar nusgawy edebiýatyň dilinde ulanylyp, häzir arhaizmleşipdirler: *men kibi, daglar tek, Ýusup deýin* we ş.m.

Üçin sözsoňusy sebäp-maksat gatnaşyklary görkezýär: *meniň üçin, atam üçin* we ş.m.

Sebäpli, zerarly, jähtli sözsoňulary sebäp gatnaşygyny aňladýar: *okuw zerarly, gelmändigini sebäpli, şu jähtli* we ş.m.

Hakda, barada, dogruda (hakynda, barasynda, dogrusynda) sözsoňulary özara manydaşdyrlar. Olar pikiriň, duýgynyň, gürrüniň, soragyň we ş.m. näme hakyndadygyny bildirýän sözler bilen ulanylýar: *öwrenişi barada, uruş hakynda, mesele dogrusynda* we ş.m.

Boýunça sözsoňusy sebäp, çäklendirmek gatnaşygyny bildirýär: *diňe şu ugur boýunça, endigi boýunça* we ş.m.

Arkaly sözsoňusy bilen ulanylýan sözler hereketiň, gymyldynyň kimiň ýa-da nämäniň kömegi bilen ýerine ýetirilýändigini bildirýär: *görmek arkaly, göz ýetirmek arkaly* we ş.m.

Bäri sözsoňusy wagt gatnaşygyny bildirýär: *ýaz çykaly bäri, ýaňy-ýakyndan bäri* we ş.m.

Boýy sözsoňusy hem wagt gatnaşygyny aňladyp, öz önündäki söz bilen hereketiň, işiň dowam eden wagtyny görkezýär: *ýyl boýy, ömür boýy* we ş.m.

Tarapyndan sözsoňusy subýektli gatnaşygy aňladýar. Hereketiň, gymyldynyň gös-göni ýerine ýetiriji şahsyny görkezýär: *kakasy tarapyndan, mekdep tarapyndan* we ş.m.

Saýyn (saýy) sözsoňusy öz önünden gelýän sözüň leksika-grammatik aýratynlyklary bilen wagt, mukdar, tarap-ugur gatnaşyklaryny görkezýär: *gördük saýy, ýöredik saýy, gün saýy(n)* we ş.m.

Sary sözsoňusy tarap-ugur gatnaşygyny aňladýar: *bize sary, gün-batar sary* we ş.m.

Hökmünde sözsoňusy hal-ýagdaý gatnaşygyny bildirýär: *mu-gallym hökmünde, saýlawçy hökmünde* we ş.m.

Mynasybetli sözsoňusy sebäp gatnaşygyny görkezýär: *baý-ramçylyk mynasybetli, okuw ýylynyň gutarmagy sebäpli* we ş.m.

Taýdan sözsoňusy bilen gelen söz işiň, gymyldynyň näme bilen baglylykda, nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny aňladýar. Ol käte orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär: *akyl taýdan örän ýiti, çeperçilik taýdan ýokary hilli, ahlak taýdan arassa* we ş.m.

Çenli sözsoňusy, esasan, ýoneliş düşümdäki sözlerden soň ulanylýar. Ol baş düşümdäki sanlar, wagt ýa-da başga hili ölçeg bildirýän sözler bilen gelende, bir zadyň takmynan mukdaryny, ölçegini, wagtyňy görkezýär: *bir sagat çenli, günortan çenli, on çenli. Ýaly sözler seýrek ulanylýar.*

Çemeli, çemesi, çemesinde, çemeleri sözsoňularynyň nähili sözler bilen gelşinde, ulanylyşynda käbir aýratynlyklar bolsa-da olar, takmynlyk aňladýarlar: *günorta çemesi, aýlar çemesi, bir ýyl çemesi.*

Möçberi, töweregi sözsoňularynyň ulanylyşy we ýerine ýetirýän hyzmaty edil ýokarky ýaly manyny aňladýarlar: *on baş möçberi, ýüz töweregi* we ş.m.

2) Ýoneliş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

Çenli sözsoňusy wagt, orun-giňişlik, ölçeg-mukdar ýaly gatnaşyklary görkezýär: *iki güne çenli, bir geklara çenli, bir tonna çenli.*

Çen, deňiç, deň sözsoňularynyň ulanylyşy we many taýdan görkezýän gatnaşygy edil *çenli* bilen meňzeşdir, ýöne bular işjeň däl: *oňa deňiç, haçana çen, şu wagta deň.*

Görä sözsoňusy deňeşdirme, sebäp, habar bermegi, ýagdaýy aňladýar: *zähmetime görä, habar bermegine görä, eşidişime görä.*

Tarap sözsoňusy öz önündäki söz bilen birlikde hereketiň, gymyldynyň gönükdirilen ugruny aňladýar: *gapa tarap, meýdana tarap, öýe tarap.*

Baka(n) sözsoňusy hem orun-giňişlik gatnaşygyny görkezmek bilen hereketiň gönükdirilen tarapyny bildirýär: *sähre bakan, ýaba baka, öýe baka.*

Sary sözsoňusy ýöneliş düşümdäki söz bilen birlikde hereketiň, wakanyň gönükdirilen ugruny aňladýar: *güne sary, duşmanyň üstüne sary, bize sary*.

Garşy sözsoňusy garşylykly gatnaşygy we orun-giňişlik aňladýar: *duşmana garşy, maňa garşy*.

Golay, ýakyn sözsoňulary öz öňündäki sözleriň manysy bilen baglylykda wagt, orun-giňişlik bildirýär: *bir sagada golay, dostluk serhedine golay, şähre golay*.

Garaman, garamazdan, bakmazdan sözsoňulary garşylykly gatnaşygy aňladýar: *ýarawsyz bolmagyna garamazdan, günüň batandygyna garaman, işiň ýerine ýetirilmändigine bakmazdan*.

Garaňda, seredeňde sözsoňulary deňeşdirmäni, esaslanmagy bildirýär: *bir zadyň ululygyna garaňda, onuň aýdyşyna garaňda, edilmeli işe seredeňde*.

Laýyklykda baglanyşykda gelen sözi bilen işiň, hereketiň nähili ýagdaýda, nämä esaslanyp amala aşyrylandygyny görkezýär: *kabul edilen karara laýyklykda, institutyň düzgünine laýyklykda*.

3) Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular

Öň, öňinçä sözleri sözsoňy ornunda gelende wagt gatnaşygyny görkezýär. Iş, hereket sözsoňy bilen ulanylýan sözden aňladylýan düşünjeden öň bolup geçýär: *şu nowruzdan öň, sen gelmezden öňinçä*.

Ozal, owal diýen manydaş sözsoňular hem öň sözsoňusy bilen sinonimdeş bolup, biriniň ýerine beýlekisini ulansaň, many taýdan üýtgemeyär: *çay içmezden owal, mundan bir asyr ozal*.

Soň, soňra sözsoňulary wagt gatnaşygyny aňladýar: *şu sözlerden soňra, hakykaty bileninden soň*.

Başga sözsoňusy tapawutlandyryjy gatnaşygy aňladýar: *sizden başga hiç kim, toparyň oganlaryndan başga*.

Özge, gaýry sözsoňulary hyzmaty taýdan **başga** sözi bilen meňzeş ulanylýar: *diňe senden özge, işi ýerine ýetirmezden gaýry*.

Aňryk sözsoňusy orun-giňişlik, käte wagt, ölçeg gatnaşyklaryny aňladýar: *şu günden aňryk, bu depeden aňryk*.

Beýläk, şeýläk sözsoňulary, köplenç, wagt, käte bolsa orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär: *diňe şundan şeýläk, ertirki günden beýläk, şol haýatdan beýläk*.

Ýaña sözsoňusy öz öňündäki söz bilen birlikde, köplenç, işiň, hereketiň, ýagdaýyň ýüze çykmagynyň sebäbini aňladýar: *öte ga-hardan ýaña, uzak ylgamakdan ýaña*.

Ötri sözsoňusy hem sebäp gatnaşygyny görkezip, häzirki zaman türkmen dilinde seýrek ulanylýar: *öňki aýdylanlardan ötri, agyr işlemekden ötri*.

Beter, artyk, zyýat, zyýada ýaly sözler sözsoňy ornunda gelende, deňeşdirme gatnaşygyny bildirýär: *ähli gyzlardan zyýada, öz bolşundan beter, öz çeninden artyk*.

Daşary sözi sözsoňy ornunda gelende, garşylygy görkezýär: *kabul edilen meýilnamadan daşary, ýerine ýetirilmeli maksatnamadan daşary, adamyň akylyndan daşary*.

Görnüşi ýaly, sözsoňular baş, eýelik, ýoneliş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelen sözler bilen bilelikde ulanylmak arkaly (şol sözler bilen bile) sözlemiň bellibir agzasy bolýarlar, bir soraga jogap bolýarlar, bir söz ýaly (birmeňzeş heň bilen) okalýarlar. Sözlemdäki sözleri sintaktik taýdan baglanyşdyrýarlar.

II. KÖMEKÇI ATLAR. OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK AÝRATYNLYKLARY

Adyndan belli bolşy ýaly, kömekçi atlar şekilleri boýunça beýleki özbaşdak leksik manyly sözlerden-atlardan tapawutlanmaýarlar. Olaryň esasy aýratynlygy sözlemde ýerine ýetirýän hyzmaty bilen kesgitlenilýär. Atlar kömekçi hyzmatynda gelende, öz leksik manysyny ýitirýärler. Olar özbaşdak manyly sözleriň arasynda orun-giňişlik, käte bolsa wagt, sebäp, maksat ýaly gatnaşyklary bildirýärler. Şol gatnaşyklary aňlatmak üçin bellibir düşüm şekilinde köplenç eýelik düşümde gelen sözler bilen ulanylýarlar. Islendik ýagdaýda-da, kömekçi atlar öz öňündäki eýelik düşümde gelen sözler bilen berk baglanyşykda ulanylýarlar, olar bilelikde bir sözlem agzasy bolmak bilen, bir soraga jogap bolýarlar. Bellibir ýöňkeme bilen üýtgän atlar diňe lokal düşümlerden biriniň goşulmasyny kabul edende, kömekçi söz hyzmatynda ulanylýar, başga ýagdaýlarda öz hakyky manysynda gelýär. Kömekçi atlar orun-giňişlik gatnaşygyny aňladyp gelende, haýsy düşümde ulanylýandygy bilen baglylykda işiň, hereketiň gö-

nükdirilen ugruny, ýüze çykan ýa-da başlanan ornuny bildirmäge hyzmat edýärler.

Türkmen dilinde işjeň ulanylýan kömekçi atlar we olaryň ýerine ýetirýän hyzmaty aşakdaky ýalydyr:

Üst sözi kömekçi at hyzmatynda işjeň ulanylýar, dürli gatnaşyklary görkezýär:

a) öz öňündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň bir zadyň ýokarky ýüzünde, gös-göni üstünde bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini aňladýar: *agyr ýükiň üstüne, gara ýeriň üstünde, açyk saçagyň üstüne* we ş.m.

b) hereketiň, işiň bir zadyň ýokarsyndaky giňişlikde bolýanyny ýa-da şoňa tarap gönükdirilendigini görkezýär: *küren obanyň üstüne, galan işiň üstüne, gök meýdanlaryň üstünden* we ş.m.;

ç) *üst* ýöneliş düşümde gelende işiň, hereketiň eýelik düşümdäki sözden aňlanylýan düşünjäniň hut özüne gönükdirilendigini bildirýär. Şu hili ýagdaýda *üstüne* kömekçisini taşlap, öňündäki sözi ýöneliş düşümde getirip ulanmak hem bolýar. Muňa kömekçi sözler bilen düşüm goşulmalarynyň ýerine ýetirýän hyzmatlarynyň bir-birine ýakyndygy, käte bolsa meňzeşdigini görkezýän serişdeleriň biri hökmünde garamak bolar: *meniň üstüme- maňa, iliniň üstüne- ile* we ş.m.

d) *üst* kömekçisi orun taýdan bolan başga hili gatnaşyklary görkezýär: *arassa çägäniň üstünden, şäheriň ýaşaýjylarynyň üstünden* we ş.m.;

e) öz öňündäki söz bilen işiň, hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, käte bolsa maksadyny görkezýär: *dereksiz zadyň üstünde, işi kämilleşdirmegiň üstünde* we ş.m.;

f) durnukly söz düzümleriniň düzüminde gelýär: *bir zadyň üstünden barmak, aýak üstüne galmak* we ş.m.

Ýüz sözsoňy kömekçisi at hyzmatynda gelende, gymyldy-hereketiň bir zadyň üstünde bolýandygyny bildirip, *üst* kömekçisi bilen manydaş ulanylýar: *gök asmanyň ýüzüne, parasatly gojalaryň ýüzlerinden* we ş.m.

Depe sözi kömekçi bolup ulanylanda, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezmekde *üst* kömekçisi bilen manydaş bolýar: *uly agajyň depesinde, keremli daglaryň depesinde* we ş.m.

Baş sözi kömekçi at hyzmatynda gelende, aşakdaky ýaly gatnaşyklar görkezilýär:

a) orun-giňişlik bildirýär, işiň, hereketiň bir zadyň ýanynda, gyrasynda, töwereginde, üstünde bolýandygyny görkezýär: *gök çayyň başynda, tegelek stoluň başynda* we ş.m.

b) wagt bildirýän sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň ýüze çykýan wagtyny görkezýär: *şu güýzüň başynda, geçen ýylyň başynda* we ş.m.

Ast, aşak sözleri kömekçi at rolunda birmeňzeş manyda ulanylmak bilen, aşakdaky ýaly hyzmaty ýerine ýetirýär:

a) kömekçi sözün haýsy düşümde gelşine görä, işiň, hereketiň bir zadyň aşagy bilen baglanyşykly ýüze çykan ýa-da başlanan ornuny görkezýär: *at toýnagynyň astyndan, nurly günüň astynda* we ş.m.

b) kömekçi atlar göçme manyda ulanylýan ýa-da abstrakt düşünjeleri aňladýan sözler bilen gelende işiň, hereketiň neneňsi ýagdaýda, nähili şertde ýüze çykandygyny bildirýär: *duşmanyň goly astynda, agyr aladanyň aşagynda* we ş.m.

Düýp, etek sözleri kömekçi at ornunda gelende, köplenç, işiň, hereketiň ýerden ýokary saýlanýan bellibir predmetiň aşaky bölegi bilen baglanyşykly orunda ýüze çykýandygyny ýa-da soňa gönükdirilendigini görkezýär: *köne haýatyň düýbünde, äpet dagyň düýbünde* we ş.m.

Etek sözi işiň, hereketiň bellibir giňişligiň gyrasynda, çetinde bolup geçýändigini bildirýär: *gür tokaýyň eteginde, beýik dagyň eteginde* we ş.m.

Iç sözi kömekçi bolup gelende, aşakdaky ýaly manylarda gelýär:

a) işiň, hereketiň bir tutuş predmetiň içki tarapynda, sonuň çuňlugynda bolýandygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *güýçli akýan noburyň içinde, ak öýüň içinde* we ş.m. Öňünden gelýän söz bilen bilelikde işiň, hereketiň köplügiň içinde ýüze çykýandygyny görkezýär: *gijeki atlylaryň içinden, gök bakjalaryň içinde* we ş.m.

b) wagt-orun düşümde gelip, öňündäki söz bilen bilelikde hereketiň ýüze çykýan wagtyňy görkezýär: *bir sagadyň içinde, göz açyp-ýumasy salymyň içinde* we ş.m.

Orta sözi kömekçi hyzmatynda gelende, köplenç, işiň, hereketiň bir zadyň iç tarapynda, bellibir giňişligiň merkezinde, iki ýa-da birnäçe zadyň aralygynda ýerine ýetirilýändigini, şoňa gönükdirilendigini, şol ýerden başlanýandygyny bildirýär: *göni köçäniň ortasyndan, uly otagyň ortasynda* we ş.m.

Orta we *ara* sözi goşulyp, bir kömekçiniň hyzmatynda gelýär. Şonda aňladylýan many has takykklanýar, nygtalýar: *täze gurulýan öýüň ortarasynda, giň köçäniň ortarasynda* we ş.m.

Ara sözi kömekçi at rolunda gelende, öz öňündäki söz bilen bilelikde işiň, gymyldynyň bir topardan bolan meňzeş predmetleriň arasynda ýüze çykýandygyny bildirýär: *täze ekilen agaçlaryň arasynda, ylmy kitaplaryň arasynda* we ş.m.

Arasynda kömekçisi abstrat düşünjäni aňladýan sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny, wagt bildirýän sözler bilen gelende bolsa, onuň bolan wagtyňy görkezýär: *süýji ukynyň arasynda, ýigrimi-ýigrimi baş ýaş aralygynda* we ş.m.

Jümmüş sözi kömekçi at ornunda gelende, işiň, hereketiň bir predmetiň içinde, bellibir giňişligiň merkezinde ýüze çykýandygyny, şoňa gönükdirilendigini görkezýär: *ymgyr çölüň jümmüşinde, güýçli akýan derýanyň jümmüşinde* we ş.m.

Öň, alt sözleri kömekçi at ornunda gelende, ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan, esasan, meňzeşdir, emma olaryň soňkusy arhaizmleşipdir, häzirki dilde *öň* köp ulanylýar: *demir gözenegiň öňünde, siziň göni aldyňyzda, demir gapynyň öňünde* we ş.m.

Gaş sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň öň tarapynda ýüze çykýandygyny, şoňa gönükdirilendigini aňladýar: *gelen wekilleriniň gaşyna, gözəl gyzyň gaşynda* we ş.m.

Agyz sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň bir zadyň öň tarapyndadygyny, ýanyndadygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *oba klubynyň agzynda, dagyň gowagynyň agzynda* we ş.m.

Aňry sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň bir zadyň arka tarapynda, aňyrsynda ýüze çykýandygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *köne jayyň aňyrsynda, çuň derýanyň aňyrsynda we ş.m.*

Ýeňse sözi kömekçi at rolunda gelende, aňry kömekçisi ýaly, işiň, hereketiň bir zadyň arka tarapynda, aňyrsynda ýüze çykýandygyny ýa-da şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *täze obanyň ýeňsesinde, biziň şäherimiziň ýeňsesinde we ş.m.*

Arka sözi kömekçi at rolunda gelende, ýerine ýetirýän hyzmaty aňry, ýeňse sözleri bilen meňzeşdir: *uly dagyň arkasynda, täze öýüň arkasynda we ş.m.*

Arka kömekçisiniň sebäp gatnaşygyny görkezip gelşi-de bar. Bu manyda ulanylanda, kömekçi at çykyş düşümde gelýär we işiň, hereketiň ýüze çykmagyna kimiň, nämäniň sebäp bolandygyny aňladýar: *mekdep müdiriniň arkasyndan, täze başlygyň arkasyndan we ş.m.*

Yz sözi hem orun-giňişlik manysyny aňladyp gelende, *aňry, ýeňse, arka* kömekçi atlary bilen, köplenç, manydaş bolýar: *biziň maşynymyzyň yzyndan, duran adamlaryň yzyndan we ş.m.*

Käte bu kömekçi hal-ýagdaý hem bildirýär: *biri-biriniň yzyndan çykyp, gyzynyň yzyndan garaşyp we ş.m.*

Garşy kömekçisi iki manyda gelýär: 1. Işiň, hereketiň bir zadyň garşysynda bolýanyňy, şol ýere gönükdirilendigini ýa-da başlanýandygyny aňladýar: *ýüz görülyän aýnanyň garşysyna, Bibiniň gyzynyň garşysyna we ş.m.* 2. Işiň, hereketiň bir zadyň garşysyna, ýagny şonuň isleginiň tersine, şol zadyň zyýanyna gönükdirilendigini görkezýär: *ganyň duşmanyň garşysyna, ýeke meniň garşyma we ş.m.*

Boý sözi işiň, hereketiň bellibir ugur boýunça uzalyp gidýän zadyň gyrasynda bolýanyňy aňladýar: *ýap boýunda ekilen, köçäniň boýunda oturdylan we ş.m.*

Gyra sözi kömekçi at bolup gelende, işiň, hereketiň ýokarky mysallardaky ýaly, uzalyp gidýän zadyň boýunda ýa-da bellibir giňişligiň çetinde ýüze çykýandygyny, şol ýere gönükdirilendigini aňladýar: *biziň ýabymyzyň gyrasynda, uly şäheriň gyrasynda we ş.m.*

Ýaka sözi hem orun-giňişlik gatnaşygyny görkezip, *gyra* kömekçisi bilen manydaş ulanylýar: *Jeyhun derýanyň ýakasynyda, tikilen donuň ýakasynyda* we ş.m.

Çet sözi kömekçi at rolunda gelende, işiň, hereketiň, wakanyň bellibir giňişligiň gyrasynda bolýandygy aňladylýar: *meýdanyň bir çetinde, obanyň ýokary çetinde* we ş.m.

Uç sözi kömekçi at rolunda gelende, esasan, ýokarky kömekçi-niň hyzmatyna ýakyn bolup, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär: *diliniň ujuna gelen, ýüň ýaglygyň ujuna diwlen* we ş.m.

Aýak sözi kömekçi at rolunda gelende, esasan, iki hili gatnaşygy görkezýär:

1. Işiň, hereketiň bellibir ýeriň çetinde, golaýynda ýüze çykarnyny görkezýär: *uzyn ýabyň aýagynda, Tejen derýasynyň aýagynda* we ş.m.

2. Bir işiň, hereketiň ýüze çykan wagtyny takyklamaga hyzmat edýär, ýagny onuň bellibir dowamly wagtyň ahyrynda bolýandygyny aňladýar: *şu aýyň aýagynda, 2000-nji ýylyň aýaklaryna* we ş.m.

Ugur sözi kömekçi at hyzmatynda gelende, öz öňündäki sözün manysy bilen baglylykda, esasan, iki hili gatnaşygy görkezýär:

1. Orun bildirýän sözler bilen gelende, işiň, hereketiň ýüze çykan ornuny ýa-da bir predmetiň, wakanyň bolan ýerini aňladýar: *täze ýoluň ugrunda, Magtymguly şaýolunyň ugrunda* we ş.m.

2. Orun aňlatmaýan isimler ýa-da nämälim şekildäki işlikler bilen gelende, işiň, hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, maksadyny bildirýär: *Ata Watan ugrunda, adam hukuklary ugrunda* we ş.m.

Ýan, köplenç, işiň, hereketiň, wakanyň öz öňündäki sözden aňlanylýan predmetiň golaýynda, ýakynynda bolýandygyny ýa-da şoňa tarap gönükdirilendigini aňladýar: *Ýadygärligiň ýanynda, garaňky gowagyň ýanynda* we ş.m.

Çykyş düşümde gelen kömekçi at (*ýanyndan*) gaýdym çalyşmasyndan soň ulanylanda, bellibir pikiriň nähili ýagdaýda ýüze çykarylýandygyny aňladýar: *Ol öz ýanyndan işler bireýýäm gutarylandyr öýtdi.*

Wagt-orun düşümde gelip, *-ky* goşulmasyny kabul eden kömekçi at (*ýanyndaky*) käbir sözler bilen ulanylanda, işiň, hereketiň, dü-

şünjaniň nämäniň garamagynda amala aşyrylýandygyny, şonuň dogrudan-dogry nämä degişlidigini, nämä garaşlydygyny aňladýar: *Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasy, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet we hukuk instituty.*

Gapdal sözi lokal düşümleriň birinde gelip, kömekçi at rolunda ulanylanda, orun-giňişlik gatnaşygyny görkezýär. Onuň manysy şu ýagdaýda *ýan* sözünüňkä meňzeşdir.

Gapdal kömekçisi işiň, hereketiň, wakanyň bir zadyň golaýynda, ýanynda ýüze çykandygyny aňlatmak bilen birlikde şonuň oň ýa-da arka taýynda däl-de, eýsem gapdal tarapynda bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini hem bildirýär: *öz dostunyň gapdalynda, duran ýeriniň gapdalynda* we ş.m.

Duş sözünüň hem kömekçi at rolunda gelip, *gapdal* kömekçisi bilen manydaş ulanylyşy bar: *gyzyň duşuna ýetende, taryhy ýadygärligiň duşunda* we ş.m.

Alkym sözi işiň, hereketiň bir zadyň örän golaýynda, hut ýanynda ýüze çykanyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini bildirýär: *jaýyň alkymyna barýança, mal saklanýan jaýyň alkymyna ýetende* we ş.m.

Daş, töwerek, dumly-duş sözleri kömekçi at hyzmatynda gelende, işiň, hereketiň, wakanyň bir zadyň daş-töwereginde, ýagny şonuň ähli tarapynda bolýandygyny ýa-da şoňa gönükdirilendigini bildirmek bilen birlikde, şonuň ýakynynda, edil ýanynda bolýanyny-da görkezýär: *gara gazanyň daşynda, ak maşynyň töwereginde* we ş.m.

Bu kömekçiler ýokardakylardan başga manylarda hem gelip bilýär:

1) kömekçiniň öňünden abstrak düşünjäni aňladýan söz gelende, olaryň orun-giňişlik gatnaşygyny görkezişi göçme häsiýete eýe bolýar: *aýlawyň päsgelçilik töweregine aýlandy.*

2) wagt aňladýan sözler bilen gelende, işiň, hereketiň, wakanyň ýüze çykýan wagty takmyn görkezýär: *kyrk ýaşlar töwereginde, sagat on töweregi* we ş.m.

3) *daşyndan* kömekçisi başga sözsoňusy bilen manydaş ulanylýar: *getiren çöreginiň daşyndan, edilen serpaýlaryň daşyndan* we ş.m.

Dert sözi bellibir ýöňkemedä üýtgäp, çykyş düşümde kömekçi at hyzmatynda gelýär we sebäp gatnaşygyny görkezýär. Kömekçi

at eýelik düşümdäki söz bilen birlikde hereketiň, işiň, wakanyň ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär: *güýçli gaharyň derdinden, hapa-haşal otlaryň derdinden* we ş.m.

El, gol sözleriniň kömekçi at rolunda gelşi çäklidir. Bular hem diňe çykyş düşümde gelende, sebäp gatnaşygyny görkezýän kömekçi hyzmatynda ulanylýar. *Elinden, golundan* kömekçileriniň ulanylyşy, esasan, poeziýa bilen bagly bolup, köne edebiýatda duş gelyär: *keç pelegiň elinden, bir biwepanyň golundan* we ş.m.

Esas sözi wagt-orun düşümde kömekçi at hyzmatynda gelende, öz önündäki söz bilen birlikde işiň, hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykandygyny bildirýär: *nazary bilimleriň esasynda, şu görkezmeler esasynda* we ş.m.

Atlaryň kömekçi hyzmatynda gelşi diňe ýokardakylar bilen çäklenmeýär. Özbaşdak manyly sözleriň kömekçi hyzmatyna gelmegi üznüksiz dowam edýär. Atlaryň käbiri kömekçi hyzmatynda, has köp ulanylsa, birnäçesi az ulanylýar. Birnäçe sözler diňe bellibir ýagdaýlarda gelende kömekçi at bolýar. Olaryň nähili many gatnaşygyny görkezişi bolsa haýsy sözler bilen gelşine, ýagny kontekste bagly bolýar.

Edil sözsoňy kömekçileri ýaly, kömekçi atlar hem bilelikde ulanylýan sözi bilen bir sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýärler, sözlem agzalaryny sintaktik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler.

BAGLAÝJYLAR

Sözleri we sözlemleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözlere **baglaýjylar diýilýär**. Meselem: *Bu ägirt tejribä gazak, täjik, türkmen, gyrgyz, başgyrt, tatar, ýakut, çuwaş hem burýat ýazyjylarynyň önjeýli goşant goşandyklaryny belläsim gelyär* («Edebiýat we sungat»). – *Ol dogry welin, eje, men şol köne tamy-da bir wagt taşlap terk edip gitdim* (A.Gowşudow).

Ýazuw ýadygärlikleriniň görkezmegine görä, baglaýjylar kategoriýasy diliň irki döwürlerinde bolmandyr. Olar soňky döwrüň önümi hasap edilýärler. Meselem, Orhon ýadygärliklerinde **we, hem, emma** ýaly sözler ulanylmadyr. Olar XI asyrdan başlap işjeň ulanylmaga başlapdyrlar. *Ýöne, sebäbi* kimin sözler baglaýjylyk hyzmatynda

has soňky döwürlerde ulanylyp başlapdyrlar. Diýmek, diliň ösmegi, grammatik gurluşyň kämilleşmegi, timarlanmagy bilen türkmen dilinde-de baglaýjylar kategoriýasy döräpdir. Beýleki kömekçiler ýaly, baglaýjylar aslynda özbaşdak many aňladýan sözleriň leksik manysynyň ýitmegi netijesinde emele gelipdir.

Türkmen dilinde käbir sözleriň baglaýjylara geçişi heniz hem dowam edýär. Ony **diýip**, **sebäbi**, **bolsa** ýaly käbir sözleriň bir ýagdaýda özbaşdak many aňladýan söz hökmünde, başga bir ýagdaýda **kömekçi söz** hökmünde ulanylyşyndan aýdyň görmek bolýar. Hakyky manysynda ulanylyşy: *Ol bu gürrüňleriň hemmesini Oraza diýipdir. Suw bolsa, bu ýerde her hili ekin ekmek bolar. Kino gitmeginiň sebäbi bar.*

Kömekçi hökmünde ulanylyşy: – *Düýnki gelen kim?* – **diýip** sorady. *Jeren pagta ýygýar, Myrat bolsa biderek gezip ýör. Agşam kino gitmedim, sebäbi kelläm agyrdy.*

Diýmek, diýip, sebäbi, bolsa sözleri türkmen dilinde leksik manysyny doly ýitirmändirler. Olaryň leksik manysy kontekstden üzňe alnanda has hem aýdyň görünýär.

Şu tarapdan türkmen dilinde ulanylýan baglaýjylary iki topara bölmek bolar:

1. Hakyky baglaýjylar.

2. Baglaýjy hökmünde ulanylýan sözler.

1. **Hakyky baglaýjylar** (*we, hem, emma, weli, a, çünki, eger, ýa, ýa... ýa, kä... kä*: we ş.m.) aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

a) olar leksik manysyny doly ýitiripdirler. Şonuň üçin olar kontekstden üzňe ulanylmaýarlar.

b) şu hili baglaýjylar söz ýasaýjy we üýtgediji goşulmalary kabul edip bilmeýärler.

ç) olar sözlem içinde diňe sözleri we sözlemleri özara baglanyşdyrmak üçin hyzmat edýärler, sözlem agzasy bolup bilmeýärler.

2. **Baglaýjylar hökmünde ulanylýan sözler** (*ýöne, bolup, bir, sebäbi, bardy-geldi* we ş.m.) aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir:

a) olar aýratynlykda alnanda leksik many aňladýarlar.

b) baglaýjy hökmünde ulanylýan sözleriň köpüsi söz üýtgediji ýa şekil ýasaýjy goşulmaly (*sebäb-i, bol-up, bol-sa* we ş.m.) ulanylýarlar.

ç) olar käbir ýagdaýlarda aýry-aýry sözlemleri ýa sözleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler, diňe şol ýagdaýda sözlem agzasy bolmaýarlar. Hakyky manysynda ulanylanda bolsa, olar sözlem agzasy bolýarlar.

Şu hili aýratynlyklaryň bolmagyna garamazdan, baglaýjy hökmünde ulanylýan sözler sözlemde sözleri ýa-da aýry-aýry sözlemleri özara baglanyşdyryp gelip bilýärler.

Şeýlelikde, baglaýjylar aýratyn kategoriýa hökmünde häsiýetlendirilende, onuň esasy aýratynlyklaryndan ugur alynmalydyr.

Türkmen dilinde ulanylýan baglaýjylary gurлуşyna görä üç topara bölmek bolar:

1. Ýönekeý baglaýjylar: *we, hem, emma, weli, welin, ýogsam, çünki, eger* we şuna meňzeşler.

2. Goşma baglaýjylar: *emma welin, ýöne welin, ýogsam bolmasa* we şuna meňzeşler.

3. Gaýtalanýan we tirkeş baglaýjylar: *ýa, ýa, kä, kä, bir görseň, bir görseň, bardy-geldi* we şuna meňzeşler.

Taryhy taýdan seredilende, **birinji topara** girýän baglaýjylaryň hem birnäçesiniň iki sözden emele gelendigini görmek bolýar. Meselem: *weli, welin* baglaýjynyň *we, leýkin* baglaýjylarynyň birleşmeginden, *ýogsa, ýogsam*, baglaýjynyň *ýok* hem *erse* sözleriniň birleşmeginden, *çünki* sözünüň *çün ki* kömekçileriniň birleşmeginden emele gelendigini çaklamak bolar.

Ikinji topara girýänleriň köpüsiniň komponentleri aýry-aýrylykda baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýän baglaýjylardyr. Meselem, *emma* we *welin* baglaýjylarynyň tirkeşip ulanylmagy bilen goşma baglaýjy emele gelýär. Ol aýratynlykda ulanylýan **emma** baglaýjysyndan-da, *weli, welin* baglaýjysyndan-da azda-kände tapawutlanýar. Goşma baglaýjylaryň käbirini hasyl edýän sözler diňe tirkeşdirilip ulanylýar. Meselem: *bardy-geldi* baglaýjysynyň bölekleri aýry-aýrylykda alnanda, baglaýjylyk hyzmatyny doly ýitirýär we özüniň esasy işlik manysynda gelýär.

Üçünji topara girýän baglaýjylar bir baglaýjynyň iki gezek gaýtalanmagy bilen hasyl bolýarlar.

Türkmen dilinde ulanylýan baglaýjylaryň birnäçesiniň yzyndan ownuk bölekler goşulyp biler. Meselem, *hem*, *hem-de ýa*, *ýa-da* we ş.m. Şeýle bolanda, täze bir baglaýjy emele gelmeýär. Ownuk bölek şoňa many ýokundysyny berýär.

Nusgawy edebiýatda *leykin*, *ki*, *kim* ýaly käbir baglaýjylar işjeň ulanylypdyr. Olar uzak döwrüň geçmegi bilen arhaizmleşipdirler. Şonuň netijesinde häzirki zaman türkmen dilinde ulanylmakdan galypdyrlar.

Baglanyşdyrylýan sözleriň we sözlemleriň biri-birine many taýdan bolan gatnaşygyna garap, türkmen dilinde ulanylýan baglaýjylar iki topara bölünýärler: 1) düzmeli baglaýjylar, 2) eýerjeňli baglaýjylar.

I. DÜZMELI BAGLAÝJYLAR

Biri ikinjisine garaşly bolmadyk deň derejedäki sözleri we sözlemleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýän baglaýjylara **düzmeli baglaýjylar** diýilýär.

Meselem, *we*, *hem*, *emma*, *we ş.m.*

Düzmeli baglaýjylar özara üç topara bölünýärler:

- 1) Ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylar.
- 2) Garşylygy aňladýan baglaýjylar.
- 3) Bölünişigi aňladýan baglaýjylar.

1. Ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylar. Bular ugurdaş bolan deňdeş agzalary, sözlemleri many hem sintaktik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. Bu topara *we*, *hem*, *hem-de*, *weli*, *welin*, *ýagny kimin* baglaýjylar girýär.

1. *We* baglaýjysy deňdeş agzalary, ýönekeý sözlemleri özara baglanyşdyrýar. Ol ýazuwda giň gerime eýe bolup, gepleşikde ulanylmaýar diýen ýalydyr.

We baglaýjysy köplenç iki sözden ýa sözlemden hasyl bolan deňdeş agzalary ýa sözlemleri baglanyşdyrýar. Eger deňdeş agzany hasyl edýän sözler ýa düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler ikiden kän bolsa, onda **we** baglaýjysy şolaryň ikisini (köplenç, iň soňkularyny) baglanyşdyrýar. Başgalary bolsa, esasan, äheňiň kömegi bilen baglanyşýarlar. Meselem: *Gylyç Mergen awa*

*çykanda, duzsuz **we** çöreksiz çykmaýardy (A.Gowşudow). Wepanyň, Mährijemalyň **we** Keljäniň gitmeli ugurlary birdi... (Şol ýerde). Düyýpde bir krowat, stol **we** stuldan başga... üýtgeşik zat ýokdy (B.Seýtäkow).*

*We baglaýjysy köp gezek gaýtalanmaýar. Eger ol iki hili deňdeş agzalary ýa bir ýagdaýda deňdeş agzalary, ikinji ýagdaýda aýry-aýry sözlemleri, ýa-da deňdeş agzany hasyl edýän sözleri özara iki-ikiden baglanyşdyran bolsa, birnäçe gezek gaýtalanyp biler. Meselem: Ol öz nazy-nygmatlaryny – miwelerini **we** üýtgeşik-üýtgeşik ir-iýmişlerini onuň ýokary wezipelerine **we** baýlygyna şaýatlyk edýän sahylyk bilen sarp etdi («Hindi hekaýalary»). Onuň ertekileriniň **we** hekaýalarynyň içinde batyrçylyk, edermenlik, gaýduwsyzlyk, wepalylyk häsiýetde bolan gahrymanlar diňçileriň dykgatyny özüne çekýär **we** olaryň ýüreginde çäksiz söýgi döredýär (A.Gowşudow).*

*We baglaýjysy arkaly baglanyşýan sözler atlardan, sypatlardan, sanlardan we ş.m. gymyldy aňlatmaýan beýleki sözlerden bolanda, olar many taýdan ugurdaş bolup, bir topara degişli bolýarlar. Meselem: Aşakda, çöpüň, tozanyň içinde, köçäniň boýunda uzalyp giden dükanlar bardy: olar edil aryňyň öýjügi ýaly kiçidi **we** könedi (B.Seýtäkow). Soň ol ýedi ýaşly Gurdy **we** bäs ýaşly gyzyny taşlap, äre çykdy (A.Gowşudow). Söweş meýdanynda duşmanyň birnäçe maslygy **we** ýaralysy galdy (Şol ýerde).*

2. *Hem baglaýjysy. Bu baglaýjy türkmen edebi dilinde iň işjeň ulanylýan baglaýjylaryň biridir. Ol **we** baglaýjysy bilen sinonimdeş bolup, ugurdaş manyly sözleri **we** sözlemleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Meselem: Çary bilen Nepes aga adamlaryň ýarysyny **hem** itleriň ýarysyny alyp, maşynlaryň biri bilen çetki sürä ugramaly (A.Gowşudow). Nobat mirap **hem** beýlekiler seslerini çykarman, böwürlerini diňlediler (B.Kerbabaýew).*

***Hem** kömekçisi -da, -de ownuk bölegi bilen-de ulanylýar, emma many tarapdan uly üýtgeşiklik ýüze çykmaýar. Şonuň üçin ony aýryp, hem baglaýjysynyň diňe özüni ulanmak-da bolýar. Meselem: Işan-mollalara, özbeğiň **hem-de** türkmeniň at-abraýly ahunlaryna, ilki, ýagşy söz bilen ýüz tutýardy (B. Seýtäkow). Eger-de iş şu gidişine gitse, arabakeşiň gorkusynyň **hem-de** howsalasynyň nirä baryp ýetjegi belli*

däl (Şol ýerde). Şonuň üçin ägirt uly güýç sarp etmelidi: özüni berk hem-de durnukly alyp barmalydy (Şol ýerde).

Käbir mysallarda deňdeş agzalaryň arasyndaky baglanyşygy hasyl etmek üçin **we**, **hem** baglaýjylaryň ikisi-de ulanylýar. Meselem: *Pýotr baryp, gospitalyň edarasyna giren wagty jaýyň içinde gospitalyň naçalnigi we onuň kömekçisi hem-de bir wraç gyz otyrdy (A.Gowşudow). Ol çemodanyňy hem gaýyş daňy bilen daşy daňlan odeýalyňy we kitap ýüküni alyp, maşyndan baş-on ädim arasyňy açdy (A.Gowşudow).*

3. **U** baglaýjysy. Bu baglaýjy **we** kömekçisiniň fonetik taýdan özgeren görnüşidir. Türkmen nusgawy edebiýatynda deňdeş agzalary baglanyşdyrmak üçin **u** kömekçisi işjeň ulanylypdyr. Häzirki zaman türkmen dilinde onuň ulanylyşy çäklidir. Köplenç antonimleri baglanyşdyrýar. Ol düzmeli goşma sözlemiň düzüminde ulanylmaýar. Meselem: *Ölenden soň şah-u geda – bary bir: Gara ýer hem bol-dujagyň iýr gider (Magtymguly). Haram ýygar boldy baýlar, Ýaşdy gün-u göz el aýlar (Magtymguly).*

4. **Ýagny** baglaýjysy-da düzmeli baglanyşygy emele getirýär. **Bu** hili baglanyşyk **we**, **hem** kömekçileriniňkiden bellibir derejede tapawutlanýar, **we**, **hem** bilen baglanyşýan sözler bir-birini konkretleşdirmeyärler, **ýagny** bilen baglanyşýan sözleriň **we** sözlemleriň bolsa soňkusy öňküsini konkretleşdirýär. Meselem: *Myrat Aýhanymy söýýärdi. Onuň söýgüsi henize çenli ýüze çykmaryk-da bolsa, ýagny Aýhanym ikisiniň arasynda bu dogruda hiç hili gürrüň bolmaryk-da bolsa, Myrat öz söýgüsine ynanyardy (B. Seýtäkow).*

5. **Bilen** sözsoňy kömekçisi käbir ýagdaýlarda ugurdaş manyly deňdeş agzalaryň arasyndaky baglanyşygy hasyl etmek üçin baglaýjy hyzmatynda ulanylýar. Şeýle bolanda, ony **we**, **ýa**, **hem** baglaýjysy bilen çalşyrmak-da bolar. Meselem: *Begenç ... guramanyň sekretary Çary bilen (we) Potdyny yzyna tirkäp geldi (B. Kerbabaýew). Orsgeldi bilen (we) Näzik özleriniň körpe ogullaryny göresleri gelýärdi (A. Gowşudow).*

6. **Welin/weli** kömekçisi deňdeş agzalaryň, käbir ýagdaýlarda iki sany ugurdaş manyly sözlemleriň arasyndaky düzmeli baglanyşygy hasyl edýär. Şeýle bolanda, käbir sözlemlerde ony **we** baglaýjysy bilen

çalşyrmak bolýar, käbir sözlemlerde bolmaýar. Meselem: *Çaga... eýeriň gaşyndan ýapyşyp, üstüne bir aýagyny ataga-da dyzady welin* (we), *bir ýan tarapa agyp togalandy* («Görogly»). Soň gabryň beýleki tarapyna aýlandy **welin** (we), *üýşüp ýatan aşyklara gözi düşdi* (Şol ýerde).

7. -da, -de ownuk bölegi bir sözün soňunda gelip, ony yzyndaky başga bir söz bilen baglanyşdyrýar. Ol hili sözleriň manysy ugurdaş bolýar, şonuň üçin -da, -de ownuk böleginiň ýerine we, hem baglaýjylarynyň birini ulanmak mümkin. Meselem: *Ol ýene bir döwüm çörek çykardy-da*, (we) *agzyna saldy* (A. Gowşudow). *Düýeler ygyna bakyp çökdüler-de*, (we) *burunlaryny açyşmaga başladylar*. (Şol ýerde). *Ondan soň ullakan elleri bilen kitiriň gulpundan tutdy-da*, (hem) *çay açyp, taýýarlap goýan çäýneklerini demledi* (Şol ýerde)..

8. -ly, -li -dyr, -dir goşulmalary käbir ýagdaýlarda ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylaryň hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: *Eneli-gyzyň ýatyp-turmaklary üçin goş-golamlaryň arasynda azajyk boş ýer galdy* (B. Seytäkow). *Eneli-ogluň şu maslahatyndan üç-dört gün geçipdi* (A. Gowşudow). *Ertirden soň atadyr* ogullaryň arasynda *kiçjik geňiş boldy* (A. Gowşudow). – *Patyşam, gije baranym hak, bagyrdyr öýken bereni hak* (Türkmen halk ertekileri).

Käbir alymlar *akly-garaly, ululy-kiçili* ýaly mysallardaky -ly, -li goşulmasyny söz ýasaýjy goşulma hasaplaýar. Görkezilen mysallarda -ly, -li goşulmasy baglaýjy hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Onuň aslynda *ile* (bilen) sözünden emele gelendigini görkezmek bilen bu pikiri berkitmek-de bolar.

2. Garşylygy aňladýan baglaýjylar. Deňdeş agzalaryň, düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky many gatnaşyklary biri ikinjisine garşy bolup biler. Bu hili garşylykly gatnaşyklary aňlatmak üçin *emma, yöne, weli, welin, ýogsam* ýaly baglaýjylar, *bolsa, bolmasa, gaýtam* kimin baglaýjy hyzmatynda gelýän sözler ulanylýarlar.

Olaryň hersiniň özüne mahsus bolan aýratynlyklary bardyr.

1. *Emma* baglaýjysy. Deňdeş agzalaryň we düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky garşylykly

gatnaşyklary aňlatmak üçin iň işjeň ulanylýan baglaýjylaryň biri-de *emma* baglaýjysydyr.

Ol deňdeş agzalaryň ýa düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň soňkusynyň öňünden gelýär we olaryň arasyndaky baglanyşygy üpjün edýär. Bu baglaýjy birden artyk ulanylmaýar. Meselem: *Bu synag birnäçe sapa gaýtalandy, **emma** peýda bermedi* (A. Gowşudow). *Atanyň-da, ogluň-da bu kiçijik, **emma** gujurly adama minnetdarlyklary uludy* (B. Seytākow). *Biziň ýerimiz köp, **emma** bol suwumyz ýok* (Şol ýerde). *Men bir zat tapdym, **emma** üçimize hiç zat bojak däl* («Türkmen halk ertekileri»). – *Öňki atly galdy, **emma** indi başga bir atly gaty kowýar* («Görogly»).

Käbir sözlemlerde *emma* baglaýjysy sözlemiň başynda gelýär. Şeýle ýagdaýda-da ol şol sözlemiň manysy bilen öň ýanyndaky sözlemiň, käbir ýagdaýlarda bütün abzasynyň manysynyň arasyndaky garşylykly gatnaşygy görkezýär. Meselem: *Onuň azyga giden çolugy Berdi şu gün erte gelmelidir. Çopanyň çörek garasyny görmändigine iki gün bolup barýardy. **Emma** Berdi geljek wagtyny geçirdi, gelmedi* (H. Derýaýew). – *Dost, sen aýagyň bilen gapany bas, men guýrugy alayýn. **Emma** ahmal bolup, aýagyňdan düşüräýme* («Türkmen halk ertekileri»). – *Bu tüýkesme ogry, bu kyrk tylla tölese, ony goýberjekler. **Emma** bu ogradan zat ýok* (Şol ýerde).

2. *Weli, welin* baglaýjysy düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän garşylykly manyly ýönekeý sözlemleriň arasynda baglanyşyk döredýär. Ol, köplenç, birinji sözlemiň ahyrynda gelýär. Meselem: *Ýigitler şunça kowdular **welin**, (emma) ol yetdirmän gözlerinden gaýyp boldy* («Görogly»). *Nejepjanyň ýeke toklusy ýok **weli**, (emma) şol göterip gelişlerine dem saýy bir janly hudayýoly aýdyp gelýär* («Nejep oglan»). – *Tilki dost, senden başgalary meniň ýanyma gelip, hal-ahwalymy sorayar **welin**, – (emma) sen näme daşda durýarsyň, ýanyma gel ahyry* («Türkmen halk ertekileri»).

3. Ýöne kömekçisi käbir ýagdaýlarda düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky garşylykly many gatnaşyklaryny görkezýär. Şonda ony *emma* baglaýjysy bilen çalşyrmak mümkin bolýar. Käbir ýagdaýlarda bu hili düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler aýry-aýrylykda-da

ulanylýarlar. Muňa garamazdan, *yöne* ikinji sözlemiň başynda gelip, şonuň manysynyň öňdäki sözlemiň manysyna garşylykly gatnaşykdaýygyny görkezýär. Meselem: *Eger ol daş degäýse, Büşi keliň kellesini gatykly kädi ýaly pytratjakdy, yöne Büşi kel çalasynlyk bilen kellesini aşak atdy* (A.Gowşudow). – *Ony erte görersiň... yöne agzyňa berk bol* (A.Gowşudow). – *Biz bu ýaraglarymyz bilen hem awuny gola salyp gidip baryň elli-altmyş atla kär edip bilmeris. Yöne bir ýol galdy...* (A.Gowşudow).

4. *Emma, yöne, weli* baglaýjylarynyň iki sanysynyň tirkeşip gelmeginden hasyl bolan *emma welin, yöne welin* goşma baglaýjylar düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän yönekeý sözlemleriň arasynda baglanyşyk döredip bilýärler. Görkezilen baglaýjylaryň biriniň başky sözlemiň ahyrynda, ikinjisiniň yzky sözlemiň başynda gelşi hem duş gelýär. Meselem: *Ol häzir hanyň ýanynda ynam gazanypdyr, emma welin hanyň ýüreginde dary ýaly münkürlük emele gelse, ýagşy niýetli şu derwezeban garryny şol demiň özünde dardan asdyrjagy açyk-aýdyň zatdy.* (A.Gowşudow). *Gün öýleden agansoň, Japarguly han hemme ýaragy bilen parahat oturan obany oka tutup başlady. Emma welin* (ol) *dogrudan hem boş gümmürdi bolup çykdy* (Şol ýerde). – *Eje, ony etsek boljak welin, yöne Sapa näme diýerkä?* (A.Gowşudow). *Ol: – Hä, gözüň-ä gyza meňzeýär welin, yöne erkek bolayasyň-da – diýýärmiş* («Türkmen halk ertekileri»). *Daň atandan soň, saz-söhbet kesilýär. Gülkahgas periniň joralary uçup gidýär weli, emma onuň özi galýar* (Şol ýerde).

Mysallardan görnüşi ýaly, birinji we ikinji mysallarda *emma, welin* ikinji sözlemiň başynda gelipdir, üçünji we dördünji mysallarda *welin* birinji sözlemiň ahyrynda, *yöne* ikinji sözlemiň başynda gelipdir hem-de *welin* garşylykly many gatnaşygyny aňladyp, *yöne* şony güýçlendirmäge hyzmat edipdir.

5. *A* baglaýjysy türkmen dilinde seýrek ulanylýar. Ony *emma* baglaýjysy bilen çalşyrmak bolýar. Meselem: *Meniň maşgalam garbanmaga zat tapman, aç ýatyp, aç turýar, a* (emma) *onuň iti hem bugdaý çöreginden ýüz öwürýär* (B.Kerbabaýew). – *Men seni tanadym, a* (emma) *sen meni tanamadýň.*

Bu baglaýjy beýlekilere garanda seýrek ulanylýar. Onuň gelip çykyşy barada dürli pikirler bar: M.N.Hydyrow *a* baglaýjysyny

türkmen diline rus dilinden geçen hasaplaýar. Şu hili pikire beýleki türkologlaryň işlerinde-de duşmak bolýar. Rus dilini düýbünden bilmeýän ýaşulularyň dilinde **-a** baglaýjysynyň ulanylmagy ýokarky pikirleriň anyklygyna şübhe döredýär. Türkmen janly gepleşiginde **-a** ownuk bölegi giňden ulanylýar. Bu bolsa onuň türk halklaryň ýazuw ýadygärliklerinde giňden ulanylýan, aslynda arap dilinden geçen **-a** ownuk bölegi bilen baglanyşyklydygyny aýtmaga esas berýär. Galyberse-de, gyrgyz dil biliminde **-a** ownuk böleginiň reduksiýa netijesinde **el, emi** sözlerinden gelip çykandygy aýdylýar.

6. *Ýogsa, ýogsam* baglaýjylary düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän garşylykly manyly ýönekeý sözlemleriň arasyndaky düzmeli baglanyşygy hasyl edýär. Bu baglaýjy düzmeli goşma sözlemdäki ikinji ýönekeý sözlemiň başynda gelýär. Meselem: – *Çöwşi etmesek boljak däl, ýogsa bu direg çagaragy kül-uşak eder (A. Gowşudow).* – *Eý patyşam, saňa ýeke derman bar, şony etseň gutularsýň, ýogsam ölersiň («Türkmen halk ertekileri»).* – *Sen dutary gaty şirin çalyar ekeniň, ýogsam seni iýerdim (Şol ýerde).* – *Haý, toty dost, ýumurtgalaryňdan birini bäri okla, ýogsam, özüňi iýerin (Şol ýerde).*

7. *Bolsa, bolmasa* sözləri degişli ýöňkemedede gelip, düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän garşylykly manydaky ýönekeý sözlemleriň arasynda baglanyşyk döredýär.

Bolmasa ikinji sözlemiň başynda, **bolsa** ikinji sözlemiň birinji agzasyndan soň gelýär. Bu hili düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň her biriniň ýönekeý sözlem görnüşde aýry-aýrylykda ulanylmagy-da mümkin. Meselem: – *Sen tiz şu ýerden göteril, bolmasa işiňi gaýtararyn («Türkmen halk ertekileri»).* – *«Ýok, oglum, senden bir dilegim bar, şol dilegimi bitirseň gaýdaryn, bolmasa ölinçäm, atyňy jylawlap ýörşüm. («Görogly»).* *Bu içişlik köp wagta çenli dowam etdi, aýallar bolsa köp içmediler («Türkmen halk ertekileri»).* *Soňra Ýefimow gurluşyk işi bilen meşgul bolýardy, Çerkez bolsa golaýdan azyk getirmäge gidýärdi (B. Seytākow).* *Bu pälwanlaryň biri gaty batyr eken, biri bolsa gorkagrak eken («Türkmen halk ertekileri»).*

8. *Muňa garamazdan, muňa seretmezden, şeýle-de bolsa* söz düzümleri baglaýjy hyzmatynda gelip, düzmeli goşma sözlemi hasyl

edýän garşylykly gatnaşykdaky ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýar. Olar, esasan, ikinji sözlemiň başynda gelýärler. Meselem: *Gyz şol бага göçmekçi boldy, emma gaýynlary göwnemedi. Şeýle-de bolsa gyz бага baryp, onuň daşyna beýik haýat saldyryp, ýanynda-da keniz tutup, ýaşamaga başlady* («Türkmen halk ertekileri»). *Gün has gijigipdi, muňa garamazdan, biz ýola düşdük.*

3. Bölünişiği görkezýän baglaýjylar. Bu topar *ýa, kä* kimin baglaýjylardan ybaratdyr.

1. *Ýa, ýa-da, ýa... ýa... ýa-da baglaýjysy.* Bu baglaýjy, esasan, deňdeş agzalaryň, düzmeli goşma sözlemleri hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasynda gelýär we şolardan aňladylýan düşüňjeleriň *ýa* pikirini birinden-biriniň bolmalydygy görkezilýär. Onuň ulanylyşy aşakdaky ýalydyr.

Ýa, ýa-da baglaýjysy, esasan, iki sözden ybarat bolan deňdeş agzalaryň ýa düzmeli goşma sözlemleri emele getirýän ýönekeý sözlemleriň arasynda gelýär. Meselem: – Şu ýerde iýerismi ýa içerik girerismi? (B.Kerbabaýew). – Keýgim, adamynyň küýi başga ýerde bolanda, onuň kalbyny gynanç ýa begenç alanda, her hili hata ýüze çykýar (Şol ýerde). Ol geljek synçy aýalmy ýa erkekmi? (A. Durdyýew). Ýönekeý, sada adama gamçy ýa-da başataryň gundagy bilen ýüzlenýärdiler (B. Seýtäkow).

Ýa, ýa-da baglaýjysy birnäçe sözden ybarat bolan deňdeş agzalaryň iň soňkusynyň öň ýanyndan-da gelip biler. Meselem: – Oglum, hany diý göreli, seniň göwnüň daýhançylykdamy, bagşyçylykdamy, batyrçylykdamy ýa mollaçylykdamy? («Görogly»). Tüpeňmi, gylyçmy, pyçakmy, ýa-da tüpeňiň gundagymy – her birini özüniň çemini tapyp ulanmak gerek (A.Gowşudow).

Ýa... ýa, ýa... ýa-da baglaýjysy deňdeş agzalar bilen we düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemler bilen bile gaýtalanyp ulanylýar. Meselem: – Eý şagal dost, şol jaýy taşlaman, ýa ýylany öldürerin, ýa-da özüň ölerin («Türkmen halk ertekileri»). Şol atlylar ýa ýurt sorayan han, ýa-da ýurdy sorayan töre, ýa-da ýedi patyşanyň hazynasy ýaly hazynaly döwletli baý («Görogly»). Haçan görseň, onuň bir zady ýetmeýärdi: ýa çaryklarynyň biriniň bagy ýokdur, ýa

köýneginiň bagjygy çözülipdir, **ýa-da** başga bir ýetmezçiligi bardy (B. Seýtäkow).

2. *Kä... kä, kä... käte... (kä-de), käte... käte bolsa* baglaýjysy deňdeş agzalaryň, düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemleriň arasyndan gelip, olardan aňlanylýan düşüňjeleriň gezekleşigini, biri-biriniň yzyndan gaýtalanýandygyny görkezýärler. Meselem: **Käte** şol mesele jygba-jygba gelyärdi, **käte** bolsa ýene sowaşýardy (B. Kerbabayew). *Bazaryň nyryhy kä* görerilýärdi, **käte** aşaklaýardy. *Oraz kä* obalaryň, **kä** gumuň içinden, **käte** gumuň etegi bilen sürüp, *gün batmazyň ön ýanynda öz obalarynyň bir* çetinden girdi (B. Seýtäkow).

Bu baglaýjy käbir ýagdaýda baglaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirmeýär. Meselem: **Kä** ýerde gür sübselik görerileni üçin, onuň saýasyndaky gowaçalar igli çaga ýaly örän naýynjardy (B. Kerbabayew).

Bu baglaýjynyň gaýtalanman ulanylyşy seýrek duş gelýär. Meselem: *Ataýew olara gazet, käte hem kitap okap bererdi* (H. Ýsmaýylow).

3. *Ha... ha, hala... hala* sözleri *ýa... ýa* baglaýjysynyň hyzmatyny ýerine ýetirip bilýär. Meselem: *Biziň obamyzda şeýle, her kim gelse, ha* geday, **ha-da** şa bolsun, *myhman bolup gitmeli* («Türkmen halk ertekileri»). **Hala** okuwda bolsun, **hala** metal ýygnamakda, *olar hemmelere göreldede bolýarlar*.

4. *Bir... bir sözi, bir sapar... bir sapar, bir görseň... bir görseň* we ş.m. söz düzümleri bölünişigi aňladýan baglaýjylaryň hyzmatynda gelip bilýärler. Meselem: *Häzir Baýramyň ýüzi bir* gyzardy, **bir** agardy (B. Kerbabayew). **Bir görseň** otlara, **bir görseň** güllere meňzäp *duran bu enaýy nagyşlar edil janly ýalydylar* (T. Taganow). *Ol bir sapar palaw, bir sapar hem kebab, etli çörek – her haýsyndan iýýärdi* (T. Taganow).

II. EÝERJEŇLI BAGLAÝJYLAR

Eýerjeň sözlem bilen baş sözlemi baglanyşdyrmaga hyzmat edýän baglaýjylara **eýerjeňli baglaýjylar** diýilýär.

Eýerjeňli baglaýjylara *eger*; *çünki* baglaýjylary, *bardy-geldi*, *sebäbi*, *haçan*, *onda* ýaly baglaýjy hyzmatynda ulanylýan sözler girýärler.

Türkmen dilinde eýerjeňli sözlem bilen baş sözlemiň arasyndaky baglanyşyk esasan eýerjeň sözlemiň habarynyň grammatik şekiliniň üsti bilen amala aşyrylýar. Şonuň üçin hem eýerjeňli baglaýjylaryň sany köp däl.

Eýerjeňli baglaýjylary aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar:

1. Şert aňladýanlar: *eger*, *bardy-geldi*.

Eger, *eger-de* baglaýjysy şert eýerjeň sözlemleriniň başynda gelýär. Eýerjeň sözlem bilen baş sözlemiň arasyndaky gatnaşyk, esasan, eýerjeň sözlemiň habarynyň şekiliniň kömegi bilen aňladylýar. *Eger*, *eger-de* baglaýjysy bolsa sözlemiň habaryndan aňlanylýan şertli bir hili nygtap geçmäge, şony güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: – ***Eger-de*** *şu alma täzejeligine sapagyndan suw damyp dursa, seniň doganyňyň keýpi kökdür. **Eger-de** alma myssaryp, solup gitse, onda seniň doganyň zyndana düşendir* («Türkmen halk ertekileri»). – ***Eger*** *barsaň, şo taýda gapynyň sakçysy meniň doganymdyr* (Şol ýerde). – ***Eger*** *kabul etseňiz, men siziň hyzmatyňyzy bitireýin* (Şol ýerde).

Bardy-geldi hem *eger* baglaýjysynyň hyzmatynda ulanylýar we şert eýerjeň sözlemine başynda gelýär. Meselem: ***Bardy-geldi*** *hilesini tapyp geçäýseň, ondan aňyrda üç ýüz altmyş kenizi bardyr* («Görogly»). ***Bardy-geldi*** *gyz bolaysa – diýip ol köp hapa bolup, aglap-eňröp otyrka, onuň ýanyna bir garryja mama gelen* («Türkmen halk ertekileri»).

2. Sebäp aňladýan baglaýjylary: *çünki*, *sebäbi*.

Çünki baglaýjysy sebäp eýerjeň sözlemleriniň başynda gelýär we eýerjeň sözlem baş sözlemiden aňlanylýan pikiriň ýüze çykmagynyň sebäbini görkezýär. Baglaýjyly ulanylýan sebäp eýerjeň sözlemler baş sözlemiň yzyndan gelýärler. Meselem: *Bu gün adamlar gün ýaşar uçrunda dagadylar, **çünki** barha güýçlenip barýan ýel olary howsala salypdy* (A. Gowşudow). *Guşuň erbedi bolsa alahekke bolar, **çünki** ol janawar agzyndan guzlaýar* («Türkmen halk ertekileri»).

Sebäbi sözi-de **çünki** baglaýjysynyň hyzmatynda gelýär, şonuň üçin olary çalşyrmak hem bolar. Meselem: – *Ata, meniň molla barasym gelenok, **sebäbi** (çünki) okamak kyn* («Türkmen halk ertekileri»).

3. Aslynda hal işlik bolan *diýip* we ortak işlik bolan *diýen* sözleri başganyň sözi bilen awtoryň sözünü ýa-da başganyň sözi hökmünde ulanylýan gurluş bilen beýleki sözlemi baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. *Diýip* baş sözlemiň işlikden bolan agzasyna, *diýen* baş sözlemiň isimlerden bolan agzasyna baglanýar.

Bu baglaýjy hyzmatynda ulanylýan sözler bilen baglanyşýan eýerjeň sözlemleriň manysy giň we her taraplydyr. Olar baş sözlemiň ýa şonuň bir agzasynyň haýsy bolsa-da, bir aýratynlygyny görkezýär. Meselem: *Bir bar eken, bir ýok eken, bir aýalyň Kelje batyr **diýen** ogly bar eken* («Türkmen halk ertekileri»). *Kerwenbaşynyň inisiniň göwnüne bu oglan biziň önümizden çykandyr diýen pikir geldi* (Şol ýerde). *Ol oglan: «Bu nämekä? **diýip**, kellesini galdyryp görse, ynha bir ullakan aždarda ýetip gelýärmiş* (Şol ýerde). *Indi şol gyzyl keyik ogurlanarmyka **diýip**, kirpigimizem kirpigimize degenok* (Şol ýerde).

Türkmen dilinde *haçan*, *onda* sözleri wagt aňladýan baglaýjy sözler hökmünde ulanylýar. Rus diliniň täsiri bilen bu ýagdaý soňky döwürde barha işjeňleşýär. *Haçan* wagt eýerjeň sözlemiň, ortak işlikli, hal işlikli söz öwürümleriniň düzüminde gelýär. Meselem: ***Haçan*** *içi gorlandan soň, öýlerine gaýdyp gelýärdi* (A. Durdyýew). ***haçan*** *öýlerinde bolan wagty elmydama alasarmyk ukuda öz ýüregi bilen gürründeş bolup ýatan bir bimardy* (A. Gowşudow).

Baglaýjy hyzmatynda gelýän ***onda*** sözi eýerjeňli goşma sözlemiň ikinji böleginiň başynda gelýär. Meselem: *Eger ol halka hyýanat edip, halka duşmançylyk etse, **onda** oň günäsi üçin sürgünem ediler, belki, atylaram* (A. Gowşudow).

OWNUK BÖLEKLER

Aýry-aýry söze, söz düzümine ýa-da sözleme goşmaça many öwüşginini, ýokundysyny bermek üçin ulanylýan dil birliklerine **ownuk bölekler** diýilýär.

Ownuk bölekleriň esasy aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Ownuk bölekler özbaşdak ulanylmaýarlar we sözlem agzasy bolup bilmeýärler.

2. Ownuk bölekler hiç hili özbaşdak many aňlatmaýar. Olar diňe bile ulanylan sözüniň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň manysyna goşmaça tassyklaýjy, sorag, çäklendiriji, deňeşdiriji we ş.m. ýokundy berýärler. Başga söz bilen aýdylanda, ownuk bölekleriň aňladýan grammatik manysy ulanylýan sözüniň sintaktik hyzmatyna baglylykda ýüze çykýar. Olaryň leksik manysy ýokdur.

3. Aslynda özbaşdak many aňladýan sözlerden emele gelmegine garamazdan, ownuk bölekler leksik birlik däldir; olar fonetik taýdan uly özgerişe sezewar bolmak bilen, grammatik gurluşyny hem leksik manysyny ýitiripdirler we goşulma görnüşine geçipdir. Birnäçe ownuk bölekler singarmonizm düzgünine boýun egýär we şonuň netijesinde köp görnüşli ownuk bölekler emele gelipdir.

Ownuk bölekler basymy kabul etmeýärler, şu tarapdan serepde, ownuk bölekler goşulmalara çalym edýärler. Emma olary goşulmalaryň hataryna goşmak bolmaýar, sebäbi goşulmalar bellibir söz toparyny häsiýetlendirýän ýasaýjylyk ýa-da üýtgedijilik hyzmatyna eýedir. Ownuk bölekler bu hili hyzmata eýe däldir. Şonuň üçin hem, ownuk bölekler söz toparlarynyň hemmesi bilen bolmasa-da, köpüsi bilen ulanylýarlar. Ownuk bölekleriň ulanylyşy bilen baglylykda ýüze çykýan manysy goşulmalaryňka garanyňda has giňdir we köp taraplydyr. Aňladýan sintaktik hyzmaty taýdan ownuk bölekler baglaýjylara golaýlaşýarlar, emma olar özleriniň hususy aýratynlyklary boýunça biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar; baglaýjylar bellibir kämilleşen leksik şekile eýe bolupdyrlar, şonuň üçin olar söz hökmünde tanalýarlar, ownuk bölekleriň köpüsi şol hili kämilleşen durnukly şekile eýe däldir. Olar häli-şindi üýtgäp durýarlar.

4. Ownuk bölekler, köplenç, bellibir sözüň ahyrynda gelýärler. Olaryň goşulyp ýazylýanlary-da, defisli ýazylýanlary-da bar.

Galyberse-de, baglaýjylaryň sintaktik hyzmaty sözleriň ýa-da sözlemleriň anyk many gatnaşyklaryny, ugurdaşlyklaryny, garşylygy we ş.m. aňlatmakdyr. Ownuk bölekleriň köpüsi bolsa birnäçe many ýokundylaryny (sorag, ýüz tutmak, tassyklamak, ökünmek we ş.m.) aňladýar.

Ownuk bölekleriň birnäçesi modallyk many ýokundylaryna eýedir. Şol tarapdan seredilende, olary modal sözleriň hataryna goşmak boljak. Emma ownuk bölekler, ýokarda bellenilişi ýaly, özboluşly aýratynlyklary bilen (durnukly şekiliniň bolmazlygy, sözlem agzasy hökmünde ulanylmazlygy we leksik manysyny bütünleýin ýitirmekligi sebäpli) modal sözlerden tapawutlanýarlar.

Şu ýokarda aýdylanlara esasanyp, ownuk bölekleri kömekçi sözleriň aýratyn bir görnüşi hasaplamak bolar.

Ulanylyşlary boýunça türkmen dilindäki ownuk bölekler iki topara bölünýärler:

1. Sözüň, söz düzüminiň ýa sözlemiň soňundan getirilýän ownuk bölekler: *-a/-e*, *-ha/-he*; *-da/-de*; *-aý/-eý*; *-aýt/-eýt*; *la/-le*; *haw* we ş.m.

2. Sözüň, söz düzüminiň, ýa sözlemiň önünden getirilýän ownuk bölekler: *hi*, *hiý*; *ne*; *iň*; *hiç*; *tä* we ş.m.

3. Türkmen dilinde *aý*; *eý*, *haw*, *hōw* ýaly ownuk bölekler sözüň, sözlemiň önünden hem, soňundan hem gelip bilýärler.

Türkmen dilinde ulanylýan ownuk bölekler bir ýa-da iki bogunlydyr. Üç ýa-da dört bogunly ownuk bölekler ýokdur. Ownuk bölekleriň köpüsi köpmanylydyr. Bir ownuk bölegiň many ýokundysyny, hem modallyk ýokundysyny, hem ekspressiwlik aňladylyşyny görmek bolýar.

Türkmen dilinde ýörgünli ulanylýan ownuk bölekleriň hyzmaty aşakdaky ýalydyr:

-my/-mi ownuk bölegi

1. *-my/-mi* ownuk bölegi sözlemiň habary bolýan her hili söz toparyna degişli sözlere goşulýar we sorag aňladýar. Meselem:

Çaryýar baý **dälmi**? Allamyraýy **unutdyňmy**? (B. Kerbabayew). – Eýsem men öz peýwagtyma geldimmi? (N. Saryhanow). Ýeri, näme soralsa, çekip-çydajak **Gylyçmy**? (G.Şamyýew).

-my/ -mi ownuk böleginiň goşulan sözünüň ahyryndan **ahyry**, **beri** modal sözleriniň biriniň ýa-da näme? çalyşmasynyň gelmegi bilen sorag aňlatmak has nygtalyp geçilýär: Meselem: *Bir gije baryp, hemmesini anyklap gaýdyberende bolmaýarmy ahyry* (B. Seytäkow). *Olar haçan-da bolsa gozganarmy beri* (Şol ýerde).

Sözlemiň habary umumy häzirki zaman (-ýar/-ýär) ýa-da nämälim geljek zaman (-ar/-er) şekilindäki işliklerden bolanda, -mi/-my ownuk bölegi işlik ýöňkemesiniň önünden-de, soňundan-da gelip bilýär. Meselem: *Görýärmiň-görýärmisiň-görýärsiňmi? Tutarmyň-tutarmysyň-tutarsyňmy?*

Bularyň manysynda düýpli tapawut ýüze çykmaýar.

2. -my/-mi ownuk bölegi ritorik sorag aňladýar. Şeýle bolanda, sözleýji sorayan zadynyň bolmajakdygyna, amala aşyrylmajakdygyna berk ynanýar we şonuň üçin gürründeşiniň jogabyna garaşmaýar. Gaýtam tersine, ol sorayan zadynyň bolmajakdygyna diňleýjini berk ynandyrýar. Meselem: «*Basyň*» diýeni bilen *Görogly bas-dyrjakmy?* («*Görogly*»). *Bu darajyk ýoda duşup ugran ýygyn biri-biriniň önüne düşebilýärmi?* (Şol ýerde). – *Heý, Ogulnäzige-de olar ýaly söz aýdyp bormy?* (H. Derýayew).

3. Bu ownuk bölegiň goşulýan sözünden soň, **nätmek**, **zat etmek**, işlikleriniň biri ýa sorag çalyşmalaryndan biri gelip, ol hem -my/-mi ownuk bölegini kabul edýär we olaryň ikisi birlikde sözlemiň habary bolýar. Beýle ýagdaýda -my/-mi ownuk bölegi çak etmäni, şübhelenmäni aňladýar we sorag sözlemine habar sözlemine öwürýär. Meselem: – *Soňky wagtlar gaty ýadaýanmy nämemi, bir ýerde oturdygym irkilenimi duýman galaýýan* («*Edebiýat we sungat*»). *Puluňyzy ýygnaň, biri gelermi, zat edermi* (G. Şamyýew). *Näbelli adam ynandyrmak üçinmi, nämemi, kisesini sermedi* (Şol ýerde).

4. -my/-mi ownuk bölegi baglaýjy hyzmatyny ýerine ýetirýär, şeýle ýagdaýda ownuk bölegiň goşulýan sözi sözlemde habar bolmaýar. Meselem: *Şu günmi, ertirmi* (şu gün ýa erte). *Suhan gaty garyp-gasar sagymçylary ýygnap ýazlamaga geler* (H. Der-

ýaýew). Ertirmi, **agşammy**, **gündizmi**, gije (ertir ýa agşam, gündiz ýa gije). Saýgaryp bolmaýar howanyň ýüzün (Ş.Kekilow). Itlerden gaçyp **barýarmy**, goýun **gözleýürmi**, garaz, möjeginiň öz derdi özüne ýetikdi (G.Şamyýew).

5. -my/-mi ownuk bölegi işligiň öten zaman (-dy/-di) şekilinden soň goşulanda, käbir ýagdaýlarda şerti ýa wagty aňladyp bilýär. Meselem: *Şular ýaly aýal maşgala dawa **düşdümi** (dawa düşende) (düşeniňde ýa-da dawa düşdügi), ... hemme baý şoňa aşyk (H.Derýaýew). Söz **berdiňmi**-sözünde tapyl, boýun **aldyňmy**-ýerine ýetir (nakyl).*

6. -my/-mi ownuk bölegi başga hili ýokundylary-da aňladyp bilýär. Meselem: ***Niçikmi** ýabysy gulagyny keykerdiberse ýa-da gyrpyberse, ýüregine howsala düşýärdi (A.Durdyýew).*

Bu mysalda ownuk bölegiň goşulmagy bilen **niçik** diýen söz wagt aňladýan baglaýjy hökmünde ulanylýar.

-ka/-ke, -kan/-ken, -kany/-keni ownuk bölegi

Bu ownuk bölek türkmen edebi dilinde -ka/-ke görnüşinde ulanylýar onuň *kän/-ken/-kany/-keni* görnüşleriniň edebi dilde ulanylyşy çäklidir. -ka/-ke aslynda eken (*erken* < *äken* < *eken* < *kany*, *keni* < *ka*, *kä*) sözünden emele gelipdir.

Bu ownuk bölek baglanýan sözüne goşulyp ýazylýar we aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Bu ownuk bölek sorag sözlemiň habaryna goşulýar we soralýan zady diňleýjiniň takyk bilýändigine sözleýjiniň şübälenýändigini görkezýär. Meselem: *Ol näme üçin **çagyrdyka?** (H.Derýaýew). Onuň näme hyýaly **barka?** (B.Seýtäkow). Soňy nähili **gutararka?** (Şol ýerde).*

2. Bu ownuk bölegiň goşulan sözünden soň **öýtmek, diýmek** işlikleriň biri gelip, olaryň ikisi birlikde sözlemiň habary bolanda, habar çak etmegi aňladýar we sorag sözlemi habar sözlemine öwrülýär. Meselem: *– Ikimiziň dostlugymyz birdenkä goýun bilen gurduň, tilki bilen şiriň dostlugyna meňzärmikün **öýdýän** (B. Kerbabaýew).*

3. Bu ownuk bölek goşulan sözünüň manysyna wagt bilen baglanyşykly ýokundy berýär. Meselem: *Saparmyrat hanyň galasy*

salnyp ýörküş, kän gezek görüpdi (B. Seytäkow). Şunça halk arkasynda durka, ýaş döwleti dyza çökerip bolmaz (Şol ýerde).

-ba/-be, -ma/-me ownuk bölegi

Bu ownuk bölek pars diliniň **be** goşulmasyndan emele gelipdir. Ol türkmen dilinde gaýtalanýan sözün birinji bölegine goşulyp ýazylyar hem-de gaýtalanýan sözleriň arasynda baglanyşyk döredýär. Meselem: – *Şol wagtlar meni şäherme-şäher, **bazarma**-bazar agtarypdyrlar (B. Seytäkow). Daşowzuň iki häkimi bardy. Olaryň birisi gadymdan **nesilme**-nesil gelyän Hywa hanlarynyňkydy (Şol ýerde).*

-da/-dä, (-da:/-dä:) ownuk bölegi

-da/-dä ownuk bölegi her hili söz toparlaryna degişli sözlerden bolan habara goşulýar we defisli ýazylyar hem-de aşakdaky ýaly manylarda gelyär.

1. Isimlere, häzirki we geljek zaman şekilindäki işliklere, ortak işliklere we şuna meňzeşlere goşulyp, şol sözler hem sözlemiň habary bolup gelende, sorag aňladýar. Meselem: – *Onda goýna eýe bolmaga çykan oglan **sen-dä**? («Görogly»).* Bu ýygnaçdakylaryň hemmesi hem garyp, batrak, orta **dayhan-da**? (B.Kerbabayew).

2. -da/-dä ownuk bölegi atlara, häzirki zaman şekilindäki işliklere goşulanda, beýan edilýän pikiri, umuman, tassyklamaga we şony bellibir derejede delillendirmäge kömek edýär. Şunuň bilen birlikde habar sözlemine biraz ekspressiwlik-labyzlylyk hem berýär. Meselem: *Pökgi hemişeki **Pökgi-dä** (B.Kerbabayew).* – *Munuň geňesini özüň **bilýärsiň-dä**, Görogly! («Görogly»).* – *Aý, Öwez han, bu hem bir **at-da**... (Şol ýerde).*

3. -da /-dä ownuk bölegi işligiň buýruk şekiline goşulanda, işlige arzuw, haýys, dileg etmek ýokundylaryny tekrarlaýar. Meselem: – *Hernä... Annabagt guda hiç zat **bolmawersin-dä**! (B. Kerbabayew).* – *Huday halap, biziň dostlugymyz uzak **bolgaý-da** (B. Seytäkow).* – *Siz maňa ýol harjy tapyp **beriş-dä** (A. Durdyýew).*

4. -da/-dä ownuk bölegi nämälim geljek zaman (-ar/ -er) şekilindäki işliklere goşulanda, şol işlikden aňladylan gymyldynyň

ýüze çykarylماغyna bolan ynam çäklendirilýär, şübhe astyna alynýar. Eger *-da*, *-dä* ownuk bölegi şol şekiliň ýoklugyna goşulýan bolsa, onda şondan aňladylýan gymyldynyň ýüze çykmaýakdygyna berk ynanylýandygyny görkezýär. Meselem: *Indikimize sak boljak bolarys-da* (B. Kerbabaýew). – *Aý, Işan aga, gelnem eltiler-dä...* (Şol ýerde). – *Şolar biziň gapymyzdan garamazlar-da* (H. Deryaýew).

5. *-da/ -dä* ownuk bölegi aşakdaky ýaly käbir ýagdaýlarda ikerjiňlenmegi, nägileligi, gymyldynyň ýüze çykarylماغyna ökünmegi görkezýär. Meselem: – *Wah, Görogly, men ony birinden nesýe alypdym-da!* («Görogly»). – *Ýeri, sen bir sem bol-da* (B. Kerbabaýew). – *Ol aýdýanyňyz-a dogry weli, ýaňky şu garym-gatymlygynyň özi bir hili-dä* (Şol ýerde).

6. *-da/-dä* ownuk bölegi geň galmagy aňladýar. Meselem: – *Way-eý, jan dogan, tüýs Selim-dä* (T. Gurbanow). – *Wah, bizem gijesi bilen şol gaçgaklary agtarýarys-da* (B. Seytäkow).

7. *-da/-dä* ownuk bölegi berk ynanmagy aňladýar. Meselem: *Şony almak meniň bilen-dä* (A. Durdyýew). – *Ýurduň aladasyny kän bir patyşa ýetirmezlik üçin hyzmatkärler emeldarlyk berilýär-dä* (M. Amman).

-da/-de ownuk bölegi

Bu ownuk bölek çekimlisiniň gysga aýdylýanlygy bilen ýokarda görnüp geçilen – *da/-dä* (*-da: -dä:*) ownuk böleginden tapawutlanýar.

-da/-de ownuk bölegi singarmonizm düzgünine boýun egýär, sözüň soňundan goşulýar we defisli ýazylýar. Ol aşakdaky ýaly many ýokundylaryna eýedir:

1. Sözlemiň habaryndan beýleki agzalaryna goşulyp gelende, şol sözden aňlanylýan düşüňjani beýlekilerden aýratyn tapawutlandyryp görkezmäge hyzmat edýär. Meselem: *Agalyň ejesi Bibisoltan-da bir gapdalyndan ýapyşdy* (B. Kerbabaýew). Çaga ilki *bolanda-da* örän eýjejikdi (Şol ýerde). – *Seni Aşgabada-da alyp giderler* (Şol ýerde). *Pälwan aga, at-owazaňyz biziň jelegaýlara-da baryp ýetdi* (Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»).

-*da/-de* ownuk bölegi deňdeş agzalary hasyl edýän agzalaryň her birine goşulyp, olaryň manysyny nygtamaga hyzmat edýär. Meselem: *Bu sözler öteni-de, geljegi-de ýene bir gezek Jygalybegiň ýadyna saldy* («Görogly»). *Garrylar-da, ýaşlar-da, ýetişen gyzlar-da toýa gitmäge şaýlanyp durana meňzeýärdiler* (B.Seytäkow).

2. -*da/-de* ownuk bölegi iki gezek gaýtalanyp, goşulan sözleriniň ýa sözlemleriniň manylaryny bir-biriniň garşysyna goýmaga, deňeşdirmäge ýa-da olaryň manylaryny nygtap geçmäge hyzmat edýär. Meselem: – *Men-ä Daňatary-da göre mok, tüpeňi-de* (A.Durdyýew).

3. -*da/-de* ownuk bölegi ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: *Gelen adamlaryň geňeşini aldy-da öylendi* («Görogly»). – *Arap aga, meniň zarym bar-da, zorum ýok* (Şol ýerde).

4. -*da/-de* ownuk bölegi käbir kömekçi sözler bilen ulanylanda, goşulýan sözleriniň manysyny güýçlendirýär. Meselem: – *Hyzmatyň görünse-hä gadyryň bilner, ýogsa-da boljagyň belli* («Görogly»). *Gurbangylyç aganyň beren bahasy Aknabadyň ulumsylygyny has-da artdyrdy* (B.Kerbabaýew).

-la/-le ownuk bölegi

Bu ownuk bölegiň çekimlisi gysga aýdylýar, goşulýan sözi bilen ownuk bölegiň arasynda defis goýulýar. Basym ownuk bölegiň ön ýanyndaky bogna düşýär.

Bu ownuk bölegiň –*laý/-leý*, (*la-aý/le-eý*), –*laň/leň* (–*la-ň/-le-ň*) görnüşlerde-de ulanylyşyny görmek bolýar. Meselem: – *Hi... şolaň ýegeni-laý* («Edebiýat we sungat»). – ... *Kössek eýýäm hemme zada belet: ýok-laý, Moskwa däl-laý* (Şol ýerde).

–*la*, –*le* ownuk böleginiň aňladýan manysy giň. Nähili sözlemde ulanylyşyna, haýsy söze goşulyşyna garap, onuň aňladýan manysyny aşakdaky ýaly görkezmek bolar:

1. Işligiň şahs-san ýa-da habarlyk goşulmalaryndan soň gelip, bu ownuk bölek sorag aňlatmaga hyzmat edýär. Onuň goşulýan sözi sorag sözleminiň habary bolýar. Şonuň bilen birlikde, bu ownuk bölek

sözlemeden aňlanylýan pikire geň galmak ýokundysyny-da berýär. Meselem: – *Bu gije ýaman gaty **gaçýarsyň-la**, munuň sebäbi näme?* («Görogly»). – *Näme, menlik bir işiň barmy, gyzym, **çagyrypsyň-la**?* (Şol ýerde). – *Çerkez, seniň hemişe beýle gylygyň **ýokdy-la**, saňa birden näme boldy?* (B.Kerbabaýew).

2. Buýruk şekiline goşulanda, bu ownuk bölek buýrugy, talap etmegi mylaýymlaşdyrýar. Meselem: – *Hany, Nurmammet, **dur-la**, maňa-da bir ýol ber* (H. Derýaýew). – *Ýeri, indi şolaryň gürrüni **goýaly-la**, ýat-la, çal* (Şol ýerde).

3. Bu ownuk bölek işligiň buýruk şekiliniň birinji ýöňkemesiniň birligindäki işliklere goşulanda, şol işlikden aňlanylýan gymyldyny ýüze çykarmagy sözleýjiniň ýüregine berk düwendigini görkezýär. Meselem: – *Mundan bir habar **alaýyn-la*** («Görogly»). – *Gel-eý, Suhan gatynyň ýanyna basymrak **baraýyn-da**, neneňsi bolsa-da, işiň aňyrsyna ýeteyin-le* (H.Derýaýew).

4. İşligiň öten zaman şekiline goşulanda, käbir ýagdaýlarda bu ownuk bölek sözleýjide ýüze çykýan närazyçylygy, gaharlanmagy görkezýär. Meselem: ...*bu adamlary açlykdan **gyrdyň-la**!* («Görogly»). – *Wah, ýüregim **yandy-la**!* (B.Kerbabaýew).

5. *-la/-le* ownuk bölegi işligiň nämälim geljek zaman şekiline, *-dyr/dir* goşulmasymy kabul eden ortak işliklere goşulanda, şol gymyldynyň amala aşyryljakdygy barada çak etmekligi güýçlendirýär. Meselem: – *Aý, bizi iş **yadatmaz-la*** (B. Kerbabaýew). – *Asyl şular ýaly bir zat **bolandyr-la**, ýogsam adam baryny gyran-jyrana salasyň ýok ahyry* («Görogly»).

6. *Hawa, bar; ýok* kimin sözlere goşulanda, *-la/-le* ownuk bölegi şol sözden aňlanylýan düşüňjäni nygtap görkezmäge kömek edýär we sözlere ekspressiwlik berýär. Meselem: – ***Hawa-la**, «Bal tutan barmagyny ýalar» diýipdirler* (H. Derýaýew).

7. Bu ownuk bölek, *-saňyz/-seňiz* şekillerini kabul eden işliklere goşulanda, haýyş etmegi, haýyş bilen baglanyşykly buýrugy, geň galmagy aňladýar. Meselem: – *Garyndaşparazy öz garyndaşlaryna ymyklyja goşjak **diýseňiz-läň*** (G.Gurbansähadow). – *Aý, walla, azar **bermeseňiz-le**!* (B. Kerbabaýew).

-a/-ä, -ýa/-ýä – ownuk bölegi

Bu ownuk bölek sözleýjiniň haýsy-da bolsa bir pikire bolan garaýşyny aňlatmak bilen goşulýan sözüne many ýokundysyny bermek, şol sözüň labyzlylygyny güýçlendirmek ýaly hyzmatlary ýerine ýetirýär.

-a/-ä ownuk bölegi basymy kabul etmeýär we defis arkaly ýazylyar.

Umumyň halk dilinde bu ownuk bölegiň -ýa/-ýä görnüşiniň ulanylyşyny-da /bu-ýa, şu-ýä/ görmek bolýar.

Nähili söze baglanyşyna we nähili sözlemde ulanylyşyna esasanyp, bu ownuk bölegiň aşakdaky ýaly manylaryny görkezmek bolýar.

1. Sözlemiň bellibir zaman şekilindäki işliklerden ýa atlardan bolan habaryna goşulanda, bu ownuk bölek geňirgenmek bilen baglanyşykly soragy aňladýar. Meselem: – *Ertir kiçi **bazardyr-a?*** (*B. Seytäkow*). – *Hoşgeldi, sen näme üçin meniň baş hatymdan birine-de gaýtargy **ýazmadyň-a?*** (*A. Gowşudow*). – *Şol wagt edaralar baglanan **däldir-ä?*** (*A. Durdyýew*).

2. Eger şol sözlemler sorag sözlemiň äheňinde (intonasiýasynda) aýdylman, habar sözlemiň äheňinde aýdylsa, onda ownuk bölek gynanmak, ýaňsylamak, geň galmak ýaly ýokundylary berýär. Meselem: – *Düýnden bäri aşpezlerimi-de, ofisiantlarymy-da, baý, **ylgadandyryn-a!*** («Edebiýat we sungat»). – *Armanly gola **düşdüg-ä*** (*A. Durdyýew*).

3. -a/-ä ownuk bölegi buýruk şekilindäki işlikden bolan habara goşulanda, mylaýymlaşdyrylan buýrugy, haýyş ýa dileg etmegi aňladýar. Meselem: – *Aý sag **bol-a, inim!?*** (*B. Kerbabayew*).

4. Bu ownuk bölek sözlemiň habardan beýleki agzalaryna we şert eýerjeň sözlemiň habaryna goşulanda, şol sözüň manysyny nygtap geçmäge, şony beýlekilerden aýratynlaşdyrmaga, soňa emosional-ekspressiwlik ýokundysyny bermäge hyzmat edýär. Meselem: – *Toýuň şu **düzgün-ä** bolanok, Sary aga* («Edebiýat we sungat»). – *Kakamyň razylygyna **seretsem-ä**, maňa okuw ýok*

(B.Kerbabaýew). – *Sen halypa, öňi bilen-ä gygyрма (Şol ýerde). – Aýsoltan, Göroglynyň kyrk ýigid-ä, ine, biz («Görogly»).*

-ha/-he, -hä ownuk bölegi

Bu ownuk bölek, köplenç, çekimlä gutaran sözlere goşulyp, defisli ýazylýar. Onuň çekimsiz gutaran sözlere goşulyşy-da duş gelýär, aýratyn söz hökmünde ulanylyşyny-da görmek bolýar. Şu ýagdaýyň özi bu ownuk bölegiň **ha** ümlüğinden emele gelendigini çaklamaga esas berýär. Bu ownuk bölek sözlemiň her hili agzasyna baglanýar, emma onuň aňladýan manysy we ulanylyşy bir meňzeş däl.

1. Bu ownuk bölek sorag sözlemiň öňünden gelende, şol pikire diňleýjiniň ünsüni çekmäge we soragy güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: – **Hä**, Görogly, aýdar gördünmi, şir gördünmi? («Görogly»). – **Hä**, üşäňokmy, Saryýew, bu günki howany görýärmiň? (H.Ysmaýylow).

Garap geçen ýagdaýlarymyzda bu ownuk bölek aýratyn söz hökmünde ulanylýar.

2. **-ha, -hä** ownuk bölegi çekimli ses bilen gutaran habardan beýleki sözlem agzalaryna goşulýar we sözlemiň şol agzasyny nygtap geçmäge, şondan aňlanylýan düşüňjani başga bir düşüňje bilen deňeşdirmäge hyzmat edýär. Şonuň ýaly-da, goşulan sözüne bellibir derejede ekspressiwlik-labyzlylyk /täsirlilik/ ýokundysyny berýär. Şeýle ýagdaýda bu ownuk bölek aýratyn intonasiýa bilen aýdylman, goşulýan sözi bilen birlikde aýdylýar we ýazuwda defis bilen ýazylýar. Meselem: – **Şu-ha** seniň altyn aşygyň (H. Ysmaýylow). – *Hawa, oglum, ... bu maslahatyň göwne oturmazça maslahat-ha däl. Göçmek-gonmak aňsat-ha düşmez* (B. Seytäkow).

3. **-ha-hä** ownuk bölegi sözlemiň başynda gelip, söz hökmünde aýratyn heň bilen aýdylanda, bir pikiri tassyklamagy aňladýar. Meselem: – **Hä**, ana, işan aga dogry söz aýtdy (H. Derýaýew). – **Hä**, Bekmyrat kakam üçin bir dayhan tutjak (Şol ýerde).

4. Bu ownuk bölek baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Meselem: – *Aý oglum, şeýle gaç-ha – gaç, kow-ha-kow bolan wagtynda howsala düşmek gerek däldir...* («Görogly»). «Bu zaňňar adam öldürdi» diýip, peşaplar gygyryşyp: «**Tut-ha-tut**, öňünden

bol-ha-bol» diýşip, Göroglyny şapba jylawlap tutdular-da, Hünkäriň gaşyna eltdiler (Şol ýerde).

5. Kābir sözlere bu ownuk bölegiň goşulmagy bilen onuň manysy nygtalyp geçirilýär. Meselem: /Uzugy/ *Şol Ahalda ýere süsdürip gaýdarlar. Onsoň **asyl-ha** gözüňiz-de görmez, gulagyňyz-da eşitmez* (H.Derýaýew). *Wah, elleriň, Hudaýym, şeller açsyn! – Wah, garyp adama neneňsi eli göterildikä **ömür-ha** elleri göterilmän galmyşyň* (Şol ýerde).

Bu ownuk bölek kābir sözler bilen aýrylmaz derejede birleşip gidipdir. Meselem: *ynha, holha, anha*.

hem, -(h), -am/-em ownuk bölegi

Bu ownuk bölek **hem** baglaýjysyndan emele gelipdir. Ol *hem* we *-h/-am, -em* görnüşlerinde ulanylýar. *Hem* baglanýan sözünüň yzyndan *ýa-da* öňünden aýratyn söz görnüşinde gelýär we aýry ýazylýar, *-h/-am, -em* görnüşinde gelende, baglanýan sözüne goşulyp, defissiz ýazylýar.

1. Bu ownuk bölek, *-da/-de* ownuk bölegi kimin, goşulan sözünüň manysyny nygtap, şony başga bir zat bilen deňeşdirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Dünyäden perzentsiz **ötmek hem** onuň at-owazasyna mynasyp däl* («Görogly»). *Onuň yzyny tutar ýaly özüne mynasyp bir **oglam** bolsa, oňat bolardy* (Şol ýerde).

2. Goşulan sözünüň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Şoňa meňzeş jay şol ýerde **ýokduram*** («Görogly»).

3. Deňdeş agzalara goşulanda, olaryň manylaryny deňeşdirmäge hyzmat edýär. Meselem: *Röwşen gyňyrlyk edip, **baranam** urdy, **gelenem*** («Görogly»). *Dogrusy ony gören hem armanly, **görmedik hem*** (B. Kerbabaýew).

-aý/-eý ownuk bölegi

Bu ownuk bölek baglanýan sözünden öň *ýa-da* soň gelýär. Sözün öňünden gelende aýry ýazylýar. Sözün ahrynda gelende, söze goşulyp *ýa-da* defisli ýazylýar.

Bu ownuk bölegiň aslynda **aý, eý** ümlüklerinden emele gelendigi çak edilýär.

1. Öñden gelende, aşakdaky ýaly manylarda ulanylýar.

Bu ownuk bölek ýüz tutma sözlerinden öň gelende, aýratyn söz hökmünde ulanylýar, emma yz ýanyndaky söz bilen birlikde aýdylýar. Şonuň bilen hem ümlükden tapawutlanýar, ýagny ümlük yzyndan gelyän söz bilen birlikde aýdylmaýar. Meselem: *Aý, ol kaýyl bolmaz ýaly iş etmändir. (H.Derýaýew).*

Bu ownuk bölek ýüz tutma sözünüň öňünden gelende, şondan aňlanylýan şahsyň ünsüni aýdylýan pikire çekmeklige hyzmat edýär. Şeýle ýagdaýda, bu ownuk bölegiň ý sesiniň düşüp galýan ýerine-de düş gelmek bolýar. Meselem: *Kyrk kenizim bilen isledim geldim, Nowhuruşym, eý, Görogly, näm boldy? («Görogly»).* – *Aý, inim, sürüli goýnum bolmasa-da, üç sany göz monjugy ýaly çagam bar (B.Kerbabaýew).* – *A gyz, menem seniň işläniňi ýaman görüp duramok (Şol ýerde).*

2. Bu ownuk bölek käbir kömekçi sözleriň öňünden gelip, aňlanylýan pikire närazylyk ýokundysyny berýär. Meselem: – *Muhat näme beýle uludan dem alýarsyň? – Aý, ýöne, işde ýadalýarmy nämemi? (H.Ysmaýylow).* – *Aý, garaz, bolýar eken-dä? (B. Kerbabaýew).*

3. Käbir ýagdaýlarda bu ownuk bölek sözlemiň habarynyň öňünden gelyär, habara hem -a/-e ownuk bölegi goşulýar. Netijede, öňki sözlemede aýdylan pikire ynanmazlyk, şonuň bilen ylalaşmazlyk, şoňa garşy çykmaklyk ýa-da şoňa geň galmaklyk we ş.m. görkezilýär. Meselem: – *Oraz ertir Moskwa gidýär. – Aý ýog-a.*

4. Sözüň yzyndan gelende, bu ownuk bölek sözlemiň habaryna baglanyp bilýär we şonuň bilen goşulyp ýa-da defisli ýazylýar.

1) Bu ownuk bölek habar sözlemiň soňundan gelende, umuman, şol pikiri tassyklamaga hyzmat edýär. Şonuň bilen baglylykda, şol pikire geňirgenmek, guwanmak we ş.m. ýokundylaryny-da berýär. Meselem: – *Seret ony, bilmezlige salyp, gönüläp aýtjagay, asyl haýsy ugra ugrasaň, ol menden ökde (H.Ysmaýylow).* – *Ýüregimi ýaradyňlaý (Şol ýerde).*

2) Eger bu ownuk bölek sorag sözlemiň habaryna goşulýan bolsa, onda soragy güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: – *Ol kimkäneý? – Şu gün şähre barjakmaý?*

3) Bu ownuk bölek bagsylaryň, aýdymçylaryň, läle aýdýanlaryň dilinde örän işjeň ulanylýar. Şeýle bolanda, ol setirleriň labyzly, sazlaşykly çykmagyna hyzmat edýär. Meselem: *Eý, daragym batlan, / Eý, ýüregim şatlan/ Şatlan, şatlan eý, janey, / Şatlan sen, şatlan (Aýdym). Şo-o-nda meniň-eý/ Uz dilberim-ow görünmez-eý... (H. Der-ýayew).*

-aý/-äý ownuk bölegi

Bu ownuk bölek ýerli gepleşiklerde -aý/äý, -gaý, /ala-gaý, gele-gaý/, -ga /ala-ga, gela-ga/, -a/al-a, gel-a/ görnüşlerinde ulanylýar. Bularyň hemmesiniň **goýmak** işliginden emele gelendigi çaklanylýar. Edebi dilde, bir tarapdan, -goý/-geý, ikinji tarapdan, -aý/-äý aý-rybaşgalanypdyr. -gaý/-geý ownuk bölegi işlikden bolan habaryň soňundan goşulyp, dileg etmegi aňladýar. Meselem: – *Bu görnüş hernä düýşüm bolgaý* («Görogly»). – *Ekinleri ýygnaýançak, ýagys ýagmagay.*

Modallyk aňladýan -aý/-eý ownuk bölegi düýp işliklere goşulýar. Şeýle ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar –aý/-eý ownuk böleginden soň goşulýar. Netijede, -aý/-eý ownuk bölegi işligiň düzümine doly girýär. Şol tarapdan seredende, ony goşulmalaryň hataryna goşmak boljak. Emma aňladýan manysyna seredeňde, ol modallyk aňladýar, ýagny başga biriniň isleginiň, rugsat berilmezliginiň ýa-da bir düzgüniň tersine, gymyldynyň ýüze çykarylmagyny görkezýär. Meselem: *Gurgun çilim, garşy temmäki bu babany tutaýdy* («Görogly»). – *Onuň ýaly bolsa, ikibaşdan meniň oglum ýok, maňa ogul bolay* (Şol ýerde).

-eý/-e:ý ownuk bölegi

Bu ownuk bölek ýüztutma sözüne, sözlemiň habaryna, käbir ümlüklere goşulýar. Onuň çekimli sesi uzyn aýdylýar, singarmonizm düzgünine boýun egmeýär. Ýazuwda defisli ýazylýar. Ol aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Habar sözlemiň yzyndan gelende şondan aňlanylýan pikiri tassyklamaga hyzmat edýär. Şonuň bilen baglylykda, ol sözleýjiniň şol pikire bolan garaýşyny-da, (gynanmagyny, berk ynanmagyny we ş.m.) aňladýar. Ümlüklere goşulanda, ümlügiň manysyny güýç-

lendirmäge hyzmat edýär. Meselem: – *Päheý, zaňňar **Arap-eý**, munça ýygyn, munça alaman gitse, onda sen nämäme derkar, men seni näme etjek bolup getirdim («Görogly»).* – *Wah, ara ýolda meniň çagajygymy sandan **çykardylar-eý** («Edebiýat we sungat»).*

2. – *Eý ownuk bölegi sorag sözleminiň habaryna goşulanda, soralýan zadyň bolmajakdygyna, ýüze çykmaýakdygyna berk ynanmagy, boljakdygyna şübhelenmegi görkezýär we sorag sözlemi habar sözlemine öwürülýär. Meselem: *Ýaňky ýaşuly seniň **kakaň-my-eý** («Edebiýat we sungat»).* – *Gitjek adam gijä **galarmy-eý**.**

3. Bu ownuk bölek düýp işlikden bolan habara goşulanda, şol gymyldyny ýüze çykarmaga diňleýjiniň ünsüni çekmegi, diňleýjini şoňa çagyrmagy görkezýär. Meselem: – *Bir çäýnek çay **getir-eý**.*

-aýt/-eýt ownuk bölegi

Bu ownuk bölek sözlemiň habaryna goşulýar we şonuň bilen birlikde aýdylýar. Ýazuwda defisli ýazylýar. *-aýt/-eýt* ownuk bölegi aýdylýan pikire diňleýjiniň ünsüni çekmäge hyzmat edýär. Meselem: – *Haýsy bir aýdylan zat bolup **dur-aýt** (B.Kerbabaýew).* – *Kimkän-eýt ol? (H. Derýaýew).*

-how/-haw, -ow/-uw ownuk bölegi

Bu ownuk bölek sözlemiň habarynyň, ýüz tutma sözleriniň yzyndan goşulýar we defisli ýazylýar. Ol iki manyda ulanylýar:

1. Diňleýjä ýüz tutmagy, diňleýjiniň ünsüni şol pikire çekmegi aňladýar. Meselem: – *Haý, Mommuk, **ýet-haw!** Böwet **giti-haw!** (H. Derýaýew).* – *Wey, adamyň ölesi **gelenok-how**, onsoň bir zada ýa-pyşmaly bolar-da (Şol ýerde).*

2. Şol fakty sözleýjiniň oň bilmän, soň bilip galandygyny görkezýär we ökünmek ýokundysyny hem berýär. Meselem: – *Meniň sowalym ýersiz däl **eken-ow** (B. Kerbabaýew).*

-ne/-nä ownuk bölegi

Bu ownuk bölek atlaryň, işlikleriň önünden gelip, söze goşulman ýazylýar. Şolaryň manysyny inkär edýär. Şeýle bolanda, bu ownuk bölek iki gezek gaýtalanýar. Meselem: *Oturan adamlardan **ne***

ýagşydan, **ne** ýamandan bir adam bir söz aýtmady (H.Derýaýew). **Ne** kuwwat bar, **ne** gaýrat,/ Başyma düşdi apat (Magtymguly).

-hi/ -hiý /-hey/ ownuk bölegi

Bu ownuk bölek atlaryň işlikleriň önünden gelýär we aýry ýazylýar. Ol aşakdaky manylarda ulanylýar.

1. Sorag sözlemiň düzüminde gelip, şol soragy has güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: – **Hiý**, *dünyäde Uzak ýaly perizat barmyka?* (H. Derýaýew) – How, aga, şu baryň ugruňda **hi** olja-polja diýen ýaly bir talap barmy? («Görogly»).

2. Habary ýokluk aňladýan sözlerden bolan sözlemiň düzüminde gelende, bu ownuk bölek habaryň leksik manysyny güýçlendirýär. Meselem: – **Hey** bolmanda, *şu nahary biri biziň bilen bile iýäýse bolmaýarmy, ikisinden biri ýok* (A.Gowşudow).

Ýokardaky görkezilen ownuk bölekleriň köpüsi haýsy bolsa-da, bir söz topary bilen ulanylman, birnäçe söz toparyna degişli sözler bilen ulanylýar. Şonuň üçin olara, umumy ownuk bölekler diýmek boljak. Bulardan başga-da, diňe sypatlar bilen ulanylyp, artyklyk dereje ýasamaga hyzmat edýän ownuk bölekler bar. Olara hususy ownuk bölekler diýmek boljak.

Asyl sypatyň ilki bogrunyň çekimsiz sesine çenli alnyp, oňa *m, p, s* sesleriniň biri goşulýar we emele gelen ownuk bölek şol sypatyň ön ýanyndan gelýär. Ýazuwda ownuk bölek bilen sypatyň arasyndan defis goýulýar. Bu hili ownuk bölekler goşulan sypatyna artyklyk many berýärler. Meselem: – *Şeýlelik bilen, häzir biziň elimizde galan puluň jemi **dos-dogry** iki müň baş ýüz tümen pul* (H. Derýaýew). *Syrkawyň ýüzi birden **ap-ak** boldy.*

MODAL SÖZLER

Sözleýjiniň öz beýan edýän pikirine bolan garaýşyny aňlatmaga ýa-da bellibir sözüň, söz düzüminiň, sözlemiň manysyna goşmaça öwüşgin bermäge hyzmat edýän kömekçi sözlere **modal sözler** diýilýär. Meselem: *belki, ähtimal, ýeri, hawa, ine, has, tas, hut, edil* we ş.m.

Türkmen dilinde modal sözler tä soňky ýyllara çenli ownuk bölekleriň arasynda derňeldi. Diňe soňky ýyllarda modal sözler kömekçi sözleriň bir görnüşi hökmünde görkezilmäge başlandy.

Şeýlelikde, modal sözler bilen baglanyşykly jedelli meseleler entek köp. Muňa garamazdan, häzirligçe öňki däbe eýermek bilen, modal sözleri kömekçi sözleriň bir görnüşi hasaplamak maksada laýykdyr.

Semantika taýdan modal sözler özbaşdak leksik many aňlatman, bir sözüň ýa söz düzüminiň manysyna goşmaça ýokundy bermäge ýa-da sözleýjiniň aňladylan pikire bolan garaýşyny görkezmäge hyzmat edýärler. Şu tarapdan olar ownuk böleklere meňzeşdir, emma söz şekilinde gelmek bilen olardan tapawutlanýarlar.

Morfologik taýdan modal sözleriň özüne has bolan goşulmalary ýokdur, olardan täze söz ýasalmaýar, olary häsiýetlendiriji aýratyn söz üýtgediji goşulmalar hem ýok.

Sintaktik hyzmaty taýdan derňelende, modal sözleriň käbiri habar bolýar emma sözlemiň beýleki agzalary bolup bilmeýär. Modal sözleriň köpüsi özbaşdak sözlem agzasy bolmaýar.

Döreýşi, ýüze çykyşy boýunça modal sözler, beýleki kömekçiler ýaly, aslynda özbaşdak leksik many aňladýan sözlerden emele gelipdirler. Olaryň käbiri başga dillerden geçipdir.

Türkmen dilinde ulanylýan modal sözler iki topara bölünýär:

1. Hakyky modal sözler;
2. Modal manyda ulanylýan sözler.

1. *Hakyky modal sözlere belki, garaz, ylaýta-da, ähtimal, hatda* ýaly sözler degişlidirler. Olar diňe modal söz hökmünde tanalýarlar. Meselem: **Hatda**, baýraklaryň ählisini myhman pälwana bersek,

has göwnejaý bolaýjak ýaly (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»*).

2. *Modal manyda ulanylýan sözler* diýlende, özbaşdak many aňladýan sözleriň, ýa-da kömekçi sözleriň modal manylarda ulanylyşyna düşünilýär. Olaryň haýsy hyzmatda gelýändigini diňe sözleminiň içinde kesgitlemek mümkin. Meselem: **Gel**, *men gelşimi bulara bildirmäýin* («Görogly»). – *Senem, belli*, *daş ýerde däl-le* (*A. Durdyyew*). – **Diýmek**, *siz meni söýmäge razy-da?* (*B. Gulow*). – *Dogry*, *men ýazmanam bilerdim* (*A. Atajanow*).

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, ençeme modal sözler aslynda leksik many aňladýan sözlerden emele gelipdir. Şol ýagdaý häzir hem dowam edýär. Ýokardaky mysallarda getirilen *gel*, *belli*, *diýmek*, *dogry* sözleri özbaşdak alnanda, hersi aýratyn leksik mana eýedir. Olar şu sözlemlerde öz hakyky manylaryndan daşlaşyp, modal manyda ulanylypdyr. *Weli*, *welin*, *hem*, *yöne* ýaly baglaýjylar hem käbir ýagdaýda modal sözleriň hyzmatynda ulanylýar.

Modal sözler ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça iki topara bölünýär:

1. Sözleýjiniň aýdylýan pikire bolan garaýşyny aňladýan modal sözler.

2. Bir sözüň, söz düzüminiň manysyna goşmaça öwüşgin berýän modal sözler.

1. Sözleýjiniň aýdylýan pikire bolan garaýşyny aňladýan modal sözler. Bu topara *ýeri*, *hawa*, *belki*, *elbetde*, *meger*, *garaz*, *äh-timal*, *mümkin*, *hökman*, *çemeli*, *gerek*, *bar*, *ýok* kimin modal sözler girýär. Olar san taýyndan onçakly köp dälidir.

Şu topara girýän modal sözler sözleýjiniň aýdylýan pikire bolan garaýşyny (berk ynanmagy, şübhelenmegi, gümansyratmagy, tassyklamagy, inkär etmegi we ş.m.) aňladýarlar. Olaryň birnäçesi sözlem agzasy bolman, jogap sözi, giriş sözi hökmünde gelýärler. Meselem: – *Myradyň öýi şümüdir?* – **Hawa**, *Myradyň öý-ä şüdüdir* (*H. Deryayew*). **Elbetde**, *süýji-süýji iýmäniň düýbüniň bir çöpi bolmaly* («Görogly»). – **Ýeri**, *patyşa näme üçin çagyrypdyr*. (*Şol ýerde*).

Bar, *ýok*, *ähtimal*, *hökman* ýaly birnäçe modal sözler ýekelikde sözleminiň habary bolup bilýärler, *çemeli*, *mümkin*, *gerek*, *kimin* käbir

modal sözler bolsa goşma habaryň düzüminde gelýärler. Bu hili modal sözler habarlyk goşulmalaryny kabul edip ýa kabul etmän ulanylýar. Meselem: *Mugallymyň ogludyr öýtdüm-le. Muny maňa öňünden aýdaýmaly **ahyryn**, Mody* (Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy» romany) – *Men aýtdym **ahyry*** (H. Derýaýew). *Aý, maňa tapawudy **ýok-la*** (G. Muhtarow, G. Seyitliýew). *Bilbil eje ýaly ýatkeş aýal bu yklymda ýok bolsa **gerek*** (S. Öräýew). *Bu «dildüwşügiň» Merdanyň peýdasyna gutaraýmasy **ähtimaldy*** («Mugallymlar gazeti»).

Habar bolýan ýa habaryň düzüminde ulanylýan modal sözleriň giriş sözi, jogap söz bolup gelmegi-de mümkin.

Bar, ýok, gerek ýaly modal sözler substantiwleşip, sözlemiň dürli agzasy bolup bilýärler, şeýle ýagdaýda olar modal söz hasaplanmaýarlar. Meselem: ***Gerek** deregi ýýkar* (nakyl). ***Bary** bilen bazar eýle* (nakyl).

2. Bir sözün, söz düzüminiň manysyna goşmaça ýokundy bermäge hyzmat edýän modal sözler.

Bu topara *has, hut, juda, tüýs, tä, ras, hakyt, edil, ine, ynha, däl, emes, tas* ýaly modal sözler girýärler. Olar san taýdan örän köpdür.

Şu topara girýän modal sözler bir sözün, söz düzüminiň, kä ýagdaýlarda bolsa bütün sözlemiň manysyna goşmaça ýokundy (güýçlendirmek, nygtap geçmek, diňleýjiniň ünsüni çekmek, inkär etmek we ş.m.) berýärler. Olar ulanylyşy boýunça iki hili bolýarlar.

1) Manysyna goşmaça ýokundy berilýän sözün, söz düzüminiň ýa sözlemiň öňünden gelýänler.

2) Manysyna goşmaça ýokundy berilýän sözün yzyndan gelýänler.

Birinji topara *has, hut, juda, ras* we şuna meňzeş modal sözler girýär. Meselem: – *Kempudy indiki gidemde, **has** köprük getirerin* (B. Kerbabaýew). – *Bildiň baba, **hut** sonuň özi men* («Görogly»). *Görogly ýedi pili gabatlap, **ras** atyp goýberdi* (Şol ýerde). ***Edil** şol wagtyň özünde ýakyn bir ýerden hümrüdi eşidilýän ýaly boldy* (H. Ysmaýylow).

Ikinji topara *däl* modal sözi girýär. Ol habarlyk goşulmalaryny-da kabul edip biler. Meselem: – *Ol ýöne ýerden seniň üstüne*

gelen dälidir («Görogly»). Kertigiň şol gürrüni ýeke Sadaba däl, Nursoltana-da täsir etdi (B. Kerbabaýew).

Şu topara girýän **degil, emes** kimin käbir modal sözler arhaizmleşip, häzirki zaman türkmen dilinde ulanylmakdan galypdyrlar.

Modal sözleriň many taýdan bölünişleri

Söze, söz düzümine goşmaça many öwürşegini, ýokundysyny bermekdäki hyzmatyna garap, modal sözleri aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolýar.

Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler

Bu topara *has, hut, juda, tüýs, edil, iňňän, örän* kimin modal sözler girýärler. *Gaty, hergiz, ýaman* ýaly sözler hem käbir ýagdaýlarda şu modal sözleriň hyzmatynda ulanylýarlar.

Has (has hem) (has-da) modal sözi sypatlaryň, hallaryň, atlaşan sözleriň önünden gelip, şolaryň manysyny güýçlendirýär. Meselem: *Has* gyzyk ýeri-de, şol baýlygyň hemmesi Orazbibiniň maşgalasyna degişlidi (B. Kerbabaýew). Emma seržant ýüregini howsala aldyрман, duşman *has* golaý gelýänçe saklandy (B. Kerbabaýew). Indi Akjagülün şübhesi *has-da* artdy (Ö. Abdullaýew). Genjimiň «bidöwlet», «salpaýak» diýen sözleri Görogla *gaty* agyr täsir etdi («Görogly»). – *Bu gije ýaman gaty* gaçýarsyň-da, munuň sebäbi näme? (*Şol ýerde*). Ol *ýaman* uludyr (A. Durdyýew). Gülendamy Arabyň alyp gitmegi olar üçin *juda ýaman* boldy. («Görogly»).

Türkmen dilinde *duw, şar, saň* ýaly sözler özbaşdak many aňlatmaýar. Olar bellibir sypatyň (*duw ak, şar gara, saň gaty*) önünden gelip, şonuň manysyny güýçlendirýärler hem-de sypatlaryň artyklyk derejesini ýasaýarlar. Meselem: Ikisiniň hem ýüzi *çym* gyzyly boldy (H. Ysmaýlow). Çygy kemelmedik şineller, keçe ädikler gijesine *saň gaty* bolup doňup, urşujylar guta gaplanan ýaly bolup durýardylar (*Şol ýerde*). Mürzäniň ýüzi *duw ak* bolup, gany gaçyp, dodaklary bir-birine degmän, titräp başlady («Görogly»).

Hatda modal sözi atlaryň, at söz düzümleriniň öňünden gelip, şolaryň manysyny güýçlendirmäge hyzmat edýär. Meselem: Amanly nähili ýöränini, öýe nähili gelenini, nähili oturyp-turanyny, nähili iýip-içenini, *hatda* ýadanyny, dynç alanyny-da bilmedi (*B. Kerbabayew*). Raketa atylýan wagty, olar gar bilen meňzeş bolup ýatyrtdylar, *hatda* olaryň awtomatlary hem bütinleý ak mata bilen saralgydy (*H. Ysmaýylov*).

Tä modal sözi *atlaryň, -ça, -çe* goşulmasyny kabul edýän ortak işlikleriň, gaýdym çalyşmasynyň we at söz düzümleriniň öňünden gelip, olaryň wagt ýa-da orun bilen baglanyşykly manysyny güýçlendirýär. Manysyna ýokundy berilýän söz *çenli, golaý* (nusgawy edebiýatda *burun*) kimin kömekçi sözler bilen ulanylýar. Meselem: Görogly şol ýatyşyna oýanman *tä* daňa golaý ýatdy («*Görogly*»). Är-heleý ikiçäk, *tä* doýýança ýydy (*Şol ýerde*). Ony ugradan kişi bolup, *tä* obadan çykynça, gapdallap gitdi (*H. Deryayew*). Begenç *tä* gulagyna çenli öl guma çümen pilini alyp, gataňsyрак bir ýere dürttdi (*B. Kerbabayew*).

Bu modal söz türkmen nusgawy edebiýatynda *täki* görnüşinde-de ulanylypdyr. Meselem: Saglygyň gadryny bilgil, hasta bolmasdan burun. /Hastalyk şükrüni kylgyl, *täki* ölmesden burun. (*Magtynguly*).

Türkmen dilinde güýçlendirmek, nygtamak ýokundysyny bermäge *ras, hakyt, edil, tüýs* ýaly modal sözler hem gatnaşýar. *Ras, hakyt* işlikleriň ýa-da esasy sözi işliklerden bolan söz düzümleriniň önünden gelýär. Meselem: Ärhasan *ras* süýji uka giden wagtynda bir düýş gördi («*Görogly*»). Häzir howlukmaň, *ras* alkymlap gelsin (*Şol ýerde*).

Tüýs, edil modal söleri atlaryň, atlaşan sözleriň ýa-da at söz düzümleriniň öňünden gelýär. Meselem: *Tüýs* bedasylyň biri /Jalaý diýseň, çyn jalaý (*A. Alamyşow*). Bu gün tamyň içindäki adamlar *hem edil* daşyndakylar ýaly ikä bölünişip, hiç bir gatnaşyksyz otyrdylar (*A. Deryayew*).

Modal sözleriň hyzmatyny ýerine ýetirýän *asyl, asla, herne* sözleri tutuş sözlemiň manysyny güýçlendirmäge, nygtap geçmäge hyzmat edýärler. Meselem: – *Asyl* biziň başaraýjagymyz şo-da («*Görogly*»). Gylyçdan gorkup, atdan başaşak gaýdan Hüňkar tapylanok,

asyl bu tapylar ýalam däl eken (*Şol ýerde*). – Mazaly siz geler ýerde gelip, *herne* meniň dadyma ýetdiňiz (*Şol ýerde*).

Eger-eger, *hergiz* sözleri sözlemeden aňlanylýan inkärligi nygtap geçmäge hyzmat edýärler. Meselem: – Päh, Gytrat Öwezi Görogly ýaly tanaýar, *hergiz* Öwezi ynjdýarmy ol («*Görogly*»). – *Eger-eger* Çary öläýipdir diýip, göwnümiň bir ýan çetem gyýlanok-da (*H.Derýaýew*).

Käbir ýagdaýlarda *dagy* modal sözi öň ýanyndaky sözüň umumylaşdyrylan manysyny nygtamaga hyzmat edýär. Meselem: – Be... ussa, sen-ä muny ömürlük edäýipsiň, daşynyň demri *dagysy-da* bile biten ýaly (*A. Durdyýew*). – Şony *dagyny* sen alaýsaň, onsoň sende arman galmaz (*Şol ýerde*).

Bellibir sözüň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň manysyny güýçlendirmek, nygtap geçmek üçin buýruk şekilindäki *gör*, *gel*, *goý* işlikleriniň ulanylyşyny hem görmek bolýar. Meselem: Bu wagtlar Uzuk agyr oý-pikirler içinde, başyndan, *gör*, nämeler gelip geçýärdi (*H. Derýaýew*). *Gel*, men gelenimi bulara bildireýin («*Görogly*»).

Görkezme aňladýan modal sözler

Ine, *ynha*, *anha*, *holha*, *ana* we şulara meňzeş modal sözler dürli söz toparlaryna degişli sözleriň, söz düzümleriniň önünden gelip, şolaryň manysyna görkezme bilen baglanyşykly many ýokundysyny berýärler. Meselem: *Ine*, häzirem çolarak köçeden şol hyýalym hakda oýlanyp gidip barýan (*A.Atajanow*). *Honha*, Nurjemal eje dagam işleşip ýörler (*B.Kerbabaýew*). – Oglum, *ana*, şonda seniň başyňa gaýsar diýen bir dert ýolugypdyr («*Görogly*»). – *Ynha*, garadan gaýtmaz ýüwürük atlar aýagymyzyň teýinde (*Şol ýerde*).

Tapawutlandyрма aňladýan modal sözler

Diňe, *hut*, *ylaýta-da* ýaly modal sözler şu topara degişlidir. Olar yz ýanyndan gelyän sözden aňlanylýan düşüňjani tapawutlandyryp, aýratynlap görkezmäge hyzmat edýärler. Meselem: Çandybil galasyna baramda..., myhman jaýym *hut* Göroglynyň öz meýhanasy bolardy («*Görogly*»). Garaşýan, elbetde, *diňe* men däldim (*B. Kerbabaýew*). *Bu* jaýa girip çykýanlar, *ylaýta-da* biz ikimiz gar bilen oýnar ýaly çaga däl ahyry (*B.Kerbabaýew*).

Tükel, ýeke, bary-ýogy, ýöne ýaly modal sözler hem şu manyny aňladyp bilýärler. Meselem: *Bu* gezek Hudaýnazar işan sesini çykarman, *ýöne* oňaýsyzlyk bilen gobsundy (*T. Taganow*). Gaýybow onuň ýekeje sözüne-de düşünmän, *ýöne*, kellesini yrap otyrды («*Edebiýat we sungat*»). Ikinji, dördünji, başınjı we altynjy ýerlere şarikli bolan küştçüler... çempiondan *bary-ýogy* ýarym oçko yza galdylar («*Türkmenistan*»).

Diňleýjiniň ünsüni çekmäge hyzmat edýän modal sözler

Bu topara *ýeri, bakaly//bakalyň, hany, me* modal sözler we şolaryň hyzmatyny ýerine ýetirýän ***hä, aý//eý*** diýen ümlükler girýär. *Ýeri, hany, hä*, esasan, sözlemiň başynda gelip, diňleýjiniň ünsüni şu pikire çekmäge hyzmat edýär. Meselem: – *Ýeri*, sizde haýa bar bolsa, ejesi bilen görüşdiräýseňiz bolmadymy? (*H. Derýaýew*). – *Ýeri-ýeri*, indi edaraň öz öýünden ileri boldumy? (*B. Gulow*). – *Aý*, oglanlar, bir makala seredip ber diýensoňlar, ýaňy şoňa gidäýdik (*A. Atajanow*). – *Eý*, Gazak, sen batyrsyran bolma! (*S. Öräýew*) – *Hany*, Gudrat, şu gün agşam bir hezil ber (*Şol ýerde*).

Bakaly//bakalyň modal sözi, esasan, sözlemiň işlikden bolan habaryndan soň ulanylýar. Meselem: – Şu wagt obaňa bir seret *bakaly* (*A. Durdyýew*). – *Goý, oglum, ertir bir arçyn gelsin bakaly* (*Şol ýerde*). – Al, munam *iý bakaly*, oňa çenli islegliň hem geläýse gerek (*A. Durdyýew*).

Tassyklamagy aňladýan modal sözler

Hawa modal sözi tassyklamagy aňladýar. Onuň manysynda *ahyry, dogry, hä* sözleri-de gelip bilýär. *Hawa*, köplenç, sözlemiň başynda, käbir ýagdaýlarda sözlemiň ortasynda gelýär. *Dogry, hä* sözleri tassyklamagy aňladyp gelende, köplenç, sözlemiň başynda gelýär. Meselem: Emma şol wakadan, *hawa*, şol betnam wakadan soň weli Nedir Lakgaýew Ogulnaryň gözüne ýek göründi (*A. Atajanow*). – *Hawa*, Orazsoltan, myhmanlaryňzyň-a habaryny eşitdiňiz (*H. Derýaýew*). – *Dogry*, gyz biziňkidir (*Şol ýerde*). – *Hä*, indi maňa düşnükli (*G. Muhtarow, G. Seýitliýew*).

Ýokluk we inkär etmegi aňladýan modal sözler

Bu topara *däl, tas, ýok* modal sözleri girýär. Olaryň her haýsynyň özüne mahsus aýratynlyklary bar.

Däl sözi isimleriň, käbir işlik şekilleriniň soňundan gelip, şolaryň manysyny inkär edýär. Ol özbaşdak ulanylman, manysy inkär edilýän söz bilen birlikde sözlemiň bir agzasy bolýar. Meselem: Garýagdy *gorkak däldi* (*H.Ysmaýylow*). Jet bolamda-da, beýle *bolaýmaly däl* ahyry (*B.Gulow*).

Däl sözi käbir ýagdaýlarda substanstiwleşip, sypatyň sintaktik hyzmatynda ulanylýar. Şeýle ýagdaýda ol modal söz hasaplanmaýar we özbaşdak sözlem agzasy bolýar. Meselem: – Elbetde, il biziň *bir däl* ýerimizi tapýandyr-da (*A. Durdyýew*).

Tas//tasdan modal sözi, esasan, hal işlikleriň, gatnaşmagynda ýasalan zaman şekilleriniň, kä ýagdaýda sanlaryň önünden gelip, şolaryň manysyna bellibir ýokundy berýär. Meselem: Bezirgen aldy haýymy./ *Tas syndyrypdy ýaýymy* («*Görogly*»). «Bu näme meni belentlige ýarmaşdyryp öldürjek bolýarmyka?» *diýip, tasdan pikir edipdi* (*S. Öräýew*). Biziň Ýazyjylar birleşmämiziň *tas on müňe golaý* agzasy bar («*Edebiýat we sungat*»).

Ýok modal sözi diňe inkärlik aňlatman, ýokluk hem aňladýar. Türkmen edebi dilinde inkärlik aňladanda, *ýok* sözi, köplenç, sözlemiň başynda gelip, ön ýanyndaky başga bir sözlemiň manysyny inkär edýär, onuň yz ýanyndan gelýän sözlem bolsa inkär edilmegiň sebäbini anyklaýar. Meselem: – *Ýör, keygim, kolhozyň toýuna gideli. Amanam şondadyr.* – *Ýok, ýok*, meniň üsti-başym бүтін tozan (*G. Muhtarow. G. Seyitliýew*). – Hi-wiý, Gudrat jan saňa näme boldy? *Ýa* keselläp dagy etdiňmi? Gudrat ysgynsyz sözledi. – *Ýok!* (*S. Öräýew*).

Ýok sözi ýokluk aňladyp gelende, köplenç, sözlemiň habary bolýar. Meselem: *Inňe ogurladyňmy ýa düýe, parhy ýok*, ikisem deň (*A. Atajanow*). – Front üçin niýetlenen zatlardan yzyna alnyp gaýdylan zat *ýokdy* (*S. Öräýew*).

Berk ynanmagy aňladýan modal sözler

Bu topara *hökman, elbetde* sözleri degişlidir. Olar, köplenç, giriş sözi hökmünde ulanylyp, sözlemiň manysyna berk ynanmak ýokun-

dysyny berýär. Meselem: Bular ýaly ýurt ýykan haramylaryň, *el-betde*, jezasy bolmaly (*H. Derýaýew*). – Öýüñize barsam, öňümden çykarlarmy? – *Hökman*, biziň guýrugy küle ala köpegimiz bardyr. Ol örän gadyrlydyr – sizi taýak salym meýdandan garşylar (*B.Kerbabaýew*).

Çak etmegi aňladýan modal sözler

Şu topara *belki*, *meger*, *ähtimal*, *ahmal*, *mümkin*, *çemeli*, *öýtmek* ýaly sözler degişli bolup, olar giriş sözi ýa-da sözlemiň habary bolup, gelýärler hem-de şol sözlemden aňladylýan pikire çak etmek ýokundysyny berýärler. *Dagy*, *çemeli* sözleri hem özüniň öň ýanyndan gelýän sözünüň manysyna çak etmeklik, anyk bolmazlyk ýokundysyny berýär. Meselem: *Belki*, bejerginiň barşy ýaramazdyr (*S.Öräýew*). Gudrata göwni ýetmän beýlesine garan bolmagy-da *ahmal* (*Şol ýerde*). – Ine, şular hakynda, *megerem*, gürlärsiňiz (*A.Nazarow*). Bu ýerde diňe kapitan bar eken, ol bolsa maňa garaşyp duran bolmaga *çemeli*. («*Edebiýat we sungat*»). – Hä, bu nama gulagyna ýakdy *öýdýän* («*Göröglý*»).

Umumlaşdyrmagy, jemlemegi, netije çykarmagy aňladýan modal sözler

Bu topara *garaz*, *umuman*, *şeylelikde* modal sözleri degişlidir. **Diýmek** işligi hem käbir ýagdaýda şu hyzmaty ýerine ýetirip bilýär. Bular öň aýdylanlary jemlemäge, umumlaşdyrmaga hyzmat edýärler. Olar sözlem agzasy bolman, giriş sözi bolup ulanylýarlar. Meselem: *Garaz*, ol saglyk-amanlykdan soň hoşamaý ýylgyryp, durşuna meni başdan-aýak synlap, ozalkymdan ýigdelendigimi aýtdy («*Türkmenistan*» gazet). *Şeylelikde*, mesele biziň endiklerimize syrygýar. (*Şol ýerde*).

Emosional-ekspressiwlik aňladýan modal sözler

Ähbeti//ähbetin, *ahyr//ahyry//ahyryn*, *beri//berin*, *dänin//däninim* modal sözleri şu topary hasyl edýärler. Emosional-ekspressiwlik *bir*, *weli/welin* ýaly sözleriň kömegi bilen hem aňladylýar.

Ähbeti//ähbetin, *beri//berin*, *ahyry//ahyryn* modal sözleri sözlemiň soňunda ulanylýar. Meselem: *Bir öwrümde olaryň özleriniňem*

*bataýmagy ahmal **ahyry**. (S.Öräýew). Suw degirseň, azar **ahyry** (Şol ýerde). Indi sen hem bir geňeş ber **ähbetin** («Görogly»).*

Beri//berin modal sözi we şonuň hyzmatyny ýerine ýetirýän bir sözi sözlemiň ortasynda gelyärler we aýdylýan pikire emosional-ekspressiwlik ýokundysyny berýärler. Meselem: – *Goýsana, gyz, çayyny **bir** içsin-le (A. Durdyýew). – Tizräk gaplaweri, öýde bir täze ýorganymyz **berin** bolsun (Şol ýerde).*

Weli//welin baglaýjysy bellibir sözüň (köplenç, atlaryň) yzýndan gelip, şonuň manysyna ekspressiwlik ýokundysyny berýär. Meselem: Emma başlygyň bir ýumşy *welin*, Dessegül ejä ýokuş degdi (*A. Atajanow*). Gudrat *weli* görnenokdy (*S. Öräýew*).

Ýokarda görkezilenlerden başga-da, türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde *eken* sözi soň eşidilen maglumatlar esasynda pikiri jemlemegi aňladýar. Meselem: – Bir aý, kyrk gün öň gelen bolsam, Buldur kakam ölmänkä, ýetişjek *ekenim*. («Görogly»). – Maral, sen Amany dogrudanam çyn ýürekden söýýän *ekeniň* (*G. Muhtarow, G. Seyitliýew*). Merdiňem merdi *eken*. (*H. Deryaýew*).

Şeýlelikde, modal sözleriň köpüsi dürli-dürli hyzmatlary ýerine ýetirýärler. Olar, esasan, sözlemiň mazmuny bilen baglylykda ýüze çykýar.

ÜMLÜKLER

Sözleýjiniň dürli içki duýgusyny: begenjini, şatlygyny, haýran galmagyny, gyanjyny, gahar-gazabyny, gam-gussasyny, gorkmagyny, ökünjini, närazylygyny, ýigrenjini, hoşallygyny we ş.m.; onuň isleg duýgularyny: ýüz tutmagyny, çagyrmagyny, kowmagyny, buýrugyny, kanagatlanmagyny we ş.m.; şeýle hem durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat dăp-dessurlaryna hormat goýmagy (gutlamak, salamlaşmak, hoşlaşmak we başgalar) bildirýän sözlere *ümlükler* diýilýär. Beýle sözler gepleşikde, çeper eserlerde giňden ulanylyp, sözleýjiniň ýüze çykan waka, ýagdaý baradaky dürli duýgusyny, garaýşyny takyk we örän gysga görnüşde ýüze çykarýarlar. Ümlükleriň esasy hyzmaty adamlaryň özara gatnaşygynda, düşünişmeginde, olaryň içki ýagdaý we isleg duýgularyny ýüze çykaryş serişdelerinden biri bolmakdan ybaratdyr:

bular sözleşşe täsirlilik, labyzlylyk, emosional- ekspressiwlik (duýgy) öwüşginlerini berýärler. Meselem: – *Aýu*, duzuň nyrhyny soraýas? – diýip, aýallaryň biri gatyrap gepledi (*B. Hudaýnazarow*). ... (*ol*) göçgünli gygyrdy: – *Berekella*, hanym, *berekella!* (*G. Kulyýew*). – *Päheý*, senem mirap! Gapdalynda Somak molla barka, nämäň aladasyňy edýäň? (*R. Gelenow*). Sakgaldaş, ýeňňe, gözüňiz aýdyň. *Tüweleme*, ogluňyz tanar ýaly bolmandyr (*Şol ýerde*). Döw hem: – *Lepbeý* – diýip geldi («*Türkmen halk ertekileri*»).

Görnüşi ýaly, ümlükler diňe sözleýjiniň dürli içki duýgusyny, isleg duýgularyny we ş.m. ýüze çykarmak bilen çäklenýärler, şonuň üçin-de olar nominatiw hyzmata eýe däldirler. Başgaça aýdylanda, ümlükleriň leksik manysy ýokdur. Bu babatda olar beýleki birnäçe söz toparlaryndan, mysal üçin, atlardan, sypatlardan, işliklerden... üzüň-kesil tapawutlanýarlar.

Ümlüklerde intonasiýa (heň) aýratyn ähmiýete eýedir. Ol ümlükleriň täsirliligini has-da artdyrmaga hyzmat edýär. Örän özboluşly we has güýçli intonasiýa baý emosional ümlükler bu babatda aýratyn hem tapawutlanýarlar. Olaryň birnäçesi kontekstiň (ümlüklerden öň we soň ulanylan sözlemler gurşawy) aýratynlygy, sözleşigiň ýagdaýy bilen berk baglylykda dürlüçe aýdylýp, ýüze çykarylýan duýgulary köpmanylylyga (köpdürlülüğe) eýe bolýarlar: ümlüklerdäki ol ýa beýleki sesiň batly, güýçli, pes, asuda, has uzaldylýp-sokdurylyp, süýkdürilip-çekdirilip we ş.m. aýdylmagy olara dürli duýgulary ýüze çykarmaga şert döredýär. Mysal üçin, çekimlisi gysga ýa-da uzyn aýdylýan *wah* sözi aşakdaky ýaly dürli içki duýgyny aňladýar. Meselem: 1) puşman etmegi, ökünmegi, arman çekmegi: – *Wah*, ony obadan bireýýäm ýok etmeli ekenim (*N. Saryhanow*), 2) ga-harlanmagy, ýigrenmegi: – ***Wah***, *ol zatlary bir elime alyp, peje ýaksamdym*. (*B. Seýtäkow*), 3) gynanmagy: [*Ol köriçege zerrarly iki gezek operasiýa düşdi. Wah, beýle bolaymaly däldi.* (*R. Gelenow*), 4) şatlanmak-begenmek, kanagatlanmak duýgusyny: – ***Wah***, *seniň ýaly bize ýesir düşse, biziň armanymyz ýok* (*A. Durdyýew*).

Wä ümlügi çalt, gysga depginde (tempde) aýdylýp: I) geňirgenmegi: – ***Wä!*** *Şu bolşy bilen bu nähili işläp bilýäkän-aýt?* (*B. Ker-babayew*)) bildirse, ol uzaldylýp, dowamly hem-de batly depginde

aýdylanda-da, ýokarky duýgyny aňladýar: – Nunna pälwan diýil-ýän sizmi? *Wä-ä, indi gören ýüzüme meňzedýän. (B. Hudaýnazarow)*, 2) gorkmak duýgusyny ýüze çykarýar: – *Wä-ä-ä! – edip, edil zähresi ýarylan ýaly, oturan ýerinden arkanlygyna serrelip gitdi (N. Sa-ryhanow).*

Görnüşi ýaly, köp manyly ümlükleriň her bir ýagdaýdaky anyk manysyny takyk kesgitlemekde, ýüze çykarmakda intonasiýa bilen kontekstiň bilelikdäki hyzmaty örän uludyr.

Ümlükler sözlemiň grammatik agzalary ýa-da özlerinden öňki we soňky sözlemler, olaryň haýsydyr bir agzasy bilen özara grammatik baglanyşyga girmeyärler. Şu hili baglanyşygyň ýoklugy sebäpli hem olar sözlemiň grammatik agzasy-da bolup bilmeýärler, emma sözlemlerden aňlanylýan umumy mazmun, pikir bilen ysnyşykly, logiki baglanyşykda bolýarlar.

Ümlüklere degişli birnäçe sözler içki duýgyny aňlatmak bilen sözleýjiniň hakykata bolan oňyn hem-de tersin garaýşyny, baha berijiligini-de özlerinde jemleýärler. Mysal üçin, şatlanmagy, be-genmegi, hoşal bolmagy, makullamagy, täsin galmagy we ş.m. ýüze çykarýan ümlüklerde wakanyň, hadysanyň oňyndygy jem-lense, gahar-gazaby, gam-gussany, närazylygy, göwnüýetmezçiligi, ýigrenmekligi we ş.m. bildirýän ümlüklerde wakanyň, hadysanyň tersindigi jemlenýär. Meselem:

a) – *Tüweleme*, siz maşyny gowy sürýän ekeniňiz (*B.Seytäkow*). Märeke onuň alkyşyny alyp göterdi: – *Ura! – Ura! (G. Kulyýew).*

b) – *Wah*, okap bilýän bolsam, beýdip oturjakmy? (*Şol ýerde*). – *Ah*, dünýe-dünýe... Şu dagam gomparylyp ýörensoň, ölermiň, ýitermiň? (*R.Gelenow*).

Ümlüklere degişli käbir sözler jyns tapawutlandyryjy aýratyn-lyga – häsiýete hem eýedir. Beýle ümlükleriň bir bölegi diňe erkek adamlaryň, başga bir bölegi bolsa diňe aýal-gyzlaryň sözleşiginde ulanylýar. Meselem:

a) – *Walla*, gumlularyň göçüp gelen ýeri ajaýyp ýer eken – di-ýip, Pälwan gotur seslendi (*B. Hudaýnazarow*). – *Ahaw*, adamlar! Nä-me diýseňizem, Mäligiň şol tarapdan ýasy ýany ýerdemikä öýdýän (*R.Gelenow*).

b) Şonuň üçin-de onuň: – *Hiý-wiý, näderin?! – diýen sözi hem manysyz, hem gülkünç çykdy (B. Seýtäkow). ... eli düwünçekli bir lopbuş aýal: – Aýu, oylan, duraweri! – diýip, alakjap derwezeden çykdy (G. Gurbansähedow).*

Ümlükler ol ýa beýleki sözlemiň düzüminde ulanylanlarynda, olaryň berkidilen belli bir orny ýokdur. Adatça, olaryň sözlemiň başynda ulanylyşy has agdyklyk edýär, sözlemiň ortasynda we ahyrynda olar seýregräk gabat gelýär. Sözlemiň başynda ulanylýan ümlükleriň emosional-ekspressiw duýgy ýüze çykaryş täsirçiligi olaryň sözlemiň beýleki orunlaryndaka garanda has güýçli, ýokary we tapawutly bolýar. Ümlükleriň, esasan, sözlemiň başynda ulanylyşy andygynyň düýp sebäbini sözleýjiniň duýgusynyň onuň sözlemäge başlamazyndan oň duýdansyz peýda bolýanlygy, döreýänligi bilen düşündirmek bolar. Meselem: – *Päheý, Polluk, sen-ä çaga ýaly ekeniň! – diýip, bir ýaşuly oňa ýüzlendi. (B. Hudaýnazarow). – Kakasy, buşluk! Bagşy Ýurdaman jany görüp gelipdir! (Şol ýerde).*

Ümlükleriň grammatik aýratynlyklary

Ümlükler sintaktik jähtden özbaşdak söz sözlemi görnüşinde ýa-da sözlemiň düzüminde ýüz tutma, giriş sözleri hyzmatynda ulanylýarlar. Ümlük söz sözlemi özünden oňki we soňky sözlemlere ýa-da olaryň haýsy hem bolsa bir agzasyna grammatik taýdan baglanyş bilmeyär, ýüz tutma, giriş sözler hem özi bilen ulanylýan sözlemlerindäki grammatik agzalaryň hiç biri bilen grammatik baglanyşyk saklamaýarlar.

Ümlük söz sözlemi gutarnykly aýdylýan äheňe eýedir. Ol, köplenç, ýüzlenme, seýrek ýagdaýlarda bolsa habar, sorag sözlemleriniň intonasiýalarynda aýdylýar hem-de ýanaşyk ulanylýan sözlemlerinden pauza arkaly aýyl-saýyl bölünip aýrylýar. Meselem: – *Toba-tagsyr! – diýip, Bossan ýakasyna tüýkürdi (B. Kerbabaýew).*

– *Äh-ä... Indi mesele aýdýňlaşýa... – diýip, Akmyradow kemerini çekip, ýerinden galdy (G. Gurbansähedow).*

Ýüz tutma sözleriň hyzmatynda, esasan, ýüzlenme-çagyryş intonasiýasynda aýdylýp, diňleýjä ýüz tutmagy, ýüze çykan waka, ýagdaýa onuň ünsüni çekmegi, ony çagyrmagy we ş.m. bildirýän

ümlükler gelyärler. Meselem: – *Aýu*, onda aýal geýimem tikilýämi? (*G.Gurbansähedow*).

Giriş sözleriň hyzmatynda sözleýjiniň emosional-modal garaýşyny – ýüze çykarylan pikiri tassyklamagy, ýüze çykan waka barada belli netijä gelmegi, onuň (wakanyň we hadysanyň) hakykat, çyn we dogrudygyny diňleýjä ýetirmegi, ony ynadyrmagy bildirýän *hä/hä-ä, äh-hä//ä-hä//äh-ä-ä. walla//eger walla...* kimin ümlükler ulanylýarlar. Meselem: – *Hä*, kaka, halk-a gowy görüpdür. Şäherde bu maşyny edinmedik öý ýok (*B. Seýtäkow*). – *Aý*, *walla*, *gowaça diýilýän zadyň näzikligi* Polluk aganyň näzikligiçe bar eken-aýt! – diýip, garader bolan Nunna pälwan hüňürdeýärdi (*B. Hudaýnazarow*).

Ümlükler üýtgemeyän – söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeyän söz toparlary hasaplanylýar. Muňa garamazdan, ümlükler söz toparyna degişli aýry-aýry sözler degişlilik we käbir düşüm goşulmalaryny kabul etmek arkaly atlaşýarlar. Meselem: Şu «*wah-wahdan*» soň enäniň demi tükenen ýaly boldy (*B. Hudaýnazarow*). Ol meniň *hyh-çöşümi* eşiden dessine: «Geleweri, oglum» diýdi-de, ogly bilen boldy (*R. Gelenow*).

Ümlükleriň birnäçeleri hiç bir hili goşulma kabul etmezden hem, şol duruşlaryna atlaşmaga ukyplydyrlar. Meselem: Görenler: «Göz degmesin» diýip, *tüf-tüf* tükürýärdiler (*B.Kerbabaýew*). Annanyň *ah-wah* sesi/ Ýatyrmaýar Gurbany (*A.Alamyşow*). Ýadaw düýeler «*hyh-çök*» diýlerine mähetdel, agraslyk bilen çökdüler (*B.Hudaýnazarow*).

Ümlükler atlaşanlarynda, sözlemiň dürli grammatik agzasy bolup gelyärler.

Ümlükler goşulmalar arkaly beýleki söz toparlaryndan ýasamaýarlar, diymek, ümlükleri ýasaýan ýörite goşulmalar ýokdur, şonuň üçin olar morfologik taýdan asyl söze we goşulma bölünmeýärler. Ýöne ümlükler söz ýasalyşa gatnaşyp, käbir söz toparlaryna degişli, onçakly köp mukdarda bolmasa-da, aýry-aýry sözleri hasyl etmäge gatnaşýarlar: ýek-ýarym söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen olardan atlar, sada işlikler, *et-* funksional-kömekçi işligi arkaly bolsa analitik işlikler ýasalyarlar, iki ümlügiň birleşmeginden emele gelen ýek-tük atlar-da gabat gelyär. Meselem: Arabaçy keselliniň

haýkylygynyň arasynda «hä-çüw» diýip, sesini goşdy («Türkmen diliniň sözlügi»). Olaryň waýkyryň sesleri uzakdan eşidilýärdi (Şol ýerde).

Ol leňneç ýaly derrew beýleligine döndi: – Ýok, baý aga, **toba etdik!** (B. Kerbabaýew). Babaly ukudan oýanan ýaly **ä-äh** edip, beýlesine aýlandy (Şol ýerde).

Göktorly, **waharman**, tarlawuk gawun/ Ýolaňda ýarylýar tapmasaň tabyn («Türkmen diliniň sözlügi»).

Ümlükleriň käbiri durnukly söz düzümleriniň komponenti bolup hem gelip bilýärler. Meselem: «**Dat! Men bir binamysyň başyna mynasyp boldum!**» diýip, **ah urup** arman çekýä (H. Derýaýew). Her hilem bolsa, bir ýaşuly adam öz hekaýasy bilen gürrüňiniň ortasyna düşensoň, **hü berip** oturdy (Şol ýerde).

Ümlükler atlaşanlarynda, sada we analitik işlikleriň düzümine gatnaşanlarynda, durnukly söz düzümleriniň düzüminde gelenlerinde, olara (ümlüklere) mahsus bolan emosionallyk, labyzlylyk öňküsinden ep-esli derejede gowşaýar.

Ümlükler, köplenç, sada, gaýtalanýan söz şekilinde ulanylýarlar. Ümlükleriň gaýtalanyp ulanylmagy söz ýasalyşa degişli däldir. Emosional ümlükleriň şu hili ulanylyşy güýçli içki duýgyny ýüze çykarmak üçin hyzmat etse, ol (gaýtalanyp ulanylmak) isleg duýgularyny bildirýän ümlüklerde sözleýjiniň tutanýerliligini, erjelligini nygtaýar. Meselem: – *Hayý, hayý, ogul!* Dutaryňa seredeweri (R. Gelenow). Jümme pişigi gördi we: – *Pişt-pişt* diýip, onuň yzyndan topuldy (K. Jumaýew).

Ses düzümi, morfologik gurluşy taýdan tapawutly iki ümlügiň tirkeşip gelmegi örän köp duşýar: bularyň ikisi hem ýa diňe oňyn, ýa-da diňe tersin duýgulary bildirýän ümlüklerden bolýarlar we tirkeş söz görnüşinde çykyş edýärler. Garşylykly duýgulary bildirýän ümlükler özara utgaşmaýarlar. Meselem: Birdenkä bolsa Marina – *Eý-wayý* – diýip, iňne urlan ýaly towsup galdy (B. Kerbabaýew). Iskenderow bolsa sypaýyçylygy elden bermezlik üçin: «*Hä-hüm*» diýip, höwesli sereden kişi bolýardy (B. Seýtäkow).

Emosional ümlüklere degişli aýry-aýry sözler emosional-ekspressiw öwüşginli käbir ownuk bölekler bilen hem utgaşyp gelýär, şu hili başga käbir sözleriň düzümindäki şonuň ýaly ownuk bölekleri bolsa kä halatlarda saýgarmak hem kyn bolýar. Ownuk bölekleriň

hyzmaty ümlükleriň emosionallygyny, labyzlylygyny has-da güýçlendirmekden, nygtamakdan ybaratdyr. Meselem: – *Way-eý*, bu kim-eý?! (*B. Seytäkow*). – *Bay-bay* -ow, bu ne darja köçe eken (*A. Soltanmyradow*).

Ümlükler gelip çykyşlary we emele gelişleri taýyndan asyl **ümlükler** hem-de **ýasama ümlükler** diýen iki topara bölünýär.

Asyl ümlükler. Bu topar sözler owalbaşdan adamlaryň öz emosional-ekspressiw duýgularyny diňleýjilere ýetirmek üçin ulanylýan gadymy ümlüklerdir. Şonuň üçin hem bulara **asyl ümlükler** diýilýär. Bu hili ümlükler ses düzümi boýunça dürli-dürlüdürler. Bularyň tas her bir görnüşine girýän aýry-aýry sözleriň dürli intonasiýada aýdylmaklary bilen baglylykda çekimlisiniň ýa-da çekimsiziniň uzaldylyp-süýkdürilip ulanylyşy köp duşýar.

1) Bir çekimli sesden ybarat sözler. Meselem: – *E*, Anna bu taýda eken (*A. Durdyýew*).

2) Çekimli we çekimsiz sesden ybarat sözler. Meselem: – Onsoň näme? *Aý*, bolýa-da ... (*B. Seytäkow*).

3) Çekimsiz we çekimli sesden ybarat sözler. Meselem: *Be*, bu näme diýdigi bolduka? (*B. Seytäkow*). – Mümkün bolanyny, gyssagly gerekisini şu ýerde öndürýäris. – *Be-e?* – Hawa, hawa (*Şol ýerde*). – *Ba-a...* ýaman ýokary heňden tutduň-la! (*B. Kerbabaýew*).

4) Çekimliden hem-de çekimsiz we çekimli sesden ybarat sözler. Meselem: – *O-ho!* – diýip, iki elini dyzynyň üstünde goýanyny duýman galdy (*B. Seytäkow*).

5) Çekimsizden, çekimliden we çekimsizden ybarat sözler. Meselem: – *Wiý-y*, kakasy, mellekde işden kän zat ýok-la? (*B. Hudaynazarow*).

6) Çekimliden we iki çekimsizden ybarat sözler. Meselem: – İçerini tüsseden doldurypsyň, *üw*f, ýagşyň diňenliginden seň habaryň yokmy? (*N. Saryhanow*).

7) Türkmen diliniň bogun gurluşyna häsiýetli bolmadyk ses utgaşmalaryndan ybarat ümlükler hem duş gelýär. Meselem: *Emma Ajabyň «tss»* eden sesi ony sakga daýandyrdy (*B. Kerbabaýew*).

Ýasama ümlükler. Bularyň gelip çykyşlary beýleki söz toparlary bilen baglanyşyklydyr. Atlara we işliklere degişli belli-belli sözler güýçli emosional-ekspressiw öwüşginli aýdylmagy netijesinde

özleriniň leksik manylaryny – düşünje aňlatmaklyk hyzmatyny ýitirýärler we sözleýjiniň içki duýgusyny, islegini, maksadyny bildirmek bilen ümlükleriň hataryna geçýärler. Bular, esasan, alynma sözlere degişlidir. Bulardan başga-da käbir atlar we işlikler özüleriniň esasy, leksik manylarynda ulanylmak bilen kontekstiň talabyna görä ümlükleriň hyzmatynda hem ulanylýarlar.

Türkmen diliniň öz sözlerinden emele gelen ýasama ümlükler örän azdyr. Ýasama ümlükleriň aglabasy, aslynda, başga dillerden aralaşan sözlerdir. Şuňa laýyklykda olar: a) türkmen diline mahsus ýasama ümlükler: b) alynma sözlerden emele gelen ümlükler diýen iki topara bölmek bolar:

Ýasama ümlükleriň fonetik gurluşy dürli-dürli bolup, olar, esasan, iki, üç we ondan hem köp bogundan ybaratdyrlar.

Aýry-aýry frazeologik düzümler diňe ümlükleriň hyzmatynda ulanylýarlar: *armaweri, bar boluň!, hoş galyň!, hoş geldiňiz!, ýol bolsun!, baş üstüne!, alny-bagty açyk bolsun!..* Meselem: – Menem şu ýerde seni görenim bilen – altyn şaha el ýetirendirin öýdemok. – *Al gerek bolsa!... (B. Kerbabayew).* – *Alla janlarym,* bu ne ahwalat boldy – diýip, şonda ýaşuly seslendi (*B.Hudaynazarow*).

Ümlükleriň many toparlary

Ümlükler emosiýany, isleg duýgularyny ... ýüze çykaryş aýratynlyklary boýunça üç topara bölünýärler:

I. Emosiýa (içki duýgy) bildirýän ümlükler.

II. Isleg duýgularyny bildirýän ümlükler.

III. Durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat däp-des-surlaryna hormat goýmaklygy we ş.m. bildirýän ümlükler.

I. *Emosiýa bildirýän ümlükler.* Bu topar sözler köp sanly bolup, sözleýjiniň dürli içki duýgusyny ýüze çykarmaga hyzmat edýärler. Bularyň birnäçesi şatlanmak-begenmek, haýran galmak, täsin galmak, kanagatlanmak, makullamak, hoşallyk, minnetdarlyk, duýgudaşlyk bildirmek, lezzet almak... kimin diňe oňyn emosiýalary ýüze çykarýarlar. Ümlükleriň başga bir topary gahar-gazap, ýigrenmek, gaýgy-gam, gam-gussa, gynanmak, ökünmek, gorkmak, howsala düşmek, käýinmek, närazylyk bildirmek, äsgermezlik etmek... kimin

diñe tersin emosiýalary häsiýetlendirýärler. Şu ýokarky aýratynlyklar esasynda hem emosional ümlükler uly iki topara bölünýär:

1. Oňyn duýgulary bildirýän ümlükler: Bular, esasan, aşakdaky manylarda gelyär:

a) Şatlanmagy, begenmegi, keýpiköklügi bildirýänler: *Ura!*, *bo-o*, *be-e!*.. Meselem: ...ýaňy diňen joşgunly el çarpyşmalar gaýtadan örç aldy, dumly-duş raýdaşlyk sesinden doldy: – *Ura!* – *Ura!* (*G.Kuhyew*).

b) Haýran galmagy, geň görmegi bildirýänler: *eý-hoý!*, *bah-ow!*, *baý-ba!*, *baý-bu-ul*, *be-e.*!, *pah-pah!*.. Meselem: – *Bäý-bäý*, ynsan, seniň gyz bolaýşyň-a! (*B.Seýtäkow*). – *Bo-how!* Seniň hiç zatdan habaryň ýok (*Şol ýerde*).

ç) Hoşamaýlyk etmegi, öwmegi, taryplamagy, ruhlandyrmagy bildirýänler: *baý!*, *baý-baý-ow!*, *bäh!*, *jan-jan!*, *ýaşa!*, *arma(ň)!*, *bar bol(uň)!*.. Meselem: – *Aý, ýaşa!* Onda galanyny men aýdaýaýyn – diýip, kasesine ýapyşdy (*B.Kerbabaýew*). – *Pah-pah*, bu ne ýagşy namalar aýdýar eken («*Görogly*»).

d) Başganyň pikirini tassyklamagy, makullamagy, ol barada belli netijä gelmegi bildirýänler: *hüm-m!*, *ä-hä!*, *hä-hüm!*, *hä!*.. Meselem: Meniň adym Ýolly. Üçoýukdan. – *Hä, hä, dogry.* (*B. Hudaýnazarow*). – *Hm...* Şeýledir. Molla has-da ekezlendi. – Bilene şeýledir, Berdi (*R.Gelenow*).

2) Tersin duýgulary bildirýän ümlükler. Bular hem, esasan, aşakdaky manylarda gelyär:

a) Gahar-gazaby, ýigrenmegi, käýinmegi, sögünmegi bildirýänler: *äh!*, *tüf!*, *hey!*, *wah!*, *pahey!*, *gözüň çyksyn!...*, *ataňa nälet!// ataňenälet!//äteňenälet!*, *haram!*, *öýüň köýsün!...* Meselem: Ondan arany açmaga howlukdy; «*Hey!*, ekilmedik ýerde gögeren gyzgan» diýip käýindi (*B. Kerbabaýew*). – *Tüf*, bigaýratlar... – diýip, tüýkürip geçdi (*H.Ysmaýylow*).

b) Gaýgy, gam-gussa bildirýänler: *waý!*, *wah!*, *ah!*... Meselem: – *Ah*, dünýe, dünýe... Sen, gör, nähili öwrüm edýän. Bolýa-da, takdyra ten bermekden başga näme edip biljek, sen? (*R.Gelenow*). «*Wah!*... Ýandy bagrym» diýip/ Ýar jebrine dözyärdi (*A. Alamyşow*).

ç) Nägilelik, nãrazylyk bildirýänler: *ah!*, *pähey!*, *hym!*, *toba-to-ba!*... Meselem: – *Pähey däninim!* Adamlaryň agzynyň jähegi bolmasa, ondan bir ýaman zat bolmajak eken-ow! (*B. Kerbabaýew*). – Synanyşyp görseň bolmaýarmy? – *Wah*, men mydama synanyýaryn. Emma hiç alaç edip bilemok (*B. Seýtäkow*).

d) Ökünmegi, puşman etmegi, arman çekmegi, gynanmagy bildirýänler: *juk-juk!*, *wahey!* *wayey!* *weý-weý!*... Meselem: – *Wah-wahey*, pahyryň görjegi bar eken-ow! (*B. Seýtäkow*). – *Wah*, olara-da eden kömegim bolmady... (*G. Kulyýew*). – *Ah*, pahyr, bolmandyr ol-a (*B. Hudaýnazarow*).

e) Fiziki agyryny – duýgyny, ýadawlygy, argynlygy bildirýänler: *way!*, *haý-way!*, *wayey!*, *üff!*... Meselem: – *Wäk-le*, gelneje! Goýbersene elimi! *Wäk*, *wäg-eý* (*B. Kerbabaýew*). – *Weý-weý-eý*, halys hem ýadadym (*A. Durdyýew*).

ä) Gorkmagy, howsala düşmegi, ätiýaç etmegi bildirýänler: *dat-bidat!*, *wä-ä-ä!*, *eýh!*, *wayh!*, *wah!*, *way!*, // *way-way!*, *ba-a!*... Meselem: – *Eý-way*, bagtym garaldy! *Da-at*, kömege ýetiň!... *Da-at*, *perýat!* Işim gaýtdy. Meni goldaň!... (*B. Kerbabaýew*). – *Wiý*, işim gaýtdy, onuňky nähili dertkä! (*B. Seýtäkow*).

f) Geňirgenmegi bildirýänler: *be-be-be!*, *aý-ýaý-ýaý!*, *ba-ba!*... Meselem: – *Be-be-be....* kaka, sen dälirediňmi? (*A. Durdyýew*).

– Ol-a atelýäni taşlap gaýdypdyr. – *Bä!* – edip, Durdy Kepban geňirgenip, elini owkalady (*G. Gurbansähedow*). – *Bäý-bä!*.. Munuň garaňkydygyny. Men-ä ilerini-gaýrany saýgaryp biljek däl (*R. Gelenow*).

g) Göwnüýetmezçiligi, äsgermezligi, ýaňsylamagy, gyjالات bermegi bildirýänler: *hym!*, *äl!* *Häh-häh!*... Meselem: – *Hym!*.. Hany özüň ýaly akylyly ýigit! (*B. Kerbabaýew*). – *Häh... häh..* Seniň sözüň bilen bitäýjek zat bolsa, ol aňsat-la... (*B. Seýtäkow*).

h) Şübhelenmegi, münkürl bolmagy, ynam etmezligi bildirýänler: *Äl!*, *be!*, *aý!*, *goýa!*, *aý ýog-a!*.. Meselem: – *Äl*, gerek ýerinde bu adam bahana-da tapýar-a (*B. Hudaýnazarow*).

Emosional ümlükleriň oňyn we tersin duýgulary bildirýän dürli manylary seredilip geçilenler bilen çäklenmeýär. Bu iki many

toparynyň her birine degişli başga-da, käbir many öwüşginleriň bolmagy tebigydyr.

II. *Isleg duýgularyny bildirýän ümlükler*. Bu topara sözleýjiniň erk-ygtyýaryny, buýrugyny, maksat-niýetini, arzuwyny we ş.m. bildirýän ümlükler degişlidir. Beýle sözleriň ençemesi has gadymy ümlüklerdir–seslenmelerdir. Kime we nämä ýüzlenilýänligine baglylykda bular iki topara bölünýärler: a) adamlara ýüzlenmegi bildirýän ümlükler; b) haýwanlara, guşlara ýüzlenmegi bildirýän ümlükler.

a) Birinji topar sözler çagyryş-ýüzlenme äheňinde aýdylyp, ýüz tutmagy, çagyrmagy, gygyrmagy, buýurmagy, talap etmegi, diňleýjiniň ünsüni çekmegi we ş.m. bildirmäge hyzmat edýän ümlüklerdir: *ahaw!//ah-aw!//ah-ah-ow!, ahaý!//aheý!, eý!, haw!//how!, ha-aw!//ha-ow!, haý!//heý!...* Meselem: Jemal trubkany göterip: – *Allo!*–diýdi (*B. Seytākow*), – *O-how*, Japar aga, salawmaleýkim! – Waleýkim, geleweriň (*B. Hudaýnazarow*).

b) Ikinji topar ümlükler, esasan, öý haýwanlaryna, guşlara ýüzlenilende ulanylýarlar. Sözleýji haýwanlara, guşlara ýüzlenip, haýsydyr bir degişli ümlügi ulananda, ol özüniň erk-islegi boýunça olaryň haýsy-da bolsa bellibir hereketi ýerine ýetirmegini göz önünde tutýar. Sözleýjiniň ol ýa beýleki degişli ümlügi haýsy maksat bilen ulanyandygyna baglylykda bular, öz nobatynda, ýene-de özara kiçi üç topara bölünýärler:

1) Haýwanlary, guşlary çagyrmagy bildirýänler: *kür-kür!//kür-çük-kürçük!* (eşek, kürre üçin), *höw-höw!* (sygyr, öküz üçin), *piş-piş!* (pişik üçin), *geç-geç!* (geçi, çebiş üçin)... Meselem: Artyk: «*Püşbe-püşbe*» diýip ylganda, dor alaşa oňa gaňrylyp seretdi (*B. Kerbabayew*). Ol dessine elini horaza uzadyp, Kakala seredip durşuna: – *Tüý-tüý, tüý-tüý!*. – diýip seslendi (*K. Jumaýew*).

2) Haýwanlary, guşlary kowmagy, gorkuzmagy bildirýänler: *küş-ş!* (guş), *jit//küş!* (it, güjük), *geç!* (geçi, çebiş üçin), *tok!* (towuk üçin)..... Meselem: *Japbak onuň syrtyna geçip:* – *Höw!* – diýdi (*B. Kerbabayew*). *Kimisi sygrynyň gapdalyna şapbat bilen urup,* «ýatak, ýatak» diýip, daňmaga alyp barýardy (*A. Durdyýew*).

3) Haýwanlary, guşlary köşeşdirmegi, iýmitlendirmegi, suwa ýakmagy, olaryň haýsydyr bir hereketi ýerine ýetirmegi üçin hoşamaýlyk etmegi we ş.m. bildirýänler: *horp-horp!* (düýe, köşek suwa ýakylanda), *çom-çom!* (sygyr, göle, öküz suwa ýakylanda), *gurraý!* (goýun, geçi suwa ýakylanda), *durrr!* (at, ýaby durzuljak bolnanda), *çöş* (eşek durzuljak bolnanda), *hyh!//hyh-çök!* (düýe çökeriljek bolnanda), *hyh!//hyh-kür!* (eşek ýörediljek bolnanda)... Meselem: Ondan soň: – *Haýt! Çüw!* diýdiler (*B. Kerbabayew*). Ol indi: – *Haýt-haýt* – diýip, yzly-yzyna gaýtalaýardy, çünki gorkusyndan ýaňa düýeleriň gödensiz aýaklary бүтін göwresine çenli saňňyldaýardylar... (*A. Gowşudow*). «Höwlüm-höwlüm» diýip, hiňlenip sygyr sagmak bilen garabaşyna gaýdy (*«Türkmen diliniň sözlügi»*). Şol wagt bolsa Aýnanyň sesi eşidildi: – *Hörele, düýäm, hörele!* (*Şol ýerde*).

Haýwanlary çagyrmak, kowmak, köşeşdirmek, iýmitlendirmek we ş.m. üçin ulanylýan sözleriň birnäçesi şol haýwanlaryň atlaryna, kábiri olaryň gylyk-häsiýetine meňzeşräkdir. Şeýle ümlükler şol haýwan atlarynyň belli derejede gysgaldylmagy ýa-da fonetik özgerişe sezewar bolmaklary netijesinde hasyl edilipdir diýmek mümkin. Deňeşdir: *piş-piş!*, *piş!*, *piş!* – pişige degişli; *kür-kür!//kür-çük-kürçük!*, *kür!*, *kür!* – kürrä degişli; *güjük-güjük!*, *küç!* – güjüge degişli; *goş-goş!*, *goş!*, *goş!* – goça degişli; *geç!* *geç!* – geçä degişli we ş.m.

III. *Durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat döpdessurlaryna hormat goýmaklygy (gutlamak, salamlaşmak, hoşlaşmak we başgalar) bildirýän ümlükler.* Muňa onçakly köp bolmadyk ümlükler, ümlükleriň hyzmatynda ulanylýan aýry-aýry durnukly söz düzümleri degişlidir: *hoş!*, *sag bol(uň)!*, *buýruň!*, *ýagşy!*, *giç ýagşy!*, *haýyr!*, *salawmaleýkim!//essalawmaleýkim!*, *waleýkim essalam!*, *ömrüň uzak bolsun!*... Meselem: – Bu işi maňa tabşyraý. – *Baş üstüne, eziz Margarit (B.Seytākow).* Jenap ilç i oña ak pata berdi: – *Ýol bolsun!*. (*G.Kulyýew*).

Şu topara taňryýalkasyn!, bile ýalkasyn! şükür!, omyň!, işalla! // enşalla!, estagpyrlla!... kimin sözler-de degişlidir.

SES WE ŞEKIL AŇLADÝAN SÖZLER

Türkmen diliniň ses we şekil aňladýan sözleri leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça özbaşlaryna aýratyn bir söz toparyny emele getirýärler. Bular diliň çeperçilik serişdelerine degişli bolup, sözleşige şekillilik, täsirlilik, emosional-ekspressiw öwüşginlik berýärler. Beýle sözler halk döredijiliginde, çeper eserlerde, aýratyn-da degişme häsiýetli eserlerde giňden ulanylýar, emma syýasy-jemgyýetçilik, ylmy-publisistik we ş.m. eserlerde ulanylmaýar.

Ses aňladýan sözler. Daşymyzy gursap alan tebigatda we jemgyýetde döreýän dürli ses hadysalary adamyň eşidiş organy – gulagy arkaly kabul edilýär we zerurlyk netijesinde şol seslere meňzedilmek ýoly bilen olary takmyny şöhlendiriýän ençeme sözler dilde peýda bolýarlar. Diýmek, bularyň döremeginde adamyň eşidiş organynyň aýgytlaýjy hyzmaty bar. Şeýle sözlere bolsa *ses aňladýan sözler* diýilýär. Meselem: ...daşardan *çybyş-çybyş* edip, ayak sesi gelen ýaly boldy (*H. Derýaýew*). Patdy aga olara çigidiň gabygy ýaly hem üns bermän, *pyşyr-pyşyr* edip, pul sanaýardy (*O. Akmämmedow*).

Seslenmeler bilen olaryň aňlatmasy bolan sözleriň arasynda gönüden-göni arabaglanysyk bar hem bolsa, bular biri-biriniň doly we üýtgeşsiz gaýtalanmasy dälendirler. Mysal üçin, sygryň molamasy, goýun-geçiniň mälemesi, jüýjäniň jüýgüldisi we başgalar dürs ýazuwda *mo, mä, jüýk-jüýk...* kimin ýazylsalar-da, ses hadysalarynyň we olary suratlandyran sözleriň özara tapawudy bardyr: olar adamyň gep agzalary arkaly takyk aňlatmakdan has çylşyrymlydyrlar.

Ses aňladýan sözler beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýar.

Şekil aňladýan sözler. Predmetleriň hereket şekilini, boluş ýagdaýyny, daş sypatyny – görnüşini, ýagtylyk şekillerini, adam organizminde peýda bolýan fiziologik-emosional hadysalary aňladýan sözlere *şekil aňladýan sözler* diýilýär. Hereket, ýagdaý we ş.m. hadysalar adamyň görüş organy – gözi, syzyş, duýuş organlary arkaly kabul edilýär hem-de şolara özboluşly meňzeşlik, öýkünme esasynda dilde şekil aňladýan sözler peýda bolýarlar. Meselem: Bulary owarram edip bilmedik *Gully* gözlerini *açalak-ýumalak* edip,

başlyga bakdy (R.Gelenow). — Jan-a-a — diýen ses eşidildi. Gözel ziňk etdi (*O.Akmämmedow*).

Şekil aňladýan sözleriň asyl gelip çykyşlary, döreýşi isimler, işlikler we aýry-aýry ses aňladýan sözler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ýöne diliň häzirki ösüş ýagdaýynda şeýle sözleri (isim, işlik...) ýüze çykarmaga şekil aňladýan sözleriň diňe birnäçesiniň gurluşy mümkinçilik berýär: *ýelk-ýelk* – adamyň keýpiniň görterilen, sadyýan wagtyndaky ýeňil ýöreýşi ýa-da haýsydyr jansyz ýeňles predmetiň ýeňiljek yranma, ýaýkanma şekilini suratlandyryýan söz (< *ýel*); *açalak-ýumalak* – haýsydyr bir zada geň galanda, adamyň gözleriniň çalt açylyp-ýumluş şekiliniň-görnüşini suratlandyryýan söz (< *aç-*, *ýum-*); *elek-çelek* – haýsydyr bir zady geň görende, oňa haýran galanda, adamyň göz hanasynyň eýläk-beýläk hereket ediş şekilini suratlandyryýan söz (< *ele-*); *daraw-daraw//arym-darym* – bölek-bölek, ýyrtym-ýyrtym edilen matanyň, kagyzyň we ş.m. zatlaryň daş görnüşini suratlandyryýan söz (< *dara-*) we ş.m.

Şeýle sözleriň hataryna *gülüm-ýalym/güles-ýalas* (<*gül-*), *bas-syr-bussur//bussur-ýassyr* (<*bas-*, *bus-*, *ýas-*), *bukdak-sukdak* (<*buk*), *güýmeň-süýmeň//güýmeň-samaň* (<*güýme-*), *aýlaň-çaýlaň* (<*aýla*), *garbak-gurbak//garbaň-gurbaň* (<*garba-*) we başgalar degişlidir. Meselem: *Ätmer-sätmer* (<*ät-*) ädimläp, /Togsa bilen görüşdi (*P. Nurberdiýew*). Nazaryň ýüzi gyzardy-da, ýüzüne *şagga* (*şag* – ses aňladýan söz) der geldi (*A.Durdyýew*).

Ses we şekil aňladýan sözler islendik ses hadysasyny, hereket şekilini, zadyň daş görnüşini, ýagdaýyny, mümkin boldugyça, doly anyklygy, бүтін аýdyňлыгы bilen suratlandyrmak üçin hyzmat edýärler. Anyk alnan pursatda, ýagdaýda bu hili sözleri ulanmazdan, suratlandyryljak – şöhlелendiriljek bolunýan ses, hereket, şekil hadysalaryny täsirli labyzly, ачык we аýdyň bermek mümkin dälidir. Meselem: Duşman maşynlary *wazyrtda-wazyrt* (*A. Nyýazow*). Çary kör *haňk-huňk* edip, turup gitmekçi boldy (*A. Durdyýew*).

Mysallardaky *wazyrtda-wazyrt*, ***hank-hunk*** we beýleki ses we şekil aňladýan sözler başga, özlerinden ýasalmadyk adaty sözler bilen çalşyrylyp ulanylsa, onda şolar arkaly sözlemlere öňki berilýän emosional-ekspressiw baýlyk, şekillilik, täsirlilik ýitip gidýär.

Bu leksika-grammatik kategoriýa degişli köp-köp sözler, aýratyn hem şekil aňladýan bir topar sözler çylşyrymly hereket hadysalaryny aňladýarlar: *apaň-apaň* – daýaw adamyň, atyň, sygryň assa-assa, giň ädimläp ýöreýiş şekilini suratlandyryýan söz; *gybyrdyk-gybyrdyk* – kelte boýly, ýognas adamyň, gatyryň, eşegiň we ş.m. gysga ädimli, çalt ýöreýiş şekilini suratlandyryýan söz; *höküdik-höküdik* – düýäniň egri boýnuny bir aşak, bir ýokaryk hereket etdirip, endigan bir kadaly ýöreýiş şekilini suratlandyryýan söz we başgalar. Meselem: – Iden ugruna *süpül-süpül* edip eňdi (*R. Gelenow*). Ol ýüzüni *sapajak-supajak* edip, Şamyrada seretdi (*Şol ýerde*).

Ses we şekil aňladýan sözlerde köp manylylyk güýçli ösendir: bularyň ep-esli bölegi öz aralarynda meňzeşligi, ýakynlygy, ujypsyz arabaglanyşygy bolan aýry-aýry ses we hereket hadysalaryny suratlandyrmaga ukyplydyrlar. Hatda käbirleri bir ýagdaýda ses, başga ýagdaýda şekil aňladýan söz bolup hem ulanylýar: *lummur-hummur* – 1) derýanyň, kanalyň we ş.m. suwy joşup, möwç urup akanda, eşidilýän güýçli seslenmäni; 2) ineriň-erkegiň joşup, kükrändäki sesini suratlandyryýan söz; *gürs-gürs* – 1) buraw maşynynyň, motoryň ş.m. tehniki abzallaryň güýçli, güňleş sesini; 2) güýçli ýürek urmasyny suratlandyryýan söz we başgalar. Meselem: Gurban aga pahyr *düňk-düňk* edip, şol sokuda dări döwerdi (*A. Gowşudow*). Şobada *düňk-düňk* edip, aýakgaby bilen töre geçip, agyr göwresini per ýassyga goýberdi (*G. Seyitmäadow*).

Bu söz toparynda manydaş sözler-de az däl. Ol ýa beýleki bellibir seslenmäni we şekili aňlatmak üçin hyzmat edýän sözleriň arasynda many taýdan bir-birine örän ýakynlyk, bellibir derejede tapawut hem bar. Ýöne olar düzüliş aýratynlyklaryna garamazdan, manydaşlyk hatarlary emele getirýärler. Şeýle manydaşlyk hataryň her birini düzüýän sözler bir-birine бүтінлөý meňzeş (taý) däldirler, sebäbi olary özara çalşyryp ulanmak bolmaýar. Meňzeş (taý) ses we şekil aňladýan sözleri bolsa islendik kontekstde many we stil tapawudy duýulmaýan sözler hökmünde biri-biri bilen erkin çalşyryp ulanmak bolýar. Manydaşlyk hatarlara käbir mysallar: *ýap-ýap/maýtyk-maýtyk/antak-mantak/süpül-süpül/gypyl-gypyl/pipil-pipil/joňk-joňk/jaýt-jaýt/gors-gors* we ş.m. ýaşy, beden gurluşy babatda biri-birin-

den tapawutlanýan erkek adamlaryň (oglanlaryň), aýal-gyzlaryň ýöreýiş aýratynlyklaryny aňladýan sözler; *jykyr-jykyr/mys-mys/lok- lok /ýah -ýah/kikir- kikir/lah – lah/jakyr-jakyr* we ş.m. gülkiniň dürli görnüşini aňladýan sözler we başgalar. Meselem: Kertik bolsa gyzyp *saňňyl-saňňyl* edýärdi (*A.Allanazarow*). Ýöne *galp-galp* edip durun («*Edebiýat we sungat*» gazetini).

Ses we şekil aňladýan sözler söz ýasaýjy goşulmalar we başga hili söz ýasalyş ýollary arkaly atlara, sypatlara, işliklere degişli ençeme sözleriň ýasalmagyna işjeň gatnaşýar. Gelip çykyşlarynda, manylarynda umumylyk bolmasa-da, ses, şekil aňladýan sözler birnäçe alamatlar we meňzeşlikler esasynda bir söz toparyny emele getirýärler:

1. *Bir umumy we düýpli alamat boýunça* özara birleşýärler: olar ses, hereket hadysalarynyň we ş.m. atlaryny aňlatman, olaryň gönüden-göni aňlatmasydyrlar: olar seslenmelere, herekete, ýagdaýa we ş.m. meňzedilmek ýoly, özboluşly meňzeşlik, öýkünme esasynda döreýärler.

Fonetikada: a) sözüň başynda we ahyrynda çekimlileriň çekimsizlere garaňda has az ulanylmagy; b) bir topar gaýtalanýan sözleriň çekimlileriniň gezekleşmesi arkaly taýly sözleriň bolmagy (*tark-tark, tyrk-tyrk; şar-şar, şur-şur, şyr-şyr; lakyr-lakyr, lokur-lokur, lykyr-lykyr; ýalp-ýalp, ýylp-ýylp; sölp-sölp, selp-selp, sülp-sülp; loňk-loňk, leňk-leňk, liňk-liňk...*); c) ikinji komponentiň çekimlisiniň (ýa-da çekimlileriniň) üýtgemegi (*tark-turk, patdyk-putdyk, jaňk-juňk; hasyr-husur, ýalt-ýult, hekgil-hükgül, galk-gulk, ýaldyr-ýuldur...*); d) komponentleriň başky çekimsizleriniň özara çalyşmagy (*hyşy-wuşy, hymy-symy, gowul-çowul; hopul-sopul, köw-söw, bukdak-sukdak, buýtar-suýtar...*); e) ep-esli sözleriň ikinji komponentiniň başynda goşmaça çekimsiziň peýda bolmagy (*abyr-zabyr, yňňy-pyňňy; ibirt-zibirt; ätmer-sätmer...*) we ş.m. ses we şekil aňladýan sözleriň ikisi üçin hem häsiýetli alamatlardyr.

Morfologiýada. Ses we şekil aňladýan sözler: a) grammatik taýdan üýtgemeyärler – söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeyärler, şeýle goşulmalar goşulanda atlaşýarlar; b) köplenç, gaýtalanýan we tirkeş söz görnüşinde ulanylýarlar: c) *-dy/-di* at, *-da/-de, -la/-le,*

-a/-e işlik ýasaýjy goşulmalar, şonuň ýaly-da -yr/-ir/-ur/-ür; -yl/-il/-ul/-ül goşulmalary olaryň ikisi üçin hem umumydyrlar; d) aglaba, etmek funksional-kömekçi işligi bilen utgaşyp, analitik işlikleri hasyl edýärler.

Sintaksisde. Ses we şekil aňladýan sözleriň esasy sintaktik hyzmaty hal-ýagdaý ahwalaty we aýyrgyç bolmakdan ybaratdyr. Olaryň gatnaşmagynda ýasalan analitik işlikler bolsa hal-ýagdaý ahwalaty, aýyrgyç we habar bolup ulanylýarlar.

Çeperçilik serişdesi hökmünde. Bularyň ikisi-de sözleşigi täsirli, ötgür hem-de labyzly, ötgür hem-de şekilli etmek üçin hyzmat edýärler.

Ses we şekil aňladýan sözleriň many toparlary

Nähili we neneňsi seslenmeleri suratlandyryandyklaryna baglylykda ses aňladýan sözler üç topara bölünýär:

1. Adama häsiýetli seslenmeleri şöhlendirýän sözler. Bulary hem ses hadysasynyň häsiýetine görä iki topara bölmek bolar:

a) Aňly-düşünjeli döredilýän sesleri şöhlendirýän sözler. Adam tarapyndan dürli ýagdaýda döredilýän sesler dürli şekildäki sözler arkaly aňladylýar. Bular, esasan, subýektiň herekete, waka, ýagdaýa bolan gatnaşygyny – garaýşyny (makullamak, şatlanmak – begenmek, ýaňsa almak, nägile bolmak, halamazlyk, göwnüyetmezçilik etmek we ş.m.) bildirýärler. Beýle sözleriň mukdary onçakly köp däl. Meselem: Bu söze Aňkar aga içinden *mys-mys* edip güldi (*B.Hudaynazarow*). ... Nunna pälwan gürründeşine gözügidijilik bilen seretdi-de, birden *wala-wala* edip, Gytja tarap yöneldi (*Şol ýerde*).

b) Adamda instinkt boýunça, ýagny onuň erk-islegine bagly bolmazdan döreýän dürli seslenmeleri şöhlendirýän sözler. Bu topar sözler bellibir agyrynyň, gorkynyň, dem alyş organa nähilidir bir zadyň täsir etmegi bilen ýa-da ukuda, düşgöre döreýän ses hadysalaryny we ş.m. suratlandyryrlar. Bular sanlyja sözlerden ybaratdyr. Meselem: – Hawa. Sen kirpiksiz gabaklaryňy ýaňyjyk gerip, «*iňňä-iňňä*» diýip, dünýä gelen wagtyňdaky waka (*B.Kerbabaýew*). Bu wagtlar daşarda *kuh-ha-kuh-ha* edip, üsgülewük eşidildi (*H. Deryaýew*).

2. Beýleki janly jandarlaryň çykarýan seslerini şöhlendirýän sözler. Bulary hem janly jandarlaryň haýsy birine degişlidiklerine görä birnäçe ownuk toparlara bölmek bolar:

a) Haýwanlaryň çykarýan seslerini şöhlendirýän sözler. Meselem: Janajygly möjek *awu* diýip, özüni oklady (*A. Gowşudow*). Bu *jaňk-juňk çyňsamak ýene-de gaýtalandy* (*Şol ýerde*).

b) Guş-gumrularyň çykarýan seslerini şöhlendirýän sözler. Meselem: Özi horazyň deňi, / *Jagak-jagak* bar heňi (*P. Nurberdiýew*). Garga ardynjyrap, *gak-gak-gak* edipdir (*A. Soltanmyradow*).

ç) Mör-möjekleriň çykarýan seslerini şöhlendirýän sözler. Muňa juda az sanly sözler degişlidir. Meselem: Düýe... *wyzda-wyz* bolşup ýören balarylaryna ýüzlenipdir (*A. Soltanmyradow*). Tam içinde *wyz-wyz* edip bir siňek, / Hemme zada basyp gördi ol eňek («*Garagum*»).

3. Jansyz tebigy zatlaryň, tebigy hadysalaryň döredýän seslerini şöhlendirýän sözler. Närseler, zatlar bir-birine çakyşan, süýkeşen, sürtülen, degen mahalynda, olar özleriniň häsiýetine we aýratynlyklaryna görä dürli sesleriň döremegine, ýüze çykmagyna sebäp bolýarlar. Şonuň üçin bu hili ses hadysalaryny suratlandyryýan sözleriň sany köpdür. Olaryň ençemesi köp manylydyrlar we aşakdaky ýaly birnäçe toparlara bölünýär:

a) Gaty, ýumşak zatlaryň biri-birine çakyşmagyndan, sürtülmeginden we ş.m. emele gelýän seslenmeleri şöhlendirýän sözler. Meselem: Artyk alaşaň gerşini sypap, arkasyna *pat-pat* kakdy (*B. Kerbabaýew*). Kimsi işikde eli paltaly, *park-park* odun aýyryardy (*A. Durdyýew*).

b) Metal zatlaryň özara ýa-da olaryň başga hili gaty närselere çakyşmagy, sürtülmegi, ýere gaçmagy we ş.m. netijesinde döreýän sesleri şöhlendirýän sözler. Meselem: Endamyň titredýär, gulagyňy deşýär, / *Jaňk-jaňk* edip batly sandal sesleri (*Ş. Kekilow*). Törde aýbogdaşyny guragada, uly bagşylaryňky ýaly edip, dutary düzmäge başlady. *Tiriň, tiriň, tiriň...* (*B. Hudaýnazarow*).

ç) Suwuk, ýarym suwuk jisimler, goýy massalar akanda, gaýnanda, joşanda, bir zada guýlanda we ş.m. döreýän ses hadysalaryny şöhlendirýän sözler. Bu topar sözler mukdar taýdan onçakly

köp дәл. Meselem: İçine ýumruk ýaly gowurma atylyp, suwdan doldurylan çopan gazanjygy *lasyr-lasyr* gaýnaýan wagtynda, Artyk çöregini (goruň aşagyndan) çykardy (*B. Kerbabaýew*). Ýarysy pejiň içine çümüp duran tüňçe bolsa gülegen adam ýaly *lakyr-lakyr* edip, kiçijik agzyndan iri damjalary pürkýärdi (*Ý. Durdyýew*).

d) Dürli ýaraglaryň, toplaryň, motorlaryň, mehanizmleriň işländäki eşidilýän seslerini, her hili partlaýyş we şuňa meňzeşleri şöhlelendirýän sözler. Meselem: Şol halatda edil bendiň üstünden atylan ok *jast* edip, onuň gulagynyň düybünden geçip gitdi. Birinji atylan tüpeňiň yzy bilen *tark-jast*, *tark-tark*, *jast-jast*, *ta-a-rk-juw* edip, sesi eşidilen oklaryň nyşanasy Durdy boldy (*H. Derýaýew*).

e) Tebigy hadysalaryň döredýän seslenmelerini şöhlelendirýän sözler. Muňa çakli sandaky sözler degişlidir. Meselem: Edil şol gün asmanda *gür-par* edip duran ýaz buludy hem ýokdy (*A. Gowşudow*). Bossan *pu-u*, *pu-u* edip, ýeli, «*şabyr-şabyr*» diýip bolsa, çabgany suratlandyrdy (*B. Kerbabaýew*).

Şekil aňladýan sözler-de nähili tebigy hadysalara, zatlaryň hereketine, daş görnüşine degişlidiklerine laýyklykda birnäçe topara bölünýärler:

1. Adamyň (a), haýwanlaryň (b), guşlaryň, mör-möjekleriň (ç) ýöreyiş, böküş, ylgaýyş we ş.m. hereket şekilini suratlandyryýan sözler. Bu hili sözleriň sany köpdür. Meselem: a) Pökgen özüniň mähnet göwresini zordan göterip, *loňk-loňk* edip ylgaýar (*A. Gowşudow*). Ol edil ördek ýaly petekesini gaýşardyp, *oýmul-oýmul* edip, gaýynymyň öýüne girdi (*A. Durdyýew*).

b) Köpek... *seňk-seňk* edip, öňe düşýärdi. (*B. Kerbabaýew*). Bir-denkä golaýyndan *diriň-diriň* towsup giden towşana göreji ilende bolsa, onuň ýüwrükligine buýsanan ýaly el çarpdy (*Şol ýerde*).

ç) *Ybyrt* eder balygym, / *Gybyrt* eder balygym, / Tutjak bolup sermesem, / Elden sypar balygym («Türkmen halk matallary»). Gyrdan gelýän kyrk eşek / *Hytda-hytda* ýorgalar, / Üsti ýaşyl egmeli, / Egme kümüş eýerli (*Şol ýerde*).

2. Adamyň bellibir wagt dowamynda bikär, işsiz, biderek entäp ýörüş, ygys, geziş ýagdaýyny suratlandyryýan sözler. Meselem: – Ýa-da ol öýe girip, ol öýden çykyp, *söw-söw syrpy* ýörmekçimi?

(*A. Durdyýew*). Allak birnäçe gün onda-mundarak, *bukdak-sukdak* edip gezdi (*H. Deryaýew*).

3. Dürli sebäplere görä, adamyň ýüz keşbinde, ýüzünde peýda bolýan dürli hereketleri suratlandyryň sözler. Bu topar az sanly sözlerden ybaratdyr. Meselem: Ýefreýtor ýerinden egnini söllerip we dodaklaryny *kemiş-kemiş* etdirip turdy... (*N. Saryhanow*). – Wi, Amanjan, bu asyl senmidiň? – diýip, lopbuş aýal *dylym-dylym* edip, maşynyň penjiresinden boýnuny uzatdy (*G. Gurbansähedow*).

4. Şat bolmagyň, gorkmagyň, howsala düşmegiň, agyrynyň we ş.m. täsiri bilen adam organizminde peýda bolýan dürli fiziologik-emosional hadysalary şöhlendirýän sözler. Muňa örän çakli mukdardaky sözler degişlidir. Meselem: Ilki maşyna münen batlaryna, olaryň üçüsiniň-de ýürekleri *gürs-gürs* urýardy, her kim öz aladasyny edýärdi (*Ý. Durdyýew*). – Birnäçe aý bäri gözüm yzyňy üzmän *tirp-tirp* edip çekýär (*A. Gowşudow*).

5. Adamyň umumy ýagdaýy bilen baglanyşykly dörän sözler. Bu topar sözler aljyraňňylygyň, geň galmagyň, gorkmagyň, howsala düşmegiň we ş.m. täsiri bilen adamyň umumy ýagdaýynda peýda bolýan üýtgeşmeleri şöhlendirýärler. Şeýle sözler dilde ep-esli bar. Meselem: Ýaňy işige ýeten Sähet *ziňk* edip tisingindi-de: – Hä! – diýip, jogap berenini özi-de duýman galdy (*A. Gowşudow*). Kimiňdir pişik basyşyny edip, gapa gelenini duýman oturan Hoşgeldi *yalt* edip, bir gapdala seretdi (*A. Gowşudow*).

6. Zatlaryň asuda, dynçlyk, hereketsiz ýagdaýyndaky daş görnüşini, şkilini, sypatyny suratlandyryň sözler. Bu çakli mukdardaky sözleri öz içine alýar. Meselem: Ol garagyýçak, *atan-satan*, agras bir ýigitdir. (*B. Kerbabaýew*). Ol guşagyny şeýle ebşir guşanan hem bolsa, egnindäki donuň ýakalarynyň dumly-duşy *hopul-sopul* bolup durdy (*Şol ýerde*).

7. Hereketiň çaltlykda, tiz bolup geçişini, onuň okgunlylygyny şöhlendirýän sözler. Bu topara ep-esli sözler girýär. Meselem: ...ýoldan obanyň ýaş oganlary welosipedli biri-biriniň yzyndan *zybyrt-da-zybyrt* geçýärdiler. (*A. Durdyýew*). Telegraf agaçlary Merediň gapdalyndan *zyrp-zyrp* geçýärdi (*Şol ýerde*).

8. Ýagtylyk hadysalaryny suratlandyrýan sözler. Beýle sözler aýyň, Günüň, ýyldyzyň, ýyldyrymyň, ýalnyň, oduň, çyranyň, gymmat baha metallaryň, daşlaryň we ş. m. zatlaryň berýän dürli ýagtylyk öwüşginlerini, adamyň ýüz-gözünde bolýan ýagtylyk hadysalaryny suratlandyrýarlar. Bu topara sanlyja sözler degişlidir. Meselem: Daň saz berip, ömri zaýa batansoň, / *Ýylp-ýylp* edip, ýitip barýar ýyldyzlar (*B.Kerbabaýew*). Gözel sesini çykarman, başyny ýaýkanda, burnunyň iki ýanyndan syrgyp gaýdýan gözýaş çyranyň ýagtysyna *ýyldyrt-ýyldyrt* etdi (*O. Akmämmadow*).

Şekil aňladýan sözleriň umumy mukdary ses aňladýan sözlerden has azdyr.

Ses we şekil aňladýan sözleriň gurluşy taýdan toparlary

Gurluşlary taýdan ses we şekil aňladýan sözler üç topara bölünýär: Sada sözler, gaýtalanýan sözler, tirkeş sözler.

Sada sözler. Bular, aglaba işlikler bilen utgaşyp, birbada, bellibir kesgitli wagtyň dowamynda ýüze çykyan seslenmäniň we hereket şekiliniň bir gezek bolup geçýändigini suratlandyrýarlar.

Sada söz hökmünde, köplenç, bir bogunly sözler ulanylýar. Olar-da, esasan ses aňladýan sözlere degişli. Bularyň ulanyş gerimi, gaýtalanýan we tirkeş sözlere garaňda, juda çäklidir. Meselem: Ol tüpeňiniň gulagyny gysanda, diňe *jyrk* etdi, göçmedi (*B. Kerbabaýew*).

Gaýtalanýan sözler. Ses we şekil aňladýan sözleriň giňden ulanylýan görnüşleri gaýtalanýan we tirkeş sözler bolup, olar bu söz toparynyň gurluş aýratynlygyny häsiýetlendirýärler.

Gaýtalanýan sözler seslenmäniň, suratlandyrylýan şekiliň hil tarapyňyň üýtgemän, birden köp, näbelli gezek sazlaşykly, birsydyrgyn, birmenşeş, deň kadaly, bir ritmde gaýtalanýandygyny şöhlelendirýärler hem-de olaryň labyzlylyk, täsirlilik derejesini güýçlendirmäge hyzmat edýärler. Meselem: Onýança dor alaşa agynap galanyndan soň, *gür-gür* silkindi-de töweregine bakjaklap, *çyr-çyr* kişnedi (*B.Kerbabaýew*). Olaryň näzik aýaklarynyň aşagy ýaýly ýaly bolup, *diriň-diriň* her bökende, ýigrimi ädimden artyga zyňýana meňzedi (*Şol ýerde*).

Gaýtalanýan sözler iki topara bölünýär:

Birinji topar: Muña girýän sözler bilen bir hatarda olaryň sada görnüşleri hem dilde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Emma gaty howlугyp, *zõwwe-zõwwe* ýerinden turýardy (*H.Ysmaýyłow*). – Baý keserip ýatan ýerinden *zõwwe* galdy (*N.Saryhanow*). *Hyrk-hyrk* edip birden gözden zym boldy, / Suw ýüzünden aşagyna güm boldy (*B.Kerbabaýew*). Şonuň üçin ol, Nowçenko birdenkä *hyrk* edip dikelen wagty, pessaý ses bilen ýene oňa ýüz tutdy (*Şol ýerde*).

Ses aňladýan sözleriň şol bir gaýtalanýan we sada görnüşleriniň birnäçesi biri-birinden başga-başga ses hadysalaryny suratlandyrýarlar: şeýle seslenmeler dürli zatlar arkaly döredilýär. Meselem: Ädikli aýagyny birki ýola ýere ***tarp-tarp*** urdy... (*A.Durdyýew*). Utanjyndan galdyrmaýar kirpigin, / Ýeňnesi ***tarp*** edip, ýapar serpigini (*B.Kerbabaýew*). Yzly-yzyna öňküdenem gatyрак / ***Tark-tark*** edip, ýene işik kakyldy (*Ş. Kekilow*). *Bir ýerden tark edip tüpeň sen eşidildi*.

Ikinji topar. Bu topar sözler komponentleriniň semantik we gurluş bitewüligi zerarly dilde diňe gaýtalanýan görnüşinde ulanylýar. Bular asly tebigaty boýunça näbelli, birnäçe gezek gaýtalanýan seslenmeler, şekil hadysalary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Bu topara esli sandaky sözler degişlidir. Meselem: Kā günler bolsa bazarda onuň-munuň ýanynda oturyp, *lemmi-lemmi* edip, gününü ýaşyýardy (*A. Durdyýew*). ...biçäre Gülaýym Ärhasanyň daşyndan *pyr-pyr* aýlandy («Görogly»).

Sada görnüşde ulanylyp-ulanylmazlyklaryna garamazdan, ses aňladýan sözleriň birnäçesi üç, dört gezek gaýtalanyp hem ulanylýar. Meselem: ...agzynyň ýetişdigine pulemyot ýaly *ta-ta-ta* edip başlady (*A.Durdyýew*). Jeňneliň içinden bolsa *hüw, hüw, hüw, hüw* edip, hüwiniň sesi gelýärdi (*K.Jumaýew*).

Tirkeş sözler. Bular komponentleri gurluş taýdan tapawutlanýan ýa-da komponentleriň birinde (köplenç, ikinji komponentde) fonetik özgerme geçýän sözlerden ybaratdyr. Hil tarapyndan üýtgeşme bolup, kadasyz, sazlaşyksyz, deň ölçegsiz, dürli ritimde gaýtalanýan seslenmeleri, şekil hadysalaryny şöhlelendirýän bu sözler bir söz hökmünde çykyş edýärler. Ulanyş aýratynlyklary taýyndan bular üç topara bölünýär:

Birinji topar. Bu topar sözleriň komponentleriniň her biri dilde gaýtalanýan ýa-da sada söz görnüşinde ulanylýar. Bularyň sany örän az, olar-da ses aňladýan sözlere degişlidir. Meselem: (*Tüpeňleriň*) *tark, tüw, jüw...* sesleri birnäçe sekuntlarça yzy üzülmän eşidildi (*N.Saryhanow*). *Jüw-jüw...* güller şuwlaşyp geçýär (*N.Jumaýew*).

Bir komponenti ses aňladýan sözlerden, beýlekisi isimlerden bolan az sanly tirkeş sözler-de bar. Bularyň komponentleri manydaş bolup, ikisi bilelikde ýagdaý, şekil aňlatmaga hyzmat edýärler. Meselem: Üsti towukly, ýagly palawdan, Daşhowzuň «Garrygyz» gawunyndan *gerk-gäbe* bolan Eziz agraldy (*B.Kerbabaýew*). Bir gün ertir turup görseler, ýyljak şemal öwsüp, gar bolsa *pagyş-para* eräpdir (*A.Gowşudow*).

Ikinji topar. Bu topar tirkeş sözleriň birinji komponenti sada ýa-da gaýtalanýan söz görnüşinde ulanylýar. Birinji komponenti özbaşdak ulanylman, ikinji komponenti gaýtalanýan görnüşinde duşýan az-owlak sözler-de (*köw-söw, hyşy-wyşy, hyşyr-pyşyr, galk-gulk...*) şu topara degişlidir. Häli şindi diýen ýaly fonetik özgerişe sezewar bolýan ikinji komponent birinji komponentiň fonetik görnüşini bolup çykyş edýär. Bu topar ep-esli sandaky sözleri öz içine alýar. Meselem: «Ýagşy, atasy duşman bilen *tark-turk* edişen ekeni, a ogly?» (*B. Kerbabaýew*). – Men size görkezeýin, seret şol gelýänlere! – diýip – *tark-tark* (atdy), iki sany duşman buzuň üstünden taýan ýaly şarpyldap gaýtdy (*A. Durdyýew*). – Görsem Öwez bir zatdan gorkýan ýaly öýleriniň töwereginde *köw-söw* edip, aýlanyp ýören eken (*A. Gowşudow*).

Üçünji topar. Muňa komponentleri özbaşdak ulanylman, diňe tirkeş görnüşinde duşýan sözler degişlidir. Şeýle sözler ep-esli mukdardadyr. Meselem: – Emma olara uýma-da *hajyk-hujuk* et, olary seň özüň eşek ýaly ulanmaga çalyş (*B.Kerbabaýew*). Oberleýtenant... *patdy-sutdy* edip rus dilinde gepläp zordan düşündirdi (*A.Gowşudow*).

Gaýtalanýan we tirkeş sözleriň birnäçesiniň komponentleriniň aralygyndan *-da/-de* baglaýjysy ulanylyp, olaryň many öwürşegini has güýçlendirmäge, nygtamaga, oňa ünsi çekmäge hyzmat edýär. Meselem: *Nemesleriň bosguny girere süren tapman, ibirtde-zibirt*

bolşup, top oklarynyň astynda mynjyraýardylar (*A.Gowşudow*). Bir bada olar *jagylda-jugul* bolşup, öz aralarynda gyzykly gürrüň edýärdiler (*Şol ýerde*).

Bir bogunly ses we şekil aňladýan sözleriň fonetik gurluşy

Bir bogunly ses we şekil aňladýan sözler, esasan üç, dört sesden düzülip, ýapyk bogna gutarýarlar. Üç sesden ybarat sözleriň çekimlä başlanýany ýok diýerlikdir. Az sanly iki sesli sözler, esasan, çekimlä gutarýar. Bir çekimliniň gaýtalanyp – uzaldylyp ulanylmagyndan ybarat ýek-ýarym sözler-de bar. Şeýlelikde, bir bogunly sözler dört görnüşe bölünýär.

Üç sesli sözler özleriniň köp manylylygy bilen tapawutlanýar. Ses aňladýan sözleriň düzümindäki her bir sesiň fizika-akustiki häsiýetiniň aýdyň ýüze çykmasynyň olaryň fonetik gurluşynda uly hyzmaty bar. Olarda sesleriň utgaşmasy tötänleýin däl-de, eýsem fonetik kanunlyga laýyk gelýär.

Ses aňladýan sözleriň düzümindäki çekimliler, söz başyndaky we ahyryndaky çekimsizler seslenmeleriň gysgalyk-dowamlylyk, başlanýş, gutaryş, güýçlülük-güýçsüzlik we ş.m. aýratynlygy bilen gönüden-göni baglanyşykly bolup, bellibir suratlandyryş – şöhlendiriş hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Söz ahyryndaky *r, ŋ, w, z, ş, s, g, ž, h, f* sonorlylary, süýkeş çekimsizleri ses hadysasynyň birneme dowamlyrak geçýändigini häsiýetlendirýärler. Meselem: *Güw-güw* edip, ot sowurýar toplarymyz, / Asmandan inderýär biziň laçynlar (*Ş. Kekilow*). Gelinler öz aralarynda *mys-mys* gülüşdiler (*B.Kerbabayew*).

Söz ahyryndaky *k, t, p* zarply çekimsizler seslenmäniň birden, duýdansyz ýagdaýda tamamlanyşyny häsiýetlendirýärler. Meselem: Gylly bolsa... *şat-şat* edip, çigit çigitleýär (*P. Nurberdiyew*). *Tak* etdi tabaklandy, / Güp etdi göbeklendi («*Türkmen halk matallary*»).

Söz başyndaky çekimsizler hem ses hadysasynyň başlanýş häsiýetini, aýratynlygyny görkezýärler: *p, b, t, d, k, g, m, n* zarply çekimsizleri, *ç, j* affrikatlary arkaly sesleriň duýdansyz, garaşylmadyk ýagdaýda ýüze çykýanlygy nygtalýar. Meselem: *Pişik tuduň*

kölegesinde... *myr-myr* edip ýatyrdy (*K.Jumayew*). Ol boksçular ýaly ýumrugyny düwüp, çagalaryna hem *düw-düw* topulyp başlady («*Garagum*»).

W, z, h, l çekimsizlerine başlanýan sözlerde seslenmäniň baglanyşygynda duýdansyzlyk duýulmaýar. Meselem: Gulman arçyn *lah-lah* güldi (*A.Gowşudow*). Sähet *hiň* urup, sesini kesdi (*Şol ýerde*).

Ş süýkeş çekimsizine başlanýan sözler ses hadysasynyň baglanyşynyň *şap / şyp-byldajjy, şalp / şylp -yldajjy, şar / şyr- ryldajjy, şap / şyp-yrdajjy, şag / şyg -gyldajjy, şag / şyg-yrdajjy, şow / şuw-wuldaýjy* häsiýetlidigini aňladýarlar. Meselem: Ogluny dyzynyň üstünde dik durzup, yüz-gözüne seretdi we her almalygyndan *şap-şap* ogşap, bagryna gysdy (*A.Durdyýew*). *Şuw* etdi – otly gitdi («*Türkmen halk matallary*»).

Näçe bogundandygyna garamazdan, ses aňladýan sözleriň başynda *ž, ý, s, r, f, ŋ* çekimsizleri ulanylmaýarlar.

Dört sesli ses aňladýan sözleriň ahyry *lk, lç, mp, ŋk, ŋs, rñ, rk, rp, rs, rt, zt, ýk, ýl, ýp, ýt, wh, wf, st* çekimsizleriniň utgaşyp gelmegi bilen gutarýarlar.

Ŋs, rs, ýl, wh, wf bilen gutaran sözler seslenmäniň gutaryş döwüriň birneme dowamlyrak, emma güýçli depginde geçýändigini, *rñ* bilen tamamlanýan sözler bolsa ses hadysasynyň gutaryş fazasynyň ýaňlanma bilen dowamly geçýändigini häsiýetlendirýärler. Meselem: – Ony şu gije... *pyrk!*... itden çykaryljak ahyry! (*B.Kerbabayew*). Mama aňrsyna agdarylyp, *gars-gars* gaşandy (*Şol ýerde*).

Zt, lk, lp, lç, ŋk, rk, rp, rt, rç, st, ýk, ýp, ýt ses utgaşmasy bilen tamamlanýan sözler seslenmäniň duýdansyz güýçli depginde gutaryandygyny häsiýetlendirýärler. Meselem: Annaguly sölp kellesini *hyrt-hyrt* gaşamaga durdy (*A. Durdyýew*).

Dört sesden ybarat bir bogunly sözleriň ahyrynda *b, w, g, d, z, ž, j, ý, m, n, r, ş* çekimsizleri gelip bilmeýärler. Şeýle sözleriň başynda *b, p, t, d, k, g, w, z, h, l, ş* sesleri ulanylyp, başlanyş aýratynlygynyň şöhlelenişi üç sesden ybarat sözlerdäki bilen bir meňzeşdir.

Ýokarda sada sözler bilen birlikde gaýtalanýan sözlere hem birnäçe mysallar getirildi. Soňkular, adatça, birden artyk gaýtalanýan ses hadysalaryny suratlandyrýarlar. Olar arkaly şöhlendirilýän

seslenmelerini az ýa esli wagt dowamynda bolup geçýänligi arakesmeler bilen gaýtalanýan hadysalaryň her bir aktynyň yzyndan aýdyň duýulýar.

Çekimli gutarýan iki sesli we bir çekimliniň gaýtalanmagyndan ybarat bir bogunly sözlere mysallar:

–*Hi-hi...* Pyzan bolsalar, pyzyldym diýip, gaýgy edip, gam laýyna batyp ýörmesin (*G. Gurbansähedow*). Dürli ses edişdi bagda bilbiller, / Ýene bir agaçdan eşidildi *ku-ku* (*R. Seýidow*).

Ses aňladýan bir bogunly sözleriň fonetik gurluşynda çekimliler hem möhüm hyzmaty ýerine ýetirýärler – olar suratlandyrylýan ses hadysalarynyň mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly bolup, olaryň dürli hili güýçlülük derejesini häsiýetlendirmäge hyzmat edýärler. Bir bogunly şeýle sözleriň düzüminde *e* çekimlisinden beýlekileri duşýar. Şol bir umumy ses hadysasynyň dürli öwüşgini, köplenç, çekimlisi tapawutly, iki ýa-da ondan köp wariantlar – sözler arkaly ýüze çykarylýar. Şu aýratynlyk iki bogunly birnäçe sözlerde hem öz güýjüni saklaýar, şonuň üçin aşakda olardan-da käbir mysallar getiriljekdir.

Giň *a, o, ö, ä* çekimlileri aýyk, aýdyň seslenmeleri we olaryň ýokary güýçlülük derejesini, dar *i, y, u, ü* çekimlileri bolsa aýdyň bolmadyk, güňleç, dymyk ses hadysalaryny we olaryň pes güýçlülük derejesini häsiýetlendirýärler: *şart, şyrt; mo, mö, mä; maw, miw; dü-kür-dükür, dikir-dikir, jakyr-jakyr, jykyr-jykyr...* Meselem: Tamlaryň ternawlaryndan *şyr-şyr* edip suwlar akýardy (*A. Gowşudow*). Baglarda seslenip Pöwrize çäýy / Gije-gündiz *şur-şur* edip akyp dur (*R. Seýidow*).

Ses aňladýan sözlerde çekimlileriň gezekleşmegi – çalyşmagy giň ýaýran hadysalaryň biri bolup, bu aýratynlyk şekil aňladýan sözleriň hem birnäçesine degişlidir.

Giň *a* çekimlisi suratlandyryýan hereket hadysasynyň aýdyňlygynyň, güýçlüliginiň iň ýokary derejesini, dar *y* sesi bolsa onuň güýçlüliginiň, aýdyňlygynyň ondan pes, gowşak derejesini häsiýetlendirýär: *ýalp-ýalp, ýylp-ýylp; ýaldyr-ýaldyr, ýyl dyr-ýyl dyr; lap-lap, lyp-lyp...* Meselem: Ýürekler *tars-tars* urup, söýgi duýgular ol

goldan ol gola elektrik togy ýaly bolup geçdi (*A.Durdyýew*). Onuň ýüreji *tyrs-tyrs* edip urup başlady (*Ç. Aşyrow*).

Ö, ü çekimlileri gödeksi, güýçli hereket şekilini, giň o sesi güýçli, aýdyň, e, i çekimlileri bolsa gowşak, güýçsüz hereket şekilini häsiýetlendirýärler: *zoňk, ziňk; löňk-löňk, leňk-leňk, liňk-liňk...* Me-selem: Ol işde gyssanyp alňasaýan adam däl-di. Elmydama bir ýörişde *lep-lep* edip ýöreýärdi (*A.Durdyýew*). Akmyrat bolsa iki ýana ýaýkanyp, *läp-läp* edip barýardy (*Şol ýerde*). *Sülp-sülp* edip, zordan ýöreýärdim (*Ç. Aşyrow*).

Çekimlileriň çalyşmagy – gezekleşmegi netijesinde emele gelen sözler özara manydaş bolman, bütinleý biri-birinden başga-başga ses we hereket hadysalaryny hem suratlandyrýarlar. Bu ýagdaý häli-şindi gabat gelýär: *jak-jak* (gülki barada), *jyk-jyk* (sagadyň sesi barada), *jik-jik* (guşlaryň sesi barada)... Meselem: *Çagyş-çagyş* tebeňni / Ne reňgi bar, ne zeňgi («*Türkmen halk matallary*»). Ine, dem soňrakdan Hanküýli çokaýyny *çoguş-çoguş* edip geldi (*A. Durdyýew*).

Iki, üç bogunly ses we şekil aňladýan düýp sözleriň morfologik gurluşy

Iki, üç bogunly düýp sözleriň özboluşly morfologik gurluşy bu söz toparynyň häsiýetli aýratynlyklarynyň biridir. Şeýle sözleriň düzümine «gurluş elementleri» diýlip atlandyrylýan özboluşly goşulmalar gatnaşýar. Bular adaty söz ýasaýjy goşulmalardan tapawutlanýarlar: a) bir, iki bogunly ses we şekil aňladýan sözlere goşulyp, manysy boýunça bu söz toparynyň çäginde çykmaýan – başga söz toparyna geçmeýän düýp sözleri, işliklere we isimlere degişli aýry-aýry sözlerden şekil aňladýan sözleri ýasamaga hyzmat edýärler: beýleki söz toparlaryna mahsus bolmadyk bu şekil aňladýan sözleriň morfologik aýratynlygyny düzýär; adaty söz ýasaýjy goşulmalar ýaly goşulan sözlerden düýp sözleri hasyl etseler hem, olar hakyky söz ýasaýjy goşulmalaryň, hakyky grammatik şekilleriň hataryna girmeyärler, sebäbi bular birigen sözleriniň manylaryna deň goşmaça dürli manyly öwüşgin, ýokundy berip, olaryň semantik gurluşlaryny her hili çylşyrymlaşmalara sezewar etmek bilen çäklenýärler.

Iki, üç bogunly düýp sözlerde, esasan, aşakdaky ýaly gurluş elementleri duşýar.

-yr / -ir / -ur / -ür. Bu *l, r, h, f* seslerinden beýleki çekimsizlere gutarýan üç sesden ybarat bir bogunly sözlere (çekimsiz + çekimli + çekimsiz) goşulýar. Ýasalan sözlər, esasan, gaýtalanýan ýa-da tirkeş söz şekillerinde ulanylýar. Bu gurluş elementi goşulýan asyl sözlərinden aňlanylýan ses hadysalarynyň has çylşyrymlaşýandygyny suratlandyrýar, ýagny arakesmeli, bir-biriniň yzyndan eşidilýän meňzeş ýa meňzeş bolmadyk seslenmeleriniň gaýtalanýandygyny, dowamlydygyny, çaltlygyny, ýygjamlygyny we ş. m. görkezýär. Meselem: *Dükgür-dükgür* at aýagynyň sesi eşidildi (*B.Kerbabaýew*). – Nebsiňi agyrdyp oturma-da, gapyrgajyklary bilen bagyr öýkenini *jazyr-juzur* edip goýber (*G.Gurbansähadow*).

Şu gurluş elementi örän köp ses aňladýan sözləriň, şekil aňladýan sözləriň hemmesiniň diýen ýaly düzümindäki asyl sözlər dilde häzir özbaşdak ulanylmaýarlar. Ýöne sözləriň iki bogunlylygy, olarda gurluş elementiniň görnüp durmagy, manylary seredilýän sözləriň aslynda ýasama sözdüklerini görkezýär. Meselem: *Ýagyş çala şitir etse, goýy damjalar iri göz elekden geçen bugdaý ýaly damýar* (*B.Kerbabaýew*). – Daýzam bilen *gümür-ýamyr* edişip oturşym diýip, elini uzatdy (*Ý.Durdyýew*).

-yl/-il/-ul/-ül. Bir, az sanly iki bogunly sözlere goşulýar hem-de birden artyk gaýtalanýan ses we hereket hadysalarynyň çylşyrymlaşma many öwürşegini berýär. Bu, şeýle hem *-yr/-ir/-ur/-ür* arkaly ýasalan köp sanly iki bogunly düýp sözlər işlikleriň we atlaryň ýasalmagy esas hasaplanýar: ses we şekil aňladýan sözlere şu iki gurluş elementi goşulmazdan, *-da / -de* goşulmasy arkaly işlik, *-dy / -di* goşulmasynyň kömegi bilen hem at ýasalyp bilmeýär *-yl / -il / -ul / -ül* gurluş elementini alan sözləriň çäkli mukdary özbaşdak, diňe gaýtalanýan söz görnüşinde ulanylýar. Şeýle sözləriň ýasalmagy üçin esas bolup hyzmat edýän sözləriň diňe ýek-ýarymy gaýtalanýan söz görnüşinde ulanylýar: *tiňňil-tiňňil (tiň-tiň), saňňyl-saňňyl...* Meselem: *Güzül-güzül* (güz-güz) edip, ýakyn gelende, / Gara ýeriň sarsýanyny duýdurýar (*Ş.Kekilow*). Gүjүmiň ýapraklary *çaгşыл-чагşыл* (çygyş-çygyş) ses edýär («Görogly»).

Şu gurluş elementli sözleriň köpüsi diňe özlerinden ýasalan at we işlikleriň düzüminde duşýar. Meselem: Ýukajyk gabagynyň astynda *ýylpyldap* duran gözleri tilkini ýadyna salýar (*B.Kerbabäýew*). Düýeler *patanaklaşyp*, selpeşip, sygyrlar *molaşyp*, *loňkuldaşyp*, sürüden gaýdyp geldiler. (*H.Ysmaýyłow*).

-*t* Bu diňe -*yr* / -*ir* / -*ur* / -*ür* we örän seýrek -*il* / -*yl* / -*ul* / -*ül* gurluş elementli düýp sözlere goşulýar hem-de oň arasy üzüle-üzüle dowam edip gelýän ses we hereket hadysasynyň birden, duýdansyz kesilip gutaryandygyny görkezýär.

-*t* gurluş elementiniň goşulýan sözleriniň hemmesi dilde gaýtalanýan, tirkeş, seýrek sada söz görnüşinde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Çalçanyň agzy ahyrdan galmanka, alaşa burnuny *sokdy*, *nebsewürlik bilen garbap*, **güýrt-güýrt** çeynedi (*B.Kerbabäýew*). Ýanlygyň garny bir gowzap, *bir tyňzap*, **güžžült-güžžült** ses etdi (*Şol ýerde*).

-*t* gurluş elementli sözler yzlaryna hiç bir hili goşulma kabul etmeýärler.

-*a/-e*. Bu bir bogunly sözlere goşulýar we duýdansyz, birden peýda bolup, şol bada, şonuň yzysüre hem örän gysga pursatda tamamlanýan ses, hereket hadysalarynyň şöhlendirmäge hyzmat edýär. Ýasalan sözler, köplenç sada söz görnüşinde ulanylýar, bularyň ýasalmagy üçin bolsa hyzmat edýän asyl sözleriň hemmesi diýen ýaly dilde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Hanyň süzülip duran gözleri *ýalpa* açyldy (*N.Saryhanow*). Olaryň üstlerinde asylyp duran elektrik çyrasy *lappa* ýandy-da, onuň sözünü kesdi (*Şol ýerde*). Polkownige *wagga* salam berildi (*B.Kerbabäýew*). Oturan halk *güwwe* ördi (*Şol ýerde*). Ogulbäbek eje ýerinden *zöwwe* galdy (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy» romany*).

Ses aňladýan birnäçe sözler, şu gurluş elementini kabul edende, özleriniň ses aňlatma ukybyny ýitirip, göz açyp ýumasy salymda bolup geçýän hereket şekilini aňladýan sözleriň hataryna geçýärler. Bu ýagdaý ses hadysasynyň döremegindäki hem tamamlanmagyndaky çaltlyk, duýdansyzlyk bilen baglanyşyklydyr. Meselem: Hoşgeldi gürrüni *şarpa* kesdi-de dymdy (*A.Gowşudow*). – Ýaran, Ýaran, tu-ruň – diýen sese *tarpa* oýandym (*H.Gurbanow*).

Bu hili şekil aňladýan sözleriň asly ses aňladýan sözlerdir: *şarp, tarp, gars, şag, şap-şup*.

-a / -e gurluş elementli sözler yzlaryna hiç hili goşulma kabul etmeýärler.

-anak / -enek (-an + ak / -en + ek). Munuň kömegi bilen emele gelen sözler, esasan, özlerinden ýasalan işlikleriň düzüminde duşýar. Manysy boýunça hereketiň çaltlygyny, okgunlylygyny suratlandyrýar. Şu gurluş elementiniň goşulýan asyl sözleriniň aglabasy dilde özbaşdak ulanylýar. Meselem: Garrynyň başy aýlandy, özüni lampa ýere goýberdi. Ýene durup bilmän, *süssenekläp (süs)* galdy (*B.Kerbabaýew*). Aýsoltan *hasanaklap* galyp ejesini gujaklady, ýaňagyny onuň ýaňagyna goýdy (*şol ýerde*). Olar... *sazanaklaşyp*, ellerini göterişip, yerinden turdular (*H.Ysmaýlow*).

-yk / -ik / -uk / -ük. Bu, köplenç, ses aňladýan sözlere goşulyp, olardan aňlanylýan seslenmeleri çylşyrymlaşdyrmaga hyzmat edýär. Ýasalan sözler hem, bularyň ýasalmagy üçin gatnaşýan asyl sözler hem dilde gaýtalanýan ýa-da tirkeş söz görnüşinde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Ullakan körük *wassyk-wassyk* edip dem alýardy (*A.Gowşudow*). Bir salymdan soň Oguldursun egnine çöregini göterip, *maýtyk-maýtyk* edip öýüne girdi (*A.Durdyýew*).

-dyk/-dik. Munuň kömegi bilen hasyl bolan sözler arasy bölünip-bölünip gaýtalanýan ses hadysasynyň we hereketiň ara ýygjamlygynyň birneme seýreklenýändigini, açykläşýandygyny aňladýarlar. Ýasalan sözleriň köpüsi özbaşdak ulanylman, diňe özlerinden hasyl bolan işlikleriň düzüminde duşýar. -dyk / -dik gurluş elementiniň birigýän sözleri dilde gaýtalanýan ýa-da tirkeş söz görnüşinde özbaşdak ulanylýarlar. Meselem: Bedresem Annagulynyň sesine goşup, *şakyrdyk-şakyrdyk* ses edip barýardy (*A. Durdyýew*). Düýe derrew *oýmudyklap*, çökmek bilen boldy (*H. Ysmaýlow*) – Baý, bularyň mesdigini – diýip, *loňkudyklap*, çişigiň daşyndan aýlanyp, otagçylaryň hem içinden darap geçdi (*A. Durdyýew*).

-dyň/ -diň / -liň. Ses aňladýan sözlere goşulyp, seslenmäniň dowamlylygyny, sazlaşyklylygyny, ýygjamlygyny suratlandyrýar. Ýasalan söz hem, bularyň ýasalmagy üçin hyzmat edýän sözler hem dilde gaýtalanýan söz görnüşinde özbaşdak ulanylýar. Meselem:

Şol çalajan suwy demlerine darty, bir-birlerine bäsleşme bilen *towhudyň-towhudyň* edýän zawodlaryň aýylganç sesleri «*doýma-dym-doýmadym*» diýen ýaly ýeleden, ykdan eşidildi (*B. Kerbabayew*). Aýnanyň darak tutan eli göz ilginsiz inip galýar, göwresi çaykanýar, gotazlar galgaýar, sümsüleler şyňňyrdaşýar, darak *gübürdiň-gübürdiň* ses edýär (*Şol ýerde*).

Seredilenlerden başga-da, az önümlü we öndümsiz gurluşyk elementleri bar:

-ak / -ek / -k (*çalak-çulak, ýaltak-ýultak, jagak-jagak, elek-çelek, garbak-gurbak...*), -ym, -es (*gülüm-ýalym, ýalym-ýulum, güles-ýalas...*), -alak (*açalak-ýumalak, gaçalak-sapalak...*), yň (*güýmeň-süýmeň // güýmeň-samaň, aýlaň-çaylaň, garbaň-gurbaň...*), -dak / -dek (*bukdak-sukdak, ýigdekle-...*) we başgalar.

Aýry-aýry gurluş elementleri çekimlisi gysga üç sesli sözlere, aýratyn hem ses aňladýan sözlere goşulanda, asyl sözün soňky belli-belli çekimsizleri uzalýarlar. Bu hadysa ses we şekil aňladýan sözlere häsiýetli bolan ekspressiwligi, emosionallygy has-da güýçlendirýär: *waňňyr-waňňyr, şapba-şupba, gümmür-gümmür, müňňül-müňňül, wazzyk-wuzzuk, loňňy-loňňy, güzzül-güzzül, saňňyl-saňňyl* we başgalar.

PEÝDALANYLAN EDEBİYATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, 2007.
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal, Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. V tom. Aşgabat, 2012.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VI tom. Aşgabat, 2013.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VII tom. Aşgabat, 2014.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhbelentlik, rowaçlyk. Aşgabat, 2014.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. Aşgabat, 2011.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. Aşgabat, 2013.
9. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2013.
10. Ahally S. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat, 1958.
11. *Amansaryýew J., Gulmanow G.* Lingiwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi. Aşgabat, 1981.
12. *Amansaryýew J.* Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970.
13. *Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary. Aşgabat, 1974.
14. *Atamäadow N.* Häzirki türkmen dilinde praktiki işler. Aşgabat, 1994.
15. *Atanyýazow S.* Türkmen diliniň sözköki sözlügi. Aşgabat, 2004.
16. *Azymow P., Sopyýew G., Çöňňäýew Ý.* Türkmen dili. Pedagogik uçilişeler üçin okuw kitaby. Aşgabat, 1974/1983.
17. *Azymow P.* Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969.
18. *Baylyýew H., Deryýaýew H.* Ýewropalylar üçin türkmen diliniň iş kitaby. I bölüm. Aşgabat, 1932.

19. *Baylyýew H.* Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy. Aşgabat, 1948.
20. *Borjakow A.* Häzirki zaman türkmen dilinde çalyşmalar. Kand. dis. Aşgabat, 1962.
21. *Borjakow A.* Häzirki zaman türkmen dilinde söz ýasalýş. Aşgabat, 1994.
22. *Borjakow A.* Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda işligiň buýruk formasy. Aşgabat, 1992.
23. *Berdiýew R., Kürenow S., Şamyradow K., Arazkulyýew S.* Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970.
24. *Durdyýew H.* Dil we döwür. Aşgabat, 1997.
25. *Gajarowa E.* Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. Aşgabat, 1990.
26. *Geldiýew M., Alparow G.* Türkmen diliniň grammatikasy (sarf. nahu). Aşgabat, 1929.
27. *Hamzaýew M.* Türkmen diliniň morfologiýasynyň we sintaksisiniň meseleleri, Aşgabat: Ylym, 1969.
28. *Hojayew B.* Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda işligiň şert formasy. Aşgabat, 1990.
29. *Hydyrow M. N., Çöňňäýew Ý., Ybraýymow A., Sopyýew G.* Türkmen dili, I bölüm. Aşgabat, 1971.
30. *Hydyrow M. N.* Türkmen dilindäki soýuzlar. Aşgabat, 1947.
31. *Hydyrow M.N.* Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1962.
32. *Muhyýew H., Kürenow S.* Türkmen dilçileri. Aşgabat, 1988.
33. *Myradow A.* Türkmen dilinde isimlerde söýgüligiň we kemligiň aňladylyşy. Aşgabat, 1985.
34. *Nepesow G.* Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat, 2012.
35. *Saryýew G.* Türkmen edebi dilinde söz düzümleri. Aşgabat, 1972.
36. *Sopyýew G., Baylyýew H.* Grammatika, I bölüm. Morfologiýa. Aşgabat, 1934.
37. *Söýegow M.* Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda hal işlikler. Aşgabat, 1981.
38. *Şallyýewa N.* Ölçeğ atlarynyň sözlügi. Aşgabat, 1995.

39. *Täçmyradow T.* Häzirki zaman türkmen dilinde degişlilik kategoriýasy. Kand. dis, awtoref., Aşgabat, 1959.
40. *Petjikowa M.* Türkmen dilinde sypatlaryň ýasalýşy we many toparlary. Kand. dis. Aşgabat, 1985.
41. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa, Aşgabat, 1999.
42. Türkmen diliniň orfografik sözlügi. Aşgabat, 1985/1989.
43. Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962.
44. Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Aşgabat, 1976.
45. *Алланазаров О.* Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Л., 1953 (автореф. канд. дис.)
46. *Атаев Б.* Грамматические падежи в туркменском языке (Автореф. канд. дис.) Ашхабад, 1959.
47. *Баскаков Н.А.* Каракалпакский язык, II – Фонетика и морфология. М., 1952.
48. *Батманов И. А.* Современный киргизский язык. Фрунзе, 1963.
49. *Гаджиева Н. З.* Тюркские языки //Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
50. *Гафурова Н.* Наречие в современном туркменском языке. (Автореф. канд. дис.) А., 1959.
51. Грамматика хакасского языка. М., 1975.
52. *Дмитриев Н. К.* Грамматика башкирского языка. Л., 1948.
53. *Дмитриев Н. К.* Грамматика кумыкского языка. М., 1940.
54. *Дмитриев Н. К.* Грамматика современного башкирского литературного языка. М., 1981.
55. *Дмитриев Н. К.* Строй тюркских языков. М., 1962.
56. *Дыренкова Н. П.* Грамматика хакасского языка. М.-Л., 1948.
57. *Дыренкова Н. П.* Грамматика щорского языка. М.-Л., 1941.
58. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970.
59. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков/Под. ред. Н. К. Дмитриева М., 1955-1962.
60. *Кононов А. Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л; 1956.
61. *Кононов А.Н.* Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л; 1960.

62. *Малов С. Е.* Древние и новые тюркские языки. М.-Л., 1952.
63. *Рамstedт Г. И.* Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
64. *Севортян Э. В.* Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. М., 1960.
65. *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.
66. *Серебренников Б. А., Гаджиева Н. Я.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979 (2-е изд., М. 1986)
67. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков, ч. II Синтаксис. Ашхабад, 1977.
68. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков/ Под. ред. Э. Р. Тенишева. М., 1984-1988 ТТ. 1-3.
69. *Худайкулиев М.* Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабад., 1962.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
Giriş	9
Grammatik kategoriýalar	12
Grammatik şekil	15
MORFOLOGIÝA HAKYNDÄ UMUMY MAGLUMAT	18
Leksika-grammatik kategoriýalar	18
ATLAR	25
Has we jyns atlar	25
Konkret we abstrakt atlar	26
Atlaryň gurluşy	27
Goşma atlar	29
Tirkeş atlar	31
Alynma atlar	34
Gysgaldylan goşma atlar-abbreviaturalar	34
ATLARYŇ GRAMMATIK KATEGORIÝALARY	35
SAN KATEGORIÝASY	36
Has atlarda san	37
Tirkeş atlarda san	38
Jyns atlarda san	39
DEGIŞLILIK KATEGORIÝASY	41
Değişililiğin aňladylyş ýollary	43
DÜŞÜM KATEGORIÝASY	45
Baş düşüm	46
Eýelik düşüm	47
Ýöneliş düşüm	48
Ýeňiş düşüm	49
Wagt-orun düşüm	51
Çykyş düşüm	52
SYPATLAR	54
Asyl we ýasama sypatlar	55
SYPATLARYŇ ÝASALYŞY	56
Sypatlaryň morfologik ýol bilen ýasalyşy	56
Sypatlaryň sintaktik ýol bilen ýasalyşy	60
Leksika-semantik ýol bilen dörän sypatlar	63
SYPAT DEREJELERI	64
SYPATLARYŇ MANY TOPARLARY	67
SANLAR	74
Sanlaryň gurluşy boýunça görnüşleri	76

Sanlaryň ulanylyşy	77
SANLARYŇ MANY TOPARLARY	78
Mukdar sanlar	78
Sanlar bilen numeratiwleriň ulanylyşy	80
«Bir» sözüň aňladýan manylary	82
Sanlara derek ulanylyan sözler	84
Tertip sanlar	85
Bölek (drob) sanlar	86
Bölek (drob) sanlara derek ulanylyan sözler	87
Topar sanlar	88
Takmyn sanlar	89
ÇALYŞMALAR	91
Çalyşmalaryň toparlara bölünişi	93
At çalyşmalary	93
At çalyşmalarynyň ulanylyşy	94
At çalyşmalarynyň üýtgeýşi	95
Görkezme çalyşmalary	97
Görkezme çalyşmalarynyň gelip çykyşy	97
Görkezme çalyşmalarynyň ulanylyşy	97
Görkezme çalyşmalarynyň üýtgeýşi	100
Gaýdym çalyşmasy	102
Sorag çalyşmalary	104
Sorag çalyşmalarynyň gelip çykyşy we ulanylyşy	104
Kim sorag çalyşmasy	104
Ne sözünden emele gelen sorag çalyşmasy	105
Haýsy, haçan, hany çalyşmalary	108
Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýşi	109
Nämälim çalyşmalar topary	110
1. Nämälim çalyşma	111
2. Nämälim-ýokluk çalyşmasy	113
3. Nämälim-jemleýji çalyşmalar	114
Nämälim çalyşmalaryň üýtgeýişleri	115
IŞLIKLER	118
Işlikleriň ýasalyşy	118
I. Işlikleriň isimlerden ýasalyşy	120
II. Işlikleriň işliklerden ýasalyşy	125
Geçirýän we geçirmeýän işlikler	127
IŞLIK DEREJELERI	128
Işligiň düýp derejesi	130

Işligiň gaýdym derejesi	131
Işligiň özlük derejesi	133
Işligiň şariklik derejesi	135
Işligiň yükletme derejesi	136
Birnäçe dereje ýasaýjy goşulmalaryň tirkeşip goşulyşlary	138
IŞLIK ŞEKILLERI	139
Işligiň zaman şekilleri	140
I. Işligiň öten zamany	140
Mälim öten zaman	141
Mälim dowamly öten zaman	142
Nämälim dowamly öten zaman	144
Hyýal-meýil öten zaman	145
Öňki öten zaman	146
Nämälim hekaýa etme öten zaman	146
Subýektiw öten zamany.	147
Çaklama öten zaman	148
II. Işligiň häzirki zamany	149
Umumy häzirki zaman	150
Anyk häzirki zaman	152
Çaklama häzirki zaman	153
Häzirki – öten zaman.	154
III. Işligiň geljek zamany.	156
Nämälim geljek zaman	156
Mälim geljek zaman	158
IŞLIGIŇ ZAMANY NÄBELLI ŞEKILLERI	159
Işligiň şert şekili	159
Işligiň şert-arzuw şekili	165
Işligiň arzuw şekili	166
Işligiň buýruk şekili.	167
Işligiň hökmanlyk şekili	172
Işligiň hyýal şekili	174
GOŞMA IŞLIKLER	175
Esasy sözi isimlerden bolan goşma işlikler	176
Esasy sözi işlikden bolan goşma işlikler	180
1. Gymyldy-hereketiň geçişiniň tutuş ýagdaýyny we netijesini aňladýan goşma işlikler	183
2. Çylşyrymly häzirki zamany aňladýan goşma işlikler	186
3. Modallygy aňladýan goşma işlikler.	188
IŞ ATLARY	190

Iş atларыnyň – <i>ma/-me</i> şekili	196
Iş atларыnyň – <i>mak/-mek</i> şekili	198
Iş atларыnyň – <i>maklyk/-meklik</i> şekili.	201
Iş atларыnyň – <i>yş/-iş</i> şekili	201
Iş atларыnyň – <i>asy/-esi</i> şekili	205
KEM IŞLIKLER	211
Kem işligiň – <i>dy/-di</i> goşulmasy.	212
Kem işligiň – <i>dyr/-dir, -dur/-dür</i> goşulmasy	213
Kem işligiň – <i>mys/,miş, -muş/müş</i> goşulmasy	214
Eken(i) kem işligi	215
Kem işligiň – <i>ka/-kä</i> goşulmasy	217
ORTAK IŞLIKLER	220
Ortak işligiň öten zaman şekilleri	222
Ortak işligiň häzirkî zaman şekilleri	240
ORTAK IŞLIGIŇ GELJEK ZAMAN ŞEKILLERİ	243
1. Ortak işligiň mälîm geljek zaman şekili	243
2. Ortak işligiň nâmälîm geljek zaman şekili	247
HAL IŞLIKLER	254
I. Hal işligiň asyl şekilleri	255
II. Hal işligiň ýasama şekilleri	261
Hal işligiň – <i>aly/ – eli</i> şekili.	261
Hal işligiň – <i>ynça/ – inçe</i> şekili.	262
Hal işliginiň – <i>dykça/ – dikçe</i> şekili	263
Hal işligiň – <i>mazdan/ – mezden</i> şekili	264
Hal işligiň – <i>agada(n)/ – ägede(n)</i> şekili	265
HALLAR	267
Hallaryň ýasalyşy	268
Hal derejeleri	271
Hallaryň many toparlary	272
SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE KÖMEKÇI ATLAR	274
I. SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE OLARYŇ	
LEKSIKA-GRAMMATIK AÝRATYNLYKLARY	277
II. KÖMEKÇI ATLAR. OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK	
AÝRATYNLYKLARY	283
BAGLAÝJYLAR	290
I. Düzmeli baglaýjylar	293
II. Eýerjeňli baglaýjylar	301
OWNUK BÖLEKLER	304

<i>-my/-mi</i> ownuk bölegi	305
<i>-ka/-ke, -kan/-ken, -kany/-keni</i> ownuk bölegi	307
<i>-ba/-be, -ma/-me</i> ownuk bölegi	308
<i>-da/-de (-dä:/-dä)</i> ownuk bölegi	308
<i>-da/-de</i> ownuk bölegi	309
<i>-la/-le</i> ownuk bölegi	310
<i>-a/-ä, -ýa/-ýä</i> – ownuk bölegi	312
<i>-ha/-he, -hä</i> ownuk bölegi	313
<i>hem, -/h/, -am, -em</i> ownuk bölegi	314
<i>-aý/-eý</i> ownuk bölegi	314
<i>-aý/-äý</i> ownuk bölegi	316
<i>-eý/-e:ý</i> ownuk bölegi	316
<i>-aýt/-eýt</i> ownuk bölegi	317
<i>-how/-haw, -ow/-uw</i> ownuk bölegi	317
<i>-ne/-nä</i> ownuk bölegi	317
<i>-hi/-hiý, -heý/</i> ownuk bölegi	318
MODAL SÖZLER	319
Modal sözleriň many taýdan bölünişleri	322
Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýan modal sözler	322
Görkezme aňladýan modal sözler	324
Tapawutlandyрма aňladýan modal sözler	324
Diňleýjiniň ünsüni çekmäge hyzmat edýän modal sözler	325
Tassyklamagy aňladýan modal sözler	325
Ýokluk we inkär etmegi aňladýan modal sözler	326
Berk ynanmagy aňladýan modal sözler	326
Çak etmegi aňladýan modal sözler	327
Umumylaşdyrmagy, jemlemegi, netije çykarmagy aňladýan modal sözler	327
Emosional–ekspressiwlik aňladýan modal sözler	327
ÜMLÜKLER	328
Ümlükleriň grammatik aýratynlyklary	331
Ümlükleriň many toparlary	335
SES WE ŞEKIL AŇLADÝAN SÖZLER	340
Ses we şekili aňladýan sözleriň many toparlary	344
Ses we şekil aňladýan sözleriň gurluşy taýdan toparlary	348
Bir bogunly ses we şekil aňladýan sözleriň fonetik gurluşy	351
İki, üç bogunly ses we şekil aňladýan düýp sözleriň morfologik gurluşy	354
PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR	359

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DILI. MORFOLOGIÝA

Ýokary we orta hünär okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

Ylmy redaktorlar	<i>B. Baýjanow, M. Petjikowa</i>
Redaktor	<i>A. Akmämmedow</i>
Teh redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>T. Sadykow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 11.06.2015. Möçberi 60x90^{1/16}.
Şertli çap listi 23,0. Şertli reňkli ottiski 70,04. Hasap-neşir listi 22,93.
Çap listi 23,0. Sargyt № 102. Sany 3000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.